

63.3(4)чп/16
1982

ПРОСТІР СВОБОДИ

Україна на шпальтах паризької «Культури»

KULTURA

Szkice • Opowiadania • Sprawozdania

PARYŻ Nr 10/180 1962

KULTURA

Szkice • Opowiadania • Sprawozdania

PARYŻ Nr 6/212 1963

KULTURA

Szkice • Opowiadania • Sprawozdania

PARYŻ Nr 6/116 195

• «La Culture» • Revue mensuelle •

I. A. LANGNAS:
PIELGRZYMKĄ DO ŹRÓDEŁ
F. SŁAWOJ SKŁADKOWSKI: **LATRUN**
SUBSKRYPCJA
NA PISMA JÓZEFA WITTLA

• «La Culture» • Revue mensuelle •

I. DERY: **SYNOWA**
G. DE CERIZAY: **LITERACI WARSZAWSCY**
P. SZANDRUK: **HISTORYCZNA PRAWDA**
O UKRAIŃSKIEJ ARMII NARODOWEJ
B. BRODZINSKI:
GOSPODARKA POLSKA NA PRZEŁOMIE

• «La Culture» • Revue mensuelle

ROZMOWA ZE STEFANEM KISIELEWSKI
A. JAWORSKI: **WYNARADAWIAN**
SIE POLAKÓW W KANADZ
SŁAWOJ SKŁADKOWSKI:
WSPOMNIENIA Z OKRESU MAJOWE

KULTURA

Szkice • Opowiadania • Sprawozdania

PARYŻ Nr 6 1948

KULTURA

Szkice • Opowiadania • Sprawozdania

PARYŻ Nr 5/175 1962

• «La Culture» • Revue mensuelle •

K. A. JELEŃSKI: **BEZDROŻA KOMUNIZMU**
M. HŁASKO: **W DZIEŃ ŚMIERCI JEGO**
J. MIEROSZEWSKI:
NA RUINACH «PRZEDMURZA»
A. IWAŃSKA: **MEKSYK**

KULTURA

Szkice • Opowiadania • Sprawozdania

PARYŻ Nr 10/132 195

• «La Culture» • Revue mensuelle

JOSÉ FERRATER MORA
FILIZOFIA I SPOŁECZEŃSTW
CZESŁAW MIŁOŻ: **LA COMBE**
F. GROZ: **UWAGI O EUROPIE WSCHODN**

ST. GRZYBOWICZ: **Czytania ustaleń** • R. ARON: **Antypociąg polityki światowej** • M. KUKIEL: **Przedstawienie**
rozwoju i wojny polskiej • P. HOSZOWIEC: **Czarna historia**
1944 • J. LUBOWSKI: **Literatura humanistyczna w XIX wieku**
• K. WIERZYSKI: **Kwiaty i liście** • WIERZYSKI: **A. ROBCOWSKI** — **Polonia** • M. CZUCHOWSKI: **Złoty wiek**
• **NAJNOWSZA HISTORIA POLSKI** • **TEKSTY ZAPOMNIANE** • **ARCHIWUM POLITYCZNE**
• **KRONIKA MUZYCZNA** • **SKŁADKI** • **KRONIKA**
KULTURALNA • **BIBLIOGRAFIA**

Інститут Адама Міцкевіча
Центр міжнародної культурної співпраці

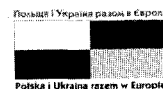
2

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Культурна програма
Року Польщі в Україні

НЕ ВІЙСЬ

802006

PRZESTRZEŃ WOLNOŚCI

*Ukraina na stronicach
«Kultury» paryskiej*

Wybór tekstów i wstęp
Bogumiła Berdychowska

INSTITUT
PARYŻ

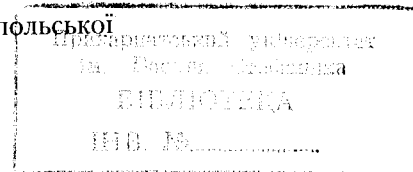
LITERACKI
1947–2000

ПРОСТІР СВОБОДИ

*Україна на шпальтах
паризької «Культури»*

Видання підготувала
Богуміла Бердиховська

Переклад з польської

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
ЦЕНТР ПОЛОНІСТИКИ
і.к. 02125266
Centrum Polonistyczne
Ministerstwo Oświaty i Nauki Ukrainy
Narodowy Uniwersytet Przykarpacki
imienia Wasyla Stefanyka

КРИТИКА
КИЇВ 2005

До антології «Простір свободи: Україна на шпальтах паризької «Культури»» ввійшли тематично пов'язані з Україною статті, в різний час надруковані на сторінках легендарного польського еміграційного часопису «Культура» (1947–2000), який великою мірою прислужився утвердженню інтелектуальної та моральної атмосфери, що в ній формувалися основи сучасних українсько-польських узаємин. Упорядниця книжки, відома варшавська україністка історик культури Богуміла Бердиховська дібрала статті українських і польських авторів так, що вони є ніби зрізом найважливіших періодів, тенденцій і тем у розвитку відносин між двома народами у не найкращий для них час, а дати опублікування текстів (1949–1977) запевняють українського читача у тривкості й некон'юнктурності заявленої в них позиції.

Упорядкування, підготування текстів,
передне слово Богуміли Бердиховської

Григорій Грабович, післямова

З польської переклали Софія Грачова, Олег Маєвський,
Дзвінка Матіяш, Андрій Савенець, Христина Чушак,
Тарас Шумейко, Сергій Яковенко.

Коментарі підготували
Богуміла Бердиховська та Юрко Прохасько
за участі Андрія Мокроусова

Відповідальний редактор
Юрко Прохасько

Видання підготовано і здійснено в рамках культурної програми Року Польщі в Україні та науково-видавничого проекту Інституту критики (Україна) за підтримки Центру міжнародної культурної співпраці «Інститут Адама Міцкевича» (Польща) й Українського наукового інституту Гарвардського університету (США).

Широ дякуємо Літературному інституту (Франція), що він люб'язно надав дозвіл на публікацію матеріалів, уміщених у цьому виданні, а також Польському інституту в Києві – за технічне сприяння.

Імені Василя Стефаника

код 02125286

© Institut Littéraire, 2005

© Bogumiła Berdychowska, упорядкування
та підготування текстів, стаття, 2005

© Григорій Грабович, післямова, 2005

© Видавництво «Часопис "Критика"»,
переклад, коментарі, макет, 2005

ISBN 966-7679-67-5

Зміст

Богуміла Бердиховська. Україна в житті Єжи Гедройця і на сторінках паризької «Культури»	9
--	---

Польсько-українські стосунки

Юзеф Чапський. У Берліні про об'єднану Європу	35
Юзеф Лободовський. Проти почвар минулого	47
Влодзімеж Бончковський. Українська справа	119
Юліуш Мерошевський. Лист з острова. Приватні політичні ініціативи	149
о. Юзеф Маєвський. Лист до редакції [«Культури»]	157
Непорозуміння чи дешевий патріотизм?	161
Отаман Петлюра	165
Юліуш Мерошевський. Може статись і так	167
Юліуш Мерошевський. Польська «Ostpolitik»	179
Юліуш Мерошевський. Російський «польський комплекс» і простір УЛБ	195
Декларація в українській справі	211
Богдан Осадчук. Визнання і зізнання українського полонофіла	215

Сучасні українські питання

Іван Лисяк-Рудницький. Новий Переяслав	223
Юзеф Лободовський. Київ про «Антологію»	253

Зміст

Борис Левицький. Становище в советській Україні	259
Борис Левицький. Сучасна Україна	277

Культура

Юліан Кардош. Нація в мандрах	295
Юзеф Лободовський. Українська еміграційна література	309
Юзеф Лободовський. Сцили й харибди української поезії ...	331
Юрій Лавріненко. Література межової ситуації	377
Юзеф Лободовський. Молодий ліс на чужині	399
Анджей Вінценз. Нова література в Україні	411

Коментарі

Примітки	437
Довідки про авторів	511
Григорій Грабович. Післямова. Виміри естафети	517
Іменний покажчик	519

Богуміла Бердиховська

Україна в житті Єжи Гедройця
та на шпальтах паризької
«Культури»

«Культура», що виходила в світ у 1947–2000 роках, була не тільки найважливішим часописом польської еміграції, не лише одним із найвизначніших і найцікавіших явищ польської культури ХХ століття, але й правдивим феноменом повоєнного європейського інтелектуального життя. Ось як відгукувався про це польське видання один французький автор: «Місячник “Культура”, друкований у Парижі, є виданням єдиним у своєму ґатунку: жодна інша еміґрація з країн, контрольованих СРСР, не має повоєнного часопису такого високого літературного, історичного та політичного рівня. Винятковість “Культури” полягає в тому, що, будучи еміґраційним виданням, вона не замикається в ментальності, властивій емігрантам. Винятковою є й плеяда зосереджених навколо “Культури” талантів – Гедройць, Чапський, Мілош, Гомбровіч, Єленський, Ват, Герлінґ-Ґрудзінський»¹. Хоча з паризьким часописом були пов’язані найважливіші імена польського інтелектуального життя повоєнного періоду, а також декотрі найвидатніші постаті європейської культури, ніхто не ставить під сумнів, що вона була, власне кажучи, авторським витвором однієї людини – Єжи Гедройця. Провідна роль Гедройця в часописі навіть спричиняла ревності в його співпрацівників. У пастишовому числі «Культури» з’явилося було таке пояснення: «Дехто з

¹ Pierre Gremion. *Konspiracja Wolności. Kongres Wolności Kultury w Paryżu (1950–1975)*. – Warszawa, 2004, с. 248.

читачів просить нас подати особовий склад “Культури”. До редакційної колегії належать: Редактор Єжи Гедройць; Редактор Гедройць Єжи; Єжи Гедройць, Редактор; Гедройць, Єжи та інші члени редакційної колегії “Культури”»².

Єжи Гедройць

Майбутній редактор «Культури» народився 27 липня 1906 року в Мінську Литовському в родині Ігнація Гедройця та Францишки з дому Стажицької. Гедройці були старим, із часом сполонізованим литовським родом. У І Речі Посполитій вони обіймали різні громадські посади, але великих маєтностей так ніколи й не зажили. З поміщицьким минулим розпрощався вже батько Єжи, фармацевт. Шкільну освіту молодий Гедройць розпочав іще в Мінську, продовжував у Москві (коли Мінськ опинився у прифронтовій зоні), після падіння самодержавства ненадовго потрапив до Петрограда, де на власні очі побачив збурену революцією Росію. В 1919 році родина Гедройців назавжди виїхала з міста на Свіслочі й осіла у Варшаві. 1920 року, коли більшовицькі війська наближалися до польської столиці, Гедройць, на той час чотирнадцятилітній хлопець, добровільно зголосився на службу зв'язковим до Проводу Генерального округу Варшави. Значна мобілізація суспільства дала полякам змогу вийти з польсько-більшовицької війни переможцями, завдяки чому Польща отримала двадцять років державної незалежності. Видатний польський історик Генрик Верещицький сформулював це дуже точно: «...Цій війні ми завдячуємо своє існування, бо інакше ми були б як українці, де всю еліту винищують покоління за поколінням, щоб українська нація припинила своє існування»³.

Після польсько-більшовицької війни Єжи Гедройць повернувся до школи, закінчив гімназію імені Яна За-

мойського, а в 1924 році записався на юридичний факультет Варшавського університету. На останньому курсі відвідував семінар з історії України, що його вів видатний український історик професор Мирон Кордуба. До речі, на цьому семінарі Гедройць був єдиний поляк. Іще під час навчання він почав підпрацьовувати. Спочатку у відділі преси Ради міністрів, а 1934 року став секретарем віце-міністра сільського господарства Рогера Рачинського, з яким познайомився в товаристві з досить екзотичною, як на сьогоднішнє вуха, назвою: «Державна Думка – Академічна Молодь Держави». У цьому товаристві, що його заснував Ровмунд Пілсудський, Гедройць активно діяв із 1928 року, будучи, зокрема, головою Виконавчого комітету цієї організації. Праця в міністерстві сільського господарства познайомила його з людиною, якій належала одна з найважливіших ролей у польсько-українському діалозі першої половини ХХ сторіччя: то був Станіслав Стемповський, поміщик, що походив із теренів сучасної України, письменник і політичний діяч, міністр сільського господарства в уряді Української Народної Республіки, близький приятель отамана Симона Петлюри. Син Станіслава, Єжи Стемповський, після війни стане одним із головних «українських» експертів Гедройця (на шпальтах «Культури» він друкувався переважно під псевдонімом Павел Гостовец). Іще урядником міністерства сільського господарства Гедройць бував на Гуцульщині, і цей край став для нього чимось на кшталт ґрунтового впровадження до українського світу. Тоді ж він познайомився і з кількома видатними особистостями українського громадського життя, зокрема зі станіславівським греко-католицьким єпископом Григорієм Хомишиним, із редактором «Діла» і прес-секретарем Українського парламентарного представництва в II Речі Посполитій, одним із найвидатніших українських журналістів – Іваном Кедрином-Рудницьким, а також з ідеологом українського інтегрального націоналізму, а заразом і головним редактором одного з найважливіших українських часописів першої

² *Kultura*, 1955, №3.

³ Jerzy Borejsza. «Historyk w trybach historii». *Gazeta Wyborcza*, 27/28.03.1999.

половини ХХ століття – «Літературно-наукового вістника» – Дмитром Донцовим, що тоді перебував на еміграції.

Новий розділ у житті Єжи Гедройця розпочався, коли 1930 року його призначили керівником тижневого додатку до «Дня польського» під назвою «Дзень академічни». Вже в 1931 році часопис став самостійним, перетворився на двотижневик і змінив назву на «Бунт Млодих» («Бунт Молодих»). «Бунт Млодих» звертався передусім до молодого інтелігенції, а його програма зосереджувалася навколо ідеї сильної держави, що провадить активну закордонну політику. Видання дуже різко реагувало на політичні прорахунки уряду, і в 1935–1938 роках це спричинило було навіть бойкотування його з боку підприємства роздрібного продажу преси «Рух» (воно наполовину було власністю державної скарбниці). 1937 року Гедройць перейменовує «Бунт Млодих» на «Політику», і вона виходить раз на тиждень. Навколо Гедройцевих видань гуртується дуже цікаве інтелектуальне середовище, для якого власна держава є великою вартістю, що, однак, не означає згоди з усією державною політикою чергових керівних команд. Навпаки: і «Бунт Млодих», і «Політика» за кожної нагоди вказували їм на помилки. Особливо критично Гедройць і його коло оцінювали політику II Речі Посполитої щодо українців. Майбутній редактор «Культури» був послідовним прихильником української автономії у Східній Галичині. Серед авторів «Бунту Млодих» та «Політики» були, серед інших, чудові публіцисти – брати Адольф, Александер, Іноцентій Бохенські, письменник і публіцист Ксаверій Прушинський, його брат Мечислав, також чудовий публіцист, композитор, письменник і публіцист Стефан Кіселевський, економіст Казімеж Студентовіч, майбутній лавреат Нобелівської премії з літератури Чеслав Мілош, колишній львівський воєвода, якого дуже цінували українські політики – Пьотр Дунін-Борковський, економіст і советолог Станіслав Свяневіч та один із найкращих знавців советської проблематики Ришард Врага (псевдонім Єжи Незбжицького). Останнє

число «Політики» вийшло вже після вибуху Другої світової війни, 3 вересня 1939 року.

В тому-таки 1930 році, на замовлення міністерства закордонних справ, Гедройць створив часопис «Всхуд» (1930–1939), що його незабаром передав Влодзімежу Бончковському (з яким познайомився через Євгена Маланюка!) – одному з найкращих у II Речі Посполитій знавців національного – особливо українського – питання в Советському Союзі. Бончковський був, серед іншого, автором відомої статті «Ми – не українофіли». Головна теза цієї статті полягає в твердженні, що прихильники активної політики Польщі щодо українців та України не є такими собі невинуватими романтиками, власне українофілами, – ні, вони мають у руках конкретні аргументи політичної та суспільної природи. Бончковський був редактором створеного 1932 року видання «Бюлетин польсько-українські» – найважливішого для польсько-українського діалогу часопису в II Речі Посполитій.

Вибухнула Друга світова війна, і міністерство промисловости й торгівлі, в якому працював Гедройць, евакуювали з Варшави. Залишивши польську столицю разом з урядом уночі 5 вересня, він уже ніколи до неї не повернеться. Спочатку Гедройць мав намір перебратися на Захід, але його колишній начальник із міністерства сільського господарства Рогер Рачинський, на той час посол Польської Республіки в Бухаресті, переконав його відмовитися від цих планів, запропонувавши йому посаду приватного секретаря. Праця в посольстві в Бухаресті несподівано знову звела його з Дмитром Донцовим. Той протягом усього міжвоєнного двадцятиліття жив у Польщі, маючи статус особи без громадянства, а після вересневих подій звернувся до польської амбасаді в Бухаресті з проханням про польський паспорт. Ось як пізніше згадував цю подію Гедройць: «Відомо, що українська проблема була в II РП загостреною. На момент вибуху війни Донцов сидів у Березі, ув'язнений прем'єром Славоем-Складковським. Звільнили його німці, мерщій

вивезли до Берліна й намагалися перетягнути на свій бік. Але кілька місяців по тому – на початку 1940 року – Донцову вдалося перебратися до польського посольства в Бухаресті, де я тоді працював. Пам'ятаю моє здивування: приходжу вранці до посольства й бачу... Донцова. Питаю, з якої нагоди. Він каже: прийшов по польський паспорт»⁴. У бухарестській амбасаді Гедройць працював аж до її ліквідації 4 листопада 1940 року. Після цього став керівником Польського відділення при чилійській амбасаді, що представляла польські інтереси після ліквідації польської. Зі столиці Румунії йому допомогли виїхати англійці – було це в березні 1941 року. Його евакуювали до Стамбула, де він остаточно облишив дипломатичну кар'єру, вирішивши стати на службу до польського війська. Гедройць виїхав до Палестини, де вступив до Самостійної бригади карпатських стрільців, уславленої під час оборони Тобрука. Восени 1942 року на пропозицію Юзефа Чапського (аристократа, художника й автора однієї з найкращих книг советських спогадів «На нелюдській землі») перейшов до Відділу пропаганди Другого корпусу (до складу Другого корпусу, крім Бригади карпатських стрільців, входили також військові підрозділи, що їх генерал Владислав Андерс сформував в СРСР із польських громадян, засланих після 17 вересня 1939 року або ж ув'язнених у таборах), де став шефом військових видавництв. (Зокрема, з його ініціативи було надруковано молитовник для православних солдатів-українців.) Знайомство з Чапським швидко переросло в дружбу і постійну співпрацю, що не припинялася аж до смерті Чапського. Там-таки на Близькому Сході Гедройць познайомився з Юліушем Мєрошевським, який пізніше став провідним публіцистом «Культури» і, можливо, найвидатнішим польським політичним письменником. У тісну співпрацю

⁴ «III Rzeczpospolita oczami realisty. Z Jerzym Giedroyciem, redaktorem "Kultury" rozmawia Krzysztof Bumetko», <http://pupil.ifpan.edu.pl/~blazej/tp/iiiirp.html>, а також: Ewa Berberyusz. *Książę z Maisons Laffitte*. – Gdańsk, 1995, с. 62–63.

впродовж усього наступного Гедройцевого життя переросло ще одне тогочасне знайомство – з Зоф'єю Герц та її чоловіком Зигмунтом, котрі потрапили до армії Андерса із заслання. Після битви під Монте Касино Гедройць ближче познайомився з молодим прозаїком та есеїстом Густавом Герлінгом-Грудзінським. Безхмарними їхні стосунки не були, проте він кілька десятків років відповідав у «Культурі» за літературний відділ.

Пізним літом 1944 року Гедройця усунули з Відділу преси і видавництв Другого корпусу, а трохи згодом міністр інформації лондонського уряду Адам Прагер доручив йому керувати Континентальним департаментом, який на той час займався головно ліквідацією польських освітніх і пропагандистських осередків.

Літературний інститут

Панівне під кінець Другої світової війни переконання, нібито будь-якої миті може спалахнути черговий світовий конфлікт між західними альянтами та Советським Союзом, не здавалося Гедройцеві реалістичним. Він був певен, що еміграція буде тривалою, а тому слід творити інституції, котрі зможуть функціонувати довгі роки, запобігаючи або принаймні стримуючи денаціоналізацію військовиків, що опинилися на Заході, і не дозволяючи вільному світові забути про долю середньо-східної Європи, що її загарбав Сталін. Саме такі міркування зумовили створення 11 лютого 1946 року Літературного інституту. Він мав займатися видавничою діяльністю в культурній, науковій, літературній і суспільній царинах, а також збирати доробок польського письменства. Формально Літературний інститут створено за наказом генерала Казімежа Вісньовського, начальника штабу Другого корпусу, а 4 жовтня того ж таки року генерал Владислав Андерс призначив Єжи Гедройця керівником Інституту. Спочатку (1946–1947) Інститут діяв у Римі, куди Гедройць скликав головних своїх

співпрацівників (зокрема, Чапського, Герлінга-Грудзінського, подружжя Герців). Перше число чільного, як виявиться згодом, часопису Літературного інституту під назвою «Культура» (на той час це був кварталник) з'явилося в червні 1947 року.

У травні 1947 року Гедройць отримав офіційну згоду генерала Андерса на перенесення Інституту до Парижа, а восени того ж року сплатив Другому корпусові борги Інституту, унезалежнивши його таким чином від офіційних кіл польської еміграції. З економічних міркувань Інститут перемістився не до самого Парижа, а до приміської місцевості Мезон-Ляфіт. Там він залишається й донині (тільки змінив адресу, коли 1954 року, завдяки жертвам читачів, Гедройцеві вдалося купити для інститутських потреб будинок). Невдовзі «Культура» стала найважливішим часописом східноєвропейської еміграції на Заході, а зосереджені навколо нього працівники – повноправними учасниками повоєнних європейських інтелектуальних дебатів.

Україна

Головні принципи української стратегії Гедройць окреслив іще до війни, а після війни далі їх розвивав. Ця стратегія спиралася на переконаність у винятковому значенні України для нашого регіону Європи. Широ симпатизуючи українському самостійницькому рухові, передусім із-під стягу Петлюри, Гедройць також усвідомлював його політичне значення. Одним із головних обов'язків польської еміграції він уважав подолання польсько-українських історичних незгод, нормалізацію польсько-українських стосунків та підтримку прагнень українців до незалежності. Польські емігранти в перші роки існування «Культури» сприймали цю програму в кращому разі байдуже. Гедройць був свідомий цього, про що виразно свідчать його слова з листа до еміграційного письменника Анджея Бобковського (від 8 березня 1949 року): «Я просто хочу почати порушу-

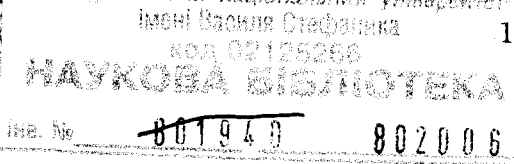
вати питання, яких усі бояться, наприклад: федерація з Литвою, а що з Вільном, з Україною, – як усе це узгодити з ризиким трактатом? Чи ризикий трактат належить до категорії святощів, чи, можливо, нам треба спокійно дискутувати про сенс цього кордону. <...> Цього вистачить, аби мене зненавиділи всі земляки – на жаль, боюся, не лише на еміграції. Але хтось же мусить це зробити?»⁵. Така ситуація анітрохи не знеохочувала його знову й знову докладати зусиль задля того, щоби змінити ставлення своїх земляків до українського питання.

Українське коло «Культури»

Попервах – коли йдеться про український контекст – найважливішою проблемою редактора «Культури» було залучити до співпраці якомога ширше коло українських інтелектуалів, що після війни опинилися на Заході. Це було непросте завдання, адже на заваді стояли не лише давні непорозуміння між поляками та українцями, ще більше загострені війною, але й цілком побутові негаразди, пов'язані з повоєнним розпорошенням утікачів: навіть просто листуватися з ними було складно, а часом і неможливо. У перші роки існування «Культури» неоціненну роль посередника між редактором паризького місячника та українською еміграцією відігравав згаданий уже Єжи Стемповський (Павел Гостовец). Сліди його української активності зафіксовані не тільки в його листуванні з Гедройцем⁶, а й у

⁵ Jerzy Giedroyc – Andrzej Bobkowski. *Listy 1946–1961*. Wybrał, opracował i wstępem opatrzył Jan Zieliński. – Warszawa, 1997, с. 76.

⁶ Jerzy Giedroyc – Jerzy Stempowski. *Listy 1946–1969*. Wybrał, wstępem i przypisami opatrzył Andrzej Stanisław Kowalczyk, Warszawa, 1998. Наприклад, у листі від 21 липня 1947 року Стемповський писав Гедройцеві: «Вважаю, що співпрацю українських літераторів із «Культурою» забезпечено. Маю на увазі трьох чудових письменників: Юрія Клена, Леоніда Мосендза та Євгена Маланюка. Цих трьох я добре знаю й напевно зможу намовити їх до писання <...>. Чи маю якось попливати на них?»

спогадах Юрія Шереха-Шевельова, котрий так описував свою першу зустріч зі Стемповським-Гостовцем: «...Одного дня пізньої осені 1948 року <...>, коли я зайшов до редакції “Української трибуни” на мюнхенському Карльспляці, мене познайомили з Павлом Гостовцем, польським журналістом, що жив у Швейцарії й належав до кола постійних співробітників паризької “Kultura”. Ми зацікавилися один одним, і розмова затяглася довше, ніж буває в таких “прохідних” знайомствах. <...> Здався він мені людиною всеєвропейською, що скрізь дома і скрізь без ґрунту (колись подібний тип людей радянська пропаганда назве “безрідними космополітами”). <...> Був він унутрішньо зв’язаний з Європою, як у нас Косач, але на поверх вищий у складній будові європейської культури. <...> Практичних наслідків ця зустріч не мала жадних ні для нього, ні для мене»⁷. А ось як писав до Гедройця про цю зустріч Стемповський: «Серед українців, котрих я бачив у Німеччині, познайомився й з одним професором Харківського університету, який міг би написати про тамтешні літературні та університетські стосунки чудову працю, повну пікантних подробиць. Я наполегливо намовляв його на це. Головна складність полягає в тому, що він мусить іще по сей день переховуватись від американської (sic!) окупаційної влади й живе як емігрант з Грудка Ягеллонського чи то Станиславова, якого ніколи й не бачив <...>. Я з ним у контакті»⁸. Шереха зрадила пам’ять, коли він писав, що ця зустріч не мала жодних практичних наслідків, адже саме завдяки opinii Стемповського (а також рекомендаціям Миколи Глобенка та Івана Лисяка-Рудницького) Гедройць звернувся до нього з проханням написати текст про советське університетське життя (як і пропонував Стемповський). Таким робом з’явився текст «Молодь четвертого Харкова»⁹. На сторінках

«Культури» Шерех-Шевельов опублікував іще два тексти¹⁰. Цілком невідомим епізодом у біографії видатного українського мовознавця та літературознавця є факт, що редактор «Культури» допоміг йому дебютувати в Америці, рекомендуючи його особу дуже впливовому на той час у Сполучених Штатах співорганізаторові Конгресу свободи культури Джеймсові Барнему.

До Шереха співпрацю з «Культурою» розпочали українські літератори, що їх Стемповський і Гедройць знали ще з передвоєнної Варшави. У 1948 році на шпальтах «Культури» з’явився текст (його теж «зорганізував» Стемповський) про українських неокласиків¹¹, під яким стояв підпис «Леонід Кожон». Це був псевдонім відомого українського поета Леоніда Мосендза. Так само під псевдонімом розпочав свою співпрацю з «Культурою» Євген Маланюк – його есей «Народ у мандрах»¹² був справжньою панорамою культурного життя української еміграції. Через рік після публікації Маланюка, також під псевдонімом, у «Культурі» з’являється і стаття проф. Миколи Глобенка, історика літератури й секретаря «Енциклопедії українознавства»¹³.

Надзвичайно важливою подією, котра значною мірою вплинула на формування середовища «Культури» як такого, де українське питання не сприймалось кон’юнктурно, був Конгрес свободи культури. Це був грандіозний задум західних інтелектуалів, які намагалися протистояти комуністичним впливам у вільному світі. Конгрес відбувся 26–30 червня 1950 року в Берліні. На особливу увагу заслуговує промова Юзефа Чапського, виголошена на відкритті Конгресу, в якій він згадав про участь у цьому заході україн-

¹⁰ Jurij Szerech. «Pokój 101». *Kultura*, 1952, №5; Jurij Szerech, «Zachód jest Zachodem – Wschód jest Wschodem», *Kultura*, 1953, №11.

¹¹ Leonid Korzon. «Ukraińscy neoklasycy – parnasiści». *Kultura*, 1948, №7.

¹² Julian Kardosz. «Naród w wędrówce». *Kultura*, 1949, №15. В цьому виданні с. 295–307.

¹³ M. Słobożanin. «W żelaznym pierścieniu». *Kultura*, 1950, №5.

⁷ Юрій Шевельов. *Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади.* – Харків-Нью-Йорк, 2001, т. 2, с. 242–243.

⁸ Jerzy Giedroyc – Jerzy Stempowski. *Listy 1946–1969*, т. 1, с. 84.

⁹ Jurij Szerech. «Młodzież czwartego Charkowa». *Kultura*, 1951, №1.

ців¹⁴. Наслідком цього виступу стало те, що з представниками «Культури» (окрім Чапського, в берлінському Конгресі взяв участь і Гедройць) нав'язав контакт молодий енергійний український журналіст Богдан Осадчук, пов'язаний тоді з Українською революційно-демократичною партією Івана Багряного. Зустріч у Берліні дала початок тісній співпраці та близьким дружнім стосункам між Осадчуком та Гедройцем, що протривали аж до смерти редактора «Культури». Осадчук дуже швидко перебрав на себе функцію, яку до нього виконував Стемповський, – посередника в контактах «Культура» – українці. Потім Гедройць напише про Осадчука: «Богдан Осадчук був і є не тільки докладним інформатором про польсько-українські стосунки – він передусім полегшив “Культури” налагодження контактів із чільними українськими діячами. Розпочинаючи нашу діяльність, ми були не цілком зорієнтовані в тому, як виглядає українська еміграція на Заході, і тут Осадчук виявився дуже цінним контактменом»¹⁵. Заради справедливості слід зазначити, що Осадчукова роль у колі «Культури» в широкому розумінні не обмежувалася допомогою в налагодженні контактів з українським середовищем. Із часом, особливо відколи він став кореспондентом однієї з найважливіших європейських газет, «Neue Zürcher Zei-

tung», Осадчук став відігравати неоціненну роль у пропагуванні важливих для середовища «Культури» й самого місячника ідей у німецькомовному світі.

Безсумнівно, одним з найважливіших контактів, котрі Гедройць завдячував Богданові Осадчукові, було знайомство з Борисом Левицьким. Геть невідомий тепер в Україні Левицький був постаттю надзвичай яскравою. Свою політичну діяльність він починав у таборі націоналістів, а коли 1940 року в Організації українських націоналістів дійшло до розколу, опинився на боці Степана Бандери. Однак у націоналістичній ортодоксії він протримався недовго, бо вже в 1941 чи 1942 році залишив бандерівців, приставши до групи Івана Мітринги. Мітринзі, котрий також виходив з ОУН, не подобалась концепція Бандери про орієнтацію української політики на «нову Європу» в німецькому варіанті. Він сам і його прихильники вбачали однакову небезпеку не тільки в червоному, а й у коричневому тоталітаризмі. Вони разом хотіли боротися за «Європу без Сталіна і Гітлера». Мітринга загинув у 1943 році, воюючи в рядах Поліської Січі Тараса Бульби-Боровця, а Левицький залишив Волинь, охоплену війною всіх з усіма, і вирушив спершу до Варшави, потім до Праги, щоб остаточно осісти в Німеччині. На еміграції він зв'язався зі східноукраїнською Українською революційно-демократичною партією Івана Багряного. Однак долучення до політичного життя української еміграції посідало маргінальне місце в його професійній і громадській активності. Адже в політичному сенсі він заангажувався передовсім у діяльність німецької соціал-демократії, а професійна діяльність цілком була виповнена советологічними дослідженнями. Поза всяким сумнівом, Левицький на свій час був чи не найвидатнішим німецьким советологом, а його дослідницька спадщина ще й сьогодні викликає подив. Він написав близько тридцяти книжок, присвячених Советському Союзові (зокрема, його внутрішній і закордонній політиці, національному питанню, діяльності органів безпеки та комуністичної партії). Свідченням просто-таки

¹⁴ Józef Czapski. «Biada urzędnikom». *Kultura*, 1950, №7–8. У цій промові Чапський сказав: «Я радий бачити серед нас представників націй із-за залізної завіси. Я бачу друзів із Латвії, Чехії, Росії, Польщі. Не бачу представників румунів, угорців, українців, білорусів та інших націй. Цих лакун, на жаль, не можна було уникнути в першому такого роду піонерському Конгресі. Не сумніваюсь, що на майбутньому Конгресі буде більше делегатів із-за завіси. Їхня присутність підкреслює принципову тезу Конгресу – культурну єдність усієї Європи. Віра в розвиток половини вільної Європи, в той час як інша залишається тоталізованою й пригніченою – це віра в фікцію. Я впевнений, що всі учасники Конгресу знають разом зі мною, що не вистачить самої тільки єдності в боротьбі за культуру Європи – мусить іще бути боротьба за єдність майбутньої, вільної Європи».

¹⁵ Bohdan Osadczyk. *Ukraina, Polska, świat*. – Sejny, 2000, с. 5.

безпрецедентної працьовитості та ерудиції були інформативні статті, присвячені кадровим змінам в СРСР та комуністичних країнах¹⁶.

Перша зустріч редактора паризької «Культури» з Левицьким відбулась у 1950 році, відразу після берлінського Конгресу свободи культури, й започаткувала багаторічну, хоч і не позбавлену напруженості, ба навіть конфліктів, співпрацю українця з паризьким часописом. На сторінках «Культури» Левицький публікував передусім свої аналітичні статті про ситуацію в Советському Союзі й був одним із найцінніших авторів «Культури». Советологічну аналітику Левицького Гедройць уважав такою істотною, що наважився, попри постійні фінансові проблеми, на видання двох праць українського советолога польською мовою: 1965 року в Літературному інституті побачила світ його книжка «Терор і революція», а 1966-го – «Національна політика СРСР у добу Хрущова».

Наступною, надзвичайно важливою постаттю, що потрапила до кола «Культури» завдяки посередництву Осадчука, був один із найвидатніших істориків української еміграції Іван Лисяк-Рудницький. До того ж його стосунки з Гедройцем були особливі. На шпальтах «Культури» Лисяк-Рудницький опублікував лише один текст – «Новий Переяслав»¹⁷, попри те, його справжній вплив на українську лінію паризької «Культури» був значно більший, про що свідчить листування між редактором часопису та україн-

ським істориком. Це Лисяк указував на теми, які варто було порушити на сторінках «Культури». З його ініціативи (лист Івана Лисяка-Рудницького до Єжи Гедройця від 31 грудня 1951 року) на сторінках польського видання з'явилася, приміром, стаття, що руйнувала дуже популярний міт про участь українців у придушенні Варшавського повстання¹⁸, а також стаття, присвячена дивізії СС Галичина¹⁹. Заслугою Лисяка-Рудницького було й те величезне місце, що його «Культура» надавала на своїх сторінках критичному аналізу національної політики II Речі Посполитої.

З Юрієм Лавріненком, якого, своєю чергою, «Культурі» порекомендував Юрій Шевельов, пов'язаний один із найважливіших «українських» заходів Літературного інституту: 1957 року, під свіжим враженням від лібералізації в Польщі – так званого «польського жовтня» 1956 року²⁰ – Гедройць вирішив видати антологію українських письменників, чия творчість у 20-х роках ХХ століття стала підвалиною національного відродження в советській Україні. Це було піонерською справою не лише тому, що на еміграції

¹⁸ Borys Lewyckij. «Ukraińcy a likwidacja Powstania Warszawskiego». *Kultura*, 1952, №6.

¹⁹ Lubomyr Ortyński. «Prawda o Ukraińskiej Dywizji». *Kultura*, 1952, №11.

²⁰ В листі до Юрія Лавріненка від 19 листопада 1957 року Гедройць писав: «Жовтневі події минулого року в Польщі відгородили значний маргінес для свободи слова і спонукали появу національно-ревізійністського руху. Весь так званий “польський жовтень” підготувала, переважно, польська література. Виявилось також, що в умовах тоталітаризму й національних переслідувань друковане слово відновило, як це було в ХІХ столітті, свої магічні властивості. <...> Разом з тим, контакти між Польщею та Україною тепер значно поновились – як унаслідок репатріації, так і відвідин родичів і т.д. Видаючи цю Антологію, я маю на меті те, щоб вона потрапила в Україну і стала вступом до змін, аналогічних тим, які спостерігаємо в Польщі. <...> Я хотів би, видаючи цю Антологію, створити умови для польсько-української співпраці в майбутньому у спільній боротьбі за свободу».

¹⁶ Зокрема, *Who's Who in the Socialist Countries. A biographical encyclopedia of 10000 leading personalities in 16 communist countries.* – München, 1978; *Who's Who in the Soviet Union. A biographical encyclopedia of 5000 leading personalities in the Soviet Union.* – München, 1961.

¹⁷ Iwan Łysiak-Rudnycki. «Nowy Perejaśław». Ч. I, *Kultura*, 1956, №6; Ч. II, *Kultura*, 1956, №7–8. У цьому тексті Лисяк обстоював тезу, що в царській Росії та Советському Союзі своєрідною компенсацією для українців за відсутність незалежності є можливість робити кар'єру в рамках імперських структур.

мала з'явитись антологія письменників, які творили колись у Советському Союзі, а тепер там заборонені, але й, можливо, передовсім тому, що польське видавництво вирішило видати цілковито україномовну книгу. Спочатку антологія мала налічувати триста сторінок, однак, мірою просування праці, автор знаходив (а це було далеко не просто, адже у 50-ті роки, властиво, жодна американська бібліотека – а Лавріненко мешкав тоді в США – не мала значних українських фондів) щоразу нові твори, котрі збільшували розміри майбутньої антології. Після майже дворічної напруженої праці, в 1959 році, побачила денне світло монументальна, мало не на тисячу сторінок, книга «Розстріляне відродження», котра відтоді залишається одним з основних джерел до історії української культури перших десятиліть ХХ віку. Це був рідкісний випадок, коли Гедройця розпирала гордість видавця: «Посилаю проспект української антології, якою навіть трохи пишаюся, тим паче що зробив її наперекір усім»²¹. Оце останнє речення аж ніяк не було риторичним, оскільки сенсу видання антології не розуміли навіть такі найближчі співпрацівники редактора «Культури», як, скажімо, Константи Єленський. У листі до згаданого вже Анджея Бобковського Гедройць писав: «Видання антології Лавріненка Єленський вважає скандалом і компромітацією, бо “це дражнить Совети”»²². Незважаючи на заохочення з боку редактора «Культури», після закінчення антології співпраця Лавріненка з паризьким часо-

писом і його редактором значно послабшала. В «Культурі» з'явився ще один есей цього автора під назвою «Література межових ситуацій»²³. Гедройць надавав цьому текстові неабиякого значення, адже в суті речей це була полеміка з тезами відомої книжки Чеслава Мілоша «Поневолений розум». Ранг Лавріненкового тексту підносить той факт, що есей переклав і прокоментував один з найвидатніших польських письменників ХХ сторіччя Густав Герлінг-Грудзінський.

Автора наступної антології, присвяченої рухові шістдесятих років (шістдесятникам), Івана Кошелівця, Гедройцеві порекомендував Іван Лисяк-Рудницький. Поштовхом до видання стала відома публікація українського самвидаву авторства Вячеслава Чорновола під назвою «Лихо з розуму». Антологія, що мала назву «Україна 1956–1968», призначалася польському читачеві і довгий час відігравала роль першого наближення до української проблематики, адже разом з еміграційним мала й своє материкове підпільне видання.

Польською мовою тексти до цієї антології переклав поет і перекладач Юзеф Лободовський. Лободовський – чудовий знавець літератури й історії України – до війни був, серед іншого, редактором часопису «Волинь», досконало знав середовище українських творців у II Речі Посполитій (і громадян II Речі Посполитої, і емігрантів), всією душею підтримував самостійницький український рух. У «Культурі» він відіграв роль, що її важко переоцінити: не тільки перекладав українську літературу, стежив за сучасним літературним життям у советській Україні й серед українських емігрантів, а й успішно займався публіцистикою, присвяченою польсько-українським стосункам.

²¹ Jerzy Giedroyc – Jerzy Stempowski, *Listy 1946–1969*, т. 2, с. 85. Позаяк Єжи Гедройць був не тільки видавцем, але й автором ідеї створення такої антології, дуже прикритим, навіть скандальним є факт, що Видавничий центр «Просвіта», здійснюючи 2001 року видання «Розстріляного відродження» (передмову до нього написав проф. М. К. Наєнко, а Міністерство освіти і науки України рекомендувало для шкільного вжитку), не подав інформації про місце першодруку й видавництва, накладом якого ця книга з'явилася.

²² Andrzej Stanisław Kowalczyk, *Giedroyc i «Kultura»*, Wrocław, 1999, с. 160.

²³ Jurij Ławrinenko. «Literatura sytuacji pogranicznych». *Kultura*, 1959, №3. В цьому виданні с.377–397.

Польсько-українські стосунки

Саме Лободовський був автором тексту, який 1952 року започаткував дискусію на тему польсько-українських стосунків, що точилася на сторінках «Культури» чи не цілий рік. Ідеться, звісно ж, про велику студію «Проти почвар минулого»²⁴. Лободовський указував на потребу нормалізувати польсько-українські стосунки, майбутнє обидвох народів убачав у федерації країн Центрально-Східної Європи, а питання кордонів залишав відкритим, пропонуючи для Східної Галичини (що її у своїй студії називав Червінською землею) особливий статус зі збереженням ідентичних форм залежності від Варшави та Києва. З перспективи сьогодення очевидно, що пропозиції Лободовського були запізнілі й половинчасті, однак на початку 50-х років вони мали просто-таки вибуховий потенціал, особливо якщо взяти до уваги, що основна маса еміграційних читачів «Культури» походила з земель, які після Другої світової війни відійшли до України, і в переважній більшості не хотіла годитися з повоєнними кордонами.

Іще не затихло остаточно відлуння статті Лободовського, як Гедройць уже вирішив опублікувати лист о. Юзефа З. Маєвського²⁵, – і цей лист виявився справжньою бомбою. Молодий священник писав: «Поляки люблять домагатися справедливості і знають її ціну, та коли нам самим доводиться відмірювати справедливість для когось, ми прикладаємо дуже куцу й хтозна чи не геть фальшиву мірку. <...> Так само як ми, поляки, маємо право на Вроцлав, Щецин і Гданськ, так і литовці слушно домагаються Вільна, а українці Львова. <...> Грубо помиляється той, хто стверджує, нібито ці міста слід колись повернути Польщі. Литовці ніколи не забудуть про Вільно, й доти не буде між нами згоди, допоки ми їм того Вільна не віддамо. З іншого

ж боку, українці не подарують нам Львова. <...> Нехай литовці, чия доля складається ще тяжче, ніж наша, радіють зі свого Вільна, а у Львові хай майорить синьо-жовтий прапор». Обурення еміграційного світу листом отця Маєвського було таким великим, що редакція «Культури» визнала за необхідне точніше окреслити своє ставлення до проблеми кордонів: «Польсько-українську ситуацію з 1939 року – ані в політичному, ані в територіальному аспектах ми не вважаємо ідеалом, котрий без змін треба відбудовувати. Якраз навпаки. Оскільки на сьогоднішній момент у східній та центрально-східній Європі існує понад 30 непорозумінь щодо кордонів, не підлягає сумніву, що коли дійде до організації нової європейської системи, багато кордонів, у тому числі й східний кордон Польщі з 1939 року, слід буде піддати ревізії. Істотною в цьому питанні є лише одна справа, а саме: щоби можливі зміни чи коректури не було накинено чи продиктовано, щоби вони спиралися на вільне рішення польського та українського народів. Ми є прихильниками змін, але тільки таких змін, які затвердять у майбутньому вповноважені представники польського та українського народів»²⁶. Отож, заініційована на початку 1952 року дискусія рівно через рік призвела до того, що середовище «Культури», перше на еміграції, виступило за перегляд кордонів 1939 року. На практиці це означало згоду з повоєнним польсько-українським кордоном. Така позиція, зважаючи на «кресове» коріння читачів «Культури», несла зі собою небезпеку, що вони відвернуться від часопису. Відомий соціалістичний діяч Зигмунт Заремба застерігав Гедройця від публікації листа Маєвського: «Пане Єжи, Вас просто знесуть з лиця землі. Цього еміграція не сприйме. Вас як часопис буде перекреслено»²⁷. Внаслідок української дискусії видання дійсно втратило сто кількадесят читачів, але цю кризу вдалося пережити. Кілька років пізніше Гедройць

²⁴ Józef Łobodowski. «Przeciw upiorom przeszłości». *Kultura*, 1952, №2–3.

²⁵ *Kultura*, 1952, №11. У цьому виданні с. 157–159.

²⁶ «Nieporozumienie czy tani patriotyzm?», *Kultura*, 1953, №1. У цьому виданні с. 161–163.

²⁷ Andrzej Stanisław Kowalczyk. *Giedroyc i «Kultura»*, с. 149.

не без утіхи писав Стемповському: «Наше завдання – відігравати роль дріжджів і проштовхувати певні ідеї. Герцен теж не мав мандату. А ми настільки вправніші чи щасливіші від нього, що, в той час як він послизнувся на польській справі, ми, проштовхуючи, скажімо, дискусійну справу Вільна і Львова, нічого (принаймні поки що) не втратили»²⁸.

Подією, що утвердила Гедройцеву репутацію рішучого прихильника польсько-українського порозуміння, була реакція редактора «Культури» на передачу Французького телебачення в березні 1958 року, присвячену замаху на Симона Петлюру. В цій передачі український незалежницький рух засуджували як антисемітський за своєю суттю. Гедройць без зволікань вирішив дати свідчення у цій справі, незважаючи на те, що навіть Єжи Стемповський не радив йому втручатися. Відповідаючи на ці поради, редактор «Культури» писав: «Усвідомлюючи всю дражливість і приховану небезпеку, а може навіть і безнадійність порушення справи вбивства Петлюри, це здається мені просто-таки нашим обов'язком. Поляки мусять сказати своє слово»²⁹. Виступ редакції з протестом проти спроб компрометації українського руху за незалежність з'явився у квітні 1958 року, а текст Гедройць написав особисто. Поряд із протестом було вміщено інформацію, що делегація «Культури» поклала на могилі Отамана квіти. І протест, і жест покладання квітів дуже прихильно прийняла українська еміграція, і їх широко висвітлювали на сторінках української преси. Позицію «Культури» було представлено у пресі практично всього політичного спектру української еміграції: від бандерівського «Шляху перемоги», почерез мельниківське «Українське слово», лівацькі «Українські вісті», пов'язану з групою УГВР «Сучасну Україну» – і до низки інших видань, що не мали вираженого політичного забарвлення³⁰.

Особиве місце в журналі посідав Юліуш Мєрошевський. У політичних питаннях він був ніби голосом самого редактора «Культури». Також із-під його пера вийшли основні тексти, що стосувалися східноєвропейської стратегії часопису (політика щодо так званого «простору УЛБ», тобто України, Литви й Білоруси). В той час як Лободовський був першорядним знавцем історії України та польсько-українських стосунків і з цієї перспективи писав свої тексти, то Мєрошевський розглядав ці стосунки в широкому міжнародному контексті. Якщо Лободовський, прагнучи вплинути на читача, вдавався до емоцій і нагадував про польський обов'язок у зв'язку зі спільною історією, то Мєрошевський указував, що польсько-українська політична співпраця може бути шансом надовго прописати незалежні Польщу й Україну на карті Європи. Такі тексти Мєрошевського, як «Приватні політичні ініціативи», «Польська „Ostpolitik“» чи «Російський „польський комплекс“ і простір УЛБ» належать до класики польського політичного письменства й відіграли неоціненну роль у формуванні нової концепції польської східної політики кількох наступних поколінь поляків.

Гедройць постійно клопотався тим, щоби зацікавити українською справою різні міжнародні політичні й інтелектуальні об'єднання – а це було завдання непросте. Передусім тому, що після війни в європейському інтелектуальному житті домінували або відверто комуністичні інтелектуали, або ж такі, що комуністичні симпатизували. Будь-

обороні От. С. Петлюри», 13.04.1958); «Шлях перемоги» («Польський журнал в обороні отамана С. Петлюри», 27.04.1958); «Українські вісті» («Реакція польської преси на антипетлюрівську передачу французької телевізії», 27.04.1958); «Сучасна Україна» («Польська реакція на паризьку телевізійну програму», 27.04.1958); «Вісник. Суспільно-політичний місячник» («Отаман Петлюра», 1958, №5); «Гомін України» («Польський журнал в обороні Гол. Отамана Симона Петлюри», 3.05.1958); «Свобода» (Любомир О. Ортинський, «Поляки боронять пам'ять Гол. От. С. Петлюри», 29.05.1958).

²⁸ Jerzy Giedroyc – Jerzy Stempowski. Listy 1946–1969, т. 2, с. 96.

²⁹ Там само, т. 2, с. 25.

³⁰ Про протест «Культури» писали, зокрема, «Українське слово» («Протести», 6–13.04.1958); «Українець» («Польський журнал в

яку критику Советського Союзу вони прирівнювали до фашизму, імперіялізму та агресії проти першої держави робітників і селян, і сподіватися на розуміння і підтримку в цьому середовищі української справи було годі. Крім того, американці, щонайактивніше протидіючи поширенню комуністичних впливів, тривалий час не розуміли значення національного питання в Советському Союзі, а тому намагалися doprowadити до створення одного представництва всіх народів ССРСР на візирь Комітету визволення народів Росії. На практиці це означало, що в структурах такого роду домінували росіяни (їхню упривілейовану позицію, зрештою, утверджувала назва Комітету). Зокрема й через це провалився задум, до здійснення якого Гедройць доклав чимало зусиль: залучити до Комітету міжнародного Конгресу свободи культури представників українських творчих кіл. Гедройць просував одного з найцікавіших письменників – Івана Багряного. Цю кандидатуру рішуче відхилив один із засновників Конгресу, американець російського походження, Ніколас Набоков (родич письменника), внаслідок чого українці так ніколи й не мали свого представника у Конгресі. Справа з кандидатурою Багряного була черговим доказом того, що найважче до української справи (окрім комуністів) було прихилити росіян. Тому, зокрема, надзвичайно важливою була «Декларація в українській справі», підписання якої Гедройцеві вдалося zorganizувати 1977 року³¹. Текст декларації було написано вельми обережно, втім, вона містила формулювання про право України на «незалежне державне буття», а також порушувала питання про росіян як імперську націю, «для якої буде тим краще, чим швидше вона збагне, що ліквідація советського колоніалізму також і в її власних інтересах». Окрім поляків, цю декларацію підписали головні редактори угорського та чеського еміграційних часописів, а найголовніше, що до них

³¹ «Deklaracja w sprawie ukraińskiej», *Kultura*, 1977, №5. У цьому виданні с. 211–213.

приєдналися (либонь, уперше в історії, якщо йдеться про документ такого роду) росіяни: Андрей Амальрік, Владімір Буковський, Наталія Горбанєвська, Владімір Максимов, Віктор Некрасов.

«Культура» і «другий обіг» у Польщі

Упродовж більш ніж півстолітнього існування роль «Культури» в «материковій» Польщі зазнавала змін. У перші три десятиріччя це було найважливіше і найкраще польське періодичне видання: в чергових числах часопису читачі у Польщі й на еміграції могли ознайомитися з творами найвидатніших польських та європейських письменників, політологів, істориків, філософів тощо. Її читачі були обізнані з найважливішими інтелектуальними дискусіями, що точилися тоді в Європі. Стисло кажучи: «Культура» постачала дуже якісний продукт, котрий польською мовою більше ніде не був доступний. Ця упривілейована позиція журналу, яка водночас багато до чого зобов'язувала, змінилася з появою в Польщі другого видавничого обігу, тобто після 1977 року, коли поряд із «папірцями» з'явилися – видавані поза цензурою – дуже солідні часописи: «Запис», «Спотканя», «Критика». Особливо важливим був часопис молодих католиків «Спотканя», який видавали в Любліні, адже цей журнал якнайповніше перейняв лінію паризької «Культури» – коли йдеться про стосунок до національних меншин і політику щодо східних сусідів. Це захоплення «Культурою» було таким сильним, що редактори «Спотканя» запровадили ті самі рубрики, що раніше існували в «Культурі» (так було і з «Українською хронікою»). Вже тоді окреслився феномен, що набув поширення після військового режиму (з огляду на справжню зливу позацензурних видань, притаманних тому періодові), – йдеться про передруки на шпальтах «Культури» текстів, що їх уже перед тим публікували позацензурні видання в Польщі. З іншого боку, Гедройць рекомендував до видання в підпільних

видавництвах різні книжкові позиції з багаторічного видавничого доробку Літературного інституту. Серед важливих для польської культури книжок, рекомендованих редактором «Культури» і врешті виданих у «другому обізі», були й публікації, що стосувалися України: книжки Левицького, спогади Лавріненка «Чорна пурга», антологія Кошелівця.

Україна і польсько-українські стосунки перебували в центрі зацікавлень редактора «Культури» аж до його смерті у вересні 2000 року. Коли в 1991 році Україна здобула незалежність, Гедройць з ентузіазмом писав до Богдана Осадчука: «Мої найщиріші вітання. Незалежність України є історичною датою у повному значенні цього слова. Я дуже зрадів, що польський уряд не схибив і визнав незалежність [України], не озираючись на західні країни»³². Власне, Польща була першою в світі країною, яка визнала незалежність України. Безсумнівно, велику роль відіграли в цьому систематичні, багаторічні зусилля Єжи Гедройця, котрий на сторінках свого часопису безнастанно втовкмачував своїм землякам, що «без незалежної України немає незалежної Польщі».

Польсько-українські стосунки

³² Лист Єжи Гедройця до Богдана Осадчука від 3 грудня 1991 року.

Юзеф Чапський

У Берліні про Об'єднану Європу

В одному з великих західноєвропейських часописів мені трапилася стаття, в якій дуже відомий і політично заангажований письменник, мандрівник і знавець кількох континентів стверджував, що лінія Ельби є насправді дуже вдалим кордоном Європи, адже вона була кордоном імперії Карла Великого.

Нещодавно я зустрічався з симпатичною групкою молодих європейських федералістів. Серед них були бельгієць, француз, швейцарець. Зі щирим ентузіазмом вони розповідали мені, як нещодавно валили прикордонні стовпи між Німеччиною і Францією, як їх у цій акції підтримували декотрі міністри і як поліція доброзичливо дивилася на все це крізь пальці. Вони запевняли мене, що ширитимуть цю акцію, що зноситимуть кордони як і де лише вдасться. Та коли я спитав, що вони думають про кордон, знаний під назвою Залізної Завіси, вони, заскочені, відповіли, що про цей кордон ніколи навіть не замислювалися. Якби я запитав, що вони думають про кордони на Місяці, у них, мабуть, були б такі самі спантеличені міни...

Розумію, що, борячись за Європу, можна не згадувати іншої її половини чи то зі стратегічних міркувань, чи через неспроможність в цей момент тій іншій половині допомогти. Але як можна про неї взагалі не думати, тобто з легким серцем зректися її, водночас вірячи і в ідею європейської федерації, і в життєздатність цієї концепції?

Тому я з радістю вислухав виступ п. Бубер-Нойман на останньому зібранні в берлінському «Титанія-Палаці», адже вона підкреслила самоочевидну істину, що Європа не закінчується на Ельбі.

Готовности, з якою багато хто на Заході погоджується з нинішнім поділом Європи, не може прийняти жоден із нас, із тих, хто походить із-за Залізної Завіси. Готовність ця свідчить хіба про те, що Західній Європі загрожує не лише советська п'ята колона, але й моральна небезпека зосередини; наскільки можуть її погубити закостенілі елементи, здатні лише на полохливу, короточасну оборону, що надто вже скоро видихається, на позицію, яка ще ніде й ніколи в історії не перемагала. Це свідчить про те, як занепадає усвідомлення єдності Європи.

Ще зовсім недавно – якщо дивитися з погляду історичного, і так страшенно давно, якщо пригадати, що ми пережили відтоді, в часи, які здаються нам доісторичними, перед 1914 роком – яким же непідважальним було почуття європейської спільноти. З дитинства пам'ятаю безліч оповідей старших не лише про Париж, але й про Ваймар, Мюнхен чи Гетинген. Адже тоді точилася політична боротьба. Ми, поляки, були ворогами країн, які відібрали в нас незалежність, а отже, й Німеччини. Однак всі ми знали, що у нас спільне культурне коріння. Це було зрозуміло не лише у Варшаві чи в Будапешті, а навіть в Одесі. Мій приятель, що закінчив гімназію в цьому місті, розповідав мені, як того дня, коли приходило нове число «Mercure de France», з пів сотні передплатників цього часопису кружляли, мов голодні леви, біля книгарні, аби це число запобігти. Хто сьогодні в Будапешті чи Варшаві, не кажучи вже про Одесу, читає «La Table Ronde» чи «Les Temps Modernes», що їх певною мірою можна вважати відповідниками «Mercure de France»?

Я вже досить старий, щоб не з книжок чи з розповідей, а з власних спогадів констатувати не зміцнення, а занепад європейської свідомості. 1924 року, з групою краківських малярів, я прибув до Парижа. У нашій групі були поляки з

усіх регіонів, двоє євреїв, один українець, а найобдарованіший з нас усіх був поляк аж із Кавказу. Не з Парижа, а якраз із Кавказу привіз він культ Мане, Ван Гога і навіть Пікасо. У цей же час такі самі жваві потоки молоді всіх професій, без грошей, нерідко без мови, діставалися до університетів та академій Західної Європи. Спрагли знань і культури, вони жили в неопалюваних майстернях і жалюгідних готеликах, вечори юрмами просиджували в каварнях і були щасливі, що перебувають у цій мецці світу. Скільки ж було зустрічей, скільки перетиналося свіжих та живлющих поглядів найрізноманітніших верств, найрізноманітніших традицій країн східної і західної Європи, взаємних впливів. Кожен із цих молодих людей повертався потім до свого краю, до свого заняття і до самої смерти був, чи принаймні намагався бути виразником європейської культури, ланкою, що єднала ці різні світи.

В одній зі своїх книг Жироду сердечно, із крихтою іронії описує одну румунську студентку на паризькій бруківці. Для неї кожен адвокат, що відіграв бодай незначну роль у якомусь забутому (жоден француз про нього вже не пам'ятав) політичному процесі XIX сторіччя, був постаттю рівня Цицерона чи Демостена.

Повернувшись після війни до Європи, до Парижа, я пішов на старий Монпарнас. І не пізнав цього району, в якому ще п'ятнадцять років тому аж роїлося від молоді з наших країн. Помпеї. До сьогодні там змінилося небагато – ось тільки що став він знову сонною, міщанською дільницею. Не впізнати й університетського містечка. Там рух і жвавість, але приплив нефранцузької молоді відчутно дужче азійський чи африканський, аніж європейський. Є емігранти і з наших країн, проте наскільки ж цей елемент зіпсутіший, менш динамічний. Відірвані від свого краю, від свого коріння, позбавлені можливості праці, окрім найтяжчої фізичної, з глибоким самоусвідомленням громадян третього класу, емігранти, яких усі вже мають досить, на яких так легко звалюють відповідальність за всі складнощі, бо

ж вони зайді, – ці емігранти або замикаються у своїх гетах, у своїх злигоднях, або емігрують якнайдалі від Європи. Ті, що вливаються в життя європейських країн не як парії – лише винятки, що підтверджують правило.

На власні очі я бачив цілі потяги висланих ІРО емігрантів, що виїжджали до Аргентини й Канади, Сполучених Штатів та Австралії. «Якби Сполучені Штати впускали всіх, хто хоче туди потрапити, прибуло би 30–40 мільйонів європейців», – сказав один великий письменник, що пильно стежив за життям Європи. Ці потяги, про які я говорю, були переповнені угорцями, балтійцями, поляками, чехами. Я дивився на цих зубожілих, наляканих людей, із лантухами й бесагами, з купою дітей і старих. Усі гнані однією думкою – далі, чимдалі від советського кордону. Здавалося, я бачу живу кров Європи, що витікає з її жил. Люди Заходу дивилися на ці натовпи втікачів геть байдуже, може, навіть вдоволено: буде менше клопоту, звуків чужої мови, менше людей треба буде утримувати. А я думав, чи не смерть це Європи?

Так – кров Європи втікає на далекі континенти, а тут в Європі обриваються не лише культурні й економічні зв'язки, відбуваються важливіші речі – це спроби знову розірвати релігійні пов'язання, які споконвіків об'єднували широкі маси нашого континенту. Як мало тут, на Заході, знають про подію такого масштабу, як знищення Греко-Католицької Церкви в Україні, Румунії, Чехії й Угорщині, й заповнення парохій – на місце висланих на Сибіри священнослужителів – московськими наступниками. Один поважний український діяч запевняв мене, що у величезній кількості цих священників, посланих в Україну, ідентифікували працівників НКВД, їхні списки були у Празі. Але ж ця Церква, що вистояла упродовж століть, була спробою синтезу Сходу із Заходом.

У кожній сфері свідоме обтинання пов'язань, копання прірви через центр Європи (навіть невинна об'єктивна оцінка будь-якого західного здобутку вже вважається контр-

революційною), хоча й просте біологічне винищення теж ніхто не знімав з порядку денного. Це Бісмарк сказав, що поляки мають бути винищені («ausgerottet»), бо ж вони розмножуються, як кролики. Але Бісмаркові були ще недоступні сучасні методи. Тому сьогодні він нам здається таким «делікатним». Сьогодні вся центрально-східна Європа перетворилася на територію, де душать кроликів. «Литва, – начебто сказав один радянський комісар у 1940 році, – Литва існуватиме, але без литовців». Чи багато литовців, латишів, естонців залишилося по тих тисячах вивезених із країн Прибалтики ешелонів? Це тільки у советів сьогодні справді є шанс під звуки пишних фраз на мирних фестивалях, під лопотіння крил голубів миру знищити всі ці країни з їхньою віковою історичною традицією і здатністю обмеженого розвитку.

Хіба ми можемо повірити, що Західна Європа, яка байдуже зречеться країн за Ельбою і лише обороною рятуватиметься від смертного вироку, що ця половина Європи буде спроможна захистити себе, коли наші країни вже буде остаточно знищено й коли надійде черга тих, що лежать на захід від Залізної Завіси?

*

Мені зовсім не хочеться вихлюпувати на публіку відра песимізму. Сам я не песиміст. Але мусимо поставити немилосердний діагноз, визнати, що над нами нависла смертельна небезпека, і лише тоді можемо знайти вихід. Європа не вперше опиняється під загрозою, кожну дитину вчили про навали гунів, татарів і турків. Не вперше порятунок Європи залежить від кількох рішучих особистостей і від народів, що не хочуть умирати. Йдеться про одне: не перестати думати, не перестати діяти і не піддатися примарам, примарам страху, магічним практикам, які советська пропаганда кидає в світ, аби передовсім Європа втратила відчуття своєї рації, своєї потенційної сили. Кажу «магіч-

ним практикам», бо як інакше назвати повторювання мільйони разів гасел, брехливість яких і невігластво давно вже підтверджені, але вони все одно не перестають діяти, бо їх цинічно втискають у псевдорелігійні форми впливу.

Один закордонний журналіст тут, у Берліні, пояснював мені, що цій непереборній магії сталінської світової революції не можна зарадити, либонь, ніяк. «Коли негра бити молотом по голові, її не можна розбити – така вона тверда», – до такого порівняння він удався. Це абсурд поразки. Одна з ознак магії – те, що її дія може раптово щезнути, незрівнянно швидше, аніж почалася, справді розв'язитися як сон, хутчіш, ніж мана. Я стверджую це не голосливо. Бо сам двічі бачив подібні явища. Вибух революції 1917 року. Не забуваймо, що магія могутності царської Росії та її «охранки» була надзвичайно сильна. І зростала упродовж віків. На четвертий день революції вгодовані, певні себе поліціанти перетворилися на натовп шурів-утікачів. Я дивився на це й не вірив своїм очам. Але я бачив іще більше: у вересні 1941 року, тиждень їдучи поїздом із Вологди у надволжанські степи, я вдруге спостерігав той самий феномен зникнення магії, але вже советської. У кожному місті, у кожному селі, якими ми їхали. Сталін тоді кинув на фронт більшу частину НКВД. Советська армія мільйонами здавалася німцям. «Німець! Хай уже нарешті прийде німець!!! – кричали мені селянки. – Усі наші з села, триста чоловік пішло на фронт. Одягнули хрести на шию і всі здаються». «Геть Сталіна!» – чув я всюди. Ще й сьогодні бачу переляканий погляд одного енкаведиста, що не смів у присутності новобранців налити собі з локомотива окропу для чаю. Очі його були очима поліціантів «охранки» 1917 року, що тікали від натовпу. Треба було жити в Росії, аби знати, який це був гвалтовний психічний переворот. Ці люди ненавиділи Сталіна, але не знали, що на них чекає: злочинна, бездумна жорстокість, яка вигубить мільйони людей, буде справою рук тих, на кого вони так чекали як на своїх ря-

тівників. Саме тоді Гітлер зробив найбільшу послугу Сталінові – врятував Сталіна.

Який опортунізм, який дефетизм – ця безсила позиція європейців на кшталт мого кореспондента і його ставлення до магії, вже сьогодні розрідженої, викритої як звичайнісіньке шарлатанство – та її й далі цинічно поширюють на стокгольмських конгресах і берлінських фестивалях.

Утім, ця магія може остаточно розчинитися лише тоді, коли Європа спроможеться на концепцію, за яку тепер боротиметься бодай жменька людей з усіх країн Західної та Східної Європи, жменька, свідомо того, що треба організувати Європу в Федерацію вільних народів на нових засадах, і що ці нові засади вимагатимуть великих жертв від кожного. Не буває політики без взаємних жертв.

Лава заливає старий континент. Бідні старенькі хочуть врятувати спорохнявілі меблі та старі подушки. Мусимо собі сказати, що не про старі меблі йдеться, а про щось незрівнянно важливіше: старі ревізіонізми, старі підлатані націоналізми не можуть бути відправним пунктом для відбудови Європи. Але не досить буде також і загальникових фраз про все людство. Мішле плакав, побачивши у Парижі стяг молоді Німеччини. Сьогодні вже буде замало маніфестацій під знаменами Європи, аби вичавити з нас сльози радості. Всі ми добре знаємо, що налагодження стосунків між європейськими націями дуже складне, і що далі на Схід, то воно складніше, і кордони дедалі більше скидаються на криваві рани.

Сорель якось назвав Балкани кошиком із крабами. Коли кухарка несе крабів, щоб за мить вкинути їх усіх в окріп, вони ще воюють поміж собою, обтинаючи одне одному клешні. Це порівняння можна вжити й до всієї Східної Європи. Один знавець європейських проблем казав мені, що за Залізною Завісою є ще 38 прикордонних конфліктів. Щоб відсунути кордони на кілька кілометрів, безліч людей готові вбивати одні одних і вмирати, незмінно переконані, що історична правда, справедливість на їхньому боці.

Мислити оптимістично здатен тільки той, хто фата морганам советських шарлатанів, що врешті-решт несуть рабство й смерть, може протиставити не кошик із крабами, не європейський хаос, де всі різатимуть одне одного в ім'я таких чи інших ревізійонізмів, а загальну європейську федерацію, в межах якої ми будемо рішуче і мирно розв'язувати всі наші суперечки в ім'я спільних інтересів.

Як ми це зробимо? Європейська метода – вибрати мету й напрямок, а потім контролювати діяльність і коригувати її практикою. Безупинні спроби використовувати компромісні, а не накинута згори методи, негнучкі, абстрактні «планіфікації».

Аби слова мої не прозвучали надто загально, я хотів би визначити три передумови, з якими, як мені виглядає, ми всі мусимо погодитися.

Націоналісти переконали людей багатьох країн, що співіснування на одній землі людей різних національностей і різних релігій неможливе, що найпростіший розв'язок – переміщення сотень тисяч, чи навіть мільйонів людей, аби створити національно однорідні маси – найкращий розв'язок, ба навіть єдиний. Коли я дивлюся на переселених зі Сходу німців, думаю, що їхня доля майже така сама трагічна, як доля поляків, яких Гітлер, а потім і Сталін виселяли з їхніх домівок і сіл. Для нас, людей із-за Зависи, справа переселення – це абстракція. Величезна частина населення вмерла рабами на військових заводах і в таборах праці, розкиданих від Владивостока до Гамбурга. І сьогодні ще, відірвана від усього, що їй дороге, вмирає по советських таборах, або безпросвітно животіє у рештках таборів ІРО. Сьогодні ми мусимо визнати, що нема більшого історичного злочину, як примусове виривання людей із місць, де вони вкорінені поколіннями, де могили їхніх предків, де ростуть старі липи й дуби, що їх ці вигнанці бачили ще очима дитинства.

Мусимо також пам'ятати і про тих, силоміць переміщених, що за декілька років відчайдушних зусиль уже

почали знову вростати в нову землю, і не один із них полюбив це нове для себе небо над головою, ці нові для нього дерева. Цих людей також не вільно приректи на ще одне примусове переміщення, яке для багатьох із них дорівнювало би смерті. Не сміємо далі застосувати методи, за допомогою яких людина перетворюється на номер, на робота, придатного тільки для рабської праці, для масовок. І це все завдяки накинутій фікції, мовляв, ми не можемо жити спільно і любити спільно цю саму землю, так, ніби наші спогади і власний досвід не свідчили тисячу разів про брехливість цих вигаданих теорій.

Друга передумова, на якій я хотів би наголосити: перед справою загальноєвропейської федерації стоїть іще одна психологічна перешкода. Незалежно від чистоти наших інтенцій, простягнута рука нації, що запропонує федерацію, може повиснути в порожнечі. Ідея Ягелонів – унія Польщі з Литвою – це взірць Унії вільних із вільними не лише для поляків (навіть ваш письменник-педагог Ферстер пише про неї із захватом). Ця ж Унія для литовців – приклад, що відлякує й підтверджує, наскільки загрожує країні поглинання іншою, розвиненішою культурою. Литовці, українці мають велику недовіру до пропозицій федерації і польських, і російських, бачачи в цьому замаскований імперіялізм. У нас, поляків, є такі самі відрухи підозріливості, – і їх теж можна пояснити історично, – супроти імперіялізму Німеччини й Росії. Рапало, про яке з такою пошаною у своєму інтерв'ю кілька днів тому у Східному Берліні говорив пан Вальтер Ульбрихт, а також розмова Рибентропа зі Сталіном, у якій ці добродії за чверть години добалакалися до рішення про поділ Польщі, викликає в нас уперту й так само зрозумілу недовіру. Подібно виглядають справи і в наддунайських країнах. Як обійти ці кривди?

Є лише один шлях, яким можна подолати цю недовіру: суперечливі питання слід вирішувати лише після того, як буде створено європейську федерацію, до того ж не на основі історичних амбіцій окремих націй, а згідно з

принципами справедливості і добра для всієї Європи, а також економічної та суспільної рівноваги між окремими членами цієї федерації.

Тепер я хотів би порушити третій пункт і на цьому завершити мій виступ. Я намагався довести абсурдність тези, нібито лінія Ельби є кордоном Європи. Однак тут, у Берліні, я почув інше твердження: що лінія Керзона, тобто лінія Рибентропа-Молотова мусить бути лінією федеративного устрою Європи. Все, що за нею – це вже питання того, як облаштуються народи ССРСР (або ж, як дехто їх називає, «народи Росії»); від них залежить, у якій формі вони між собою – і завжди неодмінно лише між собою – будуватимуть своє майбутнє. Хіба ж ці країни не належать до Європи? Хіба ми можемо ставити під сумнів європейськість, наприклад, України? Говорячи про це, я аж ніяк не правлю про розчленування Росії, та ми хотіли би почути виразний голос вільних росіян, який запевнить націям, що нині входять до складу Советського Союзу, не лише автономію, не лише згоду на внутрішню федерацію народів ССРСР, але й на свободу вибору, як і з ким вони хочуть об'єднуватись. І справа ця не є внутрішньою справою Росії, вона стосується всієї Європи, з якою країни на кшталт хоч би й України мають більше історичних зв'язків, аніж про це знає пересічний європеець. І попри все ця проблема складна й болюча і для поляка, і для росіянина. Але мені видається, що ставлення до цього питання може бути найкращим мірилом доброї волі об'єднуватися, волі, що не відступає навіть перед жертвами.

Як же легко говорити про загальні справи, про піднесені мрії братерства народів, не зачіпаючи конкретних больових місць. Але недоказані й недодумані істини мстяться. Сто років тому великий польський поет у листі, сповненому гірких закидів своїм співвітчизникам, писав: «Вони готові пролити море крові, зате кількох слів правди так і не скажуть», кількох слів правди – якщо можуть вони зачепити ніжну вразливість якоїсь громадської думки. Я не вважаю,

що маю право тут, у Берліні, говорити про найдражливіші питання, оберігаючи чийось ніжну вразливість. Бо саме в Берліні я зустрів людей, і то переважно серед молоді, які послідовно борються, безупину важачи своїм життям, не в ім'я націоналістичних, ревізійністичних ідеалів, але в ім'я спільноти вільних європейців.

Берлін завдячує Гітлерові те, що для мільйонів людей він іще зовсім недавно був символом ненависної ідеї *Herrenvolk*'у і насильства нації над нацією й людини над людиною, але Берлін сьогодні – це найзагроженіша частина вільної Європи, і саме завдяки своїй готовій до боротьби поставі він може стати символом свободи.

Юзеф Лободовський
Проти почвар минулого

Моя стаття під назвою «Між Мушальським та Заглобою», що її торік улітку надрукували «Вядомосьці», підживила й розширила дискусію, що точилася на шпальтах цього часопису, дискусію, зрештою, досить маргінальну, адже вона практично обмежувалася рубрикою «Листи до редакції». Однак цього разу Єнджей Гертх виступив із розлогими заувагами, до дискусії долучився Збишевський, прислали свої дописи також професор Студніцький і Ян Токарський. Жваво відреагувала й українська сторона. Низка часописів, що виходять в Європі та Америці, надрукували переклад моєї праці цілком або великими уривками, додаючи при цьому свої коментарі; принципово відповіло «Українське слово». Зрештою, отримав я й чимало приватних листів, здебільшого від незнайомих мені осіб. Декотрі кореспонденти звернули увагу на те, що моя стаття була майже наскрізь полемічною, тимчасом як конкретної програми польсько-українського примирення у ній бракувало. «Бо з практичного боку вся справа, – слушно пише один із них, – зводиться до спірних пограничних земель. Якби одна зі сторін відмовилася від Львова на користь іншої, нічого вже не перешкоджало би порозумінню. Ті поляки, котрі намагаються довести, що Україна не може стати незалежною, а навіть якби й стала, то все одно не втримається під тиском Росії, більше дивляться на Львів чи Тернопіль, ніж на Київ і Полтаву. Українці й собі розглядають усі пов'язані з

Перший – Студницький

Польщею проблеми лише у площині Збруч – Сян. Оскільки поступки будь-якої сторони на цей момент виглядають неможливими, писати на цю тему має сенс лише тоді, коли автор бачить і пропонує третю, до того ж ретельно сконкретизовану розв'язку. Всі решта коментарів, разом зі шляхетними закликами до непролиття крові у братовбивчий боротьбі, мають виразно утопійний характер, а з політичного погляду взагалі позбавлені будь-якого значення».

В такому формулюванні чимало рації, але не вся. Гадаю, навіть якщо цю третю розв'язку й не вдасться знайти, то все-таки взаємні перемовини й розпругнення сусідської зненависти не є утопією, а могли би виявитися корисними. Це, втім, не означає, що я не бачу інших можливостей. Перед тим як дійти до суті проблематики, варто підсумувати дотеперішню дискусію та відбити висунені закиди. Часами навіть маргінальна полеміка має свій позитивний зворотний бік. Якщо скомпрометувати хибну аргументацію, прищеплену до неслухняної та шкідливої тези, тоді й сама ця теза захитається в очах читача. Територія, на якій відбуваються нечисленні польсько-українські зустрічі, настільки наїжачена колючими засіками, перекопана вовчими ямами, захарашена взаємними упередженнями та підозрами, просякнута затхлою водою анахронічних поглядів, що її бодай частково слід очистити й осушити, бо інакше загубимося на ній без порятунку. Звісно, по обидва боки барикади є люди, яким уже нічого не допоможе. Одні щоразу кажуть: «Кажі собі, що хочеш, але я знаю, що українці – то люті аспиди!», – а інші відповідають: «Лях, жид і собака – віра однака».

Отож, спробуймо ще раз підсумувати закиди, що їх висували мені різні сторони, і терпляче відповісти на них, хоч у багатьох випадках їхніх авторів треба було би послати до школи, щоби вони напружилися над логікою, історією і навіть над підручником географії для молодших класів. Ще іншим – і то здебільшого тим, що найголосніше кричать про католицизм – став би в пригоді й Закон Божий.

Почну з професора Студницького. Шана-бо ця належить йому і за віком, і за посадою. Покликаючись на моє власне визнання, що я читав його статтю з почуттям «обурення і люті», професор у листі до «Відомосців» незворушно й лаконічно мене прицвяховує: «Цей душевний стан не дозволив йому оцінити моїх принципових тверджень, що ґрунтуються на об'єктивних даних...». Інакше кажучи, я розлютився, і тому про логічну думку не може бути й мови. Відповідаючи на це, наведу тут автентичну історію з життя видатного іспанського письменника Міґуеля Унамуно. Був він, як відомо, великим любителем поспати, що зрештою не перешкоджало йому дуже інтенсивно працювати. «Доне Міґуеле, – звернувся до нього якось у Саламанкійському університеті один молодий жартівник – чи це правда, що ви спите кільканадцять годин на добу?» «Так, правда, – жваво відповів Унамуно, – але не забувай, юначе, що навіть уві сні я буваю чуйнішим, ніж ти наяв». Травестуючи відповідь видатного іспанця, я теж міг би сказати при цій нагоді: так, правда, я часто підпадаю під почуття обурення й люті, але навіть розлючений я краще паную над своїми аргументами, ніж пан професор над своїми, перебуваючи у спокійному стані.

«Підставові твердження, що ґрунтуються на об'єктивних даних» – гаразд, нумо ж дослідимо ці твердження, може чогось і навчимося. Пан професор оперує теперішнім часом, рівно ж як і часом минулим. Теперішній час каже йому, що «українці на території України становлять меншість». На які «об'єктивні дані», на яку статистику спирається Студницький, ми не знаємо. Він не цитує жодного джерела, і слушно, бо навіть праця Станіслава Скішпека, праця обережна і солідна, що місцями хоч і заходить надто далеко, все ж не підтверджує його думок. Отже, просто «об'єктивні дані», без відповідних і необхідних тут підтверджень. Минулий час також підказує йому, що на Україні «ніколи не

було незалежності». Він цитує Грушевського, і з цитованого тексту випливає, що «солдати українського походження не хотіли боротися за незалежність України і пороз'їжджалися по домівках». Те саме було в XIX столітті: «Політично Куліш був росіянином». Затримаймося трохи на Кулішеві, бо тут професор Студницький весь як на долоні. Зрештою, він сам цього хотів, як той герой Мольєрової комедії, або Фредрів камергер з «Пана Йовіальського».

«Пан Лободовський, – пише Студницький, – обурюється, що я назвав Куліша та Костомарова росіянами. Він пише, що Куліш належав до старого українського роду і писав українські вірші. Цих віршів я не знаю, зате я цитував меморіал Куліша, що радить русифікаційні заходи в Литві». Отже, нарешті щось конкретне. Студницький «віршів Куліша не знає». Нехай читач прислухається до цих слів: «Віршів Куліша він не знає» проте «знає його антипольський меморіал». Великим поетам доводилося писати різні меморіяли, але не за ними звикли ми оцінювати їхню роль у своїй нації. Уявімо собі, що якийсь іноземець намагається представити сфальшований образ Міцкевича, а коли йому вкажуть на «Поминки», «Конрада Валенрода», «Пана Тадеуша», він відповість із чарівною студницькою легковажністю: «Міцкевичевих віршів я не знаю, проте знаю таку й таку статтю з “Трибуни народів”».

Куліш не мав Міцкевичевого генія, але в розвитку української літератури й політичної думки відіграв таки засадничу роль. Він перекладав Шекспіра, Гете, а також польських письменників, бажаючи наблизити Україну до Заходу. Він був зятим прихильником польсько-українського поєднання. У книжці «Мальовнича Гайдамаччина» Куліш піддав нещадній критиці анархічні інстинкти українського степу. Козаччину він оцінював негативно, і через те конфліктував не з одним тогочасним українцем. Він також активно протистояв письменникам, які ідеалізували сліпу ненависть до поляків. Що з того вийшло? У власному

таборі на нього чекала нехоть, а з польського боку, коли він провадив свою діяльність у Львові, йому судилося цілковите ігнорування. Тоді в Галичині й «русинів» не сприймали поважно, а що там вже якийсь Куліш і його простягнена полякам рука. Розчарований письменник почав шукати порозуміння деінде. Саме звідси його тимчасовий флірт із Росією. Проте й на цьому він затримався недовго, скеровуючи свої надії в іншому напрямку. В кожному разі, хоч би як суворо ми оцінювали хиби та політичні помилки Куліша, оцінка Студницького не має нічого спільного з реальним станом речей. Якщо припустити, що в період своєї проросійської орієнтації Куліш був «політичним росіянином», тоді слід визнати: в роки пропольської орієнтації він був «політичним поляком». Утім, не був він ні тим, ні тим. Він був українцем і шукав таких шляхів, які в той момент видавалися йому сприятливішими для його батьківщини. І хіба не промовистий той факт, що в той час, як Гоголь-Яновський став Гоголем і віддав свій геній на службу російській літературі, Куліш писав українською, а насамперед те, що всю свою літературну творчість він наповнював українським національним змістом¹. Що ж до помилок... А хіба Міцкевіч у період ідеологічних хитань, які почалися з товянщини, не виступав із дивакуватими ідеями, котрі попсували стільки крові Красінському, а Словацького назавжди відкинули від товянців? Хіба не мав він наміру повернути царя Ніколая? А що ж тоді казати про Чайковського? Він потурчився, отже, перестав бути поляком. А хіба коли на старість смиренно «покаявся» і благав про дозвіл повернутися в рідні краї, то вже став росіянином? Усе це вільні жарти їхмосьців, що не беруть до уваги

¹ Рекомендую професорові Студницькому, а також Гертихові – який, на відміну від першого, бачить у Куліші «таємничу постать» і велику фігуру міжнародної масонерії – мою розлогу студію про українського письменника, надруковану в місячнику «Проблеми Європи Всхідній» (1939, січень). Там вони знайдуть усі відповідні деталі.

тогочасну політичну ситуацію, вони неспроможні вникнути в психологію письменників, яким прорікають остаточні присуди.

Якщо професор Студніцький коли-небудь іще повернеться до цієї теми, кажу відразу, що не буду більше з ним дискутувати, коли спершу він не завдасть собі клопоту довідатися, ким був Куліш. Так само не полемізував би я з українцем, який висловлював би легковажні судження про Міцкевича, безцеремонно заявляючи при цьому: «Міцкевичевих віршів не знаю».

«Українські патріоти прагнули лише тимчасового розриву з Москвою..., тривалої волі до відділення від Росії не було...», – стверджує Студніцький, пишучи про 1917–1920 рр. Він має рацію остільки, оскільки деякі фракції чи партії справді бажали зберегти федеративний зв'язок із Росією. Але не всі. Петлюра був незалежником. Анархісти Нестора Махна так само билися з більшовиками, як із Денікіним чи Врангелем. Але суть справи, зрозуміло, полягає не в тому, якої орієнтації дотримувалися окремі українські партії тридцять років тому. Для тверезого політика, який шукає належного шляху у польсько-українських стосунках, найважливішим є сучасний стан. Не те, що коли-небудь хотіли чи зробили українці, а те, чого вони хочуть і чого прагнуть сьогодні. Павло Котович слушно вказав у своєму листі до «Відомосців»: той факт, що сто тисяч українців із Советської України, опинившись у Німеччині в статусі ді-пі, зорганізувалися в український незалежницький табір, є промовистішим від десятків псевдоісторичних спекуляцій. Хтось скаже: «Просто це люди, які не хочуть повертатися під советське панування, вороги Сталіна і його системи, але не Росії». Гаразд. Але чому ж тоді вони не йдуть до табору Керенського, хоча там їх зустрінуть хлібом-сіллю, чому ж вони не хочуть навіть і чути про федерацію з Росією, чому вони псують кров російським «єдинонеделімишникам»?

«Пан Лободовський не розуміє засадничого польсько-українського антагонізму. Антагонізм цей має дуже реальну

причину – справу Східної Малопольщі. Чим для українців є історія України в тому вигляді, в якому вони її бачать? Це історія різанини поляків, польсько-української боротьби. Її героями є Гонта і Бандера». Важко у кількох словах умістити більше історичних нісенітниць та перекручень. Історично польсько-українське протистояння почалося не зі Східної Малопольщі. Це перше. До самої лише різанини українцями поляків не зводиться історія цього протистояння ні в працях наших істориків, ні в працях українців. Крім того, ця медаль має і зворотний бік, бо різанини були взаємні. Не знаю, чи чув професор Студніцький про криваву «превентивну» пацифікацію на Волині ще перед першим поділом Польщі, яка не була спровокована волинськими селянами. У нас є коронний свідок цих подій в особі короля Станіслава Августа, який гірко нарікав на сваволю шляхти, що самовільно здійснювала покарання ні в чому не винних селян. Я вже писав про Куліша, котрий у своїх працях рішуче засуджує весь гайдамацький рух, включно з Гонтою. А щодо Бандери... Ну ні, не всі українці мають його за героя. Хай би пан професор трохи напружився і прочитав, що про Бандеру пишуть, наприклад, мельниківці, ті самі, з яких Студніцький колись раніше в поліміці в часописі «Львів і Вільно» витворив *мельгуновців*, одним розчерком пера зробивши одного з шефів «Союза борьбы за свободу России» українським націоналістом. Гайгай... якщо Куліш був росіянином, то чому ж Мельгунов не має бути українцем? Ось так безтурботно плутає пан професор прізвища, справи і факти.

Натомість про українсько-російські битви Студніцький воліє не згадувати. Навіть коли йдеться про ті бої, де малиновий козацький прапор ішов поряд із золотим штандартом польської Корони. Він не каже, якого розриву з Росією прагнув гетьман Мазепа, «тимчасового» чи «на віки вічні». Жодних одкровень не виголошує він і про ставлення Шевченка до «Східної Малопольщі». І не наділяє Симона Петлюру російським громадянством. А дарма. Бо якби пригадав

собі, що були-таки Конашевичі, Киселі, Немиричі, а в недалекому минулому й інші українці, які прагнули порозуміння з поляками, то може б і не писав, що все зводилося до «різанини». Якби після прочитання цієї ганебної нісенітничі мене не душив сором за Студніцького, коли б не моє небажання ображати тих поляків, котрі далекі від такої позиції, як і тих українців, що не вішають портрет Гонти над ліжком, то я мав би право сказати всім почварам братовбивчої минувшини: «Різанина поляків? Так! Бо ви маєте саме таких українців, якими хочете їх мати!».

Найсмішніше, що, пишучи Року Божого 1951 про землі, навколо яких точиться суперечка, Студніцький вдається до аргументів характеру мало не біологічного. «Східна Мало-польща була аграрно перенаселеним краєм. Боротьба за землю була важливим елементом». Була перенаселена... Зате тепер уже не є. Зник один важливий елемент. Може, однак, почнемо послуговуватися аргументами, що не аж так відгонять німецьким «Blut und Boden»*, щоб не збитися була на несподівані стежки.

Професор Студніцький чоловік літній, може похвалитися не однією гарною сторінкою своєї політичної чи письменницької діяльності. Проте справа, навколо якої точиться суперечка – це не якась абищизна. Надто багато крові на наших руках, щоб витратити час на взаємні реверанси, коли безвідповідальні люди готують ґрунт до нової, можливо, ще страхітлившої війни. Отож, скажу Студніцькому твердо: він, як і ті, хто роздмухує вогонь польсько-української ненависти, відповідатимуть за ту кров, яка ще проллється в майбутньому. І краще не завершувати останніх розділів довгої публіцистичної праці словами, породженими сліпою нехиттю й охрещеними зарозумілим невіглаством.

Мені залишається тільки запевнити пана професора, що я не відчув себе зачепленим його прикінцевими висловлюваннями, де він відмовляє мені як поетові в праві шукати

ліки на історичні конфлікти. Але пригадаю йому його власні слова, якими він дозволив собі підсумувати свої спогади про переддень війни, надруковані 1947 року у «Відомостях». Після розважань про те, що сталося б чи то могло статися, якби польське військо вдарило разом із німцями по Росії, Студніцький додав: «Після перемоги на сході мав би настати компромісний мир на заході. Більшовицька Росія була би переможена. Європа сфедералізована». Висловити таке в 1939 році могла людина, що геть не орієнтується, чим є гітлерівська бестія; але повернутися до цих слів через сім років могла тільки людина, яка не бачить в історичному досвіді жодного позитиву, якщо він не підтверджує її власних тверджень. І якщо не підтверджує, то тим гірше для цього досвіду. Хіба на підставі такої заяви, надрукованої чорним по білому через два роки по тому, як згасла остання під крематорію, не може – хай і поет – закинути саме професорові... «поетизування»?

Може бути, – пише професор, – що я ніколи «не знайду ліки» на «засадниче біологічне право», яким є «боротьба за землю», в цьому разі за Червінську Землю. Принаймні тишуся, що шукав. Натомість професор Студніцький хоче нам продати отруту, політичний дурман, цикуту ненависти, прадавню й добре знану трутизну у псевдоісторичній обгортці. Його лист, на який відповідаю, переконав мене в одному: з моєї статті, так чи інак наповненої аргументами та історичними фактами, він тільки й довідався, як правильно писати прізвище Бандера. І то багато. Мої вітання!

На черзі – Гертих

Енджей Гертих відповів мені не коротким листом, як професор Студніцький, а розлогою статтею. Виявляється, однак, що навіть у ній місця замало. «Щоб дати, – пише Гертих, – належну відсіч колективному проукраїнському навіюванню – а отже, відповісти, наприклад, п. Юзефові Лободовському – замало статті, тут потрібна ціла книжка». Втім, «відважитися наразі на книжку в ук-

*Blut und Boden (нім.) – кров і земля (ґрунт). (Ред.)

раїнській справі» Гертих, на жаль, «не в змозі». Що ж, нічого не вдієш. Очікуючи з нетерпінням, коли польська публіцистика збагатиться новою працею, вдовольнімося поки що статтею.

Гертих починає заявою, що «беручи слово в українській справі, він виступає не так проти українців, як проти польського проукраїнського табору». Він запевняє, що не має нічого проти виникнення незалежної України, аби лише польські українофіли не залучали живих сил нації до цієї справи, яка є «не просто чужою, але й недвозначно ворожою». Інакше кажучи, українці можуть спати спокійно – з боку Гертиха їм нічого не загрожує. Якщо він і хоче когось знищити, то саме нас, несправжніх, несповна розуму «українців», що прагнуть самогубства нації. «Багато разів ми вже марнували свої сили на побудову України. Ця побудова коштувала нам багато сил, а часом навіть загрожувала катастрофою чи навіть провадила нас до катастрофи. Щоби не привело до нових катастроф у майбутньому». Після цього він розмірковує про плюси та мінуси, що їх у його розумінні мала незалежна Україна з польської точки зору, і доходить категоричного висновку, що мінуси виразно переважають.

Здавалося б, цього досить. І слід було б навіть шанувати таку позицію Гертиха, хоч я й переконаний у її цілковитій хибності. Він вважає, що польська сорочка ближче до тіла, ніж українські шаровари, тож дбаймо насамперед про сорочку. Крапка. Далі нема про що балакати. Але ж ні – цього Гертихові замало. Він хоче мати чисте сумління і вийти з полеміки в білих шатах непорочного ангела. Отож і підпирає свій суто політичний висновок міркуваннями історичного, культуротворчого, ба навіть лінгвістичного характеру, аби врешті-решт заявити, що українська нація насправді не існує і, отже, права на незалежність не має.

І тут починається звичайнісінька метушня, ставання на голову, вкрай безцеремонне жонглювання історичними фактами, показове хизування невіглаством, а також скеповане виразно злою волею фальшування подій найближчого минулого, що дуже легко перевірити.

Гертих пише, що між двома осередками українського національного руху – Наддніпрянщиною та Червінською Землею – цього руху або взагалі не існує, або він існує лише у формі «української рослинки». Між Львовом і Києвом простягається «етнографічна туманність, усередині якої приналежність до цього народу декларують лише доктринери на кшталт нашого Флоріана Цейнови, який проголосив ідею кашубської національної відрубності». А нація «не може складатися з кількох окремих центрів, розділених» отією туманністю. Воістину сенсаційна теорія! Припустимо, що поза «кількома окремими центрами» на схід від Бугу і Збруча (бо галицьким українцям він гречно не відмовляє в національній свідомості), лежить національно нічия земля. Проте скрізь на цій «нічій землі» говорять тією самою мовою, співають тих самих пісень, читають тих самих письменників, танцюють ті самі танці. Щоразу більше і «доктринерів», вельми навіть активних як на початківців. У «туманності» відбувається постійний рух. Наш фахівець із національної астрономії та космології має знати, що з такої «туманності» рано чи пізно мусить народитися якась планета чи бодай комета. На жаль, мушу розчарувати Гертиха. У своєму історіографічному запалі він забув, що, наприклад, Волинь іще перед війною стрімко надолужувала запізнення національної свідомості щодо Галичини. Кричавий плуг війни глибоко переорав цю землю і пришвидшив цей процес. Волинські селяни масово йшли до лав УПА, яка була збройним крилом незалежницького табору. Те саме діялося і на сусідньому Поділлі, і навіть – *horrible dictum**, до чого ми дожилися – на Поліссі. Гертих розчулено описує свої подорожі човнами по Луїжцях. Я теж плавав човнами, але по Стиру, Горині та Прип'яті. Бував там і Гертих, але я ніколи там його не зустрічав. Натомість часто зустрічав наших Гжеськів, викупаних героїв Гертихової повісті, і знаю, як небагато вони винесли зі своїх кресових по-

**Horrible dictum* (лат.) – страшно сказати (Ред.).

дорожей. Запевняю Гертиха, що сьогоднішня Волинь його туманної теорії вже не підтверджує. Туманність зменшується, і щоразу збільшується загін «доктринерів», до того ж не таких як добродій Цейнова, а таких, що в разі потреби стріляють. Хіба, пане Онуфрію гербу Вчолі, це не перериває вашмосці солодких снів про «етнографічну туманність»?

Гертих знову розвиває тезу, що в 1917–1920 роках української нації не було. «Була політична партія – одна з політичних течій на Україні, до того ж далеко не найсильніша». Гертих не розуміє механіки суспільної революції, яка відбулася на Україні водночас із вибухом незалежницьких змагань. У такій ситуації завжди відбувається затирання гострих ліній, ідеологічне сум'яття, дроблення, чи принаймні послаблення кристалізаційних центрів. Пригадаймо наполеонівські часи. Навіть нації з такою культурою та історією, як німецька чи італійська, опинилися в стані майже революційного кипіння, та так і не спромоглися на жодну соборну дію. Чи захищав народ Венеції прапор Святого Марка від французького нападу? Щоб мене не звинувачували в добиранні зручних прикладів, візьму інший, такий, що найменше пасує до моєї тези: Іспанію. Якби не безцеремонність, із якою Наполеон повівся з королівською родиною, безжальність генералів і брутальна поведінка французьких солдатів, ситуація напевно повернулася б інакше. Величезну роль відіграв католицький клір, який убачав у Наполеоні передусім ворога релігії та церкви. І все ж чимало інтелектуалів і всіх тих, хто перебував під впливом раціоналізму XVIII століття, перейшли на бік нападника, принаймні «коллаборували». Адже перша іспанська політична еміграція – то саме «профранцузька» еміграція. Я зроблю Гертихові приємність і наведу ще один приклад, напевно дуже любий його серцеві: поведінка аріянської та кальвіністської шляхти під час «шведського потопу». Свого часу (як запевняє і сам Гертих) у Польщі діяла п'ята колона – протестанти. Але ж і на Україні так само діяла п'ята колона – комуністи.

Люблю видатних свідків. Щойно у полеміці зі Студницьким я покликався на Станіслава Августа. Тепер покличуся на Льва Троцького. Саме він у прощальній промові до агітаторів, які після закінчення спеціального вишколу вирушали на Україну, щоб посіяти там ідеологічний безлад, заявив: «Пам'ятайте, що незалежницькі настрої на Україні дуже сильні. Іноді ви мусите вдавати, ніби ви петлюрівці, аби там легко увійти в довіру». Раніше я докладно зупинявся на цій промові, пишучи для видання «Бюлетин польсько-українські». Гертих, ясна річ, з нею не знайомий. А може... може, і Троцький був українофілом?

Що, либонь, найбільше заважало на долі України в ті переломні часи, то це «отаманщина». Отаманщина анархістського типу – як Нестор Махно, більшовицького – як Котовський, а найчастіше просто «тутешнього», в межах одного повіту чи місцевості. І в Польщі були такі тенденції, нагадаю хоч би червоний прапор на вежі люблінського магістрату чи проголошення «тарнобжеської республіки». Ось тільки тут була інша соціальна структура, інша ситуація, інші традиції, ну й нарешті, інший ступінь національної свідомості. Принагідно розповім кумедну історію: за часів іспанської республіки одне віддалене андалузське село проголосило «незалежність та суверенітет», зазначаючи у виданому маніфесті, що воно прагне жити в мирі та злагоді з навколишніми селами й «державами всього світу». Ще одна повчальна аналогія, яку треба взяти до уваги. Це явище досить поширене, а якщо його помножити на степ, на Гуляй-Поле, на Чорний Шлях, на незгаслі традиції Запоріжжя, то й отримаємо те, що свого часу коїлося на Україні.

Гертих має сумніви, що на Україні є багато людей, які вміють написати листа згідно з правописом, ба навіть людей, які взагалі знають українську мову й не кепкують із неї. Як до лінгвіста я не маю довіри до Гертиха відтоді, як він із серйозною міною написав, що протягом тривалого часу після революції росіяни розмовляли з єврейським акцентом. Він-бо сам чув таке в потязі, коли в ранзі пра-

цівника МЗС їздив до Советів, перш ніж гидкий Бек послав його пастися на зелену травичку. З тією ж рацією Гертих міг би написати, що говорили – ах душа лубезний, ті знайш, пачаму Тифліс самій гилавній город? – з вірменським акцентом. Якщо всі відомості, що їх Гертих привозив зі службових відряджень у Росії, були на тому самому рівні, треба визнати, що Бек слушно оцінив його кваліфікацію.

Втім, до справи. «Жарти набік!» – вигукує Гертих на адресу тих, хто, як і я сам, уважає, що справи з літературною мовою на Україні в окреслений період не були аж такі кепські. Це правда. Жарти. Дуже погані жарти. На жаль, жартівником тут є сам Гертих. Невже він ніколи не чув про всіх тих письменників, філологів, істориків першої половини ХХ сторіччя, котрі за дуже несприятливих умов писали рідною мовою? Бо неможливий інтенсивний мистецький та культурний рух, якщо нема відповідного середовища та зацікавлення, якщо нема читача. І як можна уявити бурхливий ренесанс української культури, що почався від 1921 року, якби раніше нічого не відбувалося в самому суспільстві, якби перед тим не було створено відповідної атмосфери! Театр, публіцистика, поети, що перекладали українською мовою (і як перекладали!) найбільших письменників світу, починаючи від греків і римлян. Воно ж не вистрілює просто так, немов трава з-під землі, не народжується похапцем, але вимагає тривалої приготівчої праці. Гертих цього всього не знає. Але то ще не гріх. Грішити він починає, виголошуючи абсурдні судження, що кривдять адресатів, і то виголошуючи ex cathedra, загорнувшись у тогу безпомилковості.

Не від сьогодні грається Гертих у виправляння й ревізію історії. Тадеуш Сюта вже колись у дуже спокійній і делікатній формі вказував йому на неврахування історичної реальності та безцеремонне притягнення її до власних політичних тез. Це стосувалося історії Польщі. Але волосся стає сторч допіру тоді, коли Гертих «ревізує» історію України.

«Україна не була завойована Москвою, а сама віддалася в Переяславі під владу царя». Що ж, Іловайський твердить те саме. Зате мене в школі вчили, що Переяславського договору не дотрималася жодна зі сторін, які його уклали. Що існувала певний час незалежна держава під булавою Хмельницького. (З польського погляду держава існувала тільки де факто, а для деяких держав, як от Османська Порта, Кримське ханство та Мультиани – і де юре); що після Переяслава були Гадяч, і битва під Конотопом, і Дорошенко; що Лівобережна Україна потрапила під владу Москви – зрештою, зі збереженням гетьманату – тільки внаслідок Андрусівського договору; що, врешті, опір рішучому приєднанню тривав ще кількадесят років, і часами це був збройний опір. Чого ще мене навчали? Та того, що хто ці справи ігнорує, має сидіти тихо, як миша під мітлою, і публічно не виступати. Чи, отже, ми докотилися до того, що на шпальтах поважних еміграційних часописів маємо викладати шкільний курс історії?

Так-так... Якби Гертих був турком, то напевно написав би, що наприкінці ХVІІІ століття Польща була турецьким леном, оскільки після падіння Кам'янця комісари Речі Посполитої, щоби виграти час, погодилися на щорічну данину, і турецький султан послав королю Міхалу жупан ленника. Проте Гертих цього не напише, бо він поляк. Турецька історіографія втратила неабиякий талант.

Згідно з Гертихом, український націоналізм не має жодного права на спадщину Київської і Галицької Руси. Це польські українофіли доштукували «українській нації тисячолітню генеалогію». Тобто маємо стару російську систему: українство – це «польская інтрига». Українофіли не мусять нічого «доштукувати», бо українці самі собі давно цю генеалогію збудували. Козацькі ватажки ХVІІ сторіччя вже ясно її усвідомлювали і на київських князів покликалися як на своїх попередників, до того ж не лише постаті масштабу Хмельницького і Конашевича-Сагайдачного, але й дрібніші, на кшталт Остряниці або Наливайка, хоча біль-

шість польських історіографів вважає їх темними і неписьменними ватажками. Наприклад, у Літописі Самійла Величка можна прочитати тексти відповідних універсалів і грамот та перевірити слушність моїх слів.

Про рівень висновків Гертиха найкраще свідчить його думка, нібито «спільна для польських русинів і Росії абетка» – російського походження. Даю слово честі, що професор Станіслав Горишевський із гімназії ім. гетьмана Яна Замойського в Любліні не дозволив би мені перейти з шостого до сьомого класу, якби я висловив таку думку. Адже це суцільне знущання з історії, хронології та елементарного знання історії цивілізації Східної Європи! Російське походження абетки на Україні! Для цього Гертих мусив би довести, що саме в Москві квітнули науки, а на місці майбутнього Києва була порожня площа, що культура йшла з-над Клязьми до берегів Дніпра, а не навпаки. Яку абетку мав Ярослав Мудрий? Яка мова, крім латини, звучала в київських академіях? Який шрифт уживали для друку книжок, що їх експортували до Москви? Нехай Гертих не ганьбитися. Нехай скаже як на духу, що Святий Кирило народився в Суздалі, а абетку свою винайшов у Сольвичегодській Пустині. Ні, доведеться таки знов сідати за шкільну парту, відкривати підручник і дізнаватися, що в Білорусі й Україні друкарні постали в той час, коли в Москві Іванів Лютих та Грізних прибули з-за кордону друкарі горіли на вогнищах. Російська *гражданка* – це така новація, ніби чіплення нового держака до старого чайника. Отаке вам «московське походження».

На десерт Гертих удається до типового прийому з-під знаку «единой и неделимой», порівнюючи Україну з Провансом, а Шевченка з Містралем. Кілька років тому ми вже полемізували на цю тему у часописі «Відомості», і, як на мене, я вичерпав це питання у статті «Масонським дипломом від Хрещатику на Рамблас». Гертих, який завжди охоче дискутує, цю тему припинив. А тепер повертається до старих і давно спростованих аргументів. «Право Провансу на

незалежність, – пише він із усією серйозністю, – слід вимірювати не двотисячолітньою прованською історією, а силою чи слабкістю прованського руху від часів заснування «Фелібриж». Таким самим мірилом треба вимірювати і справу України».

То виміряймо. Прованс втратив незалежність дуже рано. Він став об'єктом феодальної та династичної боротьби. Анжуйська династія, арагонські королі, згодом французи, ба навіть савойські князі час від часу втручалися в справи прованські. Власне кажучи, вже за часів Валуа, не кажучи вже про Бурбонів, цього питання більше не існувало. Французька революція змела рештки політичних традицій. Відродження лангедоцької мови в літературі, що його зініціював Жан Жасмін, а продовжив Містраль, не мало політичних наслідків. Де ж тут аналогія з Україною? Де змагання за незалежність, які можна було б хоч приблизно порівняти з українськими XVII й XVIII століттями? Так само й порівняння Містраль – Шевченко засвідчує тільки те, що Гертих не надто відає, про що пише. На Шевченкові виховалися і на нього молилися цілі покоління, як у нас на Міцкевічі й Словацькому, натомість Містралеву «Мірель» читали лише як прекрасну поему та мовну пам'ятку. Під час Другої світової війни Україна дала потужний національний рух і повстанську армію, а Прованс спромігся всього лише на чорний ринок між Марселем і Ніццою та збори дам із місцевого напівсвіту для побачення з американськими вояками. Якщо Прованс і дав «рух опору», то він був під загальнофранцузьким прапором, а не прованським. Ось така Гертихова аналогія!

А тепер щодо справи варшавської угоди та Ризького трактату. Гертих тримається своєї позиції, стверджуючи, що «ми не порушили жодного пункту зі статей договору». Я погоджуюся, що Київський похід був «актом найвищої сили», який закryw цю справу. Ми не могли продовжувати війну після Неманської битви, як і не могли готуватися до нового походу на весну 1921 року. Але визнати в Ризі

Раковського та Іоффе представниками України ми не мали права. Підрозділи Петлюри зберігали вірність до кінця. У критичні моменти Варшавської битви вони відіграли свою роль, уперто обороняючи Замостя, що мало велике значення для успіху контратаки з-над Вепша. Для всього світу різниця між Ригою і Ялтою така сама, як різниця між атакою уланського полку під Комаровом і вибухом атомної бомби в Хіросимі. Рига для українців мала значення аналогічне до нашої Ялти. В цьому сенсі тут цілковита аналогія.

Серед фінтів та прийомів, що до них вдається Ґертих, є й такі, за які на рингу йому загрожувала б негайна дискваліфікація. Він визнав рацію мого звинувачення неприйнятної політики на Кресах, що її здійснювала передвоєнна Польща. Та водночас закидає мені нелояльність, стверджуючи, що насильницькі методи щодо українців не мають нічого спільного з антиукраїнським табором, читай: із Національною партією та самим Ґертихом. Ґертих або сам страждає на амнезію, або розраховує на коротку пам'ять інших. На його думку, «насильницькі методи були побічним витвором проукраїнського напрямку. Вони виникли з розлюченості, що з українцями не можна домовитися, і відображали зворотню реакцію: якщо ви так, то ми вам покажемо!». Отже, щось на кшталт кривавої помсти зрадженого коханця.

Я охоче вірю Ґертихові на слово, що якщо він і не протестував проти кресової політики, то винятково через цензуру, протестуючи натомість у доступній йому формі, пояснюючи, між іншим, польській студентській молоді, що «паціфікація була і безумством, і злочином». Якщо це було так (а я повторюю, що вірю йому на слово), то з Ґертихом під цим оглядом усе гаразд. Та видно, в своєму таборі він мав мізерний вплив, якщо його втручання не дало жодного результату. Що діялося на закритих зборах львівської національної молоді, я, зрозуміло, знати не міг. Зате якими були погляди та настрої серед загалу львівської націона-

лістичної молоді, я знаю дуже добре. Бо ж був постійним і щодня читачем націоналістичної преси, починаючи від столичної і місцевими часописами закінчуючи. Мабуть, ще знайдуться річні підшивки цих газет – тому легко перевірити, чи Ґертих має рацію? Адже відбуваються воістину надзвичайні речі. Виявляється, що «прихильники насильства» обмежувалися «жменькою осіб на чолі зі Станіславом Ґрабським і Клавдіушем Грабиком, яка існувала на периферії національного табору». Натомість решта були чисті як сльоза.

То поговоримо про конкретні факти. Чи пам'ятає Ґертих реакцію свого табору на вибух «волинської ревіндикації»? Головні проурядові органи зберігали радше занепокоєне мовчання, а такий собі «Ґлос любельські» (візьмемо найближчий мені приклад) засурмив у всі сурми і золоті роги звитяги. Нагадаю, що акція – скерована проти воєводи Юзевського, що намагався протидіяти цій ревіндикації – мала завзятих прихильників, а в багатьох випадках ініціаторів серед публіцистів національного табору. Якраз у той час я був на Волині й зблизька бачив, що там діялося.

Польське суспільство в Луцьку та інших містах Волині було ідеологічним коктейлем вельми специфічного гатунку. Політичні розбіжності стиралися й поступалися місцем цілковитій гармонії, коли йшлося про «священну війну» проти українців та «зрадника польської справи» воєводи. Присяжний сенатор був за панібрата з місцевим головою Національної партії; легіоніст цілувався з дубельтівки з Янушайтісом; їх чуло патрунував ксьондз Токажевський, який на підставі того факту, що певний час був капеланом у Бельведері, вважав себе за щонайщирішого представника ідеології Пілсудського; до цього долучався КОП і Окружний суд, а все це знаходило публіцистичне віддзеркалення в киплячому казанку, яким був «Кур'єр волинські», де один полковник у відставці за допомогою одного капрала-пенсіонера та сумнівного журналіста щотижня шарпав Юзевського та закликав до «порятунку польськості».

Отже, мені дуже прикро, але мушу ствердити, що в тій, такою ж мірою брудній, як і самогубчій діяльності активну участь брала Національна партія, і тут Гертих уже нічого постфактум не вдіє. Певну дистанцію до цієї акції зберігали кілька вищих військовиків, які трохи інакше дивилися на реальну ситуацію, проте не змогли або не схотіли на неї вплинути, а також чимала частина священиків та землевласників. Зрештою, мірою своїх сил намагалися врятувати добре ім'я польської нації вчителі, принаймні велика їх частина – кременецький осередок, Гофманів «Рочнік волинські», окремі діячі зі «Спілки сільської молоді» та окремі старости.

Я ніколи не мав звичаю засуджувати всього гамузом, тому охоче погоджуюся, що не один член Національної партії, якби довідався, що насправді відбувається там на Волині, обурено виступив би з протестом. Шкода, отже, що Гертих не завітав свого часу до Луцька. Він би мав вдячне поле для втихомирення місцевих ентузіастів кийка і прикладу як універсального засобу спольщення й покатоличення Волині.

Якщо вже зайшла про це мова, скажу більше. В останні передвоєнні роки режим санації вдався до флірту зі скрайньо націоналістичною молоддю, вважаючи її найціннішим елементом із військового погляду. На певних відрізках суспільного життя виникло явище взаємного проникнення, що його хтось визначив як «зендечіння санації». Лакмусовим папірцем цієї тенденції були, наприклад, зміни в редакції часопису «Польська збройна», а публіцистичним барометром – одіозний «Меркуріуш ординарійни». Між моїм шкільним колегою, корпорантом із КУЛУ, який після повернення з присяги у Ченстохові, де волав «Геть санацію!», категорично мені заявив: «Що? Українці? Тримати за морду! За морду!», та санаційним старостою в Томашові Любельському, який динамітом висаджував у повітря православні церкви – не було вже жодної різниці.

Занотуймо інший недозволений прийом. Гертих дає зрозуміти, що санація та «українофільський табір» – одне й те ж. Гертих був і є войовничим членом своєї партії; моє ж членство в партії було, щоправда, активним, зате нетривалим, воно скінчилося ще шістнадцять років тому. Перед війною я був таким «українофілом», що політичні статті був змушений підписувати псевдонімом, бо для «опікунів» був небажаним. Влодзімеж Бончковський, який не хотів відмовитися від співпраці зі мною, мусив мене покривати. Тому Гертихові не вдається начіпити мені наліпки санатора, хоча й знаю, що він вважає мене людиною, ментальність якої сформувалася в колах «пілсудчини». Мого позитивного, чи навіть, якщо комусь кортить почути, ентузіастичного ставлення до Пілсудського я не приховував навіть від достойників паризької «Регіни», тим паче не приховуватиму його сьогодні. Та від нього до «санації» аж надто далеко. Нещастя передвоєнної Польщі якраз і полягало в тому, що табір Пілсудського не створив цілісної ідеології, не став політичною партією в справжньому значенні цього слова. Коли старі легіонери орлики почали обростати товщем, залишилася лише кліка; з недозрілих ідейних яєць почали виплуватися ювілейні гасла, а листя, що обсіпалося з лаврового вінця старої легенди, годилося лише на зупу особистої кар'єри. В польському українофільському таборі були одиниці. Одні, як Голувко й Василевський, відходили назавжди, інші, як-от Лось чи Дунін-Борковський, щораз рідше брали перо до рук; ще інші, як Прушинський, зрадили; решта борсалася безсило в накинутих обмеженнях і сітях. І ось тепер приходять Гертих і прорікає, що саме «українофіли», які образилися на українців за їхню впертість, вигадали пацифікацію, ревіндикацію і спалення православних храмів.

Врешті, поговоримо й про те, як виглядали справи до 1926 року. Чи Гертих знає про різні «подвиги» на Волині часів воеводи Александра Домбського – адже він не був пілсудчиком? Чи чув Гертих про гучні випадки в Луцьку, на

які навіть змушені були зреагувати військові органи, внаслідок чого аж кілька функціонерів поліції полетіли з державної служби? Чи знає він про обставини смерті Ольги Басараб у львівській в'язниці, і про десятки і сотні інших випадків? Цього вже не закинеш «санаційним українофілам», адже це було за часів «демократії» і «парламентаризму»!

В оцьому нашому з Гертихом чубленні залишається одна найтрагічніша справа: 1939–1945 роки. «Українці, – пише Гертих, – застосували до нас метод різанини. Ця різанина не була неопанованим вибриком плебсу, вона була спланованою операцією... їй цілковито відповідає винайдене через кілька років слово – геноцид».

Тяжко мені писати про цю справу, про яку я волів би забути. Але її можна забути за єдиної умови, що обидві сторони очистять сумління і, визнавши взаємну провину, попросять одне в одного вибачення. Тон, у якому пише Гертих, використовує не один український часопис, і це свідчить, яким іще далеким є шлях до Йордану, чиею святою водою ми змили б Каїнів гріх із наших чіл. Матеріал, який я маю в розпорядженні, є лише дрібним уламком того, що відбувалося, проте й цього вистачить, щоб мати право говорити з певним почуттям відповідальності за свої слова. Отож, в іншій частині статті я детально зупинюся і на цій ганебній справі.

Між Києвом і Москвою

А тепер перейдімо до принципового питання. Чи є створення незалежної України в інтересах Польщі, чи ні? Якщо так, то варто продовжувати дискусію, якщо ж ні – все решта позбавлене сенсу. Бо якщо правда, що докладання наших зусиль до побудови української незалежності, чи бодай неперешкоджання цьому процесу (як вважають Гертих, Студніцький, Збишевський) загрожує польському народові цілковитим знищенням, то хіба хоч якогось

поляка мають обходити проблеми, що я їх тут зачіпаю! Є українці нацією чи ні; мають вони право на спадщину Київської Руси чи не мають; був Шевченко пророком чи лише таким собі українським Містралем – усе це пересувається в площину суто академічних питань. А якщо Гертих має рацію? Як же тут рятувати, чи бодай співчувати потопельникові, якщо врятований негайно заріже мене ножом, або інші, сильніші від мене, розгнівані, що я втручаюся не в свої справи, мене самого кинуть у річку. Справді неможливо! Отже, чи не краще, витерши з повік «українофільську» сльозу, заспокоїтися і не терзати землякам їхньої ніжної печінки?

Саме на таку позицію став Збишевський у статті «Який став, така і гребля». Його не цікавить ні «сентиментальне ставлення п. Лободовського», ні «історичний бік полеміки». Натомість, подібно до Гертиха, він стверджує, що наше активне втручання в боротьбу українського народу за свою незалежність може скінчитися жахливою катастрофою, позаяк тоді Захід пересвідчився би, що «ми є авантюрною нацією, яку годі сприймати серйозно», і ще тому, що «для Росії питання України – це питання життя і смерті». Гертих наводить дуже схожі аргументи. Проукраїнську позицію може підтримати лише Німеччина, але підтримка ця буде зрадницькою, натомість із боку «Росії ми наразимось на смертельну ненависть і помсту».

Насамперед я висловлю переконання, що в українській, як і в будь-якій іншій справі ми маємо зайняти активну позицію. Збишевський пропонує цілком зворотну поведінку. Оскільки ми не маємо сил розбити Росію, а наші великодержавні ілюзії і без того завдали нам багато шкоди, то не варто «вставляти пальці в двері», пам'ятаючи, «який став, така і гребля», та й взагалі слід триматися українського прислів'я «моя хата скраю, я нічого не знаю». Адже «максимум, що ми можемо отримати в найуспішнішому випадку, то це те, що нас допитуватимуть у справі наших кордонів».

Усе це звучить зело розважливо, але має єдиний логічний гандж. Ми-бо анітрохи не перебуваємо в становищі хазяїна, чия хата стоїть «скраю». І ніколи не стояла. А сьогодні ще менше, ніж будь-коли. Отже, або Збишевський змінить географію, пересуне за прикладом геніального Сталіна гори й поверне напрям річок, або пересуне польську «хату» на інше, зручніше, місце. Маємо суперечку з Німеччиною, маємо суперечки з усіма східними сусідами, тож мусимо вирішувати, на якому фронті підемо на угоду. Натомість не можемо чекати, як пропонує Збишевський, аж поки переможні янки покличуть нас до столу, накритого зеленим сукном, і ласкаво запитають: «Ну, а ти, небого, чого задрімав під плотом, чого собі бажаєш?».

Трагедія полягає також у тому, що перш ніж сильні світу цього почнуть нас «допитувати», на наші голови вже посяплеться цегла. Ще до початку конференції у Версалі вже існував український фронт, а потім авантюри з «Grenzschutz», проблеми з литовцями та більшовицька навала від східного кордону. Цього разу все може виглядати ще страшніше.

Отож, коли Збишевський стверджує, нібито ми неспроможні провадити політику великого стилю, я висуну тезу цілком зворотну: якщо ми на щось і неспроможні, то це на пасивність, половинчаті концепції, на перечікування бурі під дірватою парасолею опортунізму. Якщо ми стоїмо на позиції, що ідеальним рішенням на сході для нас є ризикі кордони з майбутньою Росією (а цього хоче і Гертих, і Збишевський, хоча й вони вбачають тут певні труднощі), а незалежної України треба стерегтися як дідькові свяченої води, то чому зволікаємо? Є Керенський, є інші еміграційні групи, більшість прийме наші пропозиції з простягнутими руками. Однак Збишевський взагалі не хоче заводитися з росіянами, бо то «раби» і країна, що надається лише до окупації та колонізації; Гертих хотів би мати справу з росіянами, але він також не подає конкретної програми.

Де ж вірець для поляків, охоплених духом Дон Кіхота? Збишевський його вже знайшов. У Стокгольмі. «Швеція теж, мабуть, воліла б, аби Росія розпалася на шматки, втім, удає, нібито забула про Карла XII і Мазепу, і па тему України – нічирк». Я знаю, що Збишевський дотепна людина, але де Київ, де Москва, а де стокгольмські корчми. Швеція конфліктувала з Росією, допоки хотіла відігравати роль головної потуги в північній Європі й панувати на Балтиці. Похід на Україну, що закінчився полтавською катастрофою, був лише функцією тих устремлінь. Минулося! Шведи виробляють сірники, продають залізо, раз на тиждень їздять на відпочинок за місто, щочетверга дають волю сентиментам, горілку п'ють наперстками, ні до кого не мають претензій, і до них нікто не має – ось і все. Тут і справді цілком доречна теза «моя хата скраю». Нехай Збишевський відгородить нас Балтикою від москалів – і матимемо чистий спокій. Але замість Балтики є нічогенька собі рівнина, отож до грядущого «допиту» треба якось приготуватися.

Гертих погрожує «смертельною ненавистю та помстою Росії», Збишевський віднайшов постраховисько в постаті євреїв. Це євреї визначають всі дії у світовому масштабі й вони «нізащо і ніколи не допустять виникнення незалежної України». І якщо досі Збишевський в усьому з Гертихом погоджувався, то тут уже вимальовується протиріччя не на жарт. Бо цей другий стверджує, нібито весь український незалежницький рух народився з натхнення масонерії. А з масонерією – то справа відома. Двоє росіян нещодавно переконували мене, що найбільшим ворогом «єдиної і неделимої» є єврейська масонерія, що діє під прикриттям Білого дому. Якби не вона, Трумен уже давно запросив би Владіміра Кіріловича на вікенд на береги Потوماку. Дивні ці євреї й масони – вони постійно страждають на роздвоєння особистості.

Інший аргумент: «Ніяка Україна й трьох місяців не протримається супроти Росії без чужоземної окупації». Бо саме так було 1918 року. Так, справді, Дніпро ріка велика,

та схоже, для багатьох вода в ній останні тридцять років стояла. Я не маю наміру бавитися в пророцтва, бо не знаю, за яких зовнішніх і внутрішніх обставин настане крах советів. Від цього, а також від поведінки Заходу, насамперед Сполучених Штатів, залежатиме майже все. Та дещо залишиться і для нас. Звісно, якщо український народ не висловить остаточного рішення і не покаже сили в цей момент, то й наша гадана допомога нічого не дасть. Але йдеться про інше, а саме про те, щоб не повторилася війна, яка розпорошує наші сили, про те, щоб українці мали розв'язані руки на півночі, а ми на інших, життєво важливих для нас напрямках. А цього не можна досягти без попереднього порозуміння.

В усіх дискусіях із противниками проукраїнської тези я помітив уперте перестрибування до наступного питання порядку денного, поминаючи реакцію на головний аргумент свого візаві. Так і цього разу. Гертих узагалі його ігнорує, Студницький також, Збишевський ледве його зачіпає. Не я придумав цей аргумент, і не я перший до нього звертаюся. Ми зужили тонни паперу, дописуючи на цю тему в «Бюлетин польсько-українські», в «Мисль польску», в «Проблеми Європи Всходней», а шановні противники далі вдають, нібито нічого про це не знають. Гертих твердить, що «Україна неодмінно стала б союзницею Німеччини, а отже, неодмінно взяла би нас разом із Німеччиною в лещата». Пам'ятаю, як 1938 року ідентичний аргумент висунув після доповіді Бончковського бригадний генерал Коритовський, який тоді щойно отримав генеральські погони. «Цілком може бути, пане генерале, – відповів Бончковський, – але тоді Росія стала б нашим природним союзником, нейтралізуючи український бік тих лещат; отже, ми мали б лише одного противника – на заході». По коротких роздумах Коритовський визнав рацію Бончковського.

Здавалося би, проста річ: усунена з чорноморського басейну Росія прагнула б туди повернутися. Україна мала би надто багато проблем з обороною власної незалежності,

щоб думати про напад на Польщу. Натомість у разі союзу Берліна з Москвою Київ негайно став би нашим союзником, навіть, якщо спірні питання кордонів були би розв'язані не за українським планом. І нехай затяті українські націоналісти сьогодні пишуть і говорять інакше. Але це не змінює факту, що в разі виникнення повище змалюваної ситуації Україна стане нашим союзником. Такими були від самого початку тези прихильників незалежної України, до яких я маю честь належати. Повторюємо: незалежна Україна нейтралізуватиме російську небезпеку, і тим самим послаблюватиме ефективність можливого порозуміння Москви з Берліном. Такими є інтелектуальні підстави мого «українофільства». А те, що мені подобаються українські пісні, що я розчулююся, почувши звуки бандури, що в крові маю певні степові традиції – то це вже моя приватна справа, яка нічим не послаблює щойно поданий аргумент. Це для любителів вишукування моїх особистих сентиментів.

Гаразд, відповідають стратеги, навіщо нам такий союзник, який не втримається у війні з Росією навіть трьох місяців, як віщує Збишевський. Тоді на нас чекає страшна помста Росії, як віщує Гертих. А тепер скажу я: Годі жартувати, панове! Після війни, яку Совети програють, росіяни або втримаються на Україні, або ні. Повторюю, все залежить від обставин, у яких настане переломний момент. Але Україна – яка матиме за собою кілька років незалежного життя – буде горіхом, що його нелегко буде розгризти навіть Росії, буде противагою до євразійського велетня. Мої візаві бачать все у перспективі кількох повоєнних місяців; а я вперто дивлюся (що за невиправний романтик) у перспективі історичній.

При цій нагоді годилося б вивернути навиворіт і ще один аргумент Гертиха і Збишевського. Обидва погоджуються, що для Росії «питання України є питанням життя і смерті, а не імперіялістичної ненаситності», і навіть, неначе змовившись, формулюють свої оцінки тими самими словами. Чому питання життя і смерті? Хіба не має Росія досить

багатств на Уралі та в Сибіру, достатньо земельних угідь, аби вмістити своє населення? Російський народ може жити, розвиватися і процвітати без України так самісінько, як і без Кавказу чи Туркестану. Якщо він нарешті зрозуміє, що його сусіди мають право на самостійне врядування, відмовиться від своїх гегемоністичних планів і позбудеться нездорових апетитів, можливо, і в цій частині світу нарешті запанує спокій і таке чи інше співжиття народів. Дуже кумедно виглядають ті поляки, які переконані, що дієта для схуднення може вбити нажерту акулу.

Вони бояться союзу Берлін – Київ, забуваючи при цьому, що союз Берлін – Москва діє вже 200 років. «Німецько-українські лещата» становитимуть у майбутньому велику небезпеку. Так, може, й становитимуть, але тільки в майбутньому, бо досі їх не було. А був натомість союз Фридриха з Єкатеріною, Бісмарка з Александром, Рибентропа з Молотовим. Було Рапало. Цікаво, що особи, які так сильно реагують на німецько-український союз, у цій полеміці завжди забувають про союз німецько-російський. А професор Студніцький зайшов так далеко, що назвав незалежну Україну майбутнім форпостом російського імперіалізму. Я написав йому, що включена до російської імперії Україна є таким самим форпостом, тільки що з більшим потенціалом, а отже форпостом, що збільшує можливості угоди Прусії з Москвою. Професор Студніцький, відповідаючи, волів цього аргументу не помітити.

А взагалі дискусія справила таке враження, нібито мої співрозмовники у своїй «обізнаності» з предметом зупинилися на якійсь дуже давній історичній ремінісценції. На думку приходить анекдот про того дядю, що лише на старість почав читати газети. Він збирав селян і читав їм старі газети, які зміг роздобути. Протягом кількох днів усе село було надзвичайно схвильоване відомостями з балканського фронту. Аж знайшовся хтось більше причетний до дійсності й пояснив побожним парафіянам, що російсько-турська війна скінчилася ще двісті років тому. Отже, прошу

не висувати до мене претензій, якщо я визнаю, що не маю жодного поняття, якого року для Гертихів та Студніцьких закінчилася історія польсько-козацьких воєн.

Гертих передбачає таку можливість. Якщо на світі переможе концепція побудови нової Європи як німецької системи, то може виникнути союзна з Німеччиною українська держава, але ж не на Дніпрі, а в Галичині, «гадано з Буковиною, Закарпаттям, Волинню, можливо Холмщиною, Перемишлем тощо». Як бачимо, Гертих має неабияку фантазію. Він серйозно припускає створення незалежної України зі Львовом, але без Києва, Полтави й Одеси. Якщо Гертих колись замість статей почне писати романтичні вірші, це буде невідшкодовна втрата для національної публіцистики.

Ще мушу відповісти на певну заувагу, зроблену особисто мені. Гертих висловлює трохи іронічне переконання, буцімто я добре знайомий з його книжкою «Про програму кресової політики», видану в 1932 році. На жаль, не знайомий. Поза тим я добре знайомий із поглядами Гертиха стосовно української справи на підставі того, що він написав на еміграції, так само як і він знає мої погляди, хоч, напевно, не читав моїх передвоєнних творів.

Гертих пишається, що свого часу поборював насильницькі методи, застосовувані проти українців. Саме у згаданій книжці він виступив проти «утиску руського населення й неповаги до його цінностей, таких як релігія чи рідна мова». Але цей лібералізм не завадив йому стверджувати, що «мусимо *накинути* нашим русинам латинську абетку», та й узагалі «включити руське суспільство до нашого життя, подібно до того, як Вельс зі своєю мовною окремішністю був включений до британського, а Бретань – до французького життя». Тобто Богові свічка, а чортові кадило. Адже така програма передбачала ті насильницькі методи, від яких Гертих так затято відхрещується. Зрештою, це типове витання в хмарах, що заколисує і читачів, і самого себе. Для Гертиха українці є чимось на кшталт

польських валійців чи російських шотландців. А як же, тому він і написав, що між Києвом та Москвою відстань точнісінько така сама, як і між Единбургом та Лондоном. Я розумію, що панові Онуфрію Заглобі можуть снитися на печі дуже солодкі сни, але ж навіщо, пробудившись, подавати ці сни як дійсність! Казкар із Гертиха міг би вийти цікавий, але публіцист та історик із нього несерйозний, несумлінний² і шкідливий.

Реакція українців

Як я вже згадував вище, моя стаття «Між Мушальським і Заглобою» мала досить значний резонанс серед українців. Регулярно до мене доходить лише небагато українських часописів, решта надходять спорадично, отже я напевно не маю у своєму розпорядженні всіх матеріалів. «Соборна Україна», що виходить у Парижі, вмістила мою статтю, супроводжуючи її стислим коментарем, у якому між іншим зауважує, що «Лободовський трактує складні і драстичні справи в спосіб, який не зневажає українські національні сентименти». Щоденна католицька газета «Америка», що виходить у Філадельфії, обмежилася передруком цілої статті, не додаючи жодного обговорення. Опублікував його, натомість, мюнхенський двотижневик «Сучасна Україна». Цей коментар я подаю повністю, оскільки він добре конкретизує українську позицію і не трактує справу фанатично, як це в українців буває. Написав його Євген Врецьона, видатний публіцист, знайомий читачам «Культури» з мого перекладу його споминів із Берези Картузької.

² Щоб уникнути непорозумінь, хочу відразу застерегти, що застосовую слово «несумлінний» тільки до публіцистики Гертиха, тобто я не маю наміру ображати його особисто. «Публіцистичною несумлінністю» я називаю висловлювання в авторитарному тоні про справи, з яким він не знайомий. В українській справі Гертих мусив би спочатку вивчити фактичну сторону проблеми.

Ми опублікували статтю Юзефа Лободовського як присутній і безсторонній голос у такій важливій українсько-польській дискусії. В цій дискусії існує певний засадничий момент, від якого особи, що дискутують, намагаються переходити до порядку денного: відправні позиції поляків і українців є різні, але не цілковито протилежні. Поляки все ще прагнуть розглядати визвольну боротьбу українців лише з погляду польських державних інтересів, українці з погляду українських. Ми не можемо виставляти полякам жодних застережень через те, що власні і чужі справи вони розглядають саме з такого погляду, зате маємо право вимагати, щоб вони розуміли й нас. Весь час після 1918 року (звісно ж, і до того) поляки бачили в нас не більш як збунтованих громадян польської держави, в той час як морально ми себе такими не відчували і відчувати не могли. Йдеться не про наше правове становище, оскільки воно виникло з органічного факту програної війни, про що в дискусії не вільно забувати. Тому теж не варто повторювати слухняних міркувань автора про польську політику в 1918–1939 роках. Далеко важливішою справою є усвідомлення, що після 1939 року ми бачили для наших визвольних змагань цілком окреслену політичну кон'юнктуру, котру ми хотіли використати, щоправда, без негайного успіху. Отож, чи доцільно повертатися до тих часів тільки для того, щоби взаємно нагадувати собі про помилки? Поляки вели війну з Німеччиною, але ця війна не була і не могла бути нашою війною. Після 1941 року і ми опинилися у війні з Німеччиною, але в той час поляки були союзниками більшовиків, наших ворогів. Питання відповідальності є значно складнішим, ніж його правове формулювання. Крім індивідуальної та колективної відповідальності існує також відповідальність історична. Погоджуємося, що період 1941–1945 не вписався до нашої спільної історії золотими літерами. Але чи завдав собі шановний автор труду здійснити хронологічну реконструкцію фактів? Нема великого значення, скільки жертв полягло з обох боків, бо це питання співвідношення сил у даний період. У кожному зіткненні хтось виграв, а хтось програв. При-

гадаймо, що перш ніж дійшло до гідних жалю подій на Волині і в Галичині, мав місце повсюдний терор поляків проти українців, на територіях, зайнятих німцями до 1941 року. Відстрілювання сільських учителів, працівників кооперативів, палення церков і навіть «підпільні» пацифікації цілих місцевостей на Грубешівщині й Холмищині – такий був переддень трагічних подій. У той час українці були неозброєні, натомість поляки використовували дивну бездіяльність німецької жандармерії, караючи «зрадників». Янова Долина – то окремий розділ. Але чи знають наші полемісти, що перед Яновою Долиною була Дермань, де дітей убивали і кидали до криниць? А чи знають наші полемісти, що після відходу української поліції в ліс з'явилася польська поліція і відомий загін «волинської жандармерії» в німецьких одностроях? Не можемо погодитися з твердженням автора, що відозви ООН проти терору були запізними і що не можна було взяти все під відповідний контроль. Однак нагадаймо, що ідентичних відозв, бодай і спізнених і неконтрольованих, з польського боку не було.

Можливо, що спроби досягти домовленості надто спізнилися, але не треба їх недооцінювати. З 1942 року між місцевими українцями і поляками тривали перемовини, які навіть принесли практичні результати, ба більше, призвели до віками нечуваного польсько-українського братерства зброї. На жаль, не з нашої вини ці перемовини не змогли розгорнутися на широкий політичний площині. Поляки все ще хотіли бачити в нас бунтівників, з котрими треба розмовляти на терені, а не за круглим столом. Українська сторона це добре відчувала і зрозуміла всю неприродність польської ситуації. Може бути, що й тоді десь згори бурчав голос Заглови, перешкоджаючи місцевим Мушальським бути собою.

Ми далекі від побрязкування шабелькою, втім, коли нам нагадують про Тухолу, Домбе, Берестя, ми не можемо мовчати, і хоча ми того й не хотіли, змушені повернутися до старих ран. Це зле. Але яким є інший вихід? До платонічного кохання ми ще політично не визріли, щонайбільше намагаємося не йти шляхом старих помилок.

Існує ще одна проблема, пов'язана з питанням мирного співжиття двох сусідніх народів – питання етнографічних кордонів. На нашій землі ми хочемо бути господарями, і даремно в цій справі закликати нас до розважливих компромісів. Але й не заперечуємо ми і права поляків, здавна осілих на Україні, залишитися на цій землі. Тепер іще зарано, але коли прийде час, скажемо цим здавна осілим полякам: повертайтеся, живіть, мешкайте разом з нами як українські громадяни. Тоді прийде час не лише на розв'язання проблеми мирного співжиття двох народів і двох держав, але й на закладення міцних підвалин для спільних зусиль на забезпечення існування і могутності цих двох націй, які пліч-о-пліч боронитимуть новий, справедливий лад в Європі. Не знаємо, як далеко ще до того часу, але хочеться вірити, що ні Сяном, ні Дністром не попливуть польські й українські трупи, якщо тільки це не будуть трупи тих, котрі загинуть в спільному бою за спільну справу.

Як бачимо, Врецьона слушно наголошує на двох моментах, що їх наші вузькоколіїні кондуктори кресової політики постійно переочували: питання історичної відповідальності й психологічний комплекс поляків, котрі вбачають в українських поборниках незалежності звичайних бунтівників і зрадників громадянського обов'язку. Далі ми поговоримо і про це, рівно ж як і про спосіб трактувати події 1939–1945 років. Врецьона належно оцінює значення польсько-українського порозуміння, але він, як і всі українці, до проблеми Галичини підходить твердо й безкомпромісно.

Однак, якщо відповідь Врецьони витримано в тоні, який не тільки не унеможливило продовження розмови, але навіть заохочує її, то розлога стаття, що була вміщена на чільному місці в паризькому «Українському слові», має цілком інший тон. Цей виступ стислий і всебічно анонімний. Невідомо, хто автор, кому він пише і на що відповідає. Українець, який крім цієї газети нічого не читає, небагато віддався з цієї статті. Тільки й того, що точилася якась дискусія і була вона цілком «схиблена». Просто в «польській пресі» з'явилося кілька статей на українські теми. Відразу

їх підхопила частина української преси, навіть той і той передруковує ті і ті статті, котрі, вживаючи тактику Лося і Голувка, намагалися усмирювати українців. Якийсь там поляк (це ніби я. – Ю.Л.) навіть ображається, що ми свого часу написали, що “поляки нічого не навчилися і нічого не забули”. Декотрі (це знову я. – Ю.Л.) за допомогою тактики Голувка прагнуть переконати українців, начебто можливості постановлення незалежної України не надто великі і хочемо ми того чи ні – треба хаятися за полу польської одежини...».

Дуже вельмишановного пана редактора перепрошую! Я такої дивовижі не писав. Натомість стверджував, що спокій із боку західного кордону може стати передумовою виникнення української незалежності. І щоб ніхто не мав ані найменшого сумніву, я навіть іще раз уточнив свою думку в цих недвозначних словах: «Не мусить, але може». Якщо хтось полемізує з чиймись поглядами, то треба їх подавати в автентичному викладі. Отож, *будь ласка*, не перекручуйте моїх тверджень.

«Поляки нічого не навчилися і нічого не забули». Дуже хочу звернути увагу українців доброї волі, не засліплених ненавистю, що дехто таки добряче навчився. Гертиховим україножерчим статтям «Вядомосці» не раз давали рішучу відсіч, і робили це зовсім не особи, відомі з раніших публікацій у галузі українознавства. Шкода, що полякожерчі статті, що часто з'являються саме на сторінках того-таки «Українського слова», не викликають подібної реакції з боку своїх читачів. І невідомо, чи надрукувало б «Українське слово» відповідь на ці статті, так само як редактор «Вядомосців» надрукував листи Косаренка-Косареви́ча та Павла Котовича?

Та облишмо галантність. Я узагальноно думки автора згаданої статті вже хоч би з тієї точки зору, що «Українське слово» представляє важливу течію української політичної еміграції.

Відправний пункт є такий. Становище України не є гіршим від становища Польщі. Наближається той момент,

коли німці «знову взують чоботи». На Заході ніхто, навіть Франція, не визнали кордону по Одру і Нисі. Під час третьої світової війни Польща стече кров'ю, так само як Україна стікала під час Другої. Майбутня польсько-німецька битва не буде легша, ніж українсько-російська. Лякати договором із Румунією теж немає жодного сенсу, позаяк румуни матимуть досить проблем і з угорцями. Отож Польща опинилася між двома потугами і її доля більше залежить від них, ніж доля України. «Шансів на тривалу незалежність» Польща не має. Висновок, що його автор статті не висловлює, але який логічно випливає зі всього ходу думок: Україна не надто залежить від угоди з Польщею. І другий висновок, сформульований у спосіб, що не підлягає сумніву: «Проводити дискусію з поляками даремно, бо це ні до чого не приведе».

На цьому, власне кажучи, можна було б і закінчити. Так само як Гертих не хоче чути про Україну (бо це марна справа і в кращому випадку лише зіпсує наші добросусідські стосунки з Росією і призведе до втрат на західному напрямку), так і «Українське слово» не хоче чути навіть про переговори (бо й так «Польща не має шансів на незалежність»). Поза тим усе ясно і зрозуміло. Кожної миті Вермахт може «взути чоботи», Польща стече кров'ю і буде безсилою, румуни поб'ються з угорцями і їм буде не до Бесарабії з Буковиною. Над Києвом піднесеться переможний тризуб, у Львові взагалі жодних проблем не буде. «Ось вам Папкін – Північний Лев, славний ротмістр і кавалер», – як каже старий Фредро.

Ну, гаразд, а подивися, друже, що станеться, якщо все піде іншим шляхом, ніж його вимислив собі публіцист з «Українського слова»? Якщо вибухне війна, і москалі помаршують через Париж до Піреней, перш ніж американці зможуть вивантажити в Гамбурзі першу партію чобіт для відродженого Вермахту? Якщо війна омине Польщу? Якщо повториться – тільки в більшому масштабі – кримська операція, і не Польща, а Україна стікатиме кров'ю? Якщо

атомні бомби посипляться на Донбас і Запоріжжя? Якщо Москва попросить про перемир'я в момент, коли фронт буде на тисячі кілометрів від советських кордонів? А якщо американський штаб якоїсь миті піде на вже плановану коліс парашутно-десантну операцію на варшавський вузол, і Польща стане до зброї в той час, коли на Україні ще стоять советські гарнізони? Цим я нічого не стверджую, не пророкую і не бавлюся у ворожіння на скляній кулі, я тільки показую *інші* версії війни, такі ж логічні й правдоподібні, як і ті, що їх подав мій опонент. Таких версій можна укласти багато, і невідомо, котра з них стане реальною.

Отож, готуючись до найгіршого, може, таки не варто кепкувати з тих поляків, які прагнуть створення незалежної України і тривалої з нею угоди? Адже саме 1919 рік може повторитися. Як і раніше, я повторюю: не мусить, але може. Ну й відомо, хто мав найбільше користі з попередньої польсько-української війни.

Така самовпевненість не раз губила і нас, і українців. «І ляхів розіб'ємо, і татар знищимо, і на турецького султана війною підемо, і на пожежі Галати люльки розкуримо». «Ой як крикнув Гамалія: «Брати, будем жити, будем жити, вино пити, яничара бити, а курені килимами, оксамитом крити!». А поляки з іншого боку зухвало викрикують: «Не віддамо ні крихти! І це захистимо, а те відберемо!». Справді, як усе просто, легко й весело?

Дехто з польських публіцистів не годен написати й двох слів, не вразивши боляче українські національні амбіції. Дехто з українських публіцистів не хоче пасти задніх і гідно їм відповідає. Хтось, цитуючи французького дурня, схвальнo притакує: «Польща існує лише для того, щоб було що ділити». Хтось написав, що під час Першої світової війни поляки колаборували з німцями, а під час Другої – з більшовиками. Хтось додав: коли УПА провадить боротьбу, поляки вислужуються перед Рокосовським. І взагалі вони були, «як і раніше, політиками на сезон». Проквітнімо покірно цю гірку пігулку в переконанні, що походить вона

від політиків не сезонних, а епохальних. А трохи зачекавши, побачимо, які епохальні наслідки матиме політична думка, пішовши щойно накресленими шляхами.

Тверезі українці чудово знають, що українська справа на міжнародній арені почувається недобре. А на деяких ділянках і взагалі не існує. Звісно, з часу війни багато чого змінилося на краще, але підстав для оптимізму як не було, так і нема. Польський вплив на світі дуже незначний, а український ще менший. Недавно одне з еміграційних видань виступило з украї песимістичною тезою, буцімто американська зовнішня політика – якщо йдеться про «прометеївський план» – є і завжди була проросійською, а отже, вороже налаштована до української незалежності. На мою думку, автор цієї тези дещо переборщив, але фактом залишається те, що в широкому світі мусить багато чого змінитися, щоби Вашингтон почав серйозно думати про незалежну Україну. «Українське слово» твердить, що становище Польщі анітрохи не краще, ніж становище України. Це політична сліпота, породжена хіба що антипольськими травмами. На світі ніхто не ставить під сумнів права Польщі на незалежність, у найгіршому випадку дискусія точиться лише про питання кордонів. Те ж саме право України беруть під сумнів на кожному кроці. Навіть Джордж Кінан, написавши нещодавно в російському еміграційному часописі «Новий журнал», що в принципі Україна заслуговує на повну незалежність, одразу ж додав: з економічного погляду вона є складовою частиною Росії такою ж мірою, як Пенсильванія складовою частиною Сполучених Штатів. Тож не забуваймо, що янки мислять передовсім в економічних категоріях, і форма великих федеративних об'єднань є їхнім ідеалом також і в питанні Європи. Тому концепції Керенського завжди розглядатимуть в Білому домі прихильніше. Зрештою, той самий Кінан, що є експертом з російських питань у Державному департаменті, застерігає американців від втручання в «сепаратистські конфлікти», які виникатимуть після падіння советського режиму. «Аме-

риканці, – заявляє Кінан, – не повинні брати на себе відповідальності за визначену позицію в цій ділянці».

Чи усвідомлюють це українці? Усвідомлюють, і то добре. Дехто настільки серйозно поставився до флірту американців із Керенським, що перейнявся настроєм майже панічним. Є навіть такі, що припускають можливість збройного виступу проти американських військ у разі, якщо американці не визнають прагнення українців до незалежності. Чи завадив би за цих умов союзник чи бодай сусід, із яким є угода про взаємний нейтралітет?

Але як же тут домовитися бодай про такий *бодай нейтралітет*? Прокляттям усіх політичних еміграцій є їхні розколи. Гадаю, українці не образяться, якщо я напишу, що розкол в українській еміграції є ще більшим, ніж в інших середовищах. Немає сумніву, що ефективність їхньої дії та впливу на міжнародну громадську думку була б значно більшою, якби не боротьба партій та клік, узаємне ставлення підніжок і дроблення міцніших центрів. Достоту те саме можна сказати і про поляків. Із тих самих причин розмови між нами мусять обмежуватися публіцистичними дискусіями. Нема можливості сісти за круглий стіл, навіть якби знайшлися партнери. Бо круглого столу немає ні з цього, ні з іншого боку. Є кількадесят каварняних столиків, при яких сидять спинами одне до одного набундючені їхмосці і, помішуючи ложечками гірку еміграційну каву, вдають, нібито роблять велику політику.

Сусідські комплекси та кривди

Однаке навіть у тих розмовах, що точаться, рідко коли обходиться без наступання на наболілі мозолі. І нічого тут не вдієш, бо ж виникло це явище не вчора, не позавчора, воно коріниться глибоко в минулому. Кожен українець носить у собі за давнє почуття кривди, а цей сентимент систематично підживлює з одного боку польська література й історія певного ґатунку, а з іншого – українські

історики та письменники. Серед поляків розпаношилося невігластво і цілковита необізнаність зі змінами, що відбувалися тут же за межею; український націоналізм цілеспрямовано відгороджувався від усього польського щільним муром принципової ворожнечі. Війна 1918–1919 років замість того, щоби стати для польської сторони предметом роздумів, чому взагалі до неї дійшло, ще більше поглибила спільними зусиллями викопану прірву. Врешті долучилися міти грубої сили, що наробили стільки шкоди і тим, і тим: в українців – «донцовщина», у нас – «великодержавна фразеологія». Прекрасне зерно, посіяне романтиками «української школи», не знайшло в наступних поколіннях дбайливих і старанних садівників; здорові тенденції, що корінилися в «балагульстві», пішли на нівель; як і випадає закоренилим сентименталістам, на українську проблему дивилися з погляду її «мальовничості» і традиційних легенд та побрехеньок. Бо ж як інакше! Адже Хмельницький повстав проти Речі Посполитої, бо Чаплинський відібрав у нього «рудю косу», а Богун, якби Гелена Курцевічувна не закохалася в гарного гусара, вже зібрав би своїх козаків і розстроїв би Хмеля вицент. А крім того: «Гей, ти на швидкому коні...» «Не маєш ради для душі козака...», «Батьку Йосипе, на гармати виїдь!» – і решта поетичних прикрас, поза які ніколи не намагалися вийти. А тоді згодом неймовірний подив: як це так, що ці русини вважають себе окремою нацією, а не «людом», і відтак прагнуть незалежності? Адже навіть після 1920 року був іще час виправити помилки минулого. Був час, та не було програми. Ні поганої, ні доброї. Наївність декотрих була воістину безмежною, а коли йдеться про політиків, відповідальних за долю держави, то наївність є гріхом гіршим, ніж зла воля.

Тому колишній багатолітній прем'єр Речі Посполитої ще й сьогодні, дванадцять років потому, вважає, що український націоналізм постав тільки тому, що його надихнули німці. Це так, якби панові доктору Складковському зманулося лікувати хворого на сухоти вирізанням апендицита.

1937 року в Луцьку відбувався процес Національної партії проти тижневика «Волинь», офіційним видавцем якого було приватне товариство, а фактично (це було таємницею Полішинеля) ним керував воєвода Юзевський. На судовому слуханні дійшло до жалюгідного випорпування праху Пілсудського. Отець Токажевський, про якого я вже згадував вище, навіть назвав воєводу зрадником ідеології Пілсудського. Голова в суді поставив відповідне запитання Валерієві Славкові, який виступав як свідок. «Пілсудський призначив Юзевського воєводою, Пілсудський тримав його на Волині увесь цей час», – лаконічно відповів Славек. На ранок «Кур'єр волинський» і Славка назвав «зрадником». А по суті, про що ж таки йшлося всім цим захисникам «польськості», «загроженої на Кресах»? Насправді серйозною справою, через яку злетів Юзевський, була лише справа ревіндикації. Проте любим землякам ніяк не містилося у їхніх вузьких головах, що воєвода розмовляє з українцями «по-русьському» й охоче заходить до «Рідної хати», де йому співають на бандурі пісень про Байду Вишневецького. А цей Байда... вже саме ім'я вказує, що він різав поляків. До того ж, хіба не Юзевський пропхав на посла до Сейму Скрипника, котрий був ад'ютантом «цього Пєтлюри»? Тоді я написав був сатиричного віршика під назвою «Лемент польського патріота», що його вдалося опублікувати допіру після неабиякого ретушування. То було криве дзеркало, яке, однак, влучно відбивало ситуацію.

О ти, польський народі,
Чи знаєш ти, що тут діється?!
Що вже на твою шкоду
Змовляються лиходії,
Щоби масонським неводом
Закаламутити твої шляхи
І збити на манівці,
ошукати і обплутати.

Бо продав тебе твій воєвода
Позавчора в місті Луцьку

Жидам з довгими бородами.
І говорили вони не по-людськи,
А по-китайському, по-калмицькому,
І перш ніж дійти згоди,
Порпалися в довгих саквах,
Шепотіли: «Кукараква!».

Верещали: «Ревідентор
Пстрікунді памалваєм!».
А потім гостію святу

так мені здається –
давали з'їсти жиденят,
і над усеньким краєм
розсипали жидівські чари...
А що ж пан Складковський?

Урешті бачив – Боже, крий! –
Як насеред тлуму масонів
З'явився був Вельзівул
З піною на рудому писку,
Підстрибував до неба,
Поеднавшись в тісних обіймах
Із запроданцем Юзевським.
О, царю мій небесний!

Ось так клили собі вони
З нашого польського, католицького краю.
Аж тут прийшла Астарта
І всім їм цицьки дала,
На страхітливий сторожі
Стояв Богдан Хмельницький,
А вони плювалися і реготалися,
І глумилися над святощами.

І знов пейсатий негідник,
Видряпавшись на стос газет,
Проголошував, що «вітерайда
Рединтах петерветер»,
Що різун і Байда
Подали йому пропозицію...
Я прочекав не одну годину.
І небагато з того всього втямив.

Та хоч масонська мова
хай їх дідьки поберуть! –
мені вистачило й пів слова,
аби ясно цілком збагнути,
що загороду шляхту
і всю польську власність
продано – хіба ж я сліпий? –
Петлорі і Мазепі.

О, пане генерале!
Хіба не чуєш, як блюзноють
З Польщі, Бога і слави,
Чекаючи, мов шакали,
В своїх шайтанських кузнях?!

... Доки ще не запізно,
очистиь Волинь від цієї погані:
пришли Гауке-Новака!!!

Патріотичний лемент було почуто. Юзевський поїхав до Лодзі. До Луцьку призначено Гауке-Новака. Ревіндикація поширювалася, як проказа. Дедалі більше золотих хрестів прикрашало груди «захисників польськості».

Врецьона написав у цитованій раніше статті, що українці не відчували себе морально збунтованими громадянами. Однак поміркуймо спокійно над цією заявою. Яким було фактичне становище? На території п'яти південно-східних воєводств українці становили більшість. Разюча більшість на Волині й українській частині Полісся. Переважна більшість на Підкарпатті. Більша рівновага була у Львівському й Тернопільському воєводствах. Ступінь національної свідомості дуже різнився. Найвищий у колишній Галичині, найнижчий на Поліссі. Поза сумнівом, за мудрішої, а якщо когось завгодно – спритнішої політики можна було б упродовж двадцяти років сполонізувати поліських і волинських селян. Але лише за двох принципових умов: посилаючи до адміністрації, шкільництва, торгівлі найцінніший елемент, а також систематично підносячи економічний рівень найвідсталіших регіонів «Польщі-Б». І те, й інше за тогочасних

умов було маренням стятої голови. Стихийний процес українізації «русинів» і «тутейших» не зміг би стримати навіть Магомет.

Галицькі українці 1918 року проголосили незалежність, що призвело до боротьби за Львів. Наддніпрянські українці також проголосили незалежність, що призвело до боротьби за Київ. І ті, й ті програли. Але не зреклися незалежності. Оскільки федеративна програма не здійснилася внаслідок воєнних поразок, а також цілковитої неготовності обох націй до реалізації цієї ідеї, Польща мала на вибір три шляхи. Проголошення широкої автономії з вирівнюванням у правах місцевого польського та українського населення. В цьому разі моральне становище українців, котрі йшли в підпілля і стріляли в поляків, було б цілком іншим. У цьому випадку – звісно ж, за умови, якби ми дотримувалися автономії – боротьба з поляками на сто відсотків означала би просоветську справу, а відтак була б самогубством навіть із позиції Соборної України.

На шлях, що провадив би у зворотному напрямку, ми стали б у тому разі, коли державне кермо тривко опинилося б у руках Національної партії. Таким шляхом є програма Ґертиха. Нема українців – є русини, яких треба відтяти від контактів зі Сходом, накинути латинську абетку, міцно пов'язати з польською культурою, аж доки вони не почнуть дивитися на Варшаву так, як валійці дивляться на Лондон або бретонці на Париж. Програма ця настільки добра, що в разі реалізації вона розв'язала би проблему раз і назавжди. І настільки погана, що її легше було б реалізувати на Місяці, ніж, скажімо, в Копичинцях.

Річ Посполита пішла третім шляхом, який називається – цілковитий хаос. Хаос ідейний, політичний, адміністративний. Від нагоди до нагоди, від ідеї до ідеї, від воєводи до воєводи. Кресову програму творили місцеві військові, комісари поліції, старости, а нерідко просто рядові поліцейські та старші сержанти КОПу. Панове у Варшаві будилися час від часу на відголос пострілів у Городку Ягелонському чи

на відблиск пожеж у польських маєтках під Львовом. Відому пацифікацію, що її через двадцять років Славою називав по-версальськи «безкровною», було здійснено, коли тверезіша частина українського суспільства, вражена наслідками саботажних акцій, почала закликати схаменутися. Справжню пацифікацію можна було би провадити без драгунів, у переговорах з українцями. А тут – хотіли розчавити підпілля, але зробили все, щоби створити йому ще більше прихильників.

Хоча всі ці бідкання дуже спізнені, та все ж необхідні, бо якщо дійде до якогось порозуміння, то поляки мають зрозуміти психічні настанови протилежної сторони. Лікування травм не може бути ефективне, якщо не знати їх причини.

Врецьона пише про «історичну відповідальність». Так, вона також існує. Ця відповідальність існує та діє і в польсько-українській суперечці.

Ми виховувалися на тому, що ягелонська доба була «золотим віком злагоди народів» Речі Посполитої, ми пишаємося унією, але по інший бік її подають як надужиття й ошуканство, як кінець незалежності і закриття шляху до гармонійного національного розвитку. Де правда, чия рація? Зазвичай правда лежить посередині.

Велике Князівство не було національно однорідною державою. Династія, що швидко здобувалася на силі, крім історичної Литви з'єднала під своїм берлом нинішню Білорусь і Україну, а також низку земель, котрі пізніше стали жертвами імперіялістичної Москви, а їхнє населення без сліду поглинула російська нація. І якщо за правління Ольгерда литовська держава сягала околиць Москви, то вже за його правників не тільки Козельськ, Сіверськ, Дорогобуж, але й Смоленськ, а дещо пізніше й Полоцьк перебувають під тяжкою рукою московських царів. Перемоги Баторія і Вази загамують цей наступ і відкинуть Москву на схід. Зволікання з реформами Ягелонської держави (із Гадячем припізнилися на добрих кількадесят років) спри-

чинилися до козацьких воєн, а згодом і Руїни – внаслідок чого історичне суперництво вирішилося на користь Москви, що саме тоді перетворювалася на російську імперію.

Союз Князівства з Польщею мав чимало негативних елементів, на докладне обговорення яких тут бракує місця. Більшість українських істориків перебільшує їх, а більшість польських істориків грішать зворотною тенденцією. Те, що справа є дуже складною, і лише безстороння історична ревізія могла би віддати Богові богове, а цісареві цісареве, нехай засвідчить той факт, що найзацікавленіші – тобто українці, білоруси і литовці – до сьогодні не можуть погодитися щодо багатьох проблем, приписуючи собі перші місця в колишньому концерті і претендуючи на левову частку історичної спадщини. Вони згодні в одному – в негативній оцінці трисотрічного спільного життя з Польщею. Спроби реконструкції історичних «наслідків» мають умоглядний характер, оскільки ніколи немає всіх елементів одразу. Однак українці у своїх розважаннях полюбляють міркувати на цю тему й описувати, що б сталося, якби Україна не поєдналася з Польщею наприкінці XIV століття. Якби... Если б да кабы во рту выросли грибы, и был бы то не рот, а целый огород! Що ж, тоді й я послаблю віжки постичної фантазії і скажу, що, зрештою, за великим рахунком результати були не найгірші. Не повторюватиму трюїзми про культурну роль Польщі на сході. Геть заперечувати її можуть лише люди, про яких я говорив, що наболілі мозолі не дають їм спокійно міркувати. Мені ж ідеться про інше. А саме: ризикну висловити тезу (яка зрештою, не є моїм винаходом), що етнографічна мапа на величезному просторі між Бугом і Дінцем на сході та Двиною на півночі виглядала би сьогодні цілком інакше, якби не Городельська, а пізніше й Люблінська унія. Ризиковане твердження? Спробуємо його довести.

Завдяки шлюбові Ядвіґи з Ягайлом було підрубано корені держави хрестоносців. Із нових історичних досліджень випливає, що ініціатива цього союзу виходила не так від

малопольських панів, як уважали раніше, як радше від литовських боярів, що, без сумніву, свідчить: вони усвідомлювали такі речі, які збагне не кожен еміграційний «політик». Можна легко уявити, що сталося б, якби німці втримали Жмудь у своїх руках на довгий час. Тоді постала би потужна тевтонська держава від Нотеці до Фінської затоки.

Від литовського народу залишилися б лише шматки. Білорусь опинилася б у німецько-московських лецатах уже в XV столітті і *polens volens* мусила би схоронитися в тіні «білокам'яної». Польща скотилася б до ролі васальної державки. Мазовія і Куявія опинилися би під шпорами хрестоносців. А Україна? Чи захистилася б вона, віддана на власні сили, від Півмісяця на півдні, Москви на півночі? Від московитів навіть Велике Князівство не могло самостійно захиститися. Ні за Іванів і Василів, ні за Романових. Так, були перемоги, як-от під Оршею, але впродовж нецілого століття земля за землею, місто за містом падали, як стиглі грушки, до Мономахової шапки. І лише Люблінська унія повернула хід подій. Не помітили татарсько-турецької небезпеки і руські князі, коли свого часу, ще не спольщені, не лише не надали допомоги Польщі, яка намагалася утриматися в Кілії та Білгороді (на Дністрі), але й активно зі зброєю в руках протидіяли спробам порятунку генуезців у Криму. Татарського вампіра, що згодом висмокче стільки крові з українського народу, не зліквідовано своєчасно. Запорозька Січ, за всієї поваги до її воєнних чеснот, була здатна лише провокувати війни з Туреччиною, і то в найнесприятливіші моменти. Українці можуть мені на це відповісти, що битву під Хотином, одну з найважливіших в історії Європи (хоч про неї й мовчать західні аналі) було виграно завдяки допомозі козаків. Слушно, проте чи виграв би її Конашевич без Ходкевіча й Любомірського?

Мирон Кордуба колись висловив тезу, що етнографічні українсько-російські та білорусько-російські кордони усталилися досить точно вздовж лінії кордонів Речі Посполитої напередодні Андрусівського перемир'я, за що зазнав до-

брючого прочухана від інших українських істориків. Та все ж... Якби не зв'язок Князівства з Польщею, Москва вдерлася б на білоруські й українські землі значно раніше і мала б час заподіяти більші руйнування, ніж заподіяла. І знову чую у відповідь: але ж зміг старий Хміль витурити ляхів з України – мабуть, упорався б і з москалем. Або: не вдалося Петербургові накинути вся-російського характеру в XIX столітті, коли росіяни в культурному сенсі могли імпонувати багатьом українцям, то тим паче не змогли б зробити цього в попередніх століттях. Отож Москва діяла би значно вміліше і ефективніше, ніж поляки. Вона не мала би ворогів у постаті константинопольського патріарха чи Османської Порти, а також таких обтяжень, як єзуїти і євреї. Вона розлущувала б місто за містом, повіт за повітом. А спротив місцевого населення... Пригадаймо собі долю Твері, Великого Новгорода, Пскова.

До чого ці всі міркування? Адже йшлося про історичну відповідальність. Отож, так! – Польща наробила багато хиб, помилок, навіть гріхів. Але тільки не впадаймо в повсюдне перебільшення і не міряймо тих часів сьогоднішнім мірилом. Колись я вже пропонував зробити порівняння поведінки на Україні поляків, котрі в багатьох випадках були спольщеними русинами, із поведінкою англійців в Ірландії, німців на землях західних слов'ян і в Пруссії, французів у Каталонії, куди вони прийшли як союзники, угорців у Словаччині... На цьому тлі ми виглядатимемо не так уже й зле!

Гріхи гріхами, але трисотлітній контакт із західною культурою (яка приходила в Україну не тільки через Польщу, але насамперед через Польщу і з Польщі) – це не абищо. Бо, як слушно писав Богдан Лепкий у своєму нарисі про українську літературу, Україна давала Польщі великі багатства і людей, а Польща давала Україні ідеї.

Проте, на жаль, історія обидвох народів писалася тоді, коли над Україною та Польщею висіла чорна ніч неволі. Це не є відповідною атмосферою для здійснення безсторонніх досліджень і неупереджених формулювань. І саме так

для нас путівником по віковичному бойовищі стало «Вогнем і мечем», а для українців – витвір трагічного *хохла* «Тарас Бульба».

Отже, у них витворився комплекс кривди, а в нас – комплекс великопанського подиву перед тим, хто зазнавав самих майже «добродійств», а насмілюється висловлювати претензії. Уроки історії в школі не залагодили цього комплексу, хоча в деяких підручниках причини козацьких повстань було подано досить об'єктивно. Проте більшість молоді ігнорувала історію, а на уяву впливали Сенкевіч, Малачевський, Косак-Щуцька. Інтелігенція обидвох суспільств між собою, власне, і не контактувала. В кожному разі, на Волині польські міські кола жили в щільно зачинених ґетах, на що ініціативи поодиноких осіб, відверто кажучи, вплинути не могли. І це при тому, що жили вони одне від одного на відстані простягнутої руки. На відстані руки зустрілися вони й у воєнні роки, але тоді в тих руках уже були ножі та карабіни.

Почуття кривди й зачеплені національні амбіції. Пересічний українець не читав сходовизнавчих видань, рівно ж як і книжок таких істориків, як Бобжинський чи Конопчинський. Зате в кожному вуличному кіоску знаходив «Ілюстровани кур'єр цодзенни» і «Слово львовске», а в них статті, котрі вже самими заголовками ятрили його національну гордість, принижували й будили ненависть. Цензура дбала про належний тон преси щодо Німеччини, бо з Німеччиною в нас був пакт про ненапад. Та жоден цензор не припинив дикого антиукраїнського шабашу, що його систематично провадив той же ж «Ікац», жоден прокурор не виступив проти щоденного приниження гідності саме тих, від кого вимагали, щоб вони були лояльними громадянами Речі Посполитої. А ненависть, що наростала роками, й сочилася крапля за краплею від давніх часів, звикла розряджатися саме в такий спосіб, як вона розрядилася під час війни.

Звідси й подальші комплекси і травми. Брак власної державности, запізнення в культурних досягненнях порів-

няно з іншими націями – за одночасного почуття власної вартости і великих можливостей за інших, сприятливіших, умов – не могли не підживлювати уяву і не давати поштовх до здійснення терористичних актів, дедалі досконаліших. Суспільство, що надто довго живе в стані стлумленого гніву, добре знає ці феномени. Тому в брошурках, призначених для зовнішнього світу, писалося, що Шевченко – перший поет Слов'янщини, а чумаки становили потужну організацію, не сугірш балтійської Ганзи. Це психологічне явище добре відоме, його ж наслідки радше негативні.

Нарешті – підозріливість. Коли протягом сотень років тебе багато разів виводять на поле битви і це неодмінно закінчується поразками, інстинктивна недовіра слабшого сягає ступеня хворобливої напруги і перероджується у скрайню підозріливість. Звідси українці, загалом чули на кожне добре слово і дружній жест, починають інстинктивно оточувати себе стіною недовіри: «А чи не підступ це часом, чи не ошукують бува нас знову...». І тому коли з польського боку з'являється спроба лояльної домовлености, перша реакція є така: «Еге, хочуть нас приспати, запопасти до своїх рук, використати і пошити в дурні». І знову реакція психологічно обґрунтована, хоча подекуди просто-таки нестерпна. Невеличка група росіян у Мадриді зорганізувала в річницю катинської трагедії «панихиду» за «польських воїнов, убиєнних большевиками в Катині». Відправляв службу грузинський священник, що виголосив чудову пропольську промову. На службі були представники польської колонії на чолі з депутатом Речі Посполитої. Бойкотування панахиди, яка не мала жодного політичного підтексту, було б звичайною непорядністю. Але, незважаючи на це, відразу підозра: поляки знохуються з москалями. А оскільки водночас відомо, що росіяни вилазять зі шкіри, щоб не допустити до створення української програми на мадридському радіо, висновок такий: «Труднощі, які ми маємо з радіо-програмою, є наслідком спільної польсько-російської акції». Насправді ж все було якраз навпаки, і поляки повелися

в цій справі з цілковитою лояльністю щодо українців. Але вони були на панахиді, і цього вистачило.

Нація, що протягом століть бореться за своє незалежне існування, ба більше, за право на власну культуру, щобільше – саму назву, мусить бути патріотично екзальтованою. Поляк це може зрозуміти, бо також схильний перетискувати педалі, бити у барабани та дудіти в усі можливі сурми, аж до жалісної сльози й патетичних фраз. Ця українська «напруженість», яка також бринить у літературі та публіцистиці, не меншою мірою ускладнює зближення й порозуміння, позаяк негативно впливає на самокритику, навіть незважаючи на те, що українці є народом з дуже добрим почуттям гумору. Але трапляються ситуації, в яких зраджує навіть гумор.

Іншою небезпечною рисою в політичній діяльності, теж не чужою полякам, є метання з одного настрою в інший, з одних крайнощів в інші, зазвичай ще більші. Постійне розгойдування між нічим не обґрунтованим оптимізмом та найчорнішим песимізмом. «Організація Об'єднаних Націй визнала Україну незалежною державою з власною закордонною делегацією, отож залишилося лише зачекати, коли гегне Сталін – і все буде гаразд». Американська преса пише про загони «упівців», котрі зі зброєю продираються до Баварії – «чудово, весь світ знає про нас». Американська преса вихоплює будь-яку сенсацію, а наступного дня забуває про неї. Емігрантам, що мріють про швидке повернення, запаморочилося в голові, й тим дужче вони нарікають. І вже обіцяють американцям партизанський опір, коли ті дійдуть до України.

Саме час полякам зрозуміти, що українці є окремою нацією з таким самим правом на незалежність, яке має кожна інша нація; що низка негативних рис, котрі нас вражають, або відчутно зачіпають, постали внаслідок трагічної історії й ненормального розвитку національної культури, увесь час скутої несприятливими умовами; що, зрештою, поганим є той патріот, що відмовляє сусідові в таких самих патріо-

тичних почуттях, навіть якщо з цим сусідом сто разів сперечався. І передовсім треба скінчити з «великопанством», яке на інші народи дивиться як на нікчем тільки тому, що ті відіграли меншу роль в історії або не мають Коперніка чи Шопена. Бо справжнє «панство», що ґрунтується на спокійному усвідомленні власних чеснот, не виявляє смішної пихи або погордливої зневаги. Такі почуття властиві тільки «нуворишам».

Натомість українцям було б корисно бодай почасти переглянути свої погляди на давню Річ Посполиту. А на міжвоєнне двадцятиліття поглянути і з польського боку. Не хочу тут нікого розгрішувати і нічого виправдовувати, хочу просто по-людськи дійти до пояснення кожного явища. Поляки теж понад сто років перебували в ненормальній ситуації, і негативні наслідки цього не так легко усунути. Українці добре знають, що таке російська система, зокрема в її советському виданні, з німецькими системами теж мали нагоду заізнатися. Бо все ж, бо попри все – мені, мабуть, вільно, проказавши ці гіркі слова на адресу власної батьківщини, підкреслити: той факт, що ці антиукраїнські ексцеси діялися в рамках адміністративного і політичного безголів'я, а не жорсткої, послідовної системи, свідчить про те, що ми, дякувати Богові, «не доросли» ні до московської тиранії, ні до холодної тевтонської жорстокості.

Отож погляньмо одне одному в очі та визнаймо, що одні не є «різунами», як на тому наполягає Заглоба, якому більмо заступило реальність, а інші – не лише «лядські займанці», як твердить не менш сліпий Заглобенко, чи Заглоб'юк.

Галичина чи Східна Малопольща?

То все були квіточки, а зараз дійдемо до справжніх ягідок. Галичина чи Східна Малопольща? Читач, мабуть, уже помітив, що в цій статті я постійно вживаю назву «Червінська Земля». У такий спосіб я не зачіпаю на-

ціонального почуття жодної зі сторін і перебуваю у згоді з історією, оскільки такі визначення як: «червоні хробати», «городи червінські», Червона Русь – мають неабияку «алькурню», бо ж їм тисяча років.

Не вдаватимуся в академічні міркування, ким були ці хробати, ані хто жив на цій землі тоді, коли, – як занотував Нестор, – князь Володимир «пішов на Ляхи». На світанку нашої історії городи червінські переходили з рук в руки, однак фактом є те, що з другої половини XI сторіччя тут уже існують незалежні руські князівства. Польська влада усталиться тут допіру в XIV столітті. В середньовіччі етнографічний польсько-руський кордон більш-менш відповідав лінії річки Вепш у її верхній і середній течії, а на півдні річці Віслок. Люблін і Сандомир були в той час містами майже пограничними.

Від Казімежа Великого починається інтенсивна колонізація Червінської Землі, як згодом і Поділля, Волині, Київщини. Логічно вона була спрямована на плодочі землі, тому, приміром, у східній Волині, Житомирщині і Заславському повіті відсоток поляків був вищим, ніж у надбужанських повітах. Але цей процес – спонтанний і з боку держави неконтрольований та безсистемний – приніс чимало несподіванок. Князівські, боярські й шляхетські роди полонізувалися, а міщани й особливо селяни трималися своєї релігії та мови. З іншого боку, польські колоністи, що не мали шляхетського походження, легко зрусичувалися. Так тривало до наших часів, хоча суспільний характер цього процесу виглядав вже цілком інакше. Недалекий від істини той, хто проголосив, що етнографічна польсько-українська межа пролягає через подружнє ложе. Не один поляк (що накинувся б із пазурами, якби йому про це сказати) носив прізвище виразно українського походження, в той час коли прізвище щирого українця не менш виразно вказувало на мазурське коріння. Врешті, існувало й єдине у своєму роді явище: двомовні та дворелігійні родини й розходження національних шляхів у дітей з однієї родини: Шеп-

тицькі, Антоновичі, Сідлецькі, Токажевські. Але в той час, коли впродовж сторіч польська стихія міцнішала на Червінській Землі, Холмщині, Підляшші, історичні катастрофи призводили до її різкого знищення на землях, більше висунених на схід. Перший удар упав з козацькими війнами, другий – з поділами Польщі. Листопадове та Січневе повстання призвели до нових проломин. Тут і там рештки «загородової шляхти» ставали селянами і переходили на православ'я. А в період хлопоманства відбувався процес реукраїнізації багатьох родин, що вже багато поколінь як спольщилися. Та все-таки ще під час більшовицької революції польська меншина на схід від Збруча налічувала біля мільйона душ, а її суспільна роль була неспівмірно великою стосовно до її чисельності. Не вдаючися зараз у подальші міркування, варто зазначити, що ці поляки з'явилися на правобережній Україні завдяки методам, які дуже сильно різнилися від методів, що їх застосовували німці щодо слов'ян чи росіяни щодо національних меншин.

Якби в 1920 році Росія зазнала тотальної поразки і настало розмежування незалежної України з Польщею згідно з Варшавською Конвенцією, хтозна, чи не дійшло б з часом до – бодай часткового – обміну населення (за якого певна кількість українців емігрували б за Збруч, а якась кількість поляків прибула б із Поділля і Наддніпрянщини), і чи не дало б це польській людині в Червінській Землі виразну перевагу та не зміцнило б її на Волині. Події обернулися інакше, відбувся типовий советський трагіфарс з автономною територією навколо Мархлевська, а Друга світова війна завершила знищення польського населення між Збручем і Сяном. Щоб не забракло була у цих часах темної фарби, комуністи знищили українську стихію на Холмщині, Лемківщині, Надсянні. Отож сидимо тепер у тому самому мішку: вони зі своєю тридцятилітньою, ми – з нашою семилітньою «незалежністю».

Тож сконкретизуймо обидва скрайні погляди. Українці кажуть: «Галицька земля є нашою з прадавніх часів; ми

втрапили її на користь Польщі, але ніколи від неї не відмовлялися. Була польська окупація, згодом австрійська, потім знову польська, врешті окупація советська. Але обличчя цієї землі, попри полонізацію і домінування в багатьох містах прийшлого польського населення, залишилося українським. Ми готові в ім'я сусідської злагоди пристати на теперішні кордони, і це вже з нашого боку велика жертва, оскільки ми втрачаємо Холм, Грубешів, Ярослав, Перемишль. Але це максимум, на що ми можемо погодитися. І якщо йдеться про ці справи, даремно закликати нас до компромісу».

Поляки відповідають: «Східна Малополяща була спочатку нашою. Втрапили ми її за перших Пястів, а повернули за останнього. Відтоді вона безперервно належала до нас, навіть у той час, коли ми опинилися під австрійською владою. Львів є польський. Ми підняли його з руїн у XIV столітті, і він став найвідданішим містом Речі Посполитої. Наші історичні й моральні права не підлягають сумніву. Те, що нас на тій землі частково знищили, а частково переселили з примусу, ще нічого не змінює. Навпаки, за ці кривди нам належить відшкодування. Врешті-решт, ми ж не можемо відмовитися від спільного кордону з Румунією. Non possumus!* ».

Перед тим, як я подати свій особистий погляд, – а я відразу скажу, що жодна з цих скрайніх позицій мене не переконує, – слід трішки переглянути історичні, етнографічні та моральні аргументи, що їх висувають протидіючі сторони.

Що відразу вражає в усіх цих полеміках, то це факт, що аргументи добирають згідно з власною вигодою. Один раз уживають історичні аргументи, іншого разу – етнографічні. І ці аргументи збігаються лише випадково. Але історія і політика – не бридж, у якому раз вибирають черву, а іншого разу вино, бо так гравцеві роздали карт. Незаперечне і ви-

няткове право на якусь землю можна мати лише тоді, коли всі аргументи на нашу користь. Якщо ні – то треба думати про компроміс. Звісно, існує ще один аргумент. Аргумент сильнішого на цей історичний момент, аргумент доконаного факту. Втім, полякам і українцям не дуже пристало вдаватися до таких аргументів.

Поляків на схід від Сяну нема, а якщо і є, то якісь мізерні клаптики. Це доконаний факт. Колись я вже писав, що невідомо, чи постануть інші доконані факти, чи у вирішальні часи не спіткає щось подібне українців. Адже справа може дійти до таких переселень, масштабу котрих людство ще не бачило. Вже сьогодні Львів є більше російським, ніж українським містом, більше *Львов*, ніж *Львів*. Отже треба сказати, що усунення поляків із цієї землі має таке саме правове і моральне значення, як у такій же формі здійснене усунення українців з Холмщини і Лемківщини. І коли радикальні націоналісти по обидва боки барикади тужать за жорстким кордоном, хоч і не можуть щодо нього погодитися, я вперто стоятиму на тому, що досягнення справжньої історичної угоди буде можливе лише тоді, коли доконані факти будуть перекреслені, завдані кривди виправлені, а скоєні злочини покарані.

Коли щодо національно змішаної території застосовувати принцип жорсткого етнографічного кордону, єдиним слушним рішенням може бути переселення людей. Порахувати скільки тих, а скільки інших, і пропорційно поділити спільну територію. Кожен, хто хоч трохи знайомий із національними стосунками на Червінській Землі в момент вибуху минулої війни, знає, що кордон не пролягав річкою Сян. Окреслюючи межу національної території, українці роблять це згідно з найдавшою точки свого заселення, що більш-менш відповідає західному кордону Галицького князівства в середньовіччі. Вони прагнуть до неподільної суверенності й не бажають польського громадянства. Чудово, але поляки теж мають право не бажати для себе українського громадянства, яке пропонує їм Євген Врецьона; я,

* Non possumus (лат.) – ми не в змозі, не можемо (Ред.).

щоправда, не знаю, чи згідна на це більша частина його земляків на еміграції.

Отже, якщо етнографічне право, то для всіх, а якщо жорсткий кордон – то вже визначений пропорційно. І, ясна річ, станом на 1939 рік, бо виселені захочуть повернутися, а голос померлих і замордованих з обидвох боків теж слід вислухати.

Суперечка за Червінську Землю не є єдиною суперечкою щодо кордону, ні для нас, ні для українців. Які історичні права мають українці на Бесарабію й Буковину? Менші, ніж румуни. З етнографічної точки зору вони обґрунтовані лише щодо частині цієї території, в той же час Румунія може висловити претензії на частинку Задністров'я. Які історичні права має Україна на Кубань? Жодних, якщо не викликати з мороку історії Тмутараканське князівство, тобто сьогоднішні Темрюк і Тамань. Щоправда, на північну Кубань ніхто історичних прав висловлювати не може, бо небіжчики ногайці не мають голосу. Але стосовно південної Кубані, з межиріччям Урупа, Білої, Лаби, з Армавіром, Майкопом і Нефтегорськом? Що, зрештою, зі Ставропільським узгір'ям, ще донедавна доменом кабардинців? Хіба гірські народи Кавказу не можуть висунути претензії щодо повернення їм їхніх споконвічних земель, на які перший український колоніст ступив лише кількадесят років тому? Пам'ятаю, пам'ятаю ці гострі суперечки між кавказцями й українцями у варшавському клубі «Прометей». На ці землі українці не мають ані найменших історичних і моральних прав, бо там їхня поява була спричинена російським імперіалізмом. Натомість вони мають етнографічні права. Чи тут також не потрібен розумний компроміс?

«Українське слово» відповіло мені іронічно, що замість перейматися Майкопом і кримським Джанкоєм, краще подумати про Щецин і Вроцлав. Не вперше українські публіцисти звинувачують нас у лицемірстві, вказуючи на ніби розбіжні позиції в справі Червінської Землі і Помор'я, а також Силезії. Так, ці позиції дійсно зовсім різні, бо й пи-

тання ці нічого спільного між собою не мають. До війни жоден поляк не висловлював претензії на кордон по Одеру і Нисі. Ми могли говорити про всю неприродність ситуації Гданська, згадувати про Опільську Силезію, Вармію і Озерний Край у Східній Пруссії, але не більше.

Війна й німецька окупація все змінили. Німці довели світові, і нині підтверджують це на кожному кроці, що допоки дві руки, що їх вони так глибоко запхали у слов'янину, не буде відтято назавжди, доти вони не облишать своїх мрій про *Drang nach Osten*. А це мрії не лише про мазовецький пісочок чи люблінські ліси, але також про херсонські чорноземи, криворізьку сталь і донецьке вугілля. Було б несправедливо виставляти рахунок сьогоднішній Німеччині за Генріха Лева, Альбрехта Ведмеда, тевтонських магистрів, якби не факт, що не лише у Варшаві, Освенцимі, Майданску, але й у Києві, Полтаві, Маріуполі вони показали, що заслуговують на цей рахунок і несуть за нього повну відповідальність. Якщо хтось не хоче зректися загарбницької частини своєї національної історії, цю частину живцем викроюють уже з його власної території³. Етнографічних прав на Вроцлав і Щецин Польща не мала, історичні права застаріли, але самі німці їх поновили, моральні ж права були написані димом крематоріїв на неквапному, зате справедливому небі. Тому Вроцлав зі Львовом, як і Щецин і Гданськ із Вільном порівнювати не треба.

Ще одна принагідна заувага. Незалежно від того, як буде розв'язано суперечку щодо Червінської Землі, в інтересах української нації, в інтересах всієї Європи втримати кордон на Одрі як найкращу гарантію, що старий тевтонсько-пру-

³ Погоджуючися з автором щодо суті, вважаємо, що його обґрунтування польських прав на Повернуті Землі надто емоціональні, а передовсім надто вузькі. Не можна розглядати цю справу без урахування Європи як цілості, поза контекстом її відновлення й упорядкування. Про це ми говорили вже восени минулого року в Берліні («Культура», №47) і повернемося в найближчому майбутньому. (Прим. редакції «Культури».)

ський дух буде послаблено і з часом цілковито зліквідовано. Тому дуже дивно виглядають ті українці, які з неприхованою зловтіхою пророкують швидкий німецький марш nach Breslau, Stettin und Danzig. Так само дивно, як і ті поляки, що воліють на віки вічні бачити російських генерал-губернаторів у Києві та Одесі.

Вернімося до підставового питання. Треба його конкретизувати. Знаю, що на мене посипляться блискавки з обидвох боків, як і завжди, коли один якийсь божевільний вперто сидить на верхівці барикади. Бо що ж це, до лиха, за такий приятель України, що не погоджується на кордон по Сяну, і що то за поляк, який не вимагає кордону по Збручу. Червінська Земля історично, етнографічно і культурно не є лише українською або тільки польською землею. Вона є спільною землею, землею спільних цивілізаційних і культурних досягнень, що забуваються одне за одного, і спільної шістьсотлітньої історії. Львівська латинська катедра і каплиця Боїмів, і Святий Юр, і Волоська церква віками стоять поруч і мають стояти в злагоді і в майбутньому. Прах поляків і українців перемішався між собою на цвинтарях, і ніхто не може його розділити, хай навіть уявним кордоном. Можна один одного позабавати, якщо цього комусь дуже прагнеться. Можна розтяти ту криваву, справді червінську землю навпіл, можна ще раз поставити професорські підписи під негідним європейця і християнина постулатом: *або ми, або вони*. Можна вбити залізні стовпи на Збручі або на Сяні, можна вигнати геть за кордон тих або цих. Побачимо, як від цього збагатіють людські душі й серця. Одні та інші надмірно нагрішили, одні та інші сьогодні страждають, теж надмірно. Але якщо ці страждання мають бути справжньою *спокутою*, то його мусить супроводжувати творча історична думка, глибоке моральне почуття, що перетворюють камінь образи, яблуко розбрату і причину братовбивчих вчинків на світло злагоди, співпраці і спільного урядування отією вітчизною.

Отже, не зіткнення двох скrajних позицій, не компроміс щодо кордону, не переселення людей, не доконані факти, котрі вже завтра можуть позмінювати суперники або й третя сторона, і не нова різанина, яка супроводжує такі рішення. Зрештою, тут ідеться не тільки про Львів і не про те, щоби в Гусятині чи Теребовлі висів біло-червоний чи жовто-блакитний прапор. Конвульсії, що стрясають світ, скеровують його до великого конфлікту, з якого народиться щось цілком *нове*, інше, ніж було перед тим. Для двох емігрантів, котрі погрожують один одному кулаками на паризькій чи манчестерській вулиці, питання, чи називатиметься його рідне передмістя Левандувка, а чи Левандівка, може й бути найважливішим. Але в тих колах, де на терезах важаться долі людства, такій поставі *нема виправдання*. Тільки сліпець може себе тішити, що у Вашингтоні й Лондоні завадатимуть собі клопоту, заглиблюючись в інтереси націй, чиї акції на політичній біржі не вартують нічого, а якщо й вартують, то дуже мало, або турбуватися про національні вимоги того чи іншого повіту або села. Українці скаржаться, що американці підтримують Керенського. Але ж Керенський має концепцію – хоч вона в нашому баченні погана і шкідлива – але він її має, і то в такому масштабі, до якого звикли американці. Українці протиставляють цій концепції власну незалежність, а разом з нею й низку суперечок щодо кордонів. Такі самі тягарі волочатся кам'яними жорнами, прив'язаними до ніг кожної еміграції з Центральної та Східної Європи. Україна не хоче федеративного союзу з Росією, тому що боїться – і слушно. Але великим концепціям треба протиставляти концепції бодай такого самого масштабу, адже болісних скарг двох сварливих громадян з Левандівки ніхто слухати не буде. Якщо суперечки щодо кордонів заважають зацікавленим націям синхронізувати їхню політичну діяльність, то конче необхідно залагодити заздалегідь ці суперечки на шляху, що веде до великої федеративної програми не під керівництвом Росії, але без неї і поза нею.

Розраховувати на те, що вітри, які віють у Сполучених Штатах, змінять напрям самі собою, або ж на те, що Вашингтон під впливом польської чи української пропаганди піде на послідовний план дезінтеграції Росії, радше не слід. Але якби двоє народів дійшли до порозуміння, а передовсім польсько-українського порозуміння, шанси на те, що американці зацікавляться відмінною від російської концепцією, відчутно вирости б. Сама Україна, як і сама Польща, Румунія чи Угорщина для вашингтонських бізнесменів не є жодним контрагентом, зокрема й порівняно з Росією. Часи, коли можна було з кількома тачанками і двома сотнями вершників гасати степом, давно минули. Минули й часи поверсальської «балканізації» Європи. УПА може у відповідний момент відродитися ще чисельнішою і сильнішою, ніж була в попередню війну, і здійснити надзвичайно героїчні подвиги, а може навіть з козацькою фантазією постріляти американців, якщо ті взагалі колись з'являться на цій території, проте все це не замінить політичної концепції, яка припала б до смаку Сполученим Штатам.

Нації, що, як українці, так довго були бездержавними, інстинктивно відчують побоювання і нехті до федеративних ідей. Це зрозуміло. Тим, що вже вижили як суверенні держави, легше погодитися на такі концепції, окрім того, тут діє традиційна підозріливість нації, яку так часто ошукували і розчаровували. Україна як член федерації, що об'єднувала б країни Центрально-Східної Європи, не повинна мати далекосяжних побоювань. Її людський та економічний потенціал, якого не достатньо порівняно з Росією, проте достатньо, аби вона відчувала себе певно. Без сумніву впевненіше, ніж у надзвичайно демократичному союзі сам-на-сам із Росією.

Проте жодна федерація не спроможна автоматично виключити необхідність такого чи такого розмежування, оскільки навіть мононаціональна держава мусить мати адміністративний поділ. Червінська Земля як провінція, що територіально лежить посередині, мусить дістати особли-

вий статус на підставі повної рівноправності населення і збереження рівноправних форм зв'язку з Києвом і Варшавою. Тоді б ця земля мала б шанс стати мостом між двома народами, їх цивілізаціями і культурами, замість бути прірвою, як це сталося нещодавно. Нехай би на розі «батьярської» вулиці висіли дві таблички (поруч, а не, боронь Боже, одна під одною!) – «Łuszczakowska» і «Личаківська». А на Гетьманських Валах можна поставити пам'ятники, приміром, гетьману Мазепі й королю Лєпчинському. Хай би вони, зодягнені в бронзу, також укладали спілку проти Москви. Або навіть пам'ятники Жулкевському і Хмельницькому. Вони ж-бо були разом під Цецорою!

Не беруся передбачати, як мала би виглядати правова форма такого статусу. Для цього є фахівці: правники, соціологи, економісти, і їм належало б останнє слово. В кожному разі, ця територія була би двомовною в школі, судах і адміністрації, так само як двомовним було Велике князівство Литовське, а сьогодні є Бельгійське Королівство.

Але саме освоєння з думкою про настільки «революційну» розв'язку конфлікту, вимагало би від нас і від українців воістину героїчних зусиль. Треба було би переступити через усі упередження, травми й комплекси, відмовитися від націоналістичної пихи і забути про історичні ремінісценції, що нас розділяють. Я саме для того стільки писав про психологічні основи явища, щоб сягнути самих джерел хвороби. Існує, одначе, ще одна болісна справа, якої я раніше майже не торкався, з етичного погляду вона найважливіша. Це справа, яка стільки нас ділила в минулому, а сьогодні розділила ще більше. Свіжо пролита кров...

«Z kurzem krwi bratniej...»

У цій недавній дискусії, що я її підсумував у перших частинах цієї статті, найвиразніше окреслилися позиції щодо трагічних подій 1939–1945 років: із польського боку – Єнджей Гертих, з українського Євген Врецьона.

Перший перекладає всю вину на українців, другий покликається на хронологію фактів.

Позиція Гертиха є неприйнятною, бо пише він у такому тоні, неначе різанина ця не була *взаємною*. Так само висловлювалися за різних обставин і в різний період Тадеуш Піщковський, Войцех Васютинський, Владислав Студніцький. Але вина є обопільною, і ми не зможемо зробити ані кроку в цій справі, якщо заперечуватимемо цю сумну правду.

Гертих наголошує, що поляки не заплатили німцям за Освенцими та Майданеки повсюдною різаниною цивільного населення. Цей аргумент також неприйнятний. Бо обставини були цілком інакші. Аналогія була би повною, якби Силезія і Помор'я під час війни опинилися під советською окупацією, і там діяли одночасно польські та німецькі партизани. Чи не дійшло б у цьому випадку до різанини цивільного населення?

З українського боку я часто зустрічав твердження, що боротьба, а згодом і різанина виникли через советську провокацію. Загін советських парашутистів переходив від села до села і «наводив порядок», вдаючи поляків, або вирізав польське населення, вдаючи українців. Врецьона знову віддає першість польській стороні. Бо «перед Яновою Долиною була Дермань», а ще раніше «повсюдний терор поляків проти українців, на територіях, зайнятих німцями до 1941 року». Йдеться, отже, про хронологію: хто почав перший. Якби ми хотіли визначити дуже точну хронологію, то мусили б сягнути глибоко в історію. Натомість хронологія минулої війни розпочалася випадками у вересні 1939 року. Якщо насіння майбутньої різанини було посіяне протягом міжвоєнного двадцятиріччя, то під час вересневої кампанії вже ми збирали перші жнива цього «плідного» рільництва. У відповідь на українську диверсію на Самбірщині й у Дрогобицькому повіті, жертвами якої були, зрештою, мародери з розбитих польських загонів, поляки спалили кілька сіл, мало не передмістя Миколаєва. Було

чимало збройних нападів на польські поміщицькі маєтки. Під Сокалем до ноги було вирізано табір біженців. На Волині замордовано багато польських поселенців разом із їхніми родинами. Дійшло до бездумних вчинків і з польського боку. Ось вам один приклад. Офіцер, що якось їхав мотоциклом, побачив відтятю і повішену на жердині огорожі голову в капітанській рогатівці, зайшов до першої від дороги хати і кинув на стіл, де за обідом сиділа ціла родина українців, гранату з відірваною чекою. Так усе це починалося.

Я пройшов вересневу кампанію в загоні, що до самого кінця зберігав єдність, підтримувану залізною рукою командирів. Саме тому в кількох селах не дійшло до кривавих репресій. Солдати з мого ескадрону (вони були з Познані), входячи в ту чи іншу хату і просячи продати харчів, не знали, якої кривди свого часу зазнали мешканці цього села. Вони знали, що «яєць нема», «м'яса нема», «молока немає», хоча село як ніде інде було забезпечене, і його заможність впадала в око на кожному кроці. Як у такому випадку повели б себе німці чи совети? Проте там був ясний наказ коректного поводження з населенням, і солдати, стискаючи зуби, виходили з хат ні з чим. І лише моє втручання українською мовою дало результат. Відразу знайшлися яйця, масло і молоко. А після завершення вересневої кампанії почали шаленіти емоції. Присутність українців у Пав'яку, українська допоміжна служба на збройній охороні заводів в Сталевій Волі, інші випадки колаборації з німцями на території губернаторства – всього цього у поєднанні зі, зрештою, перебільшеними звістками про поведінку українців під час вересневої кампанії – вистачило, щоб розворохобити ненависть, жертвами якої стали, як справедливо пише Врецьона, стільки українських діячів на Холмщині.

За таких обставин узаємна різанина тотального масштабу була лише справою часу. З іншої нагоди я вже цитував слова митрополита Шептицького, який, закликаючи до припинення братовбивчої боротьби, говорив: «Коли горять джунглі, звірі не жеруться!». Але то тварини – а люди!..

Сором сказати, але у Львові і на Волині було порівняно спокійно доти, доки там керувало НКВД. І провина тут падає не стільки на звичайних простих громадян, скільки на керівні центри. Я знаю польку, чоловіка якої на її очах забили селяни десь під Ковелем. Ще сьогодні вона впадає мало не в істерику на самий лише звук українського імені. Натомість від політиків слід вимагати, щоби вони не керувалися самими тільки емоціями. Відразу припускаю, що навіть у разі найбільших зусиль із боку політичних центрів усе одно дійшло би до кривавих подій. Але напевно не в таких розмірах. Що ж... у Парижі, а потім і в Лондоні не думали про запобігання майбутній трагедії, бо були важливіші справи. Важливішою була боротьба з тінню Пілсудського, реформа національного гімну, що полягала в заміні слів «Марш, марш Домбровський» на «Марш, марш Сікорський», суперечки про конституцію та прерогативи президента. До цього ще долучився догматизм політичного мислення. Навіщо укладати якісь угоди з українцями, навіщо шукати шляхів порозуміння, коли і так все йде як по маслу. Маємо пакт з Великою Британією, нашими союзниками є Франція, ми досягли угоди з товарищем Майським. «Донечко-доню, чого ж ти ще хочеш?» Попередження і нечисленні ініціативи відкидалися з неймовірно легковажністю і погордою. У «Спогадах українофіла», опублікованих кілька років тому у «Відомостях», я розповів про майже опереткову історію з листівками, які я замовив у відомій «Регіні». Йшлося про щось на кшталт прокламації до населення на території, окупованій Советами, прокламації, що закликали поляків і українців до злагоди і співпраці. Був страшний поспіх, листівки треба було розкидати з літаків. Ці листівки друкували аж до початку евакуації з Лібурна. Чи друкували їх далі в Англії, я не знаю, бо завдяки чуйності іспанської Guardia civil, що патрулювала шосе між Фігуерасом і Героною, я заощадив собі на краєвидах воєнного Лондона.

Протидіяти ефективно можна лише завчасно. А коли стихія вже вийшла з берегів, жодна пожежна команда її вже не приборкає. Навесні 1943 року я розмовляв про ці справи з молодим соціалістом, висланим із Польщі до Лондона, але по дорозі затриманим вищими силами на кілька тижнів в Іспанії. «Я не був у Східній Малопольщі, – сказав він мені, – і не знаю, чи можна там щось іще вдіяти. Та добре знаючи настрої в нашій країні, можу вас запевнити, що всі спроби залагодити конфлікт уже радше спізнилися. Я навіть вважаю, що якби хтось виступив із такою ініціативою, мабуть, дорого би за неї заплатив». Після війни один офіцер АК, який добрих два роки поклав на те, що докладав усіляких зусиль у Львівському воєводстві, майже дослівно повторив думку того емісара. «Може, ще 1942 року, та й то ледве чи. Але вже роком пізніше такий кандидат на перемовини дістав би кулю від першого-ліпшого поляка...» Ось до чого призводить отруйний посів ненависті!

Врецьона пише, що були спроби порозуміння з боку місцевих діячів, але, вочевидь, «згори бурчав голос Заглоби», що унеможлилював розвиток доброї ініціативи на ширшій політичній площині. Врецьона краще орієнтується, бо я черпаю інформацію з другої руки, він же був безпосереднім свідком. Однак хіба ті українці, які хотіли запобігти різанині, вичерпали всі засоби? «Перед Яновою Долиною була Дермань». Я добре знаю, що в Яновій Долині стояли польські загони, які перед тим добре «погуляли» з українським населенням. Розумію, що їм хотіли помститися, і до такої помсти мали причини. Але польські жінки і діти, які пішли під ніж, не були винні за Дермань. Слепа ненависть не міркує. Але чи не можна було запобігти саме тій різанині, адже відчайдушна оборона Янової Долини тривала кілька довгих днів? Про бій, що точився, знали і в Рівному, і в Костополі. Керівництво ОУН, котре видавало відозви до втихомирення, мало б у цьому випадку довести, що воно в змозі опанувати конкретну ситуацію. Шкода, що цих доводів воно не дало.

Озвіріння було повсюдне. Смерти ніхто не боявся, бо-ялися потрапити живцем у руки противника, бо це означало дуже повільну й вигадливу смерть. Як сто років тому в Аризоні у війні між білими колоністами та індіанцями племені апачів. Охочим до нової боротьби і різного калібру ненависникам і незламним по одному й іншому боці я розповім таку повчальну історію. Молодий хлопець втрачає у Львівському воєводстві всю родину. Українці замордували його батьків, брата і двох малолітніх сестер. Юнак долучається до лісового загону Армії Крайової і вже незабаром виявляє себе здібним вояком і вирізняється несамовитою жорстокістю. Якогось дня він, уже призначений підофіцером, потрапляє з патрулем до мішаного польсько-українського села, а радше до його решток, бо більшість хат було спалено під час попередніх сутичок. Чоловіків майже нема. Старі, жінки та діти. Аківці заходять до хати, де сховалося кільканадцять осіб. «Українці наліво, поляки направо!» Кілька черг з автомата. Але поляки повідомляють після всього, що серед убитих є й полька з дітьми, яка, побачивши озброєних людей, з переляку, чи то недочувши, про що йдеться, перейшла на український бік. Вбивця заламався. На ранок він написав прощального листа і вкоротив собі віку. Оце наслідки сліпої помсти, наслідки подавання «страхотливих прикладів»!

Яким є вихід із кривавого кола цієї ненависти, що може спричинити такі трагедії? Без кінця упиратися щодо того, хто перший почав, хто більше завинив, хто пролив більше крові? А чи все-таки позмагатися за іншу *першість*, за першість простягнутої руки? Десять років тому, сидючи у в'язниці, не знаючи, коли з неї вийду, не відаючи, що діється в Польщі, але безпомилково передчуваючи подальший розвиток подій, я написав ці строфи:

Тож не повторюй зопалу слів зненависти,
Ліпше крикни:
— Той з нас переможе, хто перший спроможеться
на ангельську милість пробачення!

Може, саме через цю зненависть
Нас піддасть анатемі Страшний Суддя,
А рука, що нас гнітить, і варварів насильство
То лиш знаряддя кари.

І не почують нас Святі, бо ж їм не чутний
Наш отчеш, зачатий у блюзнірстві,
Аж випаде повістка із судомних пальців
і прошепочеш: Брате!

І якщо такі слова не мають жодного значення супроти «вищих» політичних рацій, якщо й надалі має панувати залізне право — «ми або вони», право dokonаних фактів, право автоматних черг по беззахисних жінках і дітях, Дермані та Янові Долини — то принаймні не будьмо лицемірами і не узурпуймо собі імені «християни»! Видно, даремно стоять віками на Червінсько-Волинській Землі Святий Юр і Львівська Катедра, колеґята в Олиці й Почаївська Лавра. Вочевидь, мають рацію варвари зі Сходу, коли наші костели та церкви замінюють на кінотеатри та комсомольські клуби!

За п'ять дванадцять

Час не стоїть на місці. Якщо порівняти важливі зміни, що відбулися у світі з часу закінчення війни, з діяльністю наших еміґрацій, можна зробити лише один висновок: ми знову дозволяємо подіям нас випереджати. Справа польсько-українського порозуміння не просунулася ані на крок допереду. Жести єднання — і все! Ах, які прекрасні жести. Але ж їх не бракувало і в Польщі, коли перед труною петлюрівського генерала, що помер у Варшаві, йшла почесна процесія, коли група польських офіцерів записувалася на авдієнцію до митрополита Шептицького, аби перепросити за безглузді акції «ревіндикаторів». Але такі жести, навіть якщо вони й рятують честь одиниць чи певних груп, не відвернуть історичної бурі, напрямку не нададуть і не надмуть вітру у вітрила, який би поніс нас до омріяних берегів Ітаки.

Вистачить навести той факт, що видання «Львів і Вільно», сама промовиста назва якого мала би передбачати обговорення всього спектру проблем (роблю цей закид попри все моє визнання та повагу до Станіслава Мацкевіча), впродовж усього часу свого існування ані разу не зачепило жодної сусідської рани, не здійснило ревізії жодного з анахронічних поглядів у ділянці східної політики, не виступило відкрито щодо жодної проблеми польсько-білоруських і польсько-українських стосунків. І це саме можна сказати про людей, згуртованих під знаком кресового походження і обороною своєї малої вітчизни, патріотичні почуття яких не підлягають жодному сумніву, але яким забракло творчої думки, що живить кожну діяльність. Сіни пекла вимощено патріотичними почуттями, проте до раю можна потрапити лише на крилах світлої думки і свідомих дій.

По одному й іншому боці є багато людей, органічно неспроможних забути травми і запеклі спомини. Вони аж до смерті перебуватимуть на старих позиціях, загіпнотизовані почварами минулого. Вони будуть виконувати роль «героїв», «батьків нації», проголошуючи гучні декларації, розмахуючи – за браком ліпшого прапора – жовтним міхурем, поводитися як п'яний парубок на весіллі, що і суперника може ножем пирнути, і до криміналу помандрувати, свистіти в порожні горіхи й пускати паперові човники ще теплими кривавими калюжами. Наполеони з шабельками з позолоченого дерева, бурмистри міст, давно побитих чумою, перестуджені бухгалтери справжніх і вигаданих кривд, хтиві старці, що даремно романсують зі цнотливою Паладую, манекени, набиті тирсою фраз і заклять!

Ось уже сім років не слабне газетна кампанія ненависти. І, що найгірше, з часом набирає щораз більшої напруги. Цей закид стосується не всіх, але напевно дуже багатьох. Є видання, є публіцисти, котрі справляють таке враження, неначе їм спеціально залежить на тому, щоби вогонь ненависти ніколи не згас. Нехай же вони гріють свої охолоді серця при цьому вогнищі. Однак я ніколи не повірю, що

окрім них у лавах наших еміграцій не знайдеться людей, схильних до уважного погляду в минуле; людей, що мають досить громадянської відваги, щоби не дати себе залякати власному середовищу; людей, що усвідомлюють небезпеку, яка знову обернеться проти нас, якщо ми вперто триматимемося постулатів і ворожнечі.

Бо ми вже змарнували сім років еміграції. «Зійди з дороги, бо то моє», – ось єдині слова, що їх чути обабіч барикади. Щойно змили з себе куряву і кров війни, щойно вирвалися з діпівських бараків, щойно взяли до рук шматочок емігрантського хліба – і вже їм запраглося нової війни, над якою неодмінно висить тінь нової поразки, а в найкращому випадку кількадечної перемоги. А час летить. Ніхто з нас не може передбачити, коли новий вихор здійметься над світом. Може, в нас ще і є багато років попереду. Але на взаємні перемовини, на знайдення майбутнього *modus vivendi*, на випрацювання форм сусідського співжиття, на бодай тимчасове порозуміння залишилося дуже мало часу. Тут уже й справді наближається північ, ми справді маємо лише п'ять хвилин, щоби накреслити свяченою крейдою магічне коло, перш ніж злетяться відьми й почнуть піднімати важкі повіки гоголівського Вія, які вразять нас смертельним поглядом.

Я не оптиміст і добре усвідомлюю всі труднощі, що причаїлися на пропонованому шляху. Однак треба на нього вийти, щоб ми знову не повелися як скорпіони в скляному слоїку, що замість шукати спосіб здобути незалежність погрожують одне одному отруйними жалами. Колись каже мені молодий український публіцист, сидючи в таверні при келишку зацного іспанського вина: «Так, ми тут мило розмовляємо, добре почуваємось разом, погоджуємося в багатьох справах, але думаю, що як зустрінемося за кілька років десь на мосту в Перемишлі, то будемо один в одного стріляти». Може, це й правда. Але беручи до уваги навіть такі можливості, кожен з нас, хто має почуття відповідальності щодо Бога і свого народу, має зробити все, щоб

принаймні трішечки вплинути на розпруження взаємної ненависти. Якщо історичний фаталізм тяжіє над нами такою мірою, що до угоди не дійде, що залишимося ворогами, якщо маємо в майбутньому зустрітись не на відстані простягнутої руки, а на відстані меча, нехай же то буде справді меч, справді лицарська шпага, а не різницький ніж чи сокира!

Нас розділяє море крові й віки затятої боротьби. Але хіба нас нічого не поєднує? Хіба в минулому нема таких подій і таких явищ, за які міг би зачепитися хирлявий пліщик майбутньої дружби, щоб за сприятливіших умов розростися в потужне дерево? Ба навіть і в останні роки. Ось, наприклад, кладовище в Монте-Касино. Там поруч із поляками під тим самим хрестом сплять вічним сном українці. Хіба ніхто з прочан до місць монте-касинської битви не помітив цього? Отож, якщо живі, якщо живі неспроможні вирватися з обійм віковичних примар, то нехай бодай це солдатське кладовище заступить дорогу почварам минулого.

*

Що ж... волення в пустелі ніколи не було справою ні легкою, ні приємною. Али коли ти вже обрав свій прапор, то треба при ньому стояти, навіть якщо військо складається лише з одного прапороносця. Якщо нема шансу на перемогу, завжди залишається гордість, яка впливає з переконання, що свою ідею ми захищали навіть у безнадійній ситуації. «Моя боротьба – це моя перемога, моя ж поразка хай буде свідоцтвом моєї правди». Донкіхотство? Можливо. Вітряки, об які зламав свій спис лицар з Ламанчі, давно перетворилися на порох, але пам'ятник блідого безумця досі стоїть на мадридській площі Пляза де Еспанья. Коли я начисто перепису ці останні слова, піду посидіти біля нього на лавочці й подивитися на його кумедно нахненне обличчя. Може, він мені порадить, як українських «різунів» і лядських «пацифікаторів» намовити, щоб вони вступили до якогось лицарського ордену?

Post scriptum – римою

Мов риба, викинена на пісок, коли зі спраглих жабрів

Сочиться чорна кров, я, насмоктавшись тризілля
Отруйного, перед похмурим скаржуся обличчям
суджень неблаганних і суворих стягнень.
Настирливий мій голос. Даремна мова
І гортань засохла, що волає в пустку.

Тільки луна.
Далека луна в моїй глухій вітчизні.
І ти, що вів мене в ту глушину,
Раз іще вислухай!

Тут щемкий голос затнувся на півслові
І теплі сонця долоні погладжують лице.
Над вечір, у саду, в приятельському гроні
Приємно побалакати про справи проминулі,
Приємно випередити гризькою тугу
Споминами про мить давно минулу,
А вдячні рими, осяяні злотом,
Самі складаються в поеми найчуліші.

Та не для того взяв перо я, щоб ряскою елегій
Укрилися слова, що рвуться в бій.
Ти, котрий вивів був мене в шеренги перші
І навчив солдатської молитви,
До тебе я волаю, похмурий викликачу
Померлих духів і віків забутих:
Прибуди, Хрестителю в завії віхоли,
Дай нам знак Бога і збуди його в людині!

Ти нас беріг у виправах ратних,
Серед гірких гризот мить щастя наближав.
Перед Твоїм ликом упала Азія,
І відкинена назад цнотою староримською.
Тож почуй нас нині, коли продажна міць
Блюзносє з Тебе мало не щоднини, явився в блискавицях,

Вихори здійми, очисти і дай нам
Ще раз повоювать в Твоім загоні.

Во ім'я лицарських вимог і мужности
Відпусти нікчемним братовбивчим вчинкам
Великим подихом прощення, полум'ям звияти
Здіймись над Польщею і над Україною,
Яви у хмарах Твій осяйний лик,
Візьми в долоню боязкого чуба – і диктуй!

Владзімеж Бончковський

Українська справа

Pro domo sua

У нашої довоєнній публіцистичній діяльності великодержавницькі ідеали Польщі поєднувалися з романтичним гаслом свободи народів. Символ триєдиної, змодернізованої на кшталт Швейцарії чи Британії з її домініонами Речі Посполитої, яка охоплювала би Польщу, Україну, Литву та Білорусь, здавався найвідповіднішим порятунком від тягара двох каменів на шиї – німецького та російського, які безперервно загрожують розчавити невеличку етнографічну Польщу.

Ми були переконані, що з огляду на зростання могутности сусідів, русофільство Франції й віддаленість англосаксів, тільки велика, «несамовита» у своєму розмаху політична активність може вберегти державу від поглинення сусідами. Світовий конфлікт, що, як нам видавалося, наростав у ті часи, накладав на наші проукраїнські тези відбиток актуальности й практичности. Все ще в атмосфері урядового оптимізму й віри у свою силу в середині 1936 року ми писали:

Той факт, що весь світ гарячково озброюється, разом із фактом існування низки суперечливих проблем... звістують наближення збройного конфлікту, в якому Польща... не зможе не взяти участі... Ми не маємо часу на колонізаційні здобутки. Мінімальні успіхи в цьому напрямку, що їх нам можуть обіцяти недовгі роки непевного миру, не змінять співвідношення сил на Кресах на нашу користь, а

з мобілізують, натомість, проти нас русько-український елемент... Політика примирення – це єдина політика, яку нам диктує ягелонська історія, сучасні умовини нашої державницької ідеї, а також перспективи найближчих змін на політичному овиді. Або ми станемо великою державою в центрально-східній Європі... або, заміновані зсередини, не спроможні звичайно представляти одвічну польську «нерозважливу свободу» – знову розпочнемо в Польщі XVIII століття¹.

Політика злагоди ґрунтується на визнанні українців окремою нацією. Дискусії про це, що тривають ось уже кілька років, не давали задовільних результатів. Тож ми хапалися за тактичне формулюваннячко, яке мало зблизити різні погляди. Ми писали, що

На запитання, чи існує українська нація, відповідаємо: якби не існувало нації, а лише українська етнографічна маса, потрібно було б допомогти їй досягти національної свідомості. Навіщо і для чого? Щоб не мати на Сході справу з 90 мільйонами великоросів плюс 40 мільйонів «малоросів»².

На пов'язану з цим проблему поразки київської виправи ми відповідали: з одного боку, тут вплинула географія України та її економічне значення, які змусили Москву докласти цюнайбільших зусиль, аби знов окупувати ці терени; з іншого ж боку – фатальна політика і впливи поляків, в основному землевласників, в Україні. Ми пояснювали, що

Великі польські землевласники на Правобережній Україні володіли 30–40% всієї землі, що була у приватній власності. Ті власники бачили інтерес Польщі на Сході у поверненні будь-якою ціною польського майна. Тоді, коли умо-

вою польської перемоги була «політика свободи», польському військові та його представникам в українській суспільній думці постійно накидали тавро найманців великих польських землевласників³.

Ми цитували зі щоденника Т. Голувка описи розмов у палаці Потоцьких в Антонінах про вироки для селян і спалені хати, покликалися й на інших свідків, як-от о. Мар'яна Токажевського у «Передній сторожі», які наводили факти занепаду польського патріотизму серед тогочасних магнатів на Україні. Як підсумок наших висновків ми стверджували:

Успішна російсько-більшовицька пропаганда використовувала роздуми українського селянина і кидала їх на чудовий плакат про «авантюрний похід магнатського нащадка Ю. Пілсудського на Україну з метою повернення панської влади». Ця пропаганда влучала в самісіньку золоту жилу відчуттів українських мас і під час київської виправи нейтралізувала незалежницькі, петлорівські, польські настрої... Паралізувала українське повстання в тилах Червоної армії, а організації армії української накинула черепаший темп... Помилкова, проваджена століттями егоїстична політика ідентифікації інтересів Речі Посполитої з матеріальними і матеріалістичними інтересами польських володінь на Сході була головним джерелом поразки цієї виправи⁴.

Втім, ближчими польській суспільній думці були справи польсько-українських стосунків у межах держави. Щоденні непорозуміння, а також раптові виступи українського підпілля, а слідом за ними й репресії владних органів, заступали не лише ідеї київської виправи, а й головну справу – облаштування Східної Європи в інтересах обидвох націй. Ми захищалися, щоб не піддатися атмосфері внутрішньої напруженості, і на перше місце висували міжнародний аспект польсько-українських стосунків. Ми пропагували

¹ W. Bączkowski. «Założenia wyjściowe». *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, 12.7.1936 та «Grunwald czy Pilawce?», Warszawa, 1938, с. 138–140.

² W. Bączkowski. «Abecadło problemu polsko-ukraińskiego». *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, 26.6.1938.

³ «Grunwald czy Pilawce?», с. 201.

⁴ Там само, с. 203.

тезу Леона Василевського, що не Львів і Варшава, а лише Варшава і незалежний Київ можуть врегулювати наявні суперечки:

Проблема польсько-української боротьби, – писали ми, – існує як реальність намацальна й щодня відчутна... Чи не перекреслює існування цієї боротьби політичного значення наших тез і постулатів? Перш ніж дати відповідь на це запитання, мусимо усвідомити собі такі істини: а) територія польсько-української боротьби охоплює плюс-мінус 16–17% української маси; б) головний тягар загальної української боротьби за незалежність лежить за Збручем; в) напрямком органічної української експансії – східний. Щодо Заходу українці тримають оборону... Оборона Кресів від (самостійної) 35-мільйонної України, яка сперечається з Росією за Донбас і доступ до Чорного моря, буде простішою справою, ніж перед великою Росією. Простішою остільки, оскільки українські можливості агресії (стримувані можливостями польсько-московської співпраці проти України) менші, ніж російські можливості... Тож існування польсько-української боротьби на Кресах не перекреслює політичного значення наших тез⁵.

*

Ми пропагували наші погляди на сторінках тижневика «Бюлетин польско-українські», місячника «Проблеми Європи Вихідної», кварталника «Всхуд», двотижневика «Мисль польська». У ширшій площині загальнопольських і міжнародних проблем ті самі ідеї проголошували «Бунт молодих» та «Політика», що їх видавав і редагував Єжи Гедройць⁶. Усі ці видання час від часу при-

⁵ «Grunwald czy Pilawce?», с. 202–203.

⁶ «Biuletyn Polsko-Ukraiński», тижневик, Варшава, 1932–1938, з'явилося близько 290 номерів, обсягом близько 3000 сторінок; «Problemy Europy Wschodniej», місячник, Варшава, січень – вересень 1939, з'явилося 6 невеликих томів; «Wschód», кварталник, Варшава, 1930–1939, 7 томів, близько 2000 сторінок; «Myśl Polska», двотижневик, Варшава, 1936–1939, 4 томи; «Bunt Młodych», двотижневик, Вар-

шаву, 1929–1937, в березні 1937 р. перетворився на тижневик «Polityka», виходив до останніх днів серпня 1939 р., загальна кількість номерів 201.

*

На самому початку табір пілсудчиків був для нас тією пічкою, від якої ми вчилися робити перші кроки. Серед пілсудчиків було кілька бездоганих знавців національних та східних проблем, і з їхньої ініціативи після 1926 року постали три інституції, що займалися національними дослідженнями у Польщі та Східній Європі. Національними дослідженнями, у вузькому значенні цього слова, опікувався Інститут національних справ у Варшаві, який видавав двомісячник «Справи Народовоєвропейські» за редакцією генерального секретаря Інституту Станіслава Й. Папроцького. Східний інститут у Варшаві під керівництвом сенатора С. Седлецького, а під кінець його існування – Яна Кухажевського, спеціалізувався на проблемах народів Росії та загалом на справах Азії; віленський Інститут досліджень Східної Європи головну увагу присвячував усебічним дослідженням Советів, тюркським народам, північно-східним кресам та балтійським державам. 1930 року виник державний Український науковий інститут у Варшаві, який незабаром став серйозним дослідницьким і видавничим осередком. Серед іншого, цей інститут видав, здається, найсучаснішу історію України професора Дорошенка і роз-

шава, 1929–1937, в березні 1937 р. перетворився на тижневик «Polityka», виходив до останніх днів серпня 1939 р., загальна кількість номерів 201.

почав видавництво найліпшого зібрання творів Шевченка – до початку війни вийшло 15 чи 16 томів. Зібрані разом публікації всіх цих інститутів склали б солідну спеціалізовану бібліотеку.

Не лише у колах пілсудчиків і серед спеціалістів, згуртованих навколо цих інститутів, знаходили ми друзів або дуже розумних критиків. Були вони й по інший бік ідеологічної барикади, серед молодих представників націонал-демократів. К. С. Фрич із «Мислі народової» та В. Васютинський виказували велике розуміння нашого підходу до української та східної справ. Перший написав глибоке дослідження про аналогії у відродженні угорської та української нації. Мур, який, здавалося, відділяв нас від «Просто з мосту», безперестанно малів. «Кузьніца» чи віленський «Пакс», «Зет» чи молоденька «Польска Хробра», та й багато інших груп більшою чи меншою мірою солідаризувалися з нами. Час від часу навіть у пущі великих зубрів озивалися голоси, що рішуче нас підтримували. Коли генерал Денікін на сторінках російської щоденної газети в Парижі «Последніе новости» написав, що на Східних Кресах мешкає не більше, не менше, – а 6.380.000 «русских», обурений Болеслав Косковський повчав російського генерала на сторінках часопису «Кур'єр варшавські» (№69 за 1937 рік), що «українська нація – не штучний продукт». Цікаво висловлювався А. Новачинський, старенький «Тигоднік ілюстровани» вмістив досконалу статтю А. Кавалковського на наші теми. Властиво, цілком негативно з-посеред визначних польських публіцистів і діячів поставилося до нас лише дуже мале гроно. Зовсім глухим до наших ідей завжди був Єнджей Гертих, загадкою залишився Владислав Студніцький. Крім різко антиросійських настроїв, він висловлював і велику неприязнь до українців. Його не бентежили очевидні аналогії між його «Польською справою» (1910) і «Підставами нашої політики» Дмитра Донцова (1921). Гертих і Студніцький – політичні антиподи, але їх об'єднував спільний характер «людей однієї ідеї».

Наші погляди поступово завойовували молодшу інтелігенцію, особливо її інтелектуальну еліту, але державний апарат, інспірований головно стихійними рухами на Кресах, передовсім на Червінській Землі, ставився до нас з усе меншою прихильністю. Фатальні зміни на державних посадах пришвидшили цей процес. Відділ у справах національностей міністерства внутрішніх справ після відходу Генрика Сухенка-Сухецького перетворився значною мірою на додаток до органів безпеки. Крісло після Т. Голувка, Е. Рачинського і Т. Шетцля в міністерстві закордонних справ зайняв професійний чиновник. Міністерство освіти залишив А. Кавалковський, а з Волині вижили Г. Юзевського, терпіли лише пристосуванських воевод, які уважно прислухалися до настроїв місцевих польських націоналістів і пильнували дзвінків із Варшави. Багато хто з колишніх воїнів великої ідеї спочивали на лаврах «заслужених», не один із колишніх поборників концепції 1920 року «працював» у дрібній шляхті, збивав гуцульський народець, продукував «тутешніх» на Поліссі, творив поліційний брестський пашалик, насаджував маленькі повітові потьомкінські ліски. А скільки вчинили моральне самогубство, переходячи до лав відкритого чи таємного народного фронту, як-от Вінценти Жимовський, автор чудової книжки «У боротьбі і бурі – Тадеуш Голувко на тлі епохи», виданої у Варшаві 1933 року. На найзагальнішого патріота й захисника «Малопольщі, яку Варшава продає русинам», виріс ген. Пашкевіч у Тернополі, організатор загону для боротьби з прихильниками етнічної згоди у Польщі, тип вітчизняного гайдамаки, озброєного державним авторитетом.

Щораз складніше було нам знайти прихильне вухо серед вищих урядників. Великою мірою ми трималися завдяки розгонові попередніх років, легенді про таємничу підтримку. Наприкінці 1938 року ми мусили припинити видання тижневика «Бюлетин польско-українські», а натомість розпочали видавати місячник «Проблеми Європи Всходней», надавши йому менше політичного, а більше наукового ха-

рактеру. Жахливо маліли впливи захисників нашої праці. («Бунт Молодих», а згодом й «Політика» стають періодичними виданнями, що найчастіше підпадають під конфіскації.) Їх пожирали параліч волі, політичний пацифізм, анемічна порядність. Несподівана смерть із самого початку забирала найліпших. У 1931 році совецька агентура в організації українських націоналістів виконала вирок щодо Тадеуша Голувка. За нез'ясованих обставин, цілком здоровий, у грудні 1935 року помер Леон Василевський. За два місяці до смерти він устиг видати брошурку-заповіт: «За шлях до соціалізму і миру». «Імперіялізм Советської Росії, – писав він там, – успадкований від царату, це одне із найнебезпечніших джерел можливих воєнних сутичок». Він підкреслював жорстокість советських таборів примусової праці, твори Леніна і Сталіна порівнював із «Майн кампф». Невдовзі після спроб зблизитися з українцями було вбито міністра внутрішніх справ Перацького. У щоденній політичній практиці перемагав принцип «що гірше, то краще». Його підтримувало не лише українське підпілля, а й скрайній польський націоналізм, піддержував підсичуваний гітлеризмом дедалі сильніший антисемітизм, а також підживлюваний страхом перед німцями єврейський просоветизм, посилювалася загальна ксенофобія: не лише проти німців і Росії, а й Литви, чехів і цілого гурту меншин. Самотня Польща непомітно починала війну проти всіх. Перед у цій війні вели Креси, її головним вогнищем була українська справа. Фатальний збіг обставин усередині держави супроводжувала криза, яка наростала у цілому світі. Наближався вибух світової війни.

Україна в історії Польщі

У споруді польської держави, від XIV–XV сторіч почавши, проблема Литви, Руси й України завжди була замковим каменем головного і найвищого склепіння. Одна його стіна виростала з руської політики Казімежа Великого, спинаючись догори, до вершин Городельської та

Люблінської уній. Друга ж від початку XVI століття повільно спускалася додолу, а від часів Хмельницького і першої спроби поділу Польщі за Шведського потопа вона спадала мало не простопадно.

На це склепіння спиралася переможна боротьба з німцями. Грюнвальд, наслідки якого стабілізували у середині XV століття наш західний кордон на три з половиною віки, витворюючи міцний опорний пункт для держави на Заході, тільки частково був справою рук поляків. Боротьбу з небезпекою Ордену почала не одна тільки мала й ізольована польська держава, а об'єднані Польща і Литва. Під назвою «Литва» тоді крився чинник із великими потенційними можливостями. Імперія Ягайла і Вітовта охоплювала величезні території й лежала в стратегічно найважливішій частині Східної Європи. Поєднання польсько-литовських зусиль дало нам не лише необхідну для перемоги литовську, татарську кінноту і несхитних смоленців, але й передовсім, мабуть, найсучаснішу тоді азійську школу військової майстерности.

Сьогодні нам може здаватися, що литовсько-руські справи мають мало спільного з козацько-українськими. Але це не так. Смугою земель, які поєднують Балтійське і Чорне моря, керує у своєму напорі одна згуртована наддержава – Росія, і лише центр ваги цієї території в історії Кресів постійно пересувався. Спершу він був на півночі. Литва, що боролася з німецьким натиском і межувала з Московією і татарами, була головним осередком проблеми. З часом центр ваги пересунувся на південь, і з'явилося два осередки: литовсько-білоруський і русько-козацький, розділені територією Полісся. Нарешті, у третій період він повернувся, як за часів Казімежа Великого, на Русь-Україну, і залишився тут аж до моменту народження сучасної української справи.

*

Зв'язок української справи з білоруською і литовською впадає у вічі навіть тепер. Без проблеми

України питання Білоруси зводилося б до рівня справи Велсу чи Шотландії в Англії, а напруга в польсько-литовських справах втратила б своє вістря.

Першість східних справ над західними, характерна для нашої історії від Крєву до поділів, тяжіла і над нашим міжвоєнним двадцятиліттям. Крах трьох займанщин створював тільки тимчасову кон'юнктуру. Ідеї реваншу і завоювань нуртували глибоко і в Німеччині, і в Росії, проте головна атака на Польщу була не з боку Німеччини, а з боку Росії. Уже на початку 1919 року червоні загони окупували Вільно і просунули далі на захід. Із південного сходу совети займали Україну і сунули до Збруча; Білі армії потрохи втрачали ґрунт під ногами, на Великій Україні і в Галичині впала українська загата. Настав момент розпочати справжню боротьбу за незалежність. Після того, як червоні війська зайняли у січні 1919 року Вільно, вони наткнулися на загони польського війська, яке саме тоді організовувалося. На іншому краю, на лінії Збруча, також стояли війська Речі Посполитої. Совецький наступ був відкинутий, і на зміну йому прийшов польський контрнаступ. Зайнято Мінськ, Бобруйськ, Борисів, Вільно. Ридз-Смігли здобув Динабург (Даугавпілс) і підтримав латишів. Москва почала вимагати миру, щоб виграти час і створити сильні ударні армії. Спокусливий мир, укладений тим часом, був початком поразки. Ю. Пілсудський вирішує захиститися перед майбутнім советським наступом і прагне запобігти йому за допомогою створення польсько-литовсько-українсько-білоруської федерації. Київська виправа — це лише виконавча дрібниця, яка відкриває великі політичні шанси. Це визнають навіть советські джерела. Стенографічний звіт засідання Центрального виконавчого комітету московської Ради делегатів професійних спілок і фабричних комітетів від 5 травня 1920 року містить виступ Сокольнікова, командувача 8 армії, який, як пише Т. Тєсляр, «бажаючи викликати антипольський настрій... і підкреслити нещадність польських дій, ствердив, що Польща знала, що робить, коли випе-

реджувала російський наступ. Він висловив це такими словами:

...Тому я й сказав, товариші, що польське командування небезпідставно на нас нападає і небезпідставно поспішає завдати нам удар, перш ніж... передислокація і впорядкування наших армій досягнуть кінцевого результату.

Т. Тєсляр пояснював виступ Сокольнікова як советське зізнання, що польській розвідці був відомий факт приготування в Москві атаки на Польщу, яку випередили оборонним наступом⁷.

Наслідки походу були вирішальними для майбутнього держави. Вилазка аж під Київ дезорганізувала советські тили і зменшила советські можливості атаки на Польщу. Історик походу генерал Т. Кутшеба уточнює, що

Польські війська, задіяні на якийсь час на українській операційній території, змогли вчасно, належно сильно і вартісно стати до вирішального бою над Віслою. А звияжні досі на Україні і Волині советські армії? Чи взяли і чи могли взяти вони участь у тій битві? Не взяли і не могли взяти участі у слушний час. Ні 12 советська армія, ні швидко кінна армія Будьонного у битві над Віслою участі не взяли⁸.

«Диво на Віслі» готувалося під Києвом.

Німці ж тим часом будували реваншистські надії на потужність червоних армій, які через труп Польщі помаршують разом із німецькими арміями на Париж.

Федеративні плани не вдалися, зате незалежність було закріплено з надлишком — причілком Східних Земель. У межах держави виявилось близько 4 мільйонів українців і понад мільйон білорусів. У стратегічно-політичній орбіті

⁷ T. Teslar. *Propaganda bolszewicka podczas wojny polsko-rosyjskiej 1920 roku.* — Warszawa, 1938, с. 105.

⁸ T. Kutrzeba. *Wyprawa kijowska 1920 roku.* — Warszawa, 1937, с. 342.

Польщі зміцнювали свою свободу балтійські держави, Румунія, навіть Чехословаччина. Зрозуміло, що без польської перемоги у 1920 році доля тодішньої Європи скидалася б на Європу після Ялти. Тепер уже марно дошукуватися, що було б, якби Польща, йдучи слідами федеративної со-ветської концепції (не її практики) і випереджаючи за-снування Британської Співдружності, перебудувала дер-жаву на федерацію. Може, до неї приєдналися б Румунія, Прибалтика, Фінляндія, Чехія, Угорщина, Болгарія? Може, події 1939–1945 років виглядали б інакше?

*

Мізерні, ізольовані привиди Городла, Любліна, нескристалізовані потяги до «братерства народів» хутко розчинились у повітрі. Відроджувалася колишня, добре зна-на з XVI і XVII століть дійсність. Як і за тих часів, попливли зі Сходу покірні супліки на кривди, які разюче нагадували ту, складену волинським підчасним Лаврентієм Древінським перед Сеймом 1632 року:

Не є таємницею, – писав він там, – для Вашої Вельмож-ности Преосвященного Ясновельможного Сенату, той нещас-ливий, в народі нашому для релігії літ тому 20 і сім поста-лий поділ .. Потерпаємо від великих преюдицій, терпимо жорстокі опресії, а щоби нас у Вітчизні нашій порятував, то ніхто знайти не хоче. Видерті нам права, видерті сво-боди і воля, кажуть нам служити тілом і душею ті, хто на нас жодного права, жодної влади не мають... Тому тим же нашим проханням ... покірною і унижено просимо *communi legum sorti* кондесцендувати рації: над правом наших сво-бод і вольностей ламанням згляньтеся, руку помощи пото-пельникам подайте⁹.

І знову, як у давні віки, з'являються голоси перестороги, як ото Яна Щасного Гербурта з Перемиської землі, помер-лого 1616 року, що громив у своїх добромилських

виданнях погані наслідки руської політики. В розвідці «Про Руський народ» цього автора читаємо:

А що є перешкодою до втихомирення Москви? Єдино зра-нена віра руська. А що посприяло побиттю Потоцького? Єдино також нехить народу руського до народу нашого. Засіло кількадесят тисяч руснаків, поборами викинутих, коло Егера і Шольока, і чого від них сподіватися? Єдино, що на здирництво здирництвом відповісти захочуть, по-рушення віри своєї порушенням міхів, возів і достатків наших ветувати запрагнуть. Як хто цнотливий, як хто свободи і мир Польщі милує, мав би схилати до того, щоби старі права і звичаї цілком залишалися¹⁰.

*

Покірні, романтичні голоси Древінських і Гербуртів дедалі глибше тонули у напруженні почуттів, викликаних пропагандою й терором скрайніх націоналіс-тичних українських організацій. Якоюсь мірою ситуація нагадувала зменшену модель 1905 року на анексованій Ро-сією території. Ще з часу Повстань польські змагання за незалежність заохочували українців до незалежницької ак-тивності. У 1920–1939 роках історія Бойової акції ППС була популярною літературою націоналістів. Утім, між польським та українським революційним підпіллям існу-вали й значні відмінності. Польське підпілля перед Першою світовою війною перевищувало технікою конспірації та ідеологічною напругою російські органи безпеки. Тож воно могло бути і було суверенним у своїй праці. А українське підпілля сформувалося тоді, коли російські революціонери, переможці царської охоранки і геніяльні практики мистецтва перевороту, з легкістю проникали до революційних і теро-ристичних угруповань майже в цілому світі. Насамперед їх цікавило українське підпілля в Польщі, в орбіті якого, особ-ливо з польською допомогою, могла б опинитися територія

⁹ *Z dziejów Ukrainy. Praca zbiorowa.* – Kijów, 1912, с. 99.

¹⁰ Там само, с. 92.

Великої України. Метою і завданням советської інспірації було скерувати його вістря проти Польщі, знівечити тим можливості польсько-української співпраці й унеможливити проникнення його діяльності на власну територію. Це завдання було не надто важким, оскільки довгий час в українському суспільстві у Польщі побутувало фальшиве бачення Советської України під гаслом «хоч якої, але таки української держави на Дніпрі». Тому боротьбу з окупаційною владою України вважали непотрібною. Потім з'явилося твердження, що наддніпрянські українці самі борються за визволення, і не треба їм перешкоджати. Постійно підкреслювалося і наголошувалося, що завдання українців на Заході – боротися з Польщею і не допускати примирення з державою на жодних умовах. Один із провідників українського націоналізму у дипломатичній розмові з кореспондентом лондонського «Таймс» 1930 року виразно сказав:

Ми не прагнемо миру. Якби ми дозволили своєму народові мирну співпрацю з поляками, він би зрікся незалежної України, яку ми маємо надію збудувати впродовж 30–40 років. Хоч би що для нас робили, ми з усього мусимо бути незадоволені¹¹.

Советський вплив полегшив порозуміння між Москвою і Берліном, яке бере початок від угоди 1922 року в Рапалло. Сенс цього порозуміння для польсько-українських стосунків полягав у тому, щоб замкнути діяльність українських націоналістів в межах Польщі і не допустити до її поширення на територію Великої України. На шляху до цієї мети не гребували жодними засобами. Вбивство Тадеуша Голувка, видатного прихильника незалежності України, захисника прав українського культурного і незалежницького *place d'arme* у Польщі, було замислене з советської ініціативи і технічно виконане німецько-советським центром, який займався справами українського підпілля у Польщі.

¹¹ Hugh P. Vowles. «Ukraine and Its People». *Times*, May 1939, с. 153–154.

Навіть за такої системи відносин скрайні націоналісти могли програти кампанію і покинути метод терору, якби їм не допомогла нездарність польської національної політики. Варшава дуже рідко намагалася позитивно чи розумно реагувати на нелегальні українські акції. Після вбивства Голувка, наприклад, було прагнення послабити напруження й розпочалася пропаганда в ім'я спільного інтересу. Однак переважно боротьба точилася репресивними методами, витворювалося зачароване коло без виходу. Найяскравішим прикладом такого кола була пацифікація 1930 року, коли на масові антипольські саботажницькі виступи у трьох польських південно-східних воєводствах уряд відповів репресіями, для здійснення яких залучив військових. Він застосував принцип колективної відповідальності, нищилися селянське майно й українські інституції, масово бито чоловіків. Пацифікація загальмувала антипольські виступи, але потенціал ворожості до держави серед українського населення дуже сильно зріс, можливість конструктивної домовленості впала майже до нуля, надії на спільні антикомуністичні дії великою мірою занепали; петлюрівці пішли у підпілля або таємно висловлювали співчуття націоналістам. Советська і німецька пропаганда розгорнули небачену діяльність. Були звернення до світової громадської думки за допомогою дуже сильних і емоційних прийомів, для цього використовували розкидані по цілому світу українські організації. «Провід українських націоналістів» видав грубу книжку в чорній обкладинці під назвою «На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі» (Прага, 1931). Вона містила сотні фотографій побитих селян, понищеного майна, факсиміле лікарських свідчень, адреси тощо. Її скорочена версія вийшла французькою – «La plus sombre Pologne» (publié par la Comité des organisations ukrainiennes des Etas-Unis et du Canada, Lausanne, 1931), англійською – «Polish Atrocities in Ukraine (New York, 1931), трохи пізніше німецькою та... іспанською мовами. Ще не стерлися з пам'яті спогади про пацифікацію, як почалися

події на Холмщині, де мертвий юридичний принцип відібрав місцевому православному населенню близько 250 колишніх уніятських і католицьких церков, і віддав їх католикам, яких було надто мало. Близько половини з тих церков, що зяяли пустою, пізніше зруйнували, подекуди навіть динамітом. Від протестів митрополита Шептицького відбулися мовчанкою. Про прекрасний приклад любови до іновірців пінського єпископа Лозинського, який залишав колишні католицькі костели в руках православних, щоб не позбавити населення храмів, забуто.

Паралельно із подіями на Кресах і Червінській Землі зросли й антисемітські та скрайньо націоналістичні настрої. У радикальних фракціях правлячого табору відбувався поділ на крайніх правих і прихильників народного фронту. Одночасно із внутрішньою дезінтеграцією поспіхом зводили фасади могутності: гарні міністерські споруди, сипався град розпоряджень, інколи слухних, проте запізнiliх, іншим разом суто про людське око. Усе менше покладалися на політику, все більше на поліцію. Ми входили в процес глибокої напруги та кризи. Думка про катастрофу щораз більше бентежила польські уми. Відправним пунктом для цих передчуттів була візія відродження Польщі ще з 1918–1920 років, згідно з якою Польща «або буде великою, або її не буде взагалі». Після смерті Юзефа Пілсудського стало ясно, що ані за теперішнього, ані за наступного покоління Польща не буде великою державою. Скрізь видно було, що патріотичного прошарку замало, а еліта не доросла до завдань доби. В магічних словах вірша Ю. Лободовський замкнув образ і колишньої, і теперішньої Речі Посполитої «вчинків, не подвигів», де знову

завельможнів приишклий плебс,
коли статисти, чекаючи на завтра, обережні,
вже лаштують черепи, що порожнечею гугнять,
під вінки лаврові,
перетягаючи на свої плечі багрянець царський.
(«Ніч під Цецорою»)

Глибоко проникливий і наділений гострим, як бритва, розумом Адольф Бохенський говорив (1937 року?) авто-рові цих слів про необхідність заснувати у Швейцарії часопис, який не мав би зв'язаних рук і міг би бити на сполох. «Я бачу долю цієї землі у чорних барвах», – підкреслив кілька тижнів перед своєю смертю (в жовтні 1938-го?) архієпископ Теодоровіч. Він погоджувався підписати разом із митрополитом Шептицьким спільний пастирський лист до вірних Червінської Землі, що закликав до примирення перед лицем загрози безбожної сусідньої наддержави, та вони обоє наперед не вірили в те, що свій підпис поставить архієпископ Твардовський. Отож лист не з'явився. За кілька годин до самогубчого пострілу, 2 квітня 1939 року, Валерій Славек говорив про «страхітливу катастрофу, яка чигає на Польщу»¹².

*

1918–1939 роки нагадували нам про глибокі пов'язаності між проблемою Сходу й долею нашої нації. Вони нагадали картину появи на шляхах східної політики Ягелонської імперії і відхилили лаштунки подвійного падіння, головню через помилки і безпомічність у тій самій східній політиці. Чи через це нам слід було зректися зацікавлення Сходом? Без тієї політики не було би Грюпвальду і Городла, і, як наслідок, польська нація вже кілька століть тому перетворилася б на етнічну масу, яку б повільно перетравлювали німці. Спокій на Сході, куплений такою ціною, був би спокоєм смерти.

Цивілізаційне тло

У польсько-українських відносинах дивує певна повторювальність тих самих ситуацій. Це явище годі пояснити зовнішніми причинами, такими, як помилки адміністрації чи агітація партійних груп. Відчувається вплив

¹² T. Schaetzel. *Putkownik Walery Sławek*. – Jerozolima, 1947, с. 35.

глибших, сильніших, ніж наші політичні наміри – байдуже, злі чи добрі – чинників. Що це? Як виявити і дослідити це підґрунтя?

У вірші Т. Шевченка «Полякам» впадає у вічі, що пророк зосереджує увагу на релігійних відмінностях і боротьбі західної та східної церков. У кожному з чотирьох уривків вірша він повертається до цього мотиву, так ніби розміщуючи у ньому головний тягар проблеми¹³. Спершу здається, що у кінці він робить із цього факту хибний висновок. Замість підкреслити неунікнений, перманентний характер конфлікту, який випливає з релігійних (себто цивілізаційних) відмінностей, він закликає до згоди під егідою Христа: «Подай же руку козакові І серце чистее подай, І знову іменем Христовим Возобновим наш тихий рай».

Тож спробуємо розглянути проблему в площині цивілізації, використовуючи теорії і праці таких авторів, як О. Шпенглер, Довсон, Сорокін, а передовсім А. Тойнбі, до шеститомної праці «A Study of History» якого будемо сягати по історичний матеріал. Та спершу зауважу: ми спираємося на переконання, що життя народу годі зрозуміти, якщо не розглядати його як одне ціле з розвитком чи занепадом тієї цивілізації, до якої він належить. Фактично, це трюїзм. Історія Польщі не була б зрозуміла, якщо не пов'язати її з історією християнства і Заходу. Не можна до кінця збагнути окремішності України від Польщі, якщо не брати до уваги її зв'язків із грецько-єллінським різновидом християнства. Проте вживати поняття польської чи української цивілізації – помилка, оскільки в історії обох націй містяться елементи спільні з іншими цивілізаційно близькими націями.

Що є критерієм, який визначає цивілізацію? Більшість дослідників вважає саме релігію душею цивілізації. Цей

принцип функціонує навіть у суспільствах, де з релігією борються. В такому разі вона живе у традиційній системі сімейних відносин, у моральних, суспільних і навіть політичних принципах, які формально не залежать від релігії, але безпосередньо від неї походять.

Цивілізація України, відповідно до названих вище принципів, сформувалася як відгалуження великої східнохристиянської цивілізації. Цей її характер нагадував про себе зазвичай у моменти найглибших криз – дуже голосно і трагічно. Богдан Хмельницький йшов під царя «восточного, православного», спротив кривдам влади ширився в українських православних монастирях, а звернення патріархів з Єрусалима, Константинополя чи Москви глибоко западали в людські серця в Україні чи Білорусі.

Своєю чергою Польща належить до Заходу і чинник засудження «схизматів» і почуття неприязни чи зневаги до них не були ані слабші, ані сильніші, ніж заперечення українцями латинництва. Але попри велику напруженість релігійно-цивілізаційного моменту, не в ньому нам слід шукати головну причину польського домінування над Україною та Литвою-Руссю і наслідків, які з цього випливають. Найважливішим елементом у наших стосунках була і частково все ще є різниця «віку» наших цивілізацій: в'янення східного християнства на Сході та на Україні й порівняна свіжість і динамічність цивілізації на Заході та у Польщі. Вже в часи, коли святий Володимир запроваджував християнство, Константинополь вступав у період занепаду. У Візантії панувала теократія, Церква була підпорядкована світській владі, держава була тотальною, наука – урядовою, християнство поширювали для збільшення політичних впливів, єрархія, що її накидали релігійно підпорядкованим державам, мала риси грецької агентури і не була авторитетною. Тож із самого початку в Києві почалася боротьба за націоналізацію церкви. Разом із духовним занепадом Константинополя відбувався його політичний занепад, який почався від великої болгарської війни (977–1019), внаслідок

¹³ 1. «Ще як були ми козаками, А унії не чуть було...»; 2. «Прийшли ксьондзи і запалили наш тихий рай... А сиріт іменем Христовим Замордували, розіп'яли»; 3. «А ксьондз скаженим язиком Кричить: Те Deum, алілуя»; 4. «Неситі ксьондзи, магнати»...

якої було здобуто нові території на Балканах, але одночасно втрачено опертя в головному для існування імперії тилу в Малій Азії, і таким чином відкрито ворота для майбутніх наїздів кочівників.

Відколи турки захопили Константинополь, розпад набув виразно розтлінних форм. Турки після завоювання Константинополя уклали *modus vivendi* з грецькою церквою. Вони надали їй щось на кшталт автономного статусу, зобов'язавши натомість займатися справами християн в імперії. Вони призначали патріархів, трактували їх як посадовців високого рангу, скидали відповідно до власного бачення, призначали нових, ще покірніших. Така політика приносила велику користь. Підтримуючи прагнення Фанару об'єднати під своєю егідою автономні православні церкви, вони поширювали тим власні впливи. Цим шляхом вони опанували політичні території архієпископств Охридського і Печського, посилили вплив на патріархів Антіохії, Єрусалима, Александрії та на території автономної церкви Кіпру. «Надзвичайна іронія долі була причиною того, що константинопольський патріархат досяг екуменічного характеру ціною перетворення на невідьника мусульманської потуги»¹⁴.

А тепер гляньмо на долю східнохристиянської цивілізації в самій Україні. Тойнбі бачить її занепад уже в XI столітті і з того часу датує початок так званого «періоду неспокою». Симптомом цього занепаду був суспільний поділ: на панівну еліту і маси, що опиралися її насильству та накинутій чужій релігії. Розголос мусив бути сильніший, ніж в інших, подібних ситуаціях, унаслідок того, що варяги походили з іншого племені. Тож вибухали поганські бунти і населення повставало навіть у самому Києві. Іншим джерелом занепаду були напади кочівників, які відіграли вирішальну роль у поразці багатьох суспільств. У випадку, про який зараз мова,

ці напади свідчили про глибокий розпад суспільства і занепад магнетичної сили Києва, що спонукало кочівників атакувати осілі й культурні осередки. Що все було саме так, випливає з того, що доти стосунки Руси з кочівниками були добрі, а самі кочівники перебували під культурним впливом Києва. Тож чинниками занепаду Руси були: а) внутрішньо-суспільний чинник (панівна меншість і маси); б) зовнішньо-суспільний (варяги – слов'яни); в) зовнішньо-національний (Русь – кочівники). Між обома видами «мас», а саме руською та кочовою, бували вияви взаємодії проти варягів. Наприклад, у 1068 році спалахнув бунт киян, які захопили місто й оголосили князем звільненого з в'язниці половецького хана. Усобиці між князями та втягування окремих кочових вождів у внутрішню династичну боротьбу підливали оливи до вогню. Тойнбі, спираючись на праці російських істориків, підкреслював, що поворотним пунктом в історії Києва в кінці XI століття був момент, коли кумани, використавши цю боротьбу, запевнили собі володарювання над степом. Зруйнування Києва у 1169 році й відмова князя Андрія перенести столицю із Володимира до Києва стали драматичним епілогом у тривалому процесі деградації. Монгольський наїзд після цього був всього лише весняною повинню у країні, де вже було знищено всі дамби. Те, що його помилково називали причиною всіх поразок – наслідок недосконалості людської психіки, яка приписує власні поразки зовнішнім силам.

Таким чином метрополія східного християнства та її руське відгалуження занепали майже одночасно і дуже подібно. Можна сказати, що Святий Володимир привів на Русь хвору й zdeгенеровану цивілізацію. Це дуже правдоподібно. Цивілізація у стані дезінтеграції часто розповсюджується легше, ніж молода й здорова. Причиною цього є те, що молода й динамічна культура навалюється зазвичай усією своєю вагою – духовою, політичною і матеріальною. Вона вимагає цілої душі і прагне завоювати інше суспільство повністю. (Наприклад, раннє християнство й іслам,

¹⁴ Становище Церкви під турками нагадує деколи аж до дрібних деталей становище Церкви під Советами.

або сучасний російський комунізм.) Натомість дезінтегрована цивілізація поширюється окремими складниками й дає іншим людям те, що їм найбільше відповідає: одним технічні здобутки, іншим мистецтво, врешті, третім релігію. Тож її сприймають без страху, як чинник, який збільшує вигоди життя і не накладає нових обов'язків. Святий Володимир прийняв віру греків тому, що вони були далеко, а одночасно викликали повагу матеріальною силою. Варяги шість разів намагалися розгромити Візантію, щоразу безрезультатно. Прийняття християнства поєднувалося з великими поступками: рукою візантійської царівни й визнанням здобуття кримського Херсонеса.

Ситуацію в Україні погіршувало й сусідство з Московією, де східнохристиянська цивілізація виродилася, бо розлилася дуже тонкою верствою на велику територію, де в орбіті сусідніх азійських цивілізацій жили євразійські народи з власною культурою. Умови фізичного оточення, діаметрально інші, ніж середземноморські й дуже відмінні від київських, домінували процес внутрішньої трансформації. Отож, зберігаючи візантійські форми, вона вилилася у щось на кшталт псевдохристиянського синтоїзму, з повним підпорядкуванням церкви державі, і від часу реформи Петра Великого повільно занепадає. Цей процес спершу відбувався у формі секуляризації та європеїзації Петербурга та імперської інтелігенції, а з другої половини XIX сторіччя починається рішуча ліквідація східнохристиянської цивілізації російськими революційними течіями, а потім – більшовизм.

Україна, отже, опинилася між двох вогнів: російсько-євразійського та польсько-західного. Натиск із боку Заходу поєднувався з нівеляційним розпадом, що плинув із Півночі та Сходу.

На першому етапі Польсько-Литовська унія створювала у своїх межах можливості зберегти південноруське відгалуження східного християнства. Ліберальна політика Казімежа Великого щодо православ'я і політичні принципи

Городла були досконалими відправними точками. Про великі перспективи свідчить приклад греків під османами. Однак узаємний стосунок цивілізаційних сил у Польщі та Україні був інакший, ніж у Малій Азії. Там примітивним османам протистояв хоч zdeгенерований, але величний світ. Тут частка захирілого східнохристиянського світу не могла вже чинити опір західній цивілізації.

*

Змальована щойно картина лише частково ілюструє проблему. Східнохристиянська цивілізація – перший і вступний пласт духовних вартостей. Над ним і навіть у ньому самому існує і поширюється західна цивілізація. Українська еліта, мабуть, із самого початку своєї історії відчувала вартість Заходу, а процес озахіднення України треба датувати від тих самих варягів, які з політичних міркувань запроваджували на Русі православ'я. Зрештою, підпорядкування Заходові з певного часу поширюється у цілому східному християнстві. У Туреччині позиція греків спершу ґрунтувалася на антизахідних ремінісценціях після хрестових походів і на захисті османських впливів як щита перед латинництвом. Із XVIII століттям прийшла мода на гасла Великої французької революції і взагалі на Захід, що викликало розрив приятельських грецько-турецьких стосунків. Балкани від XIX століття повільно входять у рамки західного суспільства. У Румунії навіть почалася псевдолатинізація (румунізація) мови літургії, перед тим церковнослов'янської. Болгарія століттями затято бореться з Фанаром. В Україні процес озахіднення почався найраніше й у великому масштабі – від часів литовсько-польської унії. Якби в ті часи Захід просувався на Схід у формі міжнародного католицизму, Україна була б нині суто західною і, можливо, католицькою країною. Але політична і культурна полонізація, що поєднувалася із впливами Заходу, викликала боротьбу за збереження власних традиційних форм,

закривала головну правду духового життя України про те, що озахіднення становить найвищу потребу. Тільки на цьому шляху Україна могла уникнути цивілізаційної деградації і не перетворитися на етнічний перегній російської Євразії. У цьому світлі польські прагнення до послаблення східнохристиянської цивілізації в Україні відповідали інтересам українського народу, і суперечка в цій сфері стосується не суті справи, а методів її втілення.

Без огляду на названі перешкоди в Україні розвивалися й розбудовувалися всі ті чинники, які були пов'язані із Заходом; занепадав і московитів східнохристиянський комплекс. Перший процес швидко просувався завдяки щоденному й життєвому переплавлянню польського та українського, а також впливам зі Заходу, між іншим і через Петербург. У XVII і XVIII століттях вже викристалізувався барвистий, схожий на іспанський чи південноіталійський стиль українського окциденталізму, з Могилянською академією та любов'ю до всього, що представляло Захід. Цей стиль характеризує дереворит Івана Мазепи, що його зробив В. Масютин. Набагато раніше в Україні народилися складники індивідуальної православної церкви, яка тяжіла до Заходу, і чий зовнішні форми царська Росія нищила декретами від початку XIX століття.

*

Та повернімся на хвилику до справи цивілізаційної ролі Польщі на Сході. Ми схильні визнати той факт, що не виконали як слід функції представників Заходу у східнохристиянському світі. Релігійно-цивілізаційна експансія, яку ми проводили, більшою мірою гуртувала східнослов'янський світ проти нас, ніж його до нас прихиляла. Той світ бачив в унії головну причину образи. Похід на Москву, замість наближати її культурно й політично, відновив її антизахідні й антипольські елементи.

Це годі пояснити політичними помилками, анархією шляхти, перевищенням владних повноважень. Відповідь

слід шукати у глибоких пластах занепаду польської політичної думки – у кризі цивілізації. Коли з цього погляду проаналізувати нашу історію, то побачимо, що через близьке співжиття зі Сходом і порівняну слабкість західної цивілізації Польща великою мірою підпала під згубний вплив східнослов'янських спільнот. Безпосередньою причиною цього факту стала територіальна експансія. Швидке і значною мірою механічно-політичне охоплення велетенських територій і неуникненне поглинання їхніх цивілізаційних елементів зазвичай викликає в суспільстві, що здійснює експансію, внутрішню диференціацію понад межі витривалості. В лоні одного народу виникають різні стилі життя, які Ф. Конечний описував як головне джерело розкладу¹⁵.

У Польщі теж був свій період експансії на Схід, що сприяв її внутрішньому послабленню. Та перш ніж далися знаки негативні впливи цієї експансії, стали відчутними позитивні її наслідки, які виявлялися через «заохочувальні чинники нової території». Так виникала теза про Польщу, схожу на бублик – сильну своїми краями-кресами, але слабку і порожнисту всередині. У цій думці містилася лише частка правди; значно сильніше проявилися негативні чинники експансії, яку провадили вширину, а не вглибину. Цього типу переконання завжди було в Польщі дуже сильне. Професор Ян Кохановський стверджував, що Польща втратила зародки дуже обнадійливої державності внаслідок експансії на Схід через унію з Литвою. Мар'ян Здзеховський підтверджує, що Русь внесла у позитивно налаштовану польську душу багато прибудного мрійництва. Про унію, що пожирає нас зосередини, читаємо у Міхала Бобжинського. Генрик Сенкевіч писав, що «твердий і витривалий, з ясною думкою і сильною волею... поляк збудував у Середніх віках свою державу, але прийшла унія з Литвою, і державницьке чуття почало занепадати, мужність розвів наплив тих елементів, які ми називаємо Сходом і в яких поєднуються і

¹⁵ Пор.: F. Konieczny. *O wielości cywilizacji*.

протидіють контрасти піднесених мрій і апатичної байдужості до зла, містичних злетів і грубого матеріалізму, невідлучної пасивності і анархічної сваволі».

Поляк, який кілька поколінь мешкав на Сході і злився з оточенням, дуже рідко втрачав зв'язки з Польщею, але, як правило, переставав бути конструктивною людиною Заходу. Експансія на Схід забрала у нас багато цінних представників і знизила їхню культурну вартість до рівня оточення на Сході. Таким є походження духового складу середньостатистичного поляка зі Сходу, переповненого патріотичним піднесенням, але нездатного зрозуміти холодного інтересу ні своєї околиці, ні держави в цілому. Схід заражав його сильною уявою, нерозважливою хоробрістю, динамізмом, почуттям артизму – давав йому шанси позірної вищості над зосередженішим, працьовитішим, але не таким привабливим західним поляком. Польща ставала подібною на Схід і віддалялася від Заходу. Як наслідок – спад нашого цивілізаційного потенціалу в загальнонаціональному масштабі. Практичні наслідки не забарилися. Політичні овиди дедалі вужчали, і державне життя впало нижче рівня, якого вимагало географічне положення і потреба моменту.

Таким чином, політична деградація України, що випливала з розпаду її первинної східнохристиянської цивілізації, супроводжувалася сильною цивілізаційною кризою у Польщі. Недостатньо сильний потенціал Заходу в обох партнерів не створював достатньої противаги чинникові розпаду. Як наслідок, у щоденному політичному житті, у нашій історії постійно перемагав тип, – як писав Ю. Лободовський, – українського різуну і лядського пацифікатора, яких так важко переконати вступити до лицарського ордену.

Як підсумок – у стосунках між нашими націями стикаються дві суперечні течії: раніша – східнохристиянської цивілізації у занепаді, яка хворобливо вплинула на політичну долю України (а значною мірою і Польщі), і пізніша – Заходу, яка змінила Україну і була фундаментом цивілізації у Польщі. В обидвох цих цивілізаційних площинах точилася

і точиться польсько-українська боротьба, але щирі та глибокі умови порозуміння лежать у площині спільної для нас західної цивілізації.

У цьому світлі вірш Т. Шевченка «До поляків» дихає пророчою правдою. Безнадійність історичного мотиву боротьби двох Церков не нівечить віри у можливість порозуміння. Цей чинник відходить у минуле і все менше сковує перемогу спільних західних ідеалів.

Післямова

Досі ми розглядали польсько-українські справи з перспективи подій, що відбувалися у межах Польщі до поділів та після відродження. Подивімося, проте, на неї і з боку польсько-українсько-російських проблем на тлі ситуації в світі. У цій новій площині, попри фатальний досвід, попри кривди та взаємні злочини, для нас заблисне світло щирої надії. Ми побачимо незбагненну попервах органічну тенденцію до взаємної підтримки, продиктованої, втім, прихованим чуття історії та інстинктом самозбереження.

Саме ці чинники керували Ю. Пілсудським та його оточенням, і після десятків років боротьби за австрійських чачів, і після польсько-української війни 1918–1919 років дійшло-таки до польсько-української угоди та київської виправи. Тоді ми були на волосину від досягнення головної мети – відбудови незалежної України, що перекреслило б назавжди фатальний комплекс нерівності партнерів.

Той самий інстинкт керував і польською закордонною політикою та польським військом, і незалежно від внутрішньої ситуації розвивалася напівтаємною течією польсько-українська співпраця щодо приготування спільного виступу у випадку повторення ситуації 1920 року і вибуху війни на сході. Український еміграційний уряд, як таємний союзник уряду польського, провадив усебічну працю в усіх головних державах Заходу.

Невиразні та нескристалізовані рудименти того інстинкту розливалися, властиво, по всій польській нації, диктуючи найзасліпленішим неприятелям українців думку, що ліпше мати український П'ємонт, ніж допустити до перетворення Кресів в однорідний москвофільський табір. Українці – думав такий поляк, ліпші від москвофілів, бо не підуть до Росії і мусять триматися польської держави, як потопельник – бритви. А ось приклад підтримки пасивної та політично несвідомої. Українці мали в Польщі свій національний *pied-à-terre**. Незручний, тісний, із вікнами на високу стіну сусідньої кам'яниці, але єдиний і незамінний. Незаперечним фактом є те, що близько 5 мільйонів українців у польській державі жили духовим життям суверенного народу, провадили боротьбу за політичну суверенність. Винятковість ситуації українців у нашої державі полягала в тім, що це була єдина країна, де українці дедалі більше і в щораз ширших прошарках поглиблювали власну національну свідомість, швидко перетравлюючи лемківський чи гуцульський регіоналізм, москвофільський комплекс чи *gente Ruthenus natione Polonus*** . Під впливом Червінської Землі той самий процес відбувався і на Буковині та Закарпатті та гальмував неунікненну денационалізацію серед емігрантів у Канаді, Сполучених Штатах тощо.

Інстинкт самозбереження, який у кризових моментах змушує підсвідомо скеровувати погляди один на одного, виявився перед самим вибухом війни 1939 року. В день, коли було підписано советсько-німецький пакт, 23 серпня 1939 року, автор цих слів був у одній з львівських каварень, куди вчачали українці, і на власні очі бачив найпершу, щирі реакцію поважних українських політиків. Вони одразу зрозуміли, може навіть ліпше, ніж поляки, що совети і німці порозумілися щодо поділу Польщі. Вони не мали ані най-

менших ілюзій, що Червінська Земля, Волинь тощо припали в тому поділі советам. Емоційно й інстинктивно вони стали на боці польської держави. Це знайшло свій вираз у конкретних рішеннях. Українські спортивні організації, за згодою найповажніших політичних партій, звернулися до польського уряду з пропозицією створити щось на кшталт української міліції, озброєної холодною зброєю для боротьби з можливими антипольськими імпульсами на своїй території в разі війни. З цією метою до Варшави навіть прибула спеціальна делегація. Однак події поточилися стрімко, і порозумітися не вдалося.

Поведінка українців була зрозуміла і в категоріях чистої політичної теорії. Український табір у Берліні впродовж років сигналізував, що зацікавлення Німеччини українськими справами неглибоке й міститься в межах їх використання для боротьби з Польщею, а в разі війни з Росією може навіть дійти до використання їх у більшому масштабі проти Росії. Серйозних планів відбудови України німці не мали, але їх дуже надихала Білорусь. Доходило до парадоксальних ситуацій, коли помірковані українські кола в Берліні зверталися з пропозиціями безпосередньо на адресу Варшави, щоби та дипломатичним шляхом підтримувала серед німців постулат української незалежності на випадок війни.

Навіть серед крайніх націоналістів німецько-советський пакт викликав спантеличення і зменшив вістря їхніх антипольських намірів у разі війни. План німецької диверсії у Червінській Землі і на Волині великою мірою провалився, і до боротьби з державою після 1 вересня 1939 року стала передовсім п'ята німецька колона, а в окремих випадках анархічні банди селян.

І якщо так було після пацифікації, після багатьох помилок і непорозумінь, після вибуху війни на Заході, то легко собі уявити, яким потужним виявився б інстинкт взаємної підтримки, коли б війна вибухла на советському кордоні й була би великою битвою між Заходом і Сходом. Не було б

* *Pied-à-terre* (фр.) – мешкання, використовуване принагідно. (Ред.)

** *Gente Ruthenus natione Polonus* (лат.) – родом русин, національності польської – тобто поляк руського походження. (Ред.)

тоді сили, яка могла би зупинити український *place d'arme* у Польщі – з крайніми націоналістами на чолі – від участі в новому поході на Київ. Увесь український потенціал у Польщі став би на боці Польщі та Заходу.

*

Ось такими двома коліями розвивалися наші стосунки. З одного боку – відкрита і явна польсько-українська боротьба, з іншого – підпільна співпраця, спрямована до майбутніх історичних рішень. І якщо цей другий чинник із часом змалів, вина за це лежить передовсім на міжнародній ситуації. Від 1933 року політика сильних держав чітко прямувала до зближення з советами, які вступали до Ліги націй. Польська політика прометеїзму набувала рис донкіхотства, провадячи державу до політичної ізоляції у світі. 1 вересня 1939 року завдало цій політиці вирішального удару. Війна вибухнула на Заході, й Німеччина взялася до дій як союзник Москви, чиєї прихильності не переставав домагатися антинімецький блок. Далі події рушили відомим шляхом. Німеччина не успадкувала від Польщі незалежницької політики. Не могли її успадкувати й союзники, спершу потенційні, а після 1941 року активні співники Москви. Разом з Польщею завалилася велика ідея свободи, і її падіння стало великим успіхом Москви. Історія покаже, що водночас це була найбільша у 1939–1945 роках політична поразка українців та інших народів, утискуваних Росією.

Юліуш Мєрошевський

Лист з острова.

Приватні політичні ініціативи

Еміграція – це зала-чекальня Історії. Люди чекають і говорять. Чекають і згадують. Та й чи можна на еміграції робити щось інше? Чи можна на еміграції здійснювати якусь реальну політику?

В моєму розумінні – можна, але треба підійти до цих справ інакше.

Кілька тижнів тому я провів вельми миле пополудне в товаристві двох українських публіцистів. Після тривалої розмови ми з приємністю з'ясували, що в багатьох пунктах наші погляди майже збігаються.

А тепер уявімо, що якась зліслива ворожка сіла за наш українсько-польський столик і перемінилася на ген. Оджежинського, а з двох моїх українських колег виліпила одного д-ра Барана. Порозуміння луснуло б, наче мильна бульбашка. Із заклопотаними мінами ми мугикали б якісь беззмістовні фрази, позираючи нишком на годинник і чекаючи миті, коли ж ця зустріч нарешті закінчиться.

Який сенс цієї притчі?

Політичні представництва на еміграції – байдуже, чи це легальні уряди, а чи якась інша організаційна форма – є завжди і тільки *еміграційними* представництвами. Що це означає? А означає те, що еміграційний уряд – польський а чи український – не має змоги підтримувати зв'язки зі своїм народом, і внаслідок цього простір його політичної діяльності апріорно обмежений.

Два роки тому французи, намагаючись розв'язати німецьку проблему, виступили зі сміливим проектом, відомим під назвою «план Шумана». Чи можна собі уявити, щоби подібний план узгодили два еміграційні уряди? Ні – бо для проектування змін, що стосуються суверенності території, потрібна згода парламенту, згода народу.

Ознакою будь-якої офіційної еміграційної політики є її статичність, що впливає з характеру повноважень. Кожен еміграційний уряд уважає – і слушно – що його повноваження стосуються лише непідважальних пунктів – як от прагнення до повернення незалежності, оборона територіального status quo тощо. Територіальні здобутки – як у нашому випадку землі між Одрою й Нисою – є, безсумнівно, корисною зміною, і уряд має цілковите право вважати, що не перевищує своїх повноважень, боронячи наше право на ці землі.

Кілька місяців тому Юзеф Лободовський виступив на шпальтах «Культури» з проектом спільного польсько-українського врядування на Червінській Землі. Проект цей бездоганний і особисто для мене дуже переконливий. Однак було б абсолютно даремно, якби над планом Лободовського почали офіційно дискутувати польські та українські еміграційні політичні представництва. Бо еміграційні польська та українська влада не мають необхідних повноважень ані на провадження такого типу перемовин, ані на ухвалення зобов'язальних рішень.

Оця статика, що впливає з обмежених повноважень, повною мірою поширюється і на еміграційні політичні партії. Позаяк сьогодні це модно, кожна партія говорить про федерацію. Звісно ж, нічого конкретного з цього не виходить. Однак слід пам'ятати, що метою кожної партії є здобуття влади, тобто входження до уряду. Це очевидно і природно. Тож провідники мусять формувати політику своїх партій під кутом зору можливої участі в тому чи іншому еміграційному уряді. В результаті політичні програми еміграційних партій теж підкоряються тому самому

законові «обмежених повноважень» – що тим зрозуміліше, що самі партії не мають достатнього зв'язку з батьківщиною.

Які висновки з цього випливають?

Передусім треба визнати факт обмежених повноважень офіційних політичних органів на еміграції і внаслідок цього визнання *відмежувати* певні рухи й починання від так званої урядової політики.

Торік в одній статті я пропонував відмежувати федеративний рух від офіційної політики. Тє саме стосується й інших питань.

Візьмімо для прикладу польсько-українські стосунки. У цій ділянці можна багато чого зробити неофіційним шляхом. Один український публіцист, із яким я недавно розмовляв, зауважив: «Освічені люди легко знаходять спільну мову, але пересічний українець має недовіру до поляків». Мені здається, судження мого українського колеги надто оптимістичне. Бо не лише пересічний українець відчуває недовіру до поляків (і навпаки!), те саме можна сказати і про чималий відсоток освічених поляків і освічених українців. І це є відправний пункт.

Неорганізовані зусилля окремих осіб не принесуть у цій царині результатів. Лободовський написав чудову статтю. Але що з того? У відповідь на його статтю з'явилося кілька канадських статей у польській та українській пресі – от і все. Польсько-українського та українсько-польського порозуміння не збудують ні українофіли, ні полонофіли. Порозуміння треба будувати організованими, спільними зусиллями українців і поляків.

Треба почати скромно, але з визначеною метою. Висуваю конкретну пропозицію: заснуємо «Польсько-українське бюро досліджень». З українського боку ця назва офіційно звучала б «Українсько-польське бюро досліджень». Членами Бюро були б на половину українці, на іншу половину поляки. Мета інституції – вивчення польсько-українських стосунків.

Бюро діяло б на засадах, прийнятих у більшості британських та американських інституцій, що досліджують міжнародні стосунки, – тобто всією командою. Окремі питання опрацьовували б комісії, що складаються порівно з поляків та з українців. Бюлетені Бюра щодо кожної окремої проблеми виходили би двома мовами з підписами всіх членів комісії.

Лише так можна налагоджувати порозуміння. Нескінченні дискусії на сторінках польської та української преси – навіть талановито організовані – до мети не приведуть. Бо що означає порозумітися? Порозумітися – це значить випрацювати певний погляд, прийнятний і для українців, і для поляків. Такий погляд у кожному окремому питанні можуть випрацювати тільки поляки та українці, і лише спільними зусиллями. Натомість такий погляд не випрацює навіть найкращий польський інститут досліджень українських проблем, так само як і жоден, навіть першорядний український інститут для дослідження польських питань. Адже треба розрізняти ці дві проблеми: вивчення й порозуміння. Польський дослідний інститут чи український дослідний інститут мали б на меті дослідження. Натомість метою пропонованого Польсько-українського бюро було би порозуміння, а дослідження польсько-українських проблем мало би бути засобом, що до цієї мети провадить.

Я усвідомлюю, що через брак відповідних співпрацівників, як і обмежений доступ до джерел, робота такого бюро могла би бути лише фрагментарною. Але в цьому випадку не йдеться про створення редакційного комітету з метою створити фундаментальну, багатотомову працю про польсько-українські стосунки. Йдеться, натомість, про те, щоб у доступних нам обсягах зробити спробу спільно опрацювати певні польсько-українські проблеми і в такий спосіб трохи прорідити отой ліс упереджень і непорозумінь, котрий нас розділяє. Найскромніша праця, що стосуватиметься до якогось навіть не такого істотного питання, але буде колективною працею українських і польських авторів,

матиме у сто разів більше значення для польсько-українського та українсько-польського зближення, ніж хоч би й пречудова проукраїнська стаття польського автора чи пропольська – українського.

Щоби створити таку інституцію, не треба грошей. Треба тільки людей із громадянською мужністю.

Еміграційна «вулиця», як польська, так і українська, є шовіністичною. Однак мусить знайтися щопта людей, котрі не дозволять, щоб їх тероризували ні «вулиця», ні «Рейтани», завжди готові вдарити на сполох, тільки-но хтось виступить проти шовінізму й національної мегаломанії. Еміграції за своєю природою консервативні в націоналістичному та політичному сенсі. Внаслідок цього погляд загалу кристалізується навколо вертикалі максималістів. Недовіра до політичних намірів великих держав, почуття кривди, страх перед чужими диверсіями – все це як вода на млин шовіністів. Ми є «містом в облозі», і через те кожне найменше відхилення від усталеного погляду вважається зрадою – чи принаймні небезпечним гультіпацтвом. Позаяк ми перебуваємо в оточенні ворогів, а з усіх боків на нас чигають підступ, зрада і чужоземні агентури, найпевнішою політикою здається непоступлива оборона status quo та постійні заклики до ущільнення наших лав.

Цей процес якоюсь мірою природний. Якби було інакше, ми просто розпорошилися би.

Та якщо ми хочемо посунути вперед якісь справи – повинні знайтися люди, що вийдуть поза мури еміграційного Єрихона, щоби в атмосфері предметного об'єктивізму обговорити певні справи та факти.

У країнах Заходу, а особливо в Англії, приватна політична ініціатива відіграє величезну роль. Натомість у Центрально-Східній Європі, а особливо в Польщі – всі в усьому завжди озираються на уряд. До того ж рівною мірою і ті, що були за уряд, і ті, що проти.

Еміграція є періодом, особливо сприятливим для приватних політичних ініціатив. Еміграційні уряди зв'язані

обмеженнями своїх повноважень, і внаслідок цього їхня здатність до провадження перемовин є мінімальною. Натомість група публіцистів, істориків чи незалежних польських та українських політиків у своїх дослідженнях та міркуваннях нічим не обмежені. Вони мають цілковиту свободу дій. Така група не матиме права щось підписувати чи проголошувати польсько-українську федерацію, або ж заводити подвійне польсько-українське врядування на Червінській Землі. Натомість не підлягає сумніву, що якби поважний польсько-український колектив опублікував дослідження на тему спільного польсько-українського врядування на Червінській Землі, це був би найпозитивніший крок до здійснення цієї концепції, який тільки можна зробити на еміграції.

Хоч би чим скінчилася теперішня світова криза, одне можна сказати з певністю: Росія не капітулює, як Німеччина, на умовах unconditional surrender*. Якщо дійде до збройного конфлікту, американці боротимуться проти советського режиму, а не проти російського народу. Тож можна передбачити, що, на противагу до Німеччини, демократичний уряд у Москві з'явиться вже наступного дня після капітуляції советського режиму.

Також із певністю можна твердити, що майбутній демократичний російський уряд дотримуватиметься погляду, що Росія має повернутися до кордонів 1939 року, але не далі. Не беруся наполягати, що американська політика спиратиметься в такому разі на тези Кенана. Я майже переконаний, що переважить думка, що нації, які входили до складу Советського Союзу, повинні мати гарантоване право вибору, підтримувати їм а чи розірвати стосунки з Росією. Однак у будь-якому разі це буде переломна і незмірно важка ситуація і для польської, і для української політики. В інтересах обидвох народів, щоби принципи польсько-українські проблеми були тоді – бодай у загальних рисах –

узгоджені. Це непомірно зміцнить становище обидвох наших народів у стосунку до нової Росії. Польсько-українська «війна» в такий момент була б тільки водою на великі російські млини.

Не можна виключати й іншої розв'язки. Всі ми схильні припускати, що можлива третя світова війна буде якоюсь мірою подібна до Другої світової війни. Однак мені здається, що стосунки Заходу з Росією укладатимуться зовсім по-іншому, і вважаю, що ще можливі неабиякі несподіванки.

Мало правдоподібно, але *не виключено*, що коли політика визволення буде офіційно сформульована й підперта погрозою – Росія відступить. Справа престижу вважається у комуністів буржуазним забобоном, і якби сили в Кремлі в цьому пункті дійшли висновку, що відмова від супутніх країн є ціною, яку треба заплатити, щоб рятувати комунізм на «батьківщині робітників», – цю ціну буде заплачено.

Повторюю – я особисто вважаю розвиток подій по цій лінії мало ймовірним (хоча й не виключаю його), – а порушую таку можливість для ілюстрації одного питання.

Годі сумніватися, що якби Советська Росія під тиском погодилася відмовитися від країн-сателітів, у випадку з Польщею вона відступила б на теперішній польсько-советський кордон, котрий відповідає (з незначними змінами) лінії Рибентропа–Молотова. Вчинивши так, Росія могла би розраховувати на підтримку певних політичних кіл на Заході, які вважають кордони 1939 року несправедливими.

Розмірковуючи над цією можливістю, я запитав себе, а на якій позиції став би в цій справі я, якби був українським публіцистом чи політиком?

Напевно, перший мій відрух був би проросійський. Адже я вирішив би, що підтримка польських прагнень, аби Росія відступила на кордони 1939 року, означає визнання польських прав на Львів тощо.

Однак, поміркувавши, маю поважні сумніви, чи була б це з українського боку розумна політика. На сьогоднішній момент Україна повністю перебуває під російською оку-

* Unconditional surrender (англ.) – беззастережна капітуляція. (Ред.)

пацією. Якби Росія під тиском відступила на кордони 1939 року, Червінська Земля повернулася би до Польщі. То не однаково, в чийх руках перебуває ця земля – у польських чи російських. Якби я був українцем, то волів би польських рук, хоч би з тієї причини, що Польща не становить небезпеки для України. Для України небезпечною є Росія. Якби Росія відступила на кордони 1939 року, виникла би можливість запровадити подвійне польсько-українське врядування на Червінській Землі і піднести вільного українського прапора без серпа і молота. Такої змоги не буде, якщо Росії буде дозволено відступити на теперішній польсько-советський кордон.

Інакше кажучи, якби Росія під тиском Заходу вирішила відступити, і в польських, і в українських інтересах було б, аби вона відступила на схід якомога далі.

Я розмірковую про ці можливості тільки для того, аби показати, що навіть якщо польські й українські інтереси не завжди збігаються, то неподобством було б уявити собі ситуацію, котра змушувала б українську політику підтримувати Росію проти Польщі. Маю, звісно, на увазі самостійницьку українську політику. Ця теза знаходить повне обґрунтування навіть у справі Львова. Тому що Червінська Земля – це польсько-українська і лише польсько-українська проблема. Російська «розв'язка» цієї проблеми суперечить і польським, і українським національним інтересам.

Я особисто переконаний, що історичний перебіг подій, котрий принесе Польщі свободу, визволить не тільки Червінську Землю, але й усю Україну. І якщо ми не хочемо зустрітися тоді на мості в Перемишлі з карабінами в руках, нам треба зустрітися сьогодні, щоб із доброю волею й тверезим розумом взятися до побудови – цеглинка за цеглинкою – польсько-українського порозуміння.

Лист до редакції [«Культури»]

Шановний Пане Редакторе!

Дня 1 червня ц.р. в Атлантик-Сіті, штат Нью-Йорк, відбувся з'їзд Американської Полонії, на який прибуло близько 800 делегатів від різних полонійних організацій Сполучених Штатів і Канади, а також численні еміграційні представники з Західної Європи. Вшанували З'їзд своєю присутністю, зокрема, й два отці Єпископи польського походження: Владики Залевський та Кльоновський. Приємно засвідчити, що Полонія в Америці пам'ятає про свою роль і прив'язаність щодо колишньої батьківщини Польщі, маніфестуючи їх на таких чи подібних з'їздах. Усе це, звісно, виглядає дуже гарно, але не один поляк, що уважно стежить за теперішнім станом польської справи у світі з міжнародної точки зору, проаналізувавши безліч промов, викладів і декларацій, що зазвичай сипляться з вуст делегатів чи дипломатів як із рогу достатку, без сумніву, матиме поважні труднощі з виробленням цілісного погляду на ці справи. Ось і на з'їзді в Атлантик-Сіті, Н.Й., промовляли д-р Т. Белецький, К. Багінський, С. Пизік, Шнайдер і багато інших. Ці панове нагадали західному політичному світові про Сибір і Катинь, закликали американську владу покласти край советській окупації в центральній Європі, додали духу й надії землякам на Батьківщині, застерігаючи, щоб ті наразі не вдавалися до якоїсь антикомуністичної акції, позаяк крок такого ґтибу спричинився би радше до цілковитої втрати навіть тої тіні свободи, що її

вони мали досі. Після цього мова зайшла про кордони Польщі – і тут я хочу подати один характерний уривок: «Ми домагаємося визнання кордону по Одрі і Лужицькій Нисі на заході, лінією ризького трактату разом зі Львовом і Вільном на сході, а також з усією Східною Прусією та Крулевцем – на півночі».

Та хіба ж це не марення стятої голови? І, може, таки мав Черчил рацію, сказавши 1945 року: «Poles have every virtue, except political sense»*. Ми, либонь, одинока нація, що живе спогадами минувшини, ми дивимося на теперішню дійсність крізь скельця XIX століття, коли вислів «Річ Посполита Польща» означав Корону, Литву і Русь. Та ж сьогоднішні кордони є найсприятливішими для Польщі. Повернені землі є нашою власністю, і про їхню польськість свідчать не лише історичні факти – про неї свідчать навіть відкриття з доісторичних часів. Тож стережімо наші кордони на заході; переконаймо світ, що маємо повне право на Повернені землі.

Поляки люблять домагатися справедливості і знають її ціну, та коли нам самим доводиться відмірювати справедливість для когось, ми прикладаємо дуже куцу й хтозна чи не геть фальшиву мірку. Майже $\frac{3}{4}$ поляків, що опинилися на еміграції, походять із так званих Східних Кресів. Значна їх частина поселилася була на Волині, Поліссі та Поділлі як польські «колоністи» після рільничої реформи, інші – нащадки польських родин, які живуть тут справіку, давньої шляхти. Східні Креси, разом із кількома мільйонами русинів (українців), білорусів та литовців перепали Відродженій Польщі внаслідок ризького трактату. Вільно на півночі, Львів на півдні – ці такі «щиропольські» міста завдали нам найбільше клопоту й наробили ворогів. Так само як ми, поляки, маємо право на Вроцлав, Щецин і Гданськ, так і литовці слушно домагаються Вільна, а українці Львова. Історія свідчить, що питома польськими

містами вони ніколи не були. І хоч фактом є те, що більшість мешканців Львова і Вільна до 1939 року вважали себе поляками, то все ж грубо помиляється той, хто стверджує, нібито ці міста слід колись повернути Польщі. Литовці ніколи не забудуть про Вільно, й доти не буде між нами згоди, поки ми їм цього Вільна не віддамо. З другого ж боку, українці не подарують нам Львова. Після закінчення останньої війни Східні Креси було «очищено» від поляків. Якщо раптом дійде до третьої світової війни й до можливої поразки Советської Росії, наші апетити на Львів і Вільно мають уже остаточно згаснути. Нехай литовці, доля яких складається ще тяжче, ніж наша, радіють зі свого Вільна, а у Львові хай майорить синьо-жовтий прапор. Нам же треба звернути погляди на Вроцлав, Гданськ, Щецин і будувати Польщу на її власному ґрунті. Тоді наші східні й північні сусіди з певністю відчують до нас довіру. Із залученням до співпраці України і Литви Федерація центрально-східної Європи стане доконаним фактом.

З глибокою повагою,

о. Юзеф З. Масевський

St. John Vianney's Seminary, Преторія, Півд. Африка.

* «Поляки мають усі чесноти, крім відчуття політики» (англ.; Ред).

Непорозуміння чи дешевий патріотизм?

Заувага редакції

У зв'язку з листом о. Юзефа З. Маєвського і низкою спричинених ним відгуків наших Читачів, що їх подаємо нижче, чуємося зобов'язаними зазначити:

1. Колонка «Листів до Редакції» є вільною трибуною. Проголошувані авторами цих листів погляди відображають особисту думку Читачів, а не редакції «Культури». Вистачить бодай побіжно переглянути цю рубрику, аби зауважити: ми публікуємо там переважно ті листи, які містять критику наших поглядів, які обстоюють позиції, відмінні від тих, на яких у цьому питанні стоїть редакційна колегія «Культури». Ми не друкуємо листів із похвалами й компліментами, бо вважаємо, що на це шкода місця.

2. Повертаючись до суті справи, хочемо нагадати нашим Читачам, що погляд редакції «Культури» на тему Східних земель ми артикулювали вже не раз, висловлюючись щодо цього у статтях Ю. Лободовського і Ю. Мерошевського. Щоб уникнути непорозумінь, конкретизуємо нашу позицію ще раз:

Польща може здобути і втримати свою незалежність лише в рамках усієї сфедералізованої Європи. Ми стверджуємо, що право участі в майбутній федеративній європейській спільноті мають не лише ті нації, які мали свої незалежні держави на 1939 рік, але й українці та білоруси. З огляду на загрозу російського імперіялізму – теперішню

і майбутню – постання незалежної України та її участь у європейській федеративній спільноті є для Польщі справою першорядного значення. Абсурдним і зловмисним є спрощення трагічного сплетіння польсько-українських стосунків, а також закиди в запродавстві й торгівлі землями Речі Посполитої. На еміграції ніхто не вповноважений брати на себе будь-які зобов'язання щодо зміни кордонів. Однак це не звільняє нас від обов'язку намагатися витворити нові форми й концепції – особливо беручи до уваги, що з 1939 року відбулися великі зміни, і відбудова довоєнної ситуації на східних землях здається нам настільки ж неможливою, як і небажаною.

Керуючись такими міркуваннями, ми додали до статті Ю. Лободовського «Проти почвар минулого» («Культура» №2/52–3/52)* наші редакційні зауваги, де зазначили, що погляд автора в цьому питанні збігається з думкою редакції «Культури».

На жаль, значна частина польських еміграційних політиків і публіцистів вважає, що складовою частиною оборони Польщі є також консервація польсько-української проблеми, і на думку цієї групи, кожен крок до порозуміння між поляками та українцями є державною зрадою і злочинном.

Польсько-українську ситуацію станом на 1939 рік – ані в політичному, ані в територіальному аспектах – ми не вважаємо ідеалом, до якого треба беззастережно прагнути. Якраз навпаки. Оскільки на сьогоднішній момент у східній та центрально-східній Європі існує понад 30 суперечок за кордони, не підлягає сумніву, що коли дійде до організації нової європейської системи, багато кордонів – у тому числі й східний кордон Польщі станом на 1939 рік – слід буде переглянути. Істотним тут є лише одне: щоби можливі зміни чи коректури не було накинено або продиктовано, щоби

*У цьому виданні с. 47–118.

вони спиралися на вільне рішення польського та українського народів. Ми є прихильниками змін, проте тільки таких змін, які затвердять у майбутньому вповноважені представники польського та українського народів.

Уважаємо натомість, що тут, на еміграції, нашим обов'язком є обговорити всі ці питання в доброзичливій атмосфері – з надією випрацювати концепцію, яка в майбутньому могла би правити за основу польсько-українських перемовин.

Редакція «Культури»

Отаман Петлюра

28 лютого ц.р. Французьке телебачення показало передачу, що відтворює процес Шварцбарта, який 1926 року в Парижі вбив Головного Отамана Симона Петлюру. Ця передача була своєрідною апотозою підступного вбивства провідника боротьби за незалежність українського народу.

Поза всяким сумнівом, існують світові чинники, зацікавлені скомпрометувати український рух за незалежність. Отаман Петлюра *мусив* загинути 1926 року, позаяк тоді побоювались актуалізації визвольної боротьби на Україні. А тепер, коли советська система починає давати тріщини, етапами яких були «Польський жовтень», угорське повстання, процес Гариша, настрої в Харківському та Київському університетах, – чиниться спроба *вбити легенду* Отамана.

Ба більше: трагедією є те, що що приховану боротьбу заповзялися здійснювати єврейськими руками. Організатори цієї маніфестації не захотіли рахуватися з долею *єврейського* населення України та Східної Європи – так само, як не рахувалися з нею і 1926 року.

Ми противники політичних убивств і «культу крові». З них народжується тільки фашизм – байдуже, брунатний чи червоний. Ми є друзями єврейської нації, а справа свободи України є і нашою справою, тому вважаємо своїм обов'язком висловити протест проти таких передач, образливих для обох націй.

На доказ пошани до Головного Отамана Петлюри – великого патріота, революціонера й соціаліста – Редакція “Культури” 1-го квітня ц.р. поклала вінок на його могилу на цвинтарі Монпарнас у Парижі.

Юліуш Мєрошевський
Може статись і так

Коли я був хлопчаком, то, так само, як і мої ровесники, цікавився поштовими марками. В ті часи австрійська пошта видала гарну довгасту марку із зображенням у профіль трьох старших панів-цісарів: Франца Йозефа та Вільгельма, а також турецького султана. У ту добу турецький султан був рівний за статусом патріархові європейських монархів – Францові Йозефові – не кажучи вже про кайзера Вільгельма, наймогутнішого володаря на континенті. Сьогодні не лишилося й сліду від султана, «спорідненого з небесними світилами», – можна місяцями читати світову пресу й жодного разу не надібати слова «Туреччина». Імперії як-от Туреччина, Австрія, а якоюсь мірою навіть Англія, перетворилися на такі собі «Швеції», хоч і не в кожній «Швеції» панує такий лад, як у Швеції справжній.

Чи могла би перетворитися на «Швецію» і Польща?

Історики проаналізували причини, що призвели до занепаду європейських імперій. Наші історики вже сто років не роблять нічого іншого, як лише аналізують причини занепаду імперської Польщі. Ясеніца, наприклад, уважав, що завинила не так шляхта, як магнати. Ця теза не здається мені переконливою. Магнати в ті часи були скрізь і скрізь вони поводитися однаково. Мені здається, що низку причин, які призвели до краху Першої Речі Посполитої, можна звести до двох пунктів: занепад політичної думки та зміна

геополітичної ситуації. Таку зміну в геополітичній ситуації спричинило зростання могутності Росії. Ця загроза вимагала від Польщі видатної політичної думки – і такої думки забракло.

Треба було створити великого козацького гетьмана й надати Україні повну автономію. Треба було створити татарського гетьмана – з булавою, бунчуком та рівним з іншими гетьманами статусом. Якби польських татар трактували як солдатів із відкритою дорогою до шляхетства, хто хотів би служити ханові, що трактував їх як невільників? Однак козакові чи татаринів була лише одна дорога до шляхетства, а саме – цілковита полонізація. Нашим ідеалом і пам'ятником національної політики є пан Лонгінус Подбіп'єнта, який, будучи литвином із походження, не знав ані слова по-литовському. Під національною політикою ми ніколи не розуміли *partnership*^{*}, а завжди денационалізацію.

Якби незалежна Польща періоду Двадцятиріччя надала Східній Малопольщі широкую й справжню автономію, якби українська мова була урядовою мовою нарівні з польською, якби ми заснували у Львові український університет, тоді українці, поза сумнівом, дійшли би висновку, що партнерами їх уважають поляки, а не росіяни. Тоді вони були б лояльні до Польщі, бо з ними поводитися б як із рівноправними партнерами в багатонаціональній Речі Посполитій.

Коли я був хлопчиком, то співав у школі: «*Obok Orła znak Pogoni – poszli nasi w bój bez broni...*». Сьогодні поряд із польським Орлом нема Погоні, і литовці не бажають унії з Польщею. Українці дочекалися вільного університету в Мюнхені, але не в польському Львові.

Ми завжди перші критикуємо російську національну політику, але й наша національна політика далеко не досконала. В результаті так само, як поляки виголошують гасло «ні з Росією, ні з Німеччиною», українці, литовці та білоруси виголошують гасло «ні з Росією, ні з Польщею».

^{*} *Partnership* (англ.) – партнерство, спілка. (Ред.)

Предметом цих міркувань не є національні проблеми. Я хотів лише показати, що ми самі не вміємо провадити політики партнерства щодо інших народів, а тому й не віримо, що політика такого типу можлива щодо Росії, що є в багато разів потужнішою від наших экс-кандидатів на партнерство.

Очевидно, що причиною занепаду Першої та Другої Речі Посполитої були не тільки наші помилки, але й геополітична конфігурація. Наші сусіди, тобто Росія та Німеччина, з кожним десятиріччям дедалі перевершують нас за кількістю населення та промисловим потенціалом. Кілька разів у моїх статтях я наводив цифри, що ілюструють цю диспропорцію, яка зростає в геометричній прогресії, до того ж не на нашу користь. На перший погляд могло б здаватися, що в цій ситуації криється якийсь історичний фаталізм, від якого нема порятунку.

Термін «геополітика» містить у собі два поняття: географію та політику. Географічні умови істотно не міняються, натомість природу певного політичного простору визначає політична кон'юнктура. В якийсь період якийсь політичний простір може бути великою потугою, а вже в наступний – зазнати «балканізації». У географічному сенсі ми завжди будемо сусідами Росії та Німеччини – але це не означає, що таке сусідство завше матиме ту саму політичну форму, що й протягом останніх двох століть.

Перш ніж перейти до подальших міркувань, хотів би з'ясувати одну річ. Я маю намір подати читачам модель ситуації, яка багато в чому відрізняється від того, про що я писав раніше. Численні комуністичні критики професійно працюють над викриттям суперечностей у моїх працях. Цитатами з Біблії, Маркса чи Леніна можна, як відомо, обґрунтувати що завгодно. Те саме стосується й авторів меншого калібру, зокрема й автора цих рядків. Мої погляди на Німеччину в останні роки зазнали змін. Це не означає, що я заходжу в суперечність із тим, що сам писав про Німеччину 15 років тому. Це означає лише, що ситуація в Німеччині зазнала еволюції, і внаслідок цього її слід тепер інакше інтерпретувати.

Окремим жанром публіцистики є спекулятивні статті. Спираючись на спостереження тенденцій у міжнародній ситуації, публіцист намагається побудувати модель того устрою, до якого ми прямуємо. Спекулятивна модель є лише варіантом ситуації, лише одним із можливих варіантів, і не слід її трактувати інакше. Водночас слід наголосити, що немає політики без спекуляції. Треба бути готовим до всіх можливостей, якщо ми не хочемо бути пасивним пішаком, якого пересувають з одного місця на інше.

Ця стаття є спекуляцією. Втім, мушу підкреслити: уважно спостерігаючи за міжнародною сценою, я дедалі схиляюся до погляду, що пропоную більш ніж імовірний варіант. Якби я думав інакше, то не написав би цієї статті.

Мені здається, що історична ситуація, яка спричинила наше поневолення Росією та Німеччиною, добігає кінця. Мені також здається, що традиційна російська політика муситиме зазнати ревізії, бо Росії сьогодні ніщо на загрожує з Заходу, а лише зі Сходу.

Ми дивимосся на Німеччину історично, а не реалістично. Німеччини, якої ми боїмося, просто не існує. Франція була настільки знекровлена після Першої світової війни, що в перший період Другої світової – на превеликий подив усього світу – зазнала блискавичної поразки. Реакції, що відбуваються всередині німецької нації, ймовірно, значно глибші, ніж ті, що відбулися у французькій нації після 1918 року. На доказ цієї тези не бракує аргументів. Я вважаю, що якби Версальський трактат поділив Німеччину, відібрав у неї такі самі значні території, як після Другої світової війни, якби 1918 року і пізніше німцям закрили шлях до озброєння, тоді Гітлер здобув би владу в Німеччині не 1933, а значно раніше, 1923 року.

Після Другої світової війни Німеччину окуповано, четвертовано і принижено, однак, за тридцять років, що минули після вибуху війни, Німеччина породила лише опереткового «Гітлера», котрий не здобув жоднісінького місця у федеральному парламенті. Поза сумнівом, реакція

Німеччини після Першої світової та її реакція після Другої світової війни навдивовиж різні. Молодь здебільшого антимілітаристична, а ревізіоністичний міт «IV Райху» зникає разом зі старшим поколінням.

Все це, звісно, може змінитися, однак за нинішньої ситуації є всі підстави вважати, що Німеччина ніколи вже не буде ні світовою наддержавою, ані військовою потугою європейського рівня. Це, зрештою, стосується не лише Німеччини. Англія та Франція також не мають жодного шансу перетворитися на світові моцарства. Доба європейських моцарств канула в минуле. Росія значною мірою є моцарством азійським.

Доля Польщі та Східної Європи була лише похідною від взаємин обидвох наших могутніх сусідів. Разом зі зміною позиції і Німеччини, і Росії міняється й конфігурація, що панувала в нашому регіоні впродовж майже двох сторіч.

У чому полягає зміна позиції Росії та Німеччини? Німеччина, як я зазначив вище, вже не є тим, чим була, тобто наймогутнішим військовим моцарством на європейському континенті. Росія натомість «напитала» собі зі сходу могутнього й ворожого сусіда, який змінив азійський balance of power*.

Я поділяю погляд Джоан Робінсон та багатьох інших знавців предмету, що Китай іще до кінця нашого століття стане великою державою в економічному й у військовому розумінні.

На шпальтах цього видання я наголошував, що Росія не має політики щодо могутнього Китаю. Могутній Китай є абсолютно новим елементом у російській далекосхідній політиці. Традиційна російська політика спиралася на засновок, що Китай є набагато слабшим за Росію і не може становити для неї загрози. Отож, нічого дивного, що, на думку багатьох видатних советологів, проблема Китаю є головною проблемою советської політики.

* Balance of power (англ.) – рівновага сил. (Ред.)

Як бачимо, становище наших сусідів-загарбників знало глибоких змін – що раніше чи пізніше має спричинити зміну ситуації у Східній Європі.

Професор Тойнбі підрахував, що впродовж минулих сторіч спостерігалось двадцять завойовницьких хвиль із Заходу. У рамках тієї моделі, яку ми пропонуємо читачеві, припускаємо, що двадцять першого нападу на Росію із Заходу ніколи не буде. Адже значно легше уявити собі советські танки над Ла-Маншем, ніж танки НАТО під Ленінградом. Росії з боку Заходу нічого не загрожує.

Якщо Китай, як припускаємо, буде могутнішати з кожним десятиліттям, Росія буде змушена шукати союзників не проти Німеччини, а проти Китаю з його ядерною зброєю. Втім, мобілізувати громадську думку поляків, чехів чи угорців проти Німеччини – це одне, а шукати союзників у Східній Європі проти Китаю – зовсім інше. Неважко уявити собі настрої українських солдатів на Далекому Сході. Чого шукати українцеві під Китайським муром? Відомо також, що українці дуже незадоволені тим фактом, що значну частину їхнього національного доходу інвестують у Сибір.

Уявімо, що завтра вибухне російсько-китайська війна, і запитаймо, якою була б реакція поляків – найбільшого народу-сателіта? Варшав'яки говорили б нишком, що китайці б'ють кацапів. Поляки тішилися б із кожної поразки советів. Як нація ми не маємо жодного сантименту до китайців – проте майже кожен із нас відчуває особливу ненависть до росіян.

Народи Советського Союзу реагували б схожим чином. Задля чого український народ мав би спливати кров'ю у затяжній війні з Китаєм? Яким чином українців можуть хвилювати китайці, з якими вони ніколи не конфліктували?

За такої ситуації між поляками та українцями, тобто між двома найбільшими слов'янськими народами (за винятком росіян), – із плином часу почало б вимальовуватися неофіційне, непартійне, зате фактичне порозуміння і розуміння. Очевидно, що в разі війни або якоїсь поважної кризи

Росія не схоче допустити будь-якого польсько-українського зближення, бо такого типу entente* охопило би близько 75 мільйонів людей.

Українці пов'язані з росіянами століттями спільної історії. З цієї причини я висловив на шпальтах цього видання погляд, що якби Росія зазнала «європеїзації» – перетворилася б на федерацію незалежних націй – українці, можливо, і волили б залишитися в російській орбіті, замість шукати зближення з Польщею.

Затяжна війна з Китаєм могла би змінити таку ситуацію. Польща могла б здатися українцям значно природнішим і привабливішим союзником, аніж Росія.

Поляки, так само як українці, не мають жодної причини чи національного інтересу спливати кров'ю в Китаї, у війні, що може тривати роки. Певна частина і українців, і поляків виступає за порозуміння з Росією. Та якщо перемога Росії над Китаєм мала б означати зміцнення тоталітарної влади в Кремлі та ще більшу залежність Польщі та України від Москви – в такому разі слід було би визнати, що перемога Росії в Китаї не є ані в українських, ані в польських інтересах. Ми прагнемо порозуміння з Росією, але не з Росією – тюрмою народів і жандармом Європи.

У ситуації, яку ми тут обмірковуємо, в Москві усвідомили би, що цієї советської тюрми народів не розіб'ють татари чи киргизи, але можуть розбити українці та поляки. Масштабні визвольні рухи в Польщі та Україні в момент, коли Росія втягнена у війну з Китаєм, могли би спричинити некеровану ланцюгову реакцію. Тому одним із провідних постулатів советської політики було б роз'єднати поляків та українців згідно з перевіреним принципом *divide et impera*.

Росія могла б це зробити легко і невеликим коштом. Вистачило б віддати полякам Львів, щоби перекреслити будь-які шанси польсько-українського порозуміння.

* Entente (*фр.*) – порозуміння. (*Ред.*)

З'явився б офіційне повідомлення, що партійно-урядові делегації – радянська та польська – розглянувши проблему, дійшли висновку, що Львів у поляків забрав Сталін у часи «помилки та перегинів».

Поляки перетворили б цю нагоду на друге Заользя. Вони маршем увійшли б до Львова, майорили би прапори, а в пресі було би повно статей на тему повернення в одвічно польські землі тощо, тощо.

На Україні, ймовірно, дійшло б до заворушень, які би криваво придушили. Українці опинилися б у лещатах. З одного боку, вони мали би ворожо налаштованих поляків, а з іншого – ворожо налаштованих росіян. Москва досягла би важливої мети: знищення в зародку навіть потенційних можливостей польсько-українського порозуміння.

Відібрати Львів у поляків було політичною помилкою із советського погляду, оскільки польський Львів розділяв би два братні народи – що є в інтересах Москви за будь-яких обставин, а не лише в період потрясінь і криз. Сталін відібрав у нас Львів за домовленістю про поділ Польщі, коли ні він сам, ні Гітлер не зважали на можливість відбудови польської держави. Тому я не здивувався б, якщо росіяни у мить значно менш драматичної кризи, ніж війна з Китаєм, вирішили повернути нам Львів, аби воскресити ненависть між поляками та українцями. Якщо національна проблема в Союзі зазнає подальшого загострення, то в інтересах Москви було б «купити» поляків, а насамперед розсварити їх з українцями.

Отак у мить корисної для нас кон'юнктури, коли совети вплутаються у внутрішню кризу, а може, й у війну, все наше історичне минуле обернеться проти нас і не дозволить Польщі скористатися історичним шансом.

Перерахуймо ще раз передумови ситуаційного варіанту, який ми розглядаємо. Довготривалий історичний процес, здається, сприяє нашим сподіванням, оскільки становище і Росії, і Німеччини змінюється. Німеччина вже не є військовою потугою. Росія натомість опинилася в затінку дедалі могутнішого Китаю.

Польща не «приречена на велич», але завдяки своєму геополітичному розташуванню не може бути «Швецією». Ми будемо або посередньою державою, що виконуватиме конкретну роль у Центрально-Східній Європі, – або Конгресовим королівством чи сателітарною Народною (або й ненародною) Польщею.

Крах Першої Речі Посполитої був спричинений порушенням балансу між Росією та Польщею. Іншими словами, щоби повернути цей баланс у більш-менш прийнятній формі, треба або послабити Росію, або зміцнити Польщу.

Територія лише до певної міри є складником потуги. На моє переконання, якби поляки за сприятливих обставин відібрали у литовців Вільно, а в українців Львів, позиція Польщі vis-à-vis Росії істотно б ослабла. Адже рахуються не міста, а народи. Йдеться не про те, щоби здобути Вільно чи Львів, а про те, щоб здобути прихильність українців, литовців, білорусів. По суті – порівняно з минулим – ми перебуваємо у кращому становищі, бо українці, литовці та білоруси ненавидять росіян. Розумна польська політика за відповідної кон'юнктури повинна цією обставиною скористатися. Однак, якщо ми підемо слідом наших предків із XVII століття, ми, можливо, й повернемо Вільно та Львів, але не відновимо здорової пропорції між Польщею та Росією. І, зрештою, важить тільки це, а не – одним містом більше, одним менше.

Partnership завжди є співпрацею та суперництвом. Щодо цього ніхто не повинен себе дурити. Росія ніколи не визнає нас рівноправним партнером, доки не визнає нас суперником на сході Європи. З кимсь нездатним на суперництво не варто шукати партнерства. Це є елементарною засадою, що діє і в політиці. І у великому бізнесі.

Хтось може сказати, що це є «марення про потугу», «ягелонська ідея» тощо. Навіть близько не маю такого на увазі. Надійде мить, коли українці, прибалти та литовці матимуть шанс здобути якщо не цілковиту незалежність, то, в кож-

ному разі, справжню автономію. Польща має підтримувати інтереси цих народів у Москві та захищати їх від Москви.

Можна висловити позірно логічний аргумент, мовляв, ми не маємо причин жертвувати своїми інтересами задля інтересів українців, що нам не слід погіршувати стосунків із Росією, виступаючи «адвокатами» в українській чи литовській справі.

Істотою польсько-російських стосунків завжди було змагання, і ми програли це змагання не безпосередньо з Москвою – а на Україні. Тогочасним східноєвропейським народам ми не спромоглися запропонувати нічого, крім визиску і колонізації, і тому поляки говорять про «ягелонську ідею» з пієтетом, а українці чи литовці – з відразою.

Ми не пропонуємо польсько-української федерації, а тим паче не новий похід на Київ. Однак, висловлюючись образно, перемогти у змаганні з Москвою ми можемо лише на Україні. За відповідної кон'юнктури ми зможемо відбудувати наше становище щодо Росії лише в тому разі, якщо народи, що відокремлюють Польщу від питомої Росії, будуть впевнені в нашій дружбі та прихильності. Це не є ні імперіялізмом, ані «ягелонською ідеєю», а лише звичайною, розсудливою політикою. Розсудлива та далекоглядна політика річ значно складніша, ніж імперіялізм. Найлегшим, та катастрофічним у наслідках, є мініімперіялізм, як-от прихопити Заользя чи за слушної нагоди відібрати в малого народу Вільно.

З нашого сьогоденішнього ситуаційного варіанту також впливає погляд, що те, будемо ми чи не будемо рівноправним партнером Росії, вирішуватимуть не росіяни, а українці, литовці, білоруси, прибалти. Якщо за сприятливої кон'юнктури ми зможемо переконати ці народи, що Польща може їм запропонувати дещо більше, ніж Москва, що наша політика не має нічого спільного з імперіялізмом чи загарбництвом – тоді ми майже автоматично повернемо втрачену нами позицію *vis-à-vis* Росії. У такій площині відмова від Львова є частиною нашої політики не щодо українців, а

щодо Росії. Ми не сміємо полегшувати Росії справу роз'єднання нас з українцями, а наше пожадання повернути Львів чи Вільно – це вода на млин російської імперіялістичної політики.

Слід також пам'ятати, що втрата Львова означала б для українців щось цілком інше, ніж для поляків. Українці мають гарний історичний Київ, але не мають міст, що могли б дорівнятися красою до Кракова, Варшави, Гнєзна, Гданська, Познаня. Тому українці, якби у них відібрали Львів, були б значно більше скривджені, ніж ми, що Львів утратили.

Як я вже зазначав, ця стаття має спекулятивний характер. Ми спираємося на певні апріорні засновки, як-от зростання могутності Китаю та крах німецького мілітаризму як загарбницького знаряддя. Так може статись – а може й не статись.

Натомість усе, що я написав на тему польсько-російських взаємин, спекуляцією не є. Незалежність у польському розумінні означає незалежність від Росії. За винятком ядерної війни – на тему якої важко навіть спекулювати – перед нами нема іншого шляху до незалежності, окрім відновлення позиції Польщі *vis-à-vis* Росії. Мені також здається, що цієї мети не можна досягти інакше, ніж через здобуття приязні та довіри народів, котрі відокремлюють нас від питомої Росії. Чим вищий статус матиме посол Польщі в незалежному Києві, то вищим буде статус польського посла в Москві.

Нема в політиці складнішого завдання, ніж виправлення власних помилок, бо цих помилок за нас не виправить навіть найпридатніша кон'юнктура. Ці помилки, за сприятливих обставин, можуть виправити лише самі поляки – і більш ніхто.

Юліуш Мєрошевський
Польська «Ostpolitik»

Упродовж останніх кількох місяців я писав на сторінках цього часопису про німецьку «Ostpolitik» і американську «Ostpolitik». Тепер надійшла черга замислитися і про польську «Ostpolitik» – тим паче, що Народна Польща не має і не може мати жодної програми східної політики.

Досить недавно в лондонських виданнях «Дзеннік польскі» та «Мисль польска» з'явилася низка статей на цю тему, які доводять, що наскільки у справі кордону по Одрі та Нисі поляки згодні та одностайні, настільки ж у питанні східного кордону, так само як і східної програми, в польській думці панують значні розбіжності.

Тут я хотів би зробити дві вступні зауваги.

Чи доцільними є міркування на тему польської східної програми? Чи не є вони просто-напросто передчасними? Невідомо, як довго триватиме теперішнє становище. Втім, одного можна бути певним. Від тієї миті, коли ситуація в Східній Європі почне змінюватися, поляки зможуть впливати на розвиток подій лише в тому разі, якщо матимуть узгоджену східну програму.

Я завжди з великою недовірою ставився до одностайності (згуртовані, сильні, готові до дії). Проте Росія з польського політичного погляду становить таку велику проблему, що як народ ми не можемо дозволити собі мати п'ять або шість різних східних програм. Мудрий принцип «гри на двох фортеп'янах» має, у цьому конкретному випадку,

стосуватися лише тактики, але не підставових засад. Ми повинні також пам'ятати, що східна політика – це не тільки Росія, але й народи, Росією пригноблені.

В момент кризи та сум'яття советський уряд може зректися сталінізму та скасувати територіальний поділ, здійснений Сталіном та Гітлером. Повертаючи Польщі кордон 1939 року, Росія розраховувала б на розбрат між поляками, українцями та литовцями, що не лише не сприяв би створенню спільного фронту, але й навпаки, зумовив би «єдність інтересів» Москви та Варшави, єдність, що спиралася б на відновленні кордону 1939 року.

Росія визнала, що поляки охоче допоможуть їй утримати та зміцнити імперію в довоєнних кордонах, а передусім зберегти українську житницю.

Східна програма має дати відповідь, як нам слід поводитися в описаній щойно можливій ситуації.

Зауваження друге. Я не називаю імен – їх, зрештою, легко може розшифрувати кожен, хто завдасть собі клопоту переглянути відповідні числа часописів «Дзеннік польські» та «Мисль польська». Я не називаю імен, бо в цьому випадку не йдеться про чергову полеміку в пресі. «Мисль польська» репрезентує дещо більше, ніж погляди окремих авторів. Ця газета є органом Національної партії, яка є водночас політичною партією та поважною політичною силою і на еміграції, і в самій Польщі.

*

Не маю наміру дискутувати з тими, чия східна програма складається з емоцій, комплексів та упереджень. Людьми, які виголошують, що все російське є злом і гідне зневаги, мають займатися психіатри, а не політики.

На щастя, величезна більшість поляків усвідомлює, що в наших власних інтересах ми колись мусимо порозумітися з Росією. Усвідомлював це і Роман Дмовський, який, однак, не міг передбачити ні тих національних проблем, ні тих

національних змін, які чекали на Росію попереду. Він думав лише про домовленість із царським істеблішментом.

Цю первинну помилку Дмовського можна також достерегти в міркуваннях сучасних політиків із Національної партії, для яких Росія – це Советський Союз, так само як для Дмовського Росією був царат.

Відомий «Відкритий лист до Хрущова» («Горизонти», 1959, №43) – так само, як і опус автора цього ж листа під назвою «Польща поміж Америкою, Німеччиною, Китаєм та Росією» («Мисль польська», 1.03.1973) – добре ілюструє повторення помилки Дмовського через пів століття.

Ця помилка ґрунтується на двох хибних засновках. По-перше, не годиться шукати порозуміння не з російським народом і суспільством, а з істеблішментом. По-друге, хибним – та вельми принизливим для росіян – є переконання, що тоталітаризм та імперіялізм в Росії є вічними явищами, а тому доводиться розмовляти з царями чи Хрущовим, бо демократичного уряду в Москві ніколи не буде.

Політичні публіцисти з Національної партії здебільшого погоджуються з поглядом, що Советський Союз «приречений на імперіялізм», оскільки будь-яка лібералізація загрожувала б цілісності імперії. Якби 1968 року маленькій Чехословаччині було дозволено здійснити демократичні реформи, було б важко стримувати аналогічні бажання поляків та українців, яких разом понад 75 мільйонів.

На шпальтах «Культури» ми завжди підкреслюємо, що ревізіоністи, радикальні реформісти та революціонери в країнах-сателітах мають шукати контактів та зв'язків з опозицією в самій Росії. У своїх книжках я наводив приклад Індії. Еволюція – щоб досягти очікуваних результатів – мала відбутися не лише в Індії, але й у Великій Британії. Індуси добре це усвідомлювали, і багато років боролися в Англії за зміну поглядів не індусів, а британців.

Історія дає багато доказів того, що з авторитарним імперіялізмом не можна розмовляти на тему незалежності та самовизначення з тієї простої причини, що в рамках

авторитарного імперіялізму не може бути ані демократії всередині, ні лібералізму назовні. Советська влада не може запропонувати Польщі незалежності з тих самих причин, з яких не може запропонувати демократії російському народові.

Ми не обираємо поміж так званою прометеїстською програмою та програмою переговорів із советами, бо такого вибору не маємо. Ми виступаємо за визволення пригноблених Росією народів – не з романтизму, але тому, що іншого шляху для нас не існує, і *de facto* ніколи не існувало.

Жертва суднотрощі на безлюдному острові, яка вимахує носовичком у сподіванні, що її помітять із якогось корабля чи літака, це, поза сумнівом, постать романтична й патетична. Проте ця жертва здійснює єдину реалістичну політику, яку має у своєму розпорядженні, – адже інших можливостей не існує.

Не все шляхетне та романтичне неодмінно має бути нереалістичним. Випробуванням та критерієм реалізму є необхідність. Необхідність порятунку життя, необхідність порятунку державної незалежності. Під час пожежі люди іноді стрибають з другого поверху – бо це є необхідним і єдиним реалістичним рішенням. Необхідність можна визначити як брак вибору. Єдиний шлях є необхідним, а отже – реальним, бо іншого шляху нема.

На еміграції можна виокремити чотири орієнтації щодо польської східної політики.

1. Погляд, висловлюваний публіцистами Національної партії – не одностайний. Здається, не всі члени й прибічники партії підписалися б під відкритим листом до Хрущова. Не всі були б готові прийняти лінію, яка – доведена до своїх логічних наслідків – призвела б до легалізації Національної партії в Народній Польщі. Мені здається, що лише через доступ до товариства «Рах» уламок Національної партії міг би приземлитися в Народній Польщі. Це не надто приваблива пропозиція, і на мій погляд, лише окремі особи можуть розглядати таку можливість.

Більшість ендеків погоджуються з поглядом, який не раз висловлювали публіцисти цієї партії: слід засудити прометеїстську програму як вигадку та вірити, що настане пора, коли Росія побачить свій власний інтерес у чесному порозумінні з Польщею. Ті самі автори, котрі пропагують такий погляд, водночас виголошують, що совети не можуть попустити віжки державам-сателітам, бо це призвело б до розпаду Советського Союзу. Ті самі публіцисти також твердять, що серед неросійських народів, які складають половину населення Советського Союзу, спостерігається величезне зростання націоналізму. Ті самі автори з усього цього роблять висновок, що тепер національне питання в Советському Союзі є чимось цілком іншим, ніж було в часи Леніна.

2. Пілсудчики – а також публіцисти, які висловлюють погляди так званого «замкового» табору – не виступають проти програми визволення за умови, що визволені міста Львів та Вільно повернуться до Польщі. Польща має бути визволена та реставрована в кордонах 1939 року на сході та в кордонах 1973 року на заході.

3. Об'єктивність змушує визнати, що серед прихильників «прозамкового» табору є нечисленні, але сміливі публіцисти, які твердять про необхідність погодитися із сучасним східним кордоном, розуміючи, що годі розраховувати на дружбу з українцями, відбираючи в них Львів, та важко прихилити на свій бік литовців, відбираючи в них Вільно.

4. Останньою називаю східну програму «Культури», не-одноразово презентовану на її шпальтах.

Почнімо з аналізу східної політики Національної партії. Особливо небезпечним мені здається основний пункт цієї програми, а саме твердження, нібито слід шукати порозуміння з російським істеблішментом без огляду на його соціально-політичне забарвлення.

Комуністи також шукають порозуміння з російським істеблішментом. Цитований уже автор «Горизонтів»

написав відкритого листа до Хрущова. Александер Дубчек, як тепер відомо, до останньої миті писав Брежнєву розпачливі листи.

Я вже оминаю той факт, що зазначена тактика зводить незалежницьку Національну партію до статусу ще не визнаного нео-Паксу. Важливішою є відповідь на запитання, чому такі ініціативи не можуть дати позитивних результатів.

Дубчек був не емігрантом із «Горизонтів», а випробуваним комуністом, якого підтримувала переважна більшість чехословацького суспільства, і попри це нічого не досяг. Чому?

Відповідь на цю дилему дав визначний публіцист Національної партії, який листів до Хрущова не писав. Ось його слова:

Відчуття окремішності серед неросійських народів не слабшає, тепер воно значно сильніше, ніж пів століття тому, коли створювали Советський Союз. В останні місяці спостерігаємо демонстрації в Литві, бродіння серед української інтелігенції, зміну уряду в Грузії. Цей внутрішній тиск в СРСР має два наслідки. По-перше, він унеможливило політичну лібералізацію, надання масам більшого голосу, обґрунтовує в очах імперської національності необхідність диктатури російської партії. Цей тиск також позначається на політиці щодо сателітів, змушує до гострішої реакції на ліберальні течії, наприклад, у Чехословаччині, та до щільного контролю підлеглих комуністичних урядів. Нерозважливо розраховувати на принципи советської демократії. Росіяни не можуть собі її дозволити з побоювання, що Советський Союз просто розвалиться.

(«Мисль польська», 1973, №1)

Із суто прагматичного погляду – відкидаючи всілякі ідеології та партійні доктрини – слід визнати, що вимагати від Советського Союзу незалежності Польщі абсурдно, бо совети, допоки хочуть залишатися Советським Союзом, зробити цього не можуть. У Советському Союзі чимало

націй-кандидатів на незалежність, і якби Москва надала незалежність бодай одній з них, Союз, як пише цитований автор, просто розвалився б. Імперіялістичний тоталітаризм можна зберегти лише імперіялістично-тоталітарними методами. Коли не стане імперіялістичних методів, не стане й імперіялізму.

Ми цілковито погоджуємося з наведеним уривком статті, що її надрукувала «Мисль польська». Проте автор цієї статті пов'язаний доктриною своєї партії, і радше писатиме в суперечності сам зі собою, ніж зробить логічні висновки з власного тексту.

Якщо ми визнаємо, що Советський Союз не може дозволити собі жодної лібералізації, позаяк це спричинило б його розпад, – то очевидно, що будь-які переговори із Советським Союзом не поліпшать становища Польщі. Якщо це так – маємо пов'язувати наші дії та надії з тими націями, котрі – так само як поляки – прагнуть незалежності, хоч і знають, що від советської влади цієї незалежності не виторгують.

Уявімо собі, наприклад, що Росія є національно однорідною державою. Безкраї простори від Владивостока до Львова замешкувала б згуртована маса питомих росіян. За таких умов ситуація Польщі була би безнадійна. Наче та дрібка солі, ми розчинилися б у російському океані.

На щастя, так не є. Росія національно не однорідна, а поляки не ізольовані. Єдиний наш шанс полягає в тому, щоб поєднатися з тими, хто – так само як і ми – хотіли би визволитися та самим вирішувати власну долю. Однак автор зазначеної статті відкидає цей єдиний шанс. Відкидає попри те, що, як сам пише, «відчуття окремішності серед неросійських народів не слабшає, тепер воно значно сильніше, ніж пів століття тому».

Прибічники політичних доктрин завжди припускаються однієї принципової помилки. Позаяк Дмовський помер 34 роки тому, він уже не може нічого змінити у своїй політичній філософії, і було б несправедливо звинувачувати

його за те, що його погляди не пасують до нинішньої ситуації. Пристосувати політичну доктрину Національної партії до вимог сьогодення є обов'язком його сучасних живих наступників.

Наприклад, все, що писав Дмовський стосовно єврейського питання, втратило свій предмет, оскільки на 1973 рік у Польщі мешкає лише кілька чи кільканадцять тисяч євреїв.

Найбільше шкодять творцям політичних доктрин їхні «онуки пізні», адже вони вкладають в уста провідників погляди, застарілі на кілька десятиліть, – яких ці провідники ніколи б не висловили, якби були живі.

Дмовський твердив, що польську справу слід пов'язувати з головними історичними течіями доби. Немає сумніву, що визвольна програма та прагнення до національного самовизначення є однією з головних течій нашої доби. На звалищі ідей та ідеологій у другій половині ХХ століття залишилася тільки одна ідея, що зберігає життєвість та динаміку. Ця ідея – націоналізм.

Загалом, навіть найкрасномовніший ендек не переконає мене, що Дмовський, якби був живий, писав би листи до Хрущова чи Брежнєва, так само як ніхто мене не переконає, що Дмовський, якби був живий, злегковажив би визвольні рухи українців, литовців чи білорусів і був би ладен домовитися з офіційною Москвою коштом цих народів. Бо ж Дмовський усвідлював би, що українська проблема сьогодні цілком інша, ніж п'ятдесят років тому, відтак вимагає відповідної переорієнтації польської політики.

Проте муміфікація, здійснювана руками пізніх онуків, є загальним правилом. Муміфікації зазнав не лише Дмовський, але й Пілсудський, не кажучи вже про міжнародних пророків – Маркса та Леніна.

Ще важче зрозуміти «східну політику» пілсудчиків і так званого «замку». Ці панове репрезентують довоєнне гасло «Не віддамо ні крихти». Представники цього табору під прометеїстською програмою розуміють знищення Совет-

ського Союзу, а не політику визволення українців, литовців та білорусів. Зведення прометеїстської програми до нової редакції польської політики щодо національних меншин – найпростіший спосіб перетворити українців, литовців і білорусів на ворогів Польщі.

В Лондоні завжди можна знайти купку українців, що розмовляють польською значно краще, ніж українською, та готові заманіфестувати не так польсько-українську дружбу, як спільну ненависть до советів.

Якби українцям довелося обирати одне з двох – польський або советський Львів – значна частина українських емігрантів висловила б за польський Львів, звісно, за умови, що Львів входив би до складу некомуністичної демократичної Польщі.

Однак послідовна прометеїстська програма передбачає іншу альтернативу. Припустімо, що українці зможуть обирати між Львовом у незалежній демократичній Польщі та Львовом у незалежній демократичній Україні. У такій ситуації немає сумніву, що величезна частина українського народу висловиться за Львів у незалежній Україні.

Східна програма ендеків є послідовнішою за програму «замкового табору». Ендеки відкидають прометеїстську програму, тобто вважають, що не існує жодного причинно-наслідкового зв'язку між польською східною політикою та визволенням України, Білорусі чи Литви. Згідно з ендецькою тезою, поляки – після росіян – є найбільшим слов'янським державним народом, і їхні взаємини мають спиратися на двосторонню основу: не вільно підтримувати визвольних рухів, бо офіційна Москва ніколи не піде на перемовини з прибічниками прометеїзму. Доки ендеки залишаються на позиції двосторонніх польсько-російських перемовин, зазначений погляд є логічним, хоча й огидним, адже передбачається, що за сприятливих обставин Москва визнає нашу незалежність ціною визнання поляками вічної неволі українців, білорусів та литовців.

Ендеки на це відповідають, що політичні програми не можна поділяти на огидні та величні, а лише на ефективні та неефективні. Мета нашої політики не в здобутті незалежності для України чи Литви, а лише в запевненні незалежного існування для Польщі.

Поза сумнівом, це так, і ми не маємо наміру спростовувати зазначені аргументи. Визволення України не є обов'язком Польщі, так само як і визволення Польщі не є обов'язком України.

Справа, втім, стосується іншої проблеми. Оцінка східної політики ендеків залежить лише від відповіді на питання: чи є перспективи двосторонніх польсько-російських перемовин, сьогодні чи в майбутньому, реальною справою?

Вродовж останніх двохсот років Росія, замість перемовин з нами, брала участь у чотирьох поділах Польщі. Так сталося тому, що Росія була і є імперіялістичною наддержавою. Додатковим чинником був і є той факт, що існувала та існує значна диспропорція сил між сусідніми державами. Москва не мусить визнавати Польщу партнером, бо має можливість накинати нам статус васала.

Пропаганда на еміграції мусує плани польсько-чехословацької чи польсько-чехословацько-угорської федерації, призначеної утворити в Центрально-Східній Європі угруповання держав, чий спільний економічний потенціал зробив би з них серйозного кандидата на партнери Росії. Об'єднані у федерацію, ми змогли би політично протистояти імперським зазіханням Москви.

Драма полягає в тому, що Росія – саме тому, що є імперською – не дозволить зреалізувати федералістські плани. Іншими словами, безмежно наївно припускати, що імперська Росія погодиться на будь-які перемовини, які мали б на меті захистити нас від російського імперіялізму. Ще наївніше вважати, що імперська Росія погодиться на перемовини, скеровані на позбавлення Москви плодів та користи з її імперської політики.

Доки Росія залишається імперським колосом у теперішніх кордонах, наші шанси здобути незалежність від Москви дорівнюють нулю. Для того щоб Польща могла повернути собі незалежність, має здійснитися одна з двох умов: або Польща зміцніє, або Росія ослабне. Так чи інак, сучасна диспропорція сил має змінитися, оскільки доки вона зберігається, то цілком очевидно, що ситуація Польщі безнадійна.

Ми не можемо ні перемогти імперську Росію, ні виторгувати в неї для Польщі статус незалежного партнера.

Якщо головною, хоч і не єдиною, причиною невдач польської східної політики впродовж останніх двохсот років ми визнаємо російський імперіялізм, тоді слід запитати: чи позбудеться Росія, і коли позбудеться імперіялізму?

Росія, за аналогією з іншими великими державами, позбудеться імперіялізму, коли втратить імперію. Марно було б спекулювати на тему, коли і за яких умов розвалиться советська імперія. Вистачить ствердити, що в добу чимраз потужніших національно-визвольних рухів советська імперія стає дедалі більшим анахронізмом, дедалі більшою «особливістю» XX століття.

Імперська Росія загрожує Китаю. Ми переконані в тому, що коли Китай зміцнить свою промисловість та ядерний потенціал, він застосує конкретнішу політику щодо Советського Союзу. Гадаю, на міжнародних форумах Китай вимагатиме незалежності для прибалтійських держав та України. В Пекіні добре усвідомлюють, що лише через національну проблему можна розчленувати Советський Союз та зменшити Росію до відповідних територіальних пропорцій.

Хтось може сказати, що східна програма нам не потрібна, доки існує советська імперія. Ми встигнемо сформулювати цю програму в той час, коли Советський Союз перебуватиме в стані розкладу.

Не можу погодитися з такою тезою. Криза в Советському Союзі – незалежно від її форми – створить для

пригноблених народів кон'юнктуру, яку ми зможемо використати або змарнувати. Шанси змарнувати цю можливість кон'юнктуру дуже великі саме тому, що не існує узгодженої програми.

Якби я був російським імперіялістом, то тішився би припущенням, що в час війни або серйозної кризи пригноблені народи, радше за все, не зможуть утворити спільного фронту – що було б дуже небезпечно. Я вважав би значно ймовірнішим, що поляки, українці та литовці – щойно матимуть бодай одну вільну руку – вчепляться одне одному в горлянку, і це дозволить Москві частково опанувати ситуацію.

Віддати у певний момент Львів Польщі було би сміховинно низькою ціною – якщо в такий спосіб можна зруйнувати порозуміння 33 мільйонів поляків із 44 мільйонами українців.

Східна програма не має забігати задалеко у майбутнє та будувати плани, що можуть стати предметом обговорення лише після здобуття незалежності. Спостерігаючи, як повільно відбувається об'єднання в західному блоці, було б непередбачливо планувати на еміграції утворення федерації чи понаддержавних зв'язків у майбутній Східній Європі. Полишимо це тим, хто дочекається днів визволення.

Наше завдання – до того ж немале, і, сподіваємося, не сизифове – очистити поле від жахливих помилок, які дозволили Росії уярмити наші народи. Польща та Україна займають територію майже в мільйон квадратних кілометрів із населенням близько 80 мільйонів. Нема жодних об'єктивних причин, щоби 80 мільйонів європейців – які живуть в одній із найбагатших частин нашого континенту – були позбавлені елементарних прав, що їх мають навіть громадяни Уганди чи Танзанії.

Першим пунктом польської східної політики має бути визнання права на самовизначення та незалежне існування всіх народів, пригноблених советами. З польського погляду, цей пункт особливо стосується українців, білорусів та литовців.

Оскільки згода та одностайний фронт пригноблених народів є головною умовою ліквідації – за сприятливих обставин – російського імперіялізму, нам слід запевнити українців та литовців не лише в тому, що ми не маємо територіальних претензій на Вільно та Львів, але й у тому, що не захопимо зброєю ці міста, навіть якби обставини нам у цьому сприяли.

Сучасна Польща є національно однорідною країною. Польща не потребує нових міст чи територій – натомість потребує хоча б мінімальної незалежності. Ми не можемо боротися із советським імперіялізмом під прапором імперіялізму польського – не вільно протиставити советській національній політиці польську національну політику, бо народи, над якими по черзі панували Польща та Росія, прагнуть тепер не так ліберальної національної політики, як права на самовизначення.

Ми бажаємо дружніх стосунків із російським народом. Лешек Колаковський, який знає та розуміє комунізм із власного болісного досвіду, в статті під назвою «Польська справа» (у квітневому числі «Культури») написав, що «советизм позбавляє самих росіян їхньої вітчизни, історичної тяглості, мови як об'єднавчого чинника національної свідомості».

Від себе додамо, що советські тоталітаристи приносять у жертву на вівтар загарбницького імперіялізму російське мистецтво та літературу, без яких російська національна культура приречена на виродження. Не лише не існує жодної суперечності в позиції проросійській і водночас антиросійській, але й навпаки, справжня доброзичливість до російського народу має дорівнювати негативному ставленню до советизму. Ніхто з нас не вважає, що Герек та його партія є саме тим урядом, на який заслуговує Польща. Лише безмежна зневага могла би породити переконання, що хоча сталіністи на кшталт Брежнєва чи Герека для поляків є кривдою, вони, втім, цілком пасують росіянам, бо росіяни на краще не заслуговують.

Повторюємо, що з погляду геополітики Польща перебуває в складній, а на сьогоднішній день просто безнадійній ситуації. Однак, ми проголошуємо, що геополітика – це не тільки Росія, але також і Польща, Україна, Литва, Білорусь. Геополітика робить Польщу державою-сателітом. Але та сама геополітика спричинила й те, що росіяни становлять менше 50% населення Советського Союзу. Геополітика *de facto* є ахілесовою п'ятою советів, що опинилися поміж націоналістичним Китаєм та вогнищем національних рухів у Советському Союзі та державах-сателітах.

Проминуло все, за винятком націоналізму. Не ХІХ, а ХХ сторіччя позначене гаслом націоналізмів. Я стверджую це без радості, оскільки сам ніколи не був і не є націоналістом. Проте слід відрізнити захисний націоналізм від націоналізму загарбницького. Я виступаю проти насильства, але очевидно, що людина, на яку напав бандит, має право на захист, хоча захист майже завжди є захисним насильством.

Так само, хоча я виступаю проти імперіялістичного націоналізму, вважаю, що кожен народ має право на захист, який неможливий без посилення націоналістичних почуттів. Націоналізм стає злом, коли вироджується в загарбництво – іншими словами, коли не тільки захищає своє, але й зазіхає на чуже.

Треба також спробувати прокоментувати таке твердження. Політичні публіцисти Національної партії вважають аксіомою, що розпад Советського Союзу неможливий без війни. З цієї аксіоми вони роблять висновок, що прометеїстська програма є утопією.

Наполеон був у Москві. Гітлер стояв у передмістях Москви, і ні в першому, ні в другому випадку до розчленування Росії не дійшло. Тож на яких історичних передумовах наші опоненти ґрунтують своє категоричне твердження, що без війни розпад Росії неможливий?

Я особисто вважаю, що процес розпаду Советського Союзу чи його перетворення на *commonwealth** народів не може розпочатися у Вашингтоні чи Пекіні, а може початися й дозріти лише в самій советській імперії. Лише тоді війна зможе відіграти роль чинника, що сприятиме визвольним рухам. Імовірна російсько-китайська війна, якби почалася передчасно, з погляду визвольних рухів була б лише змарнованим шансом.

У статті під назвою «Технологічне розуміння історії» («Культура», ч. 4/307) я висловив думку, що технологія робить сильних архісильними, а слабких – архіслабкими. Цей погляд історично цілком обґрунтований. Оскільки гітлерівський Райх виробляв у 10 разів більше сталі, ніж Польща, ми були приречені на поразку. Спираючись на цю історичну аналогію, можна дійти висновку: той факт, що совети мають ядерну зброю, якої не маємо ми, визначає, що на війну розраховувати не вільно, позаяк цю війну ми програємо.

Заради об'єктивності слід, однак, підкреслити, що технологія, а надто ядерна технологія, часто зводить на нівець спекуляції історичними аналогіями.

Американські фахівці вважають, що у зв'язку з енергетичною кризою в найближчі 50 років доведеться у великому обсязі розбудовувати атомні електростанції. Передбачається також, що в другій половині ХХІ століття технологія знайде спосіб діставати енергію просто від сонця та океанів. Це два величезні потенціали природної енергії, що їх досі не використовували.

Та це перспектива далекого майбутнього. Натомість сьогодні нам доступна лише атомна енергія. Фахівці звертають увагу на те, що атомні електростанції у багатьох аспектах небезпечні, і не лише для здоров'я. Тієї миті, коли країну вкриють сотні пристроїв такого типу, постане небезпека, що якогось дня група терористів захопить одну

* *Commonwealth* (англ.) – співдружність (Ред.).

з атомних електростанцій і зможе диктувати свої умови Вашингтону.

Створення примітивної атомної бомби є порівняно простою операцією, якщо мати атомний матеріал. Здобути цей матеріал буде з кожним роком все легше.

Я вже наводив інформацію, щоб показати: спекуляція історичними аналогіями часто підводить. У 1939 році Гдиню захищали косинери, що ніби воскресли з Рацлавицьких полів. Тоді в Польщі завершилося ХІХ століття. Але хто може сказати, якою зброєю та якими бомбами оперуватимуть повстанці в сучасній Східній Європі?

Не будемо проорокувати – слід тільки ще раз наголосити, що советська імперія в добу чимраз сильніших національних рухів є анахронізмом. Анахронізми іноді тривають довго, але врешті-решт завжди падають.

Завданням польської східної політики має бути розбудова та посилення всіх відцентрових сил у Советському Союзі та згуртування спільного фронту пригноблених со-
вета́ми народів – не оминаючи й самих росіян.

Я вже давно змирився з фактом, що, мабуть, не дочекаюся миті визволення. Натомість мені болить, що ми не готові до цієї миті, що нема цілковитого порозуміння між поляками та українцями, білорусами й литовцями. Мені болить, що серед нас ще є політики, готові до перемовин з імперіялістичною Москвою понад головами та коштом братніх народів. Мені болить, що на еміграції існують угруповання заслужених патріотів, для яких мертвий легалізм кордонів 1939 року важливіший за імператив одностайних дій пригноблених народів. Мені болить, що так мало поляків шукають порозуміння і співпраці з новим російським поколінням.

Дозвольте мені повторити ще раз: політична кон'юнктура, на яку ми чекаємо, нічого нам не дасть, якщо ми не будемо до неї добре приготувані.

Юліуш Мєрошевський

Російський «польський комплекс» та простір УЛБ

Ми боїмося росіян. Ми боїмося росіян не на полі бою, бо порівняно недавно здобули над ними відчутну перемогу. Ще живуть серед нас люди, які брали участь у битві під Варшавою 1920 року.

Ми боїмося російського імперіялізму – російських політичних планів. Чому росіяни воліють мати держави-сателіти – як-от Польщу, Чехословаччину чи Угорщину – замість доброзичливих, більш-менш нейтральних сусідів? У рамках теперішньої ситуації логічної відповіді на це запитання нема. Якби Західна Німеччина мала нині сильне військо, атомну зброю та плекала ідею тотального реваншу, тоді роль сателітарних держав як оборонного валу Росії була би зрозуміла. Однак сучасна Німеччина, як відомо, не має нічого спільного з мілітаризмом. У моїй німецькомовній книжці, що вийшла 10 років тому, я ризикнув висловити погляд, що німецькі танки вже ніколи не з'являться у передмістях Москви. В історії повторюються певні ситуації, однак у більшості випадків вона є каталогом самих лише прем'єр. Історія викликає захват, оскільки «те саме» ніколи не є «тим самим», і майже тотожні ситуації в нових виданнях породжують відмінні результати.

Однак історична зумовленість спричиняє те, що ми надто великої ваги надаємо речам постійним і надто малої – змінам. Старші люди – зокрема й автор цих рядків – особливо схильні повторювати, що по суті ж нічого не

змінилося. Росія є імперіялістичною, бо завжди була імперіялістичною. Інстинкт пошуку констант підказує нам, що й Німеччина насправді не змінилася, і за сприятливих обставин озброїться до зубів і зазіхатиме на наші західні землі.

Політика на 70, а може навіть на 80% є дискусією на тему історії. Ніхто з нас докладно не знає, про що говорять на таємних нарадах члени кремлівського політбюро. Ніхто з нас не знає, що в глибині душі думає і планує Брежнев. Однак з історії нам відомо, що думали та планували його попередники протягом останніх двох століть. Отож ми робимо висновок, що Брежнев думає так само, як його попередники, оскільки «посутньо нічого не змінюється».

Звісно, історична зумовленість у цій ситуації може ввійти в явну суперечність із дійсністю, проте назагал історія має більшу силу навіювання, ніж сьогодення. Історія височить над сьогоденням, як батько над своїм малолітнім сином.

Ми дивимося на росіян, обтяжені історичним баластом. А росіяни? Чи, дивлячись на Польщу, вони так само обтяжені історичним баластом?

Едгар Сноу у своїй книжці під назвою «Journey to the beginning» наводить довгу розмову сам на сам із Максимом Літвіновим у Москві.

Мабуть, варто нагадати, що Літвінов був одружений з англійкою, добре знав Захід і вільно розмовляв англійською. У той час його кар'єра добігала кінця, і він це добре усвідлював.

Коли Сноу запитав його про Польщу, Літвінов відповів, що росіяни в жодному разі не можуть погодитися на повернення «беківської» групи (так Літвінов назвав польський уряд у Лондоні).

Цікаво, що Літвінов не висував жодних застережень ідеологічного характеру. Він не говорив про польських реакціонерів, капіталістів чи поміщиків. Натомість сказав, що польський уряд у Лондоні – а надто Соснковський – репрезентує концепцію польського історичного імперіялізму і

прагне відбудови польської імперії XVI–XVII сторіч. На думку Літвінова, для досягнення цієї мети Бек був готовий укласти союз із Німеччиною, а лондонські поляки заради цього ж готові укласти союз із американцями.

Тоді ми були на межі наших біологічних сил, виснажені гітлерівською окупацією та боротьбою в підпіллі – ми мріяли про шматок польського даху над головою, а не про імперію. Але для Літвінова ми були потенційним суперником.

Я був здивований, читаючи оповідь Едгара Сноу – мені здавалося трагікомічним, що досвідчений політик 1944 року міг запідозрити нас в імперіялізмі. Це виглядало так, ніби мрущого з голоду жебрака хтось цілком серйозно попереджав про небезпеку надуживання їжею та питвом.

І однак... перечитавши висловлювання Літвінова, я дійшов висновку, що в них немає нічого комічного. Літвінов дивився на Польщу так, як поляки дивляться на Росію – з позиції історичної зумовленості.

Для росіян польський імперіялізм є вічно живим історичним пуртом. Не треба зазирати надто далеко в минуле, щоби знайти свідків польської присутності в Києві.

Коли Миколайчик сказав Сталінові, що Львів ніколи не входив до складу Російської імперії, Сталін відповів: «Львів не належав Росії – але Варшава належала». І за мить додав: «Ми пам'ятаємо, що поляки колись були в Москві».

Багато хто з нас вважає, що поляки вилікувалися від імперіялізму. Зате росіяни вважають інакше. Історична зумовленість породжує в них побоювання, що якби поляки здобули незалежність, то стали б на імперський шлях, із яким їх завжди ототожнювали.

Чи справді ця імперська течія для нас уже в минулому – чи справді безпідставним є «польський комплекс» в росіян?

На мою думку, це не так. Багато сучасних поляків мріють не лише про польський Львів та Вільно, але й про польський Мінськ та Київ. Багато хто вважають ідеалом незалежну Польщу у федерації з Литвою, Україною та Білоруссю. Іншими словами, альтернативою до російського імперіялізму може бути лише польський імперіялізм, і так було завжди.

При цій нагоді, либонь, варто проаналізувати один типовий еміграційний феномен. Після того як на шпальтах «Культури» з'явилася моя стаття під назвою «Польська „Ostpolitik“»^{*} – я отримав чимало листів від поляків і з багатьох країн, які цілковито підтримували викладену в цій статті програму. Не бракувало й листів від людей пера. Кілька з них зауважили, що давно вже змирилися з думкою про втрату Львова та Вільна, хоча й не пишуть на цю тему, аби не дратувати громадську думку.

Ми дійшли до парадоксальної ситуації. Погляди еміграції розвиваються та зазнають змін, натомість погляди істеблішменту та керованої ним преси не змінилися впродовж останніх 30 років. Ба більше: я маю докази, що навіть деякі представники еміграційного істеблішменту поділяють наші погляди щодо Львова та Вільна, але ніколи не зізналися б у цьому публічно, щоб не наразитися на осуд. Чий осуд?

Існує дві групи людей, що відкидають будь-які аргументи та дискусії в цій справі. До першої належать насамперед ті, хто походить зі Східної Малопольщі або з Віленщини. Для цих поляків прив'язаність до землі – хоч і не батьківської, але рідної – унеможлиблює прийняття раціональних аргументів.

До другої групи належать ті, хто задля збереження легалізму зводять ідею незалежності до абсурдної концепції реставрації Другої Речі Посполитої. Не існує іншої Польщі, крім Польщі довоєнної Конституції з президентом, сеймом і сенатом. Лише відроджена та незалежна Друга Річ Посполита могла б через ухвали сейму, затверджені президентом, зректися Вільна чи Львова.

Вадою цієї концепції є той факт, що, хоч і можна вважати аксіомою, що коли не ми, то наступні покоління дочекаються незалежності Польщі, то, однак, так само слід визнати аксіомою й те, що довоєнна конституція не буде чинною на території Польщі ані дня. Визволений народ

сформує сейм, який ухвалить нову конституцію, що відповідатиме новим політичним, суспільним та економічним умовам. Переважна більшість суспільства і в Польщі, і на еміграції не має щодо цього ані найменшого сумніву.

Отож, хоча ніхто й не вірить у приєднання Львова та Вільна до Польщі, цей міт підтримують офіційно з легалістичних міркувань. Крім того, панує загальне переконання, що позаяк ґрунтований на легалізмі еміграційний уряд не може провадити жодної реальної політики, то байдуже, чи претендуватиме він на Львів та Вільно, або ж на Мінськ та Київ.

Та насправді це зовсім не байдуже. На еміграції ми не можемо здійснювати жодних територіальних змін, зате можемо й повинні встановити певні принципи. На Заході формується нова російська еміграція. Із цими людьми ми маємо започаткувати діалог та шукати порозуміння. Перше питання в цьому діалозі має стосуватися національного питання.

Нові російські емігранти є антисоветськими. Втім, ми знаємо, що російськими імперіялістами були люди, дуже далекі від комунізму чи навіть соціалізму. Тому показником політичної позиції кожного нового російського емігранта має бути його ставлення до національного питання.

Очевидно, що той самий критерій слід застосовувати і до нас самих. Ми не можемо вважати, що кожна великоросійська програма є імперіялізмом – натомість польська східна програма жодним імперіялізмом не є, а лише такою собі вознесеною «ягелонською ідеєю».

Іншими словами, ми можемо вимагати, щоб росіяни зреклися імперіялізму лише за умови, що самі раз і назавжди зречемося нашого традиційно-історичного імперіялізму в усіх його формах і виявах.

Це тільки для нас «ягелонська ідея» не має нічого спільного з імперіялізмом. А для литовців, українців і білорусів вона є традиційним польським імперіялізмом у найчистішому вигляді. Річ Посполита завершилася цілковитою

^{*}У цьому виданні с. 179–194. (Ред.)

полонізацією литовської шляхти, і найпалкіше визнання любові до Литви («О краю мій, Литво! Ти на здоров'я схожа!») було написано польською мовою. Поляк не може навіть уявити такої ситуації. Чи можна уявити собі Словацького, який писав би лише російською? Росіяни намагалися нас русифікувати, але не спромоглися відібрати в нас жодного поета чи письменника. Навпаки, русифікаційний тиск у XIX столітті спричинив небувалий розквіт польської мови та літератури.

Приємно казати собі, що польська культура є привабливою – для багатьох значно привабливішою за російську культуру. Однак із литовської чи української перспективи той самий факт означає, що поляки є небезпечнішими асимільаторами, ніж росіяни. Потрібна лише відповідна кон'юнктура, щоби поляки змогли вповні розгорнути свої асимільаторські крила.

Росіяни у своїй підступній національній політиці використовують козир привабливості польської культури. У Вільні виходить щоденна газета польською мовою, приїздять театри з ПНР тощо, тощо. Об'єктом цієї операції є не польські мешканці Литви, спрагли рідного слова. З російського погляду вплив польської культури – навіть у ПНР-івському виданні – гамує процес витворення суто литовського націоналізму та власне литовської культури. Звісно, все, що гамує процес кристалізації литовської національної відрубності, Москва щиро заохочує.

У Східній Європі – якщо на цих теренах колись запанує не лише мир, але й свобода – нема місця жодному імперіалізові: ані російському, ні польському. Ми не можемо вимагати, щоб росіяни віддали українцям Київ, водночас волаючи, що Львів має повернутися до Польщі. Це і є саме та «подвійна бухгалтерія», яка в майбутньому не дозволить нам зламати бар'єр історичної недовіри між Польщею і Росією. Росіяни підозрюють, що ми антиімперіалісти, однак антиімперіалісти лише стосовно до росіян – тобто ми прагнемо замінити російський імперіалізм польським.

Позначивши задля зручності весь простір, який обіймає територію України, Литви та Білорусі, літерами УЛБ, слід ствердити, що в минулому, а подекуди й сьогодні – простір УЛБ був чимось більшим, ніж просто «яблуком розбрату» між Польщею та Росією. Простір УЛБ визначав форму польсько-українських стосунків, прирікаючи нас або на імперіалізм, або ж на становище сателіта.

Божевільям було би припустити, що, визнавши проблеми УЛБ внутрішньою російською справою, Польща зможе поліпшити свої взаємини з Росією. Суперництво між Польщею та Росією на цій території завжди мало на меті встановити гегемонію, а не добросусідські польсько-російські взаємини.

З російського погляду інкорпорація простору УЛБ до російської імперії є необхідною умовою, що уможливить зведення Польщі до становища сателіта. З перспективи Москви Польща мусить бути сателітом у тій чи іншій формі. Історія вчить росіян, що по-справжньому незалежна Польща завжди сягала Вільна й Києва та намагалася встановити свою гегемонію на просторі УЛБ. Успіх цих історичних прагнень поляків дорівнював би ліквідації імперського статусу Росії в Європі. Іншими словами, Польща не може бути справді незалежною, якщо Росія збереже свій імперський статус в Європі.

З польського погляду справа виглядає аналогічно. Ми завжди прагнули встановити гегемонію на просторі УЛБ – чи то військовим шляхом, а чи висуваючи федеративні плани – оскільки історія вчить нас, що панівна на цій території Росія є непереможним суперником. Від суперника-переможця годі очікувати чогось окрім неволі.

Я хотів би підкреслити два пункти. По-перше, неможливо обговорювати польсько-російські взаємини поза контекстом простору УЛБ, бо польсько-російські стосунки завжди були похідними від ситуації, яка в той чи інший історичний період панувала на цих теренах.

Якби не було Гітлера, якби не було Другої світової війни, якби німці були мирно налаштованими добрими європей-

цями, то й попри це існувала б загроза для незалежності Польщі з боку Росії, бо ж 1920 року ми здобули перемогу під Варшавою, а не під Києвом. Після смерті Сталіна завершилися б чистки та винищення найкращих офіцерів советської армії, Росія повернулася б до збройного змагання, яке Польщі врешті-решт суджено було би програти. Рано чи пізно військова перевага Росії над Польщею стала б такою значною, що Москва – за допомогою чи без допомоги Німеччини – накинула б нам свій протекторат. Це було неминуче, і в Польщі не бракувало політичних публіцистів, які це усвідомлювали. Адольф Бохенський, блискучий публіцист, що загинув під Анконою (згідно зі своїм твердженням, що «з цієї війни не належить вертатися»), у книжці, яку видав Єжи Гедройць на початку ери «Нової Німеччини» – коли ніхто в Європі ще не усвідомлював, ким є Гітлер і які в нього плани – радив порозумітися з Німеччиною. Метою цього порозуміння було відірвати від Росії Україну. Завжди йдеться про Україну, Литву та Білорусь, бо ситуація на цих територіях визначає польсько-російські взаємини.

І, по-друге. Мені здається, що наскільки росіяни завжди недооцінювали і досі недооцінюють українців, настільки ж завше переоцінювали й надалі переоцінюють поляків. Вони завжди бачать в нас суперників – активних чи лише потенційних, але неодмінно суперників. Хрущов, щоправда, дозволив вивезти зі Львова Рацлавицьку панораму, зате водночас категорично забороняв відкриття доступу до панорами для польської громадськості, бо вважав, що Рацлавицька панорама нагадуватиме полякам збройне повстання проти Росії. Знаний епізод із виставою Міцкевічевих «Поминок» відбувся на тому ж тлі.

Однак повторення великомасштабних «грудневих подій» у Польщі видається мені значно ймовірнішим, аніж вибух збройного повстання проти Росії. На еміграції нема жодного політика, який закликав би поляків у Польщі до збройного повстання. Натомість росіяни бояться не так суспільної ре-

волюції в Польщі, як національного повстання. Вони також вважають, що робітнича революція, спрямована на повалення партійного провідника та його режиму, за кілька днів утратила б економічно-суспільні риси й перетворилася б на загальнонаціональне повстання проти Росії.

Слід також пам'ятати, що саме поляки, а не росіяни, пережили шок Варшавського повстання, шок зради Польщі західними союзниками, шок окупації країни советськими військами. Ми цілковито програли війну, бо не залишилось ані клаптика незалежної Речі Посполитої. На попіл перетворилася наша традиційна концепція Польщі як передмур'я західної цивілізації. Нас зрадила наша власна історія, якій ми поклонялися в літературі, малярстві, музиці. Ми зробили найстрашніше відкриття, яке лише можна зробити, а саме виявили, що Історія є чернеткою нотаток із «мертвого дому», а не живим минулим, підтверджуваним у сучасності. За таких умов полякові важко було не стати історичним ревізіоністом. Нічого дивного, що навіть католицькі письменники й некомуністи, що відмежовувалися навіть від соціалізму, на руїнах «екзотичних союзів» виголошували, буцімто спілка із Советським Союзом покликана бути наріжним каменем польської політики. То була свідома відмова від позиції суперника та прийняття позиції васала.

Але мусимо пам'ятати, що цей травматичний досвід був зазвичай одностороннім і стосувався лише до поляків, а не до росіян.

Не існує предмету, що позначається оптимістичною назвою «всесвітня історія». Не лише всесвітньої історії нема – нема навіть європейської історії. Існує лише історія польська, російська, французька, німецька тощо. Битва під Віднем із королем Собеським на першому плані, як її подає польська історія, мало схожа на битву під Віднем у переказі німецької історії.

Історію на бігу зупиняє політика. Тому політичному публіцисту слід уміти дивитися на історію з висоти пташиного лету. Щодо нашого предмету, то політик мусить

уміти дивитися на перебіг подій не лише очима поляка, але й очима росіянина. Адже політика є продовженням історії, і неможливо зрозуміти російську політику, не розуміючи, як росіяни сприймають історію. Польський народ завжди відігравав значну роль у російській історії, і нам необхідно добре зрозуміти, з якої перспективи на нас дивляться росіяни.

Ситуація наприкінці Другої світової війни нагадувала ситуацію після Єнської битви. Наполеон панував у цілій Європі, залишалося тільки дві непідкорені держави – Росія та Англія. Наполеон був у Москві – Гітлер був в околицях Москви. В обидвох випадках головними союзниками Росії були клімат і відстані. Важко змалювати, який вплив російські відстані справляють на західних європейців. У Франції або Німеччині сто кілометрів – це величезна відстань, а в Росії сто кілометрів – ніщо. У спогадах одного німецького офіцера я знайшов означення Росії як країни без горизонту. За обрієм, якщо до нього дістатися, лежать нові поля, пагорби та річки – а за новим обрієм знову поля, пагорби та річки, і так без кінця-краю, тиждень за тижнем, місяць за місяцем. Цитований німецький офіцер пише, що навіть улітку після багатьох тижнів маршу ці нескінченні російські простори в найвитривалішій навіть людини зрештою викликають почуття безсилля.

Росіяни зазнали величезних втрат. Але історія їх не зрадила – тобто сучасність підтвердила минуле. Гітлерові війська, так само як Наполеонові, знесилені кліматом і відстанями, були переможені та відкинуті далеко поза межі російської імперії.

У Польщі технологічний переворот – авіація і танки – вибив із наших рук традиційну зброю, тобто кінноту. Ми, поза сумнівом, мали найліпшу кінноту в Європі, але в нашому випадку сучасність не підтвердила історії. Навпаки, традиція виявилася беззубою бабцею супроти моторизованих танкових частин, що перемогли нас за 17 днів.

Все, що я написав вище, має проілюструвати той факт, що історія не зрадила Росії, а навпаки, підтвердила традиційні російські засади. Внаслідок цього росіяни – на відміну від поляків – уважають, що від часу Єнської битви нічого не змінилося. Росія має інший суспільно-політичний лад, але, як і раніше, є імперською та неперепоною. У нашого польського світу випало дно – як образно висловилися б англійці. Але в російського світу революція дна не вибила, бо Росія є і залишається історично тотожною, тобто імперіалістичною та загарбницькою.

Візьмімо ще один приклад. Революція і поразка, що спіткали Османську імперію внаслідок Першої світової війни, позбавили Туреччину її історичної ідентичності. Туреччина припинила бути імперською наддержавою. В результаті сучасні турки мислять цілком інакше, ніж мислили їхні діди та прадіди ще кілька десятиліть тому. Натомість жовтнева революція не відібрала в Росії імперії і ані на йоту не змінила російської історичної диспозиції. Після Другої світової війни Сталін поведився і діяв як цар і самодержець. Вся Русь – символ і представник російської імперської ідеї.

Ми всі це знаємо, але небагато хто з нас усвідомлює, що цей російський історичний консерватизм поширюється і на оцінку Польщі та поляків. Літвінов говорив про відбудову польської імперії XVI–XVII століть, що нам здається кумедним, але для Літвінова – на відміну від нас – XX століття було продовженням XVI й XVII століття з тією самою традиційною проблематикою, не виключаючи й проблематики польської. Так само як царі, Сталін, Літвінов і Брежнев уважали й уважають, що на території України, Литви та Білорусі можуть панувати або поляки, або росіяни. Немає історичного третього шляху – існує лише вибір між польським та російським імперіалізмом.

Росіяни нас переоцінюють, позаяк дивляться на нас зі своєї історичної перспективи. Натомість поляки – хоча й пишаються своїм історичним минулим і мають до нього сентименти – вважають водночас, що давня імперська слава не має нічого спільного з сьогодишньою дійсністю.

Ми поводимося ніби шляхтич, що втратив маєток. Недолуга економіка, несприятлива доля, а понад усе злий сусід спричинилися до того, що ми втратили «маєток», який належав нам за Божим і людським правом. Однак ми втішаємося тим, що «історична справедливість» покарала українців, литвинів та білорусів, бо замість добрих польських панів вони тепер мають поганих советських.

Протягом трьох століть ми мали перевагу на Сході. Як-що Вічний мир Гжимультовського (1 травня 1686 року) вважати переломним пунктом в історії польсько-російських стосунків, слід визнати, що тепер Росія ось уже три століття поспіль має перевагу на Сході. Ця «альтернативність» – або ми, або вони – унеможливило нормалізацію стосунків між Польщею та Росією. Через цю «альтернативність» поляки, так само як і росіяни, не вірять у можливість третього шляху, а оскільки *tertium non datur*, ми приймаємо становище сателіта як сумний, але неминучий стан речей. У системі «або ми, або вони» цього разу перевагу мають вони.

А втім, існує все ж відмінність між поляками та росіянами. Перевагу росіян підтвердила історія. Натомість наші війни, повстання і навіть перемоги Історія перетворила на ніщо. Ми тримаємося системи «або ми, або вони», бо не знаємо й не маємо іншої системи. Проте більшість поляків уже не вірить в цю систему, не вірить, що ми колись змогли б досягти переваги над Росією. Плодом цієї невіри є ментальність сателіта й сервілізм.

Я також не вірю у систему «ми або вони» – не вірю, що ми колись будемо спроможні випхати Росію з околиць Перемишля під Смоленськ. Я вважаю також, що зазначена система – хоч і глибоко історично закорінена – сьогодні є анахронізмом, варварським анахронізмом. Українці, литовці й білоруси у XX сторіччі не можуть бути пішаками в історичній польсько-російській грі.

Я прагнув показати, що система «ми або вони», – хоча й спирається на багатовікову традицію, – за своєю суттю є отруйним джерелом. Ми маємо шукати контактів і поро-

зуміння з тими росіянами, які будуть готові визнати повне право на самовизначення для українців, литовців та білорусів, і – що так само важливо – маємо самі раз і назавжди відмовитися від Вільна, Львова та будь-якої політики чи планів, скерованих на принагідне встановлення нашої гегемонії на Сході коштом згаданих народів. Поляки, як і росіяни, повинні зрозуміти, що лише неімперіялістична Росія та неімперіялістична Польща мають шанси на встановлення та впорядкування своїх узаємин. Нам слід зрозуміти, що кожен імперіялізм поганий, і російський, і польський – і реалізований, і потенційний, в очікуванні сприятливої кон'юнктури.

Слід визнати в майбутньому повне право на самовизначення для українців, литовців та білорусів, бо цього вимагають польсько-російські інтереси. Лише на цьому шляху було б можливо подолати катастрофічну систему «ми або вони» – систему, яка сьогодні пропонує Росії союз із сателітарною Польщею, водночас зумовлюючи, що, якби завтра вибухнула російсько-китайська війна, переважна більшість поляків бажала би перемоги китайцям.

Зі щойно аналізованих причин так зване національне питання є не лише основною російською проблемою, але й основною російсько-польською проблемою. Тільки радикальне розв'язання цієї проблеми спроможне змінити польсько-російські стосунки.

Здається, зростає відсоток росіян, які зазначену проблему усвідомлюють. Ще раз хочу наголосити, що ментальність «ми або вони» має зникнути не лише серед росіян, але й серед поляків. Це двосторонній процес. Поляки, що терпляче чекають на хвилю реваншу та реставрацію «передмур'я», потужно зміцнюють російський імперіялізм.

На початку цієї статті я згадував М. Літвінова, для якого історична система «ми або вони» 1944 року була так само живою й актуальною, як і впродовж трьох попередніх століть. Літвінов уважав, що треба нарешті довершити справу,

започатковану Андрусівським перемир'ям (3 січня 1667 року), коли Польща віддала Москві Смоленськ, Чернігівщину, Сіверщину та Київ.

Рівно через тридцять років після розмови Едгара Сноу з Максимом Літвіновим онук того-таки Максима Літвінова – Павел Літвінов вийшов на контакт із паризькою «Культурою» та наблизився до нашої позиції.

І нарешті, останній пункт цих міркувань. Поляки нині ставляться з нехиттю до високих гасел, слоганів, до всілякої романтичної фразеології. Однак не можу опертися враженню, що у своєму антиромантизмі поляки виливають немовля разом із купільню. Політика народу в неволі має поєднувати людей різних переконань і тому повинна спиратися на моральний ідеал, який очищував би нашу програму незалежності та надавав цій програмі етичного виміру. Цього морального, понаднаціонального виміру бракує всім сучасним незалежницьким програмам.

Нікого не можна привабити ідеєю економічного зростання чи гаслом «кольоровий телевізор у кожен будинок й автомобіль перед кожним будинком». Хоча всі хочуть мати автомобіль, ніхто не готовий вмирати за автомобілем та кольорові телевізори. У В'єтнамі, на Кіпрі, у Середній Азії, в Північній Ірландії, в Анголі чи в Мозамбіку люди вмирають за ідеї нерідко хибні, але в які вони щиро вірять.

Сучасні поляки – і в Польщі, і за кордоном – ні в що не вірять щиро. Безідейні люди («смерть фраерам») цілковито беззбройні перед насильством та становлять класичний матеріал для масового виробництва невільників.

Читаючи «Архіпелаг ГУЛАГ», ми маємо дійти висновку, що ці велетенські, багатомільйонні табори без допомоги в'язнів не могли б постати навіть в уяві. Філософія «смерть фраерам», що її шанує переважна більшість в'язнів, у поєднанні з насильством совєтської влади чинить з «Архіпелагу ГУЛАГ» прибутковий бізнес.

Очевидно, що найбільшими простаками є саме прибічники гасла «смерть фраерам», і «Архіпелаг ГУЛАГ» є монументальним підтвердженням цієї тези.

Ідея самовизначення і свободи для братніх народів, що відокремлюють нас від Росії, з одночасним щирим зреченням будь-яких імперіялістичних планів, до яких слід зарахувати сподівання на домовленість із Москвою понад голови і коштом цих народів, – така програма могла би повернути незалежницькій політиці високий моральний мотив, якого сьогодні їй бракує.

Що ми можемо протиставити «Архіпелагові ГУЛАГ» – якщо вважати його за символ системи? Ми не маємо Солженициних – зате маємо Івашкевичів, апостолів дозволеного успіху. На еміграції маємо запеклий антикомунізм, який не породжує нічого, крім звирячої ненависти до Росії. Цьому антикомунізмові бракує морального виміру, бо він зливається з національним сгоїзмом і навіть вузьким націоналізмом. «Гулаг» цікавить нас лише остільки, оскільки в цій купі замучених тіл і душ можна побачити обіцянку розпаду Росії, що, своєю чергою, дозволило б нам повернути Вільно, Львів, а може, навіть іще більше.

Нам слід повернутися до Міцкевича. Він ліпше й вищепніше від нас розумів слово «свобода» і моральний вимір цього слова.

Декларація в українській справі

У цій декларації, що її ми сьогодні публікуємо і яку вважаємо дальшим і важливим кроком уперед у співпраці емігрантів зі Сходу, аналіз подібностей і відмінностей між російським імперіялізмом минулого сторіччя і сучасним советським імперіялізмом був би завданням другорядним, ба навіть таким, що затемнює суть справи. Бо суттю цією є сам імперіялізм, незалежно від того, в якому втіленні він виявляється, якою мотивацією чи маскою послуговується, за яких історичних обставин діє. Не можна не згадати тут і кривд, що їх заподіяв Україні багатовіковий польський імперіялізм.

Незалежно від форм, цілей і передумов, імперіялізм завдає подвійного зла: і поневоленням народам – його жертвам, і отруюючи націю, котра є його носієм. Водночас не можна закривати очі й на одну підставову різницю: на противагу до царської Росії, Советський Союз є сьогодні останньою колоніальною імперією в світі, і рано чи пізно загальний рух національного визволення мусить завдати удару і його анахронічному існуванню.

В імперській структурі СРСР є два ступені підлеглости: статус «обмеженого суверенітету» в так званих «народних демократіях Центрально-Східної Європи» – і статус цілковитої несуверенности в інкорпорованих союзних республіках. Поляки, чехи чи угорці мають непорівнянно більше можливостей для збереження своєї національної та

культурної тотожності, ніж українці, білоруси, прибалтійці чи мусульманські народи. Перші підпадають під процеси советизації – але все ще не русифікації. Других советизують*, і то з кожним роком інтенсивніше. Проте долі і тих, і інших тісно переплетені: не буде по-справжньому вільних поляків, чехів чи угорців без вільних українців, білорусів чи литовців. І – зрештою – без вільних росіян. Без росіян, вільних від імперських амбіцій, які розвивають своє національне життя, шануючи право на самовизначення інших націй.

У нашій декларації ми передусім наголошуємо на українцях як найбільшій у рамках СРСР поневоленій нації, але й нації, що найнаполегливіше – поряд із литовцями – прагне вибороти собі незалежне державне буття.

Впродовж нецілих десяти років хрущовської відлиги на Україні піднесли голови нащадки «розстріляного відродження», намагаючися бодай частково відбудувати те, що було знищено за часів Сталіна. Потім прийшли й тривають по сьогодні брежнєвські погроми. Однак ніщо не вказує на те, що Україна капітулювала. Навпаки, це українські патріоти найгустіше заселяють в'язниці й табори, спротив на Україні став синонімом національного спротиву в імперії.

Отож, публікуючи цю декларацію, виносимо в ній на розсуд громадськості три питання. По-перше, саму українську справу. По-друге, справу всіх решти *нацменшин* (що від якогось часу, зрештою, сумарно вже становлять в СРСР *нацбільшість*), котрі прагнуть самовизначення, гарантованого советською конституцією на папері *права виходу*. І нарешті, по-третє, справу імперської нації, для якої буде тим краще, чим швидше вона збагне, що ліквідація советського колоніалізму також і в її власних інтересах, бо тільки вона може запобігти небезпеці майбутньої взаємної різанини.

*Певно, друкарська помилка; за логікою викладу мусило би бути – русифікують. (Ред.).

З особливим притиском закликаємо і російський опозиційний рух в СРСР, і російську політичну еміграцію до зміцнення й поглиблення співпраці з борцями за незалежність України.

Андрей Амальрік
Владімір Буковський,
Збігнев Бирський,
Юзеф Чапський,
Єжи Гедройць,
головний редактор місячника «Культура»,
Наталя Горбанєвська,
Густав Герлінг-Грудзінський,
Юзеф Лободовський,
Владімір Максимов,
редактор квартальника «Континент»,
Тибор Мераї,
головний редактор «Irodalmi Ujság»,
угорського літературного часопису,
Домінік Моравський,
Віктор Некрасов,
Александр Смоляр,
Павел Тігрід,
редактор квартальника «Svedectvi»

Богдан Осадчук
Визнання і зізнання
українського полонофіла

Кажуть, журналістам, політикам і ченцям не вільно публічно говорити про свої інтимні справи. Тож як мені, залишаючись у рамцях моєї професії, висловити причини мого полонофільства, як розповісти, чому я люблю поляків, і звідкіля взялася ця концепція дієвого заангажування задля польсько-українського порозуміння? Правдою, мабуть, є те, що публіцистові рідко випадає нагода для сповідей особистого характеру. Займаючись громадськими справами, він мусить залишатись у світі поглядів і аргументів в ім'я тієї чи іншої провідної ідеї. Як виразник більш чи менш вдало і зрозуміло викладених формулювань для широких читацьких кіл він є постаттю анонімною. Зазвичай його під цим оглядом виручають колеги по перу – в некрологах. Однак ця традиційна система професійної допомоги – як і, зрештою, все на цім світі – не є досконалою. Оказія ця, сама собою не вельми радісна, нерідко схиляє людей із погідним сприйняттям життя до немилосердно прикрашених оцінок. Іншим же дає одноразовий шанс звести порахунки, для яких за життя нещасного їм бракувало сміливості. Та головна заковика в тому, що, згідно з прийнятими правилами дочасного й замогильного життя, зацікавлена особа вже не в змозі що-небудь спростувати.

Отож, єдиним способом уберегтися від такого гатунку ускладень є ювілеї, не власні, звісно, а тих газет або часописів, для яких щось колись та й написалося. Користуючись

такою датою в житті «Культури» – попри те, що наразі я ще не прощаюся з колегами й читачами – я вирішив сам узяти слово. Та, заходившись, тут же збагнув, що це певкельно важка справа. Не в розумінні якоїсь зайвої обережності чи небезпеки вийти поза рамці «державних інтересів» чи там якоїсь лінії партії. Міркування такого штибу мені невласливі. І про це знають поляки на Сході й на Заході, котрі віддавна називають мене «отаманом», що керується виключно власною думкою і власним пером. Знають це, либонь, і більшість тих моїх земляків, котрі читають «Культуру». Складність полягає в іншому: у неможливості показати все істотне й неістотне, що траплялося на цьому шляху, сповненому непоштивої задержуваності, неабиякої втіхи, але також промашок і навіть розчарувань, у неможливості впорядкувати все і обрахувати співвідношення між чинниками емоційними й суто раціональними, аби підбити баланс всього того, що вирішальним чином вплинуло на те, що я полюбив поляків як братів, що на арені міжнародної публіцистики ось уже чверть століття переймаюся ними як рідними, що метою мого зрілого життя стало польсько-українське порозуміння. Цього всього не вмістити в сухі дані, не перемішати, аби відтак з усієї маси, ніби в комп'ютері, витягти коротку дефініцію.

Віднаходження слідів

Шукаючи родоводу моєї любові до Польщі й поляків, повертаюся думкою в дитячі роки, які минали на пінчівсько-прошівській землі – не з волі батьків, а з волі польської влади, котра мого батька, вчителя лівацьких переконань, як і багатьох інших так званих «заточенців», пів століття тому заточила аж у ті місцевості. Там, поміж Скальбмежом, Казімежою Велькою, Хробжем, Вісьліцею й Косьцельцем я вчився Польщі. Злигоднів і витривалості в селян, бундючності у шляхти, страху у комуністів, ідеалізму у народників, глупоти в поліцаїв. Перші уроки я брав

у пастухів, у бійках і співах на п'яних весільних гульбищах, на ярмарках і відпустах, у бідних єврейських містечках Келеччини, але й у тиші білої садиби силезької дивачки-поміщиці в Бошдинку, котра навчала малого нечупару без взуття не чогось іншого, а французької мови. І далі на стежках минулого до Вісьліці й Косьцельця, до сутінкових костелів і божниць, до гімназійної лави в палаці Вельопольських у Пінчові й до перших конфліктів на ґрунті збереження національної тотожності з речниками ендецької асиміляції, до зв'язків із прозою й публіцистикою народників Бурка, Скузи, Мортонна.

Навіть війна, що потопила в крові й ненависті чимало польсько-українських зв'язків, не спромоглася зруйнувати старі дружби. Навпаки, у колі молодих людей, в переважній більшості лівих переконань, почали снуватися нові пов'язання, котрі, всупереч пізнішим поділам, витримали випробування часом. Те саме стосується і пов'язаностей повоєнного періоду в Польській військовій місії в Берліні, котра на кілька років стала притулком і водночас своєрідною обсерваторією, що на предметі предивної єврейсько-інтернаціональної та неонаціоналістичної мішанини дозволяла відстежувати перші сигнали тих змін, що відбувалися, і як в пришвидшеному темпі насувалася трагедія польських євреїв.

Роль «Культури»

Після школи польського питання в моїх дитячих літах, після воєнних і повоєнних університетів настали роки виснажливих пошуків кола людей із подібними поглядами й переконанням, що в тогочасних умовах знищеної України й поневоленої Польщі можливості започаткувати дискусію на тему найновішого періоду нашої спільної історії – як підстави пізнішої співпраці – не існує ані у Варшаві, ані в Києві. Наступне двадцятиліття повністю це підтвердило. Досі з часу Першої світової війни у Варшаві

не видано жодної солідної праці про польсько-українські стосунки. Нема й підручника історії України ХХ століття, ані українського відповідника з найновішої історії Польщі. А спосіб трактувати центральні проблеми сьогодення, як це довели промови Лукашевича, Мотики, Сичевського або ж Тронька чи Маланчука з нагоди польських днів в Україні навесні 1977 р., навдивовиж боягузливий. Втім, повернімся після цього відступу до основного мотиву. Шляхи пошуків були важкі і звивисті. В період холодної війни на території Західного Берліна опинилося кілька представників польського політичного життя на еміграції. Майже всі вони розуміли необхідність оздоровлення хворобливо набряклих проблем сусідства. Але незабаром виявилось, що на цьому шляху нічого нового досягти не вдасться. За якийсь час трапилась нагода взяти участь у мюнхенських перемовинах, де постала польська секція Радіо Вільна Європа. Це були корисні, приємні перемовини, особливо через те, що в них брала участь така компетентна людина, як покійний уже Станіслав Папроцький. І все-таки щоразу після дискусії залишалося відчуття недоситу. Вже потім я збагнув, чим воно було викликане. Цьому діалогові бракувало відваги, щоби приймати сміливі рішення, а передовсім висувати творчі візії. На це було багато причин: епігонство старшого покоління людей із санаційної Польщі, страх перед пошуком нової моделі стосунків, нерозуміння тих історичних змін, які сталися за той час на рівнині між Одрою, Віслою, Бугом та Дніпром. Врешті, було зрозуміло, що працівники RFE – все-таки урядники на американській службі, позбавлені якоїсь останньої, але й вирішальної часточки цілковитої суверенності в громадському житті. І хоч вони мали її неспівмірно більше, ніж їхні колеги у Варшаві чи Києві, їхня суверенність була обмеженою. Втім, із цього тісного корсету виламувався керівник колективу – нападник з усіма привабливими й менш привабливими рисами такого типу характерів – Ян Новак-Єзьоранський. І за такого розподілу сил багато зробив для спільної справи. Він розумів важливість справи польсько-українського порозуміння й не

боявся – і це найважливіше – наслідків статусу обмеженої суверенності, так званого «польського рингу». І хоча пізніше – з цілком інших причин – я схрестив мою криву козацьку шаблю з його шпагою, то все ж у питанні польсько-українських стосунків я знімаю мою смушеву шапку перед його запальною головою. Але і Янові Новаку не вдалося переламати всі шлагбавми мінливих американських рацій, що обмежували мюнхенську групу. І цього не подужає зробити ніхто, хто перебуває на службі тої чи іншої потуги. Приклад «суверенної» Варшави чи «рівноправного» Києва – з чого вже не перший день кепкують громадяни з берегів Вісли та Дніпра – є, вочевидь, найлиховіснішим прикладом невільництва. Але і мюнхенське партнерство має, на жаль, дуже виразні риси підданства. І це провина не тільки польська, а й американська.

І ось, радше випадково, десь на початку п'ятдесятих років відбулася моя зустріч із «Культурою». Конкретніше – з редактором Єжи Гедройцем і його тодішнім товаришом-танкістом Юзефом Чапським. Гедройць до того моменту був для мене анонімно-містичною постаттю. Ще жовтодзьобим підлітком я читав позичений у продавця газет у Пінчові, горбатого єврея-філософа, «Бунт Млодих», а потім і «Політику». Отже, ми знались так, як мене, в набагато меншому обсязі, знає загал читачів «Культури». Перша розмова не була позбавлена елементів дистанційованості й недовіри. Та для мене це була переломна подія в стосунку до попередніх шукань. Стало зрозуміло, що нарешті я маю справу з середовищем, свідомим своєї мети, незалежним у мисленні й творенні нових змістів, суверенному щодо завдань сучасності і майбутнього. І так почалася наша співпраця, спочатку принагідна, потім інтенсивна, а останніми часами – тимчасово – ледь кульгава. Вона не була й не є взаємним підтакуванням. Ми гризлися – і сваримось далі, але це неодмінно перманентний творчий конфлікт. У такий спосіб ми верифікуємо один одного, але з тією різницею щодо всіх інших систем, що діємо суверенно, без жодного над нами нагая.

Тут, у «Культурі», я знайшов те, за що боровся в розмовах з моїми польськими ровесниками під час війни і в повоєнні часи. За сміливість нових пропозицій, за подолання вікових і недавніх упереджень, за розуміння наших спільних інтересів і потреб в ім'я спільної свободи.

Гедройць, ця дивна людина, котра поєднала тверду наполегливість своїх литовських предків із польською фантазією, є, принаймні для мене, подібним феноменом, як Пілсудський, Цат-Мацкевіч чи навіть Фелікс Дзержинський. Можливо, були і є ще інші, але тих усіх зубрів, незважаючи на їхню винятковість, ми, вочевидь, не знаємо.

Цей небагатослівний у мові й листах поляк-литовець, який стоїть на сторожі всього підпаризького філварку свободи, діяв не сам. Звісно, це він був і є організатором, архітектором і дозорцем усього. Та без стовпа незалежної польської публіцистики – Мєрошевського, без вірного друга української справи – Лободовського, без мудреця зі східних питань – Гостовця-Стемповського, без вічно молодого оптиміста й романтика – Чапського, без Герлінга-Грудзинського, який прямує раціонально, але в основі своїй тією самого лінією, і, мабуть, без залучених до співпраці таких українських письменників, науковців і публіцистів, як Кошелівець, Лавріненко, Левицький, Шерех – перехід від діалогу до формулювання спільних цілей не дав би тих конкретних результатів, яких удалося досягнути. А все це справи дуже важливі, які сягають своїм значенням нових обріїв. Два аспекти височать над рештою всіма: по-перше, посіяти зерно у ґрунт сучасної сателітарної Польщі, розбудити серед молодого покоління, яке мислить політичними категоріями, зацікавлення, а тепер уже й залучити до активної участі на користь ідеалів і програми «Культури»; по-друге, роль «Культури» в кардинальній справі пошуків платформи для початку перемовин між російськими та українськими демократами. Остання декларація поляків, росіян, чехів та угорців у справі свободи України та її захисту від російського імперіялізму в редакції «нових царів» була б нездійсненною без наполегливих і невідмінно активних дій команди «Культури» та її редактора.

Сучасні українські питання

Три тактичні етапи

Політика російських більшовиків у відношенні до України відзначається постійністю своїх основних напрямних, при змінливості тактики, що не раз зазнавала крутих поворотів. Темою цієї статті є аналіз останнього, поточного періоду, що почався зі смертю Сталіна. Але щоб підмалювати тло найновіших подій, мусимо сягнути дещо назад, до початків Другої світової війни.

Хоч це може здаватися дивним, проте воєнні роки стояли під знаком відносного «лібералізму». Прилучення західно-українських земель до ССРСР відбувалося під українськими (не російськими) патріотичними гаслами. Пропагандивна метушня, викликана «визволенням єдинокровних братів з ярма польської шляхти й румунських боярів», несла з собою і на давніх советських теренах певний відхід від яскраво протиукраїнського курсу, що характеризував політику Кремля в 1930-х роках. Незабаром після цього прийшла німецько-советська війна. Червона Росія, що зчепилася у смертельному поєдинку з брунатною Німеччиною, прагнула забезпечити собі підтримку українського населення, або бодай його політично знейтралізувати. Дякуючи варварсько-жорстокій, колоніальній політиці Німеччини, що в порівнянні з нею навіть більшовизм міг виглядати як менше зло, Москві вдалося в певній мірі досягнути цієї цілі. Велетенський протибільшовицький потенціал України, який за інших обставин, можливо, міг би перехилити терези війни,

не знайшов собі належного вияву. Москва, поборюючи безпощадно всі прояви українського «сепаратизму» та українського самостійницького руху спротиву, рівночасно, з прихильністю для неї гнучкістю, йшла на тактичні поступки. Советська пропаганда всіма способами намагалася промовляти до українських патріотичних почувань і традицій. Українській культурі дано децю більше свободи. Маю тут на увазі працю багатьох письменників і учених, що їх, як кийвську Академію наук, евакуйовано до Росії, і там вони розгорнули жваву діяльність; ця сторінка української історії з останньої війни ще не дочекалася відповідного дослідження. Советська пропаганда зручно нашіптувала населенню, що після війни режим зміниться, що жити стане легше та що українська нація одержить більші, ніж досі, права. З найбільш знаменних політичних заходів того часу доводиться згадати про реформу советської конституції (утворення міністерств зовнішніх справ і оборони в союзних республіках; та відстоювання Сталіном на Ялтинській конференції окремого представництва для Української ССР, як і для Білоруської ССР, в Організації Об'єднаних Націй; це останнє було рівнозначне з визнанням за Україною номінального статусу суверенної держави.

Не трудно догадатися, що ці концесії були подиктовані острахом, щоб війна, бува, не doprowadила в якійсь непередбаченій кон'юктурі до актуалізації української справи в міжнародній площині. Ці побоювання виявилися зовсім безпідставними. Третя імперія, що прийшла на Україну з колонізаторськими планами, свідомо відкидала кожний крок, що міг би її політично зобов'язувати у відношенні до народів на окупованих східних землях. Гітлер пішов шляхом не продовження, а заперечення традицій німецької східної політики часів Першої світової війни, коли уряд Вільгельма II підтримував, хоч непослідовно й не без хитань, самостійницькі прямивання в Польщі, Литві, Фінляндії, Україні й навіть у далекій Грузії. Щодо західних альянтів, то національні питання в Советському Союзі, в тому числі й

українське, для них політично взагалі не існували. Демократичний Захід по-старому утотожнював ССР з Росією в дореволюційному значенні слова, а в советських союзних республіках бачив «національні меншини Росії». Про те, щоб втручатися у «внутрішні справи російського союзника», взагалі не було мови, не зважаючи на те, що розпачлива ситуація, що в ній совети опинилися в 1941 році, та їхня тодішня залежність від західної допомоги давали для цього знамениту нагоду. Але для такої сміливої, далекосяжної, дійсно творчої демократичної політики бракувало і зрозуміння й хотіння.

Хоч це звучить як парадокс, але з трьох великих таборів, заплутаних у війну – Німеччина, західні демократії, совети, – найбільше зрозуміння до української справи та її динамічних можливостей виявили, безперечно, ці останні. Тільки дякуючи пасивності інших потуг, що з них жодна не додумалася до того, щоб капіталізувати українську проблему, власне смертельний ворог України дістав змогу вигравати українську карту, здобуваючи цим для себе визначні користі. Маю на увазі зголошення Москвою, від імені Советської України, правних і моральних титулів до частин колишньої державної території Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини, виторгування додаткового голосу в Об'єднаних Націях та здобуття морального престижу «визвольника» України з-під нацистської окупації.

Друга фаза советської політики охоплює роки від закінчення війни до смерті Сталіна (1945–1953). Цей період характеризує змагання до повної реставрації сталінізму тридцятих років. Наново цупкіше закручують гвинти державної машини, розхитаної війною. Через Україну перевалюється чергова хвиля чисток, наново розгортається русифікаційна кампанія й нагінка проти «буржуазного націоналізму». Офіційне засудження вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну», що його під час війни багато разів передруковували в різних советських публікаціях, служило, згідно з більшовицькими звичаями, як своєрідний сигнал, що ним

партія проголошувала свою генеральну лінію. На ці ж повоєнні роки припадають інтенсивні заходи, спрямовані на знищення українського націоналістичного підпілля й партизанського руху.

Наступний, третій період почався зі смертю Сталіна й триває до сьогодні*, його можна стисло схарактеризувати як черговий поворот до відносного «лібералізму» й до політики поступок. Наша стаття присвячена висвітленню власне цього періоду. З'ясовуватимемо явища не так у хронологічному порядку, як радше в їхній логічній пов'язаності. Факти, що їх обговорюватимемо, самі собою загальновідомі. Отже, йдеться тут передусім про їх правильну інтерпретацію, про схоплення сенсу, причин і правдоподібних наслідків нових заходів Кремля в його українській політиці.

Поминаємо питання, чи був викликаний і в якій мірі цей тактичний зворот внутрішньою боротьбою серед комуністичної верхівки, а зокрема аферою Берії. Якщо прийняти гіпотезу, що закид, який був висунутий проти Берії, ніби у своїй боротьбі за владу він хотів спертися на відосередні тенденції неросійських народів, згідний з правдою – то постає враження, що тут уже назрівали процеси капітальної ваги, які в дальшому розвитку могли б doprowadити до радикальної зміни усього розташування політичних сил у советській імперії. Але цей розвиток задушено в зародку. З другого боку, якщо навіть посталінський «новий курс» у відношенні до України був дійсно започаткований Берією, то його падіння щоправда замкнуло цей курс у звуженому річищі, але його не зліквідувало. Хоч поступки, зроблені Україні, залишаються скромними, проте сам факт заснування «нового курсу» не підлягає сумніву. Розглядаючи дійсність на тлі ще зовсім свіжих спогадів про недавній сталінський режим, не можемо не бачити ряду зовсім виразних змін.

* Писано в 1956 році. (Ред.)

Прояви нового курсу

За найбільшу новість, у порівнянні з передвоєнними й першими повоєнними роками, треба вважати обставину, що керівні посади в Україні опинилися переважно в руках місцевих людей. З преси можна дізнатися про персональний склад республіканського уряду, Центрального Комітету КПУ, Верховної Ради УССР, а також про прізвища секретарів обкомів, директорів важливіших підприємств і репрезентативних культурних діячів. На жаль, маємо тільки небагато особистих даних про цих людей, але навіть із звучання їхніх прізвищ можна судити, що в більшості випадків йдеться про природних українців. Ще напередодні війни росіяни творили 65% в центральних державних і партійних установах УССР; сьогодні це відношення відвернене: українці становлять 62%, а члени інших національностей, переважно росіяни, – 38%. Ключові позиції секретарів обкомів обсажені українцями на 72%. (Для орієнтації можна додати, що українці творять 75–80% усього населення УССР.)

Новий курс знайшов свій символічний вислів у тому, що після відкликання останнього сталінського сатрапа, Мельнікова, якому закинено «ухил від принципів ленінської національної політики», першим секретарем ЦК КПУ став українець Кириченко. Це перший випадок за все тридцятиріччя існування Советської України, що найвище становище в республіці довірено автохтонові.

За останні два роки переведено досить помітну реорганізацію адміністративно-господарської структури СССР в напрямі її частинної децентралізації. Ряд міністерств, – такі, як вугільної промисловости, чорної металургії, пошти, вищої освіти, культури, – перемінені із «всесоюзних» на «союзно-республіканські». Не підлягає сумніву, що компетенції української советської бюрократії поважно збільшилися в господарській та культурній галузях.

Рівночасно зросла й питома вага українського елементу у всесоюзному масштабі. Від 1953 року Кириченко нале-

жить до Президії КПРС. Під цю пору у склад всесоюзного уряду входить щонайменше десять колишніх міністрів УССР, перенесених на працю до центральних установ у Москві. Серед одинадцяти нових маршалів Советського Союзу, призначених у квітні 1955 року, п'ять, здається, українського походження. Американська преса нещодавно присвятила багато уваги гостині советської хліборобської делегації в стейті Айова. Але ці «росіяни», як про них писали, переважно були українцями, починаючи від голови делегації Мацкевича, міністра хліборобства ССРСР.

Можна догадуватися, що інтенсивніша участь українців у партійному й державному апараті спричинилася до ослаблення масового протиукраїнського терору. Незважаючи на те, що пропагандивні кампанії проти т.зв. «буржуазного націоналізму» не припиняються, не було в останніх роках повторення тих масакр, що ними так трагічно позначилися в історії України 1930-ті роки. Гідне уваги, що різні письменники, учені й інші культурні робітники, що їм ще недавно робили прилюдні закиди в «націоналістичному ухилі», могли викрутитися «самокритикою» й залишилися при житті, а навіть на своїх попередніх становищах. У тридцятих роках такі пресові атаки й доноси служили, як правило, прологом до фізичної ліквідації.

Бачимо теж деякі концесії в області культури, що між ними можна відмітити такі: збільшення ролі української мови у шкільництві, зокрема вищому: подібне явище, мабуть, теж в адміністративній практиці; поживавлення видавничого руху українською мовою; поширення діяльності Академії наук УССР не тільки у природознавчо-технічних, але наново також у суспільно-гуманістичних дисциплінах. Щоправда, підручники, призначені для масового вжитку, аж кишать від різних перекручень і фальшивок. Однак попри це відбувається й серйозна дослідча праця. Велике культурне значення мають передруки творів українських класиків, що появляються великими тиражами, а також ростуча, по довій перерві, кількість перекладів із світових

літератур. Свобода наукового досліду й культурної творчості ще все, очевидно, куди менша, ніж у 1920-х роках. А чейже й тодішні відносини, в добу НЕПу й «українізації», що творила апогей советського лібералізму, далеко відставали від західного розуміння свободи культури. Коли ж говорити про сучасне становище, то на українській культурі тяжить подвійне ярмо: з одного боку, обмеження, що випливають з самої суті диктаторсько-тоталістської системи, а з другого – ті, що обумовлені позицією України як поневоленої нації. Таким чином український літератор і працівник науки не користується навіть тими скромними можливостями, що їх посідає його російський колега. Однак необхідно ствердити, що в порівнянні з тією системою нищівних заходів, що були спрямовані проти української культури у тридцятих і перших повоєнних роках, наступив зворот до кращого й що сучасна ситуація відносно нормальніша.

У 1954 році, у зв'язку з святкуванням тристатіття Переяславської умови, про яке ще буде мова пізніше, сталася подія, що її доводиться кваліфікувати, як найбільш знаменну доцьогочасну політичну концесію: 19 лютого того року Кримську область, що досі входила до складу Російської РФСР, прилучено до Української ССР.

Геополітичні й економічні чинники обумовлюють органічну приналежність Кримського півострова до українського материка. Україна має також історичні й етнічні права до цієї території, що її розвиток від найдавніших часів проходив у тісному зв'язку з життям українських земель та що серед її строкатого населення українці творили, поруч з татарами, автохтонне ядро. Різні українські політичні сили, від консервативного уряду гетьмана Скоропадського в 1918 році до харківських «націонал-комуністів» двадцятих років, робили заходи у справі приєднання Криму до України. Хоч українці були в Криму тільки меншиною, проте його політичне значення для України більше, ніж деяких теренів, що мають, або мали в недавньому минулому, безспірно

український етнічний характер. Наприклад, можемо собі без труду уявити існування самостійної української держави без західних окраїн, – Пряшівщини, Лемківщини, Посяння, Холмщини. Зате українська державність немислима без Криму. Якщо прийняти до уваги панівне стратегічне положення Севастополя в північній смузі чорноморського басейну, то ясно, що Крим у чужих руках – це дуло пістоля, приложене до скроні України.

Якими мотивами керувалася Москва, передаючи Кримську область Українській ССР? Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не дратувати підсоветських українців, скріплюючи в них почуття, що вони перебувають в «російському оточенні». Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка у Кремлі, прямуючи тепер до відпруження в російсько-українських стосунках, зважилася на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення. Треба вважати, що українська громадськість сприйняла прилучення Криму з сатисфакцією, як задоволення давнього і справедливого українського політичного постулату. А Москва по суті теж нічого не втратила, бо чейже ціла Україна й так перебуває під її владою. Однак, певна річ, сучасна приналежність Криму до УРСР улегшуватиме в майбутньому розв'язку кримської проблеми по лінії українських інтересів, коли б це питання, що сьогодні є внутрішньою справою Советського Союзу, мало котрогось дня виринути на міжнародному форумі.

Але є підстави думати, що Москва мала при цьому кроці ще іншу, укриту ціль: вона хоче обтяжити Україну моральною й політичною співвідповідальністю за злочин народобивства, виконаний над кримськими татарами. Тому необхідно на цьому місці втрутити кілька зауваг про справу українсько-татарських стосунків. Малий татарський народ (який у 1939 році нараховував біля 200 тисяч душ, що творили тоді одну п'яту населення півострова) надто кволий і

малочисельний, щоб бути спроможним до створення власної держави. Протиукраїнські настанови татарів під час революції тільки спричинялися до того, щоб віддавати Крим у руки то білогвардійців, то більшовиків, перетворюючи його на базу російської агресії проти України. Україна ніяк не могла б погодитися з тим, щоб така ситуація повторилася в майбутньому. Не менше несприйнятні для України плани деяких татарських патріотів, які мріяли про те, щоб над Кримом установити протекторат Туреччини. З української точки погляду такі плани належить розглядати як небажані спроби каламучення українсько-турецьких відносин, які поза цим мають всі шанси на те, щоб бути якнайкращими. Але законні українські інтереси в Кримі ніяк не стоять у суперечності з життєвими правами татарського народу. Природна розв'язка тут – автономія Криму у складі української державности. Саме так, до речі, українська політична думка завжди підходила до цієї проблеми.

Українці, що їм самим довелося стільки витерпіти з рук російських більшовиків, ніяк не можуть схвалювати злочин, заподіяний Москвою над татарським народом, що його виселено з вітчизни. Зайво витрачати час на докази, що цей акт народобивства стався без ніякої, прямої чи посередньої української співучасті. Проте факт прилучення Криму до Української ССР створює для української громадськості моральні зобов'язання супроти татарів. Українські патріоти повинні дбати про те, щоб оберігати себе навіть від тіні закиду, що українські національні інтереси йдуть врозріз з правами інших, зокрема слабших, народів. Наш обов'язок – всіми доступними засобами сприяти поворотові татарських виселенців на вітчизну.

Область, що в ній зміни в советській політиці супроти України найбільше кидаються в вічі, є царина ідеології і пропаганди. Сталінізм проголошував, що Росія є «старшим братом» усіх народів СРСР, а в першу чергу України. Цей мотив тепер дещо приглушено. Радше говорять про співпрацю «двох рівноправних, братніх народів». Сакрамен-

тальна формула про «великий російський народ» знайшла несподіване доповнення у фразі, що її доводилося чути в останніх часах, про «великий український народ». У відношенні до інших націй СССР цього епітету не вживають. Отже, виходить, в Советському Союзі вже об'явилися два, а не тільки, як раніше, один, «великі народи»! Щобільше, офіційна пропаганда раз-у-раз повторює й наголошує, що Україна є суверенна, що УССР є «незалежною, возз'єднаною державою»; тільки при цьому не забувають за кожним разом додати, що Україна завдячує своє щастя виключно «братерській дружбі й безкорисній допомозі» Росії.

В останні часи можна було спостерігати на ряді прикладів, як комуністична політика схильна, в певних ситуаціях, увипуклювати характер Української ССР як окремої, в міжнародно-правному значенні слова, держави. (Пригадаймо, що УССР вже давніше, у 1947 році, підписала Паризькі мирові договори з колишніми німецькими «сателітами», а в 1948 – Дунайську конвенцію; через прилучення південної Бесарабії Україна стала наддунайською країною.) Українська советська преса приносить подрібні звіdomлення про діяльність делегації УССР в Об'єднаних Націях. Гідне уваги, що ця делегація спеціалізується в виступах по колоніальних питаннях. Прем'єр Української ССР Кальченко входив у склад загальносоветської делегації на східно-європейську конференцію безпеки, що відбулася в Варшаві у грудні 1954 року. Мета цього була, мабуть, продемонструвати, що Україна, хоч складова частина Советського Союзу, разом з цим, у певному розумінні, є окремим членом блоку комуністичних країн. У вересні 1954 року Українська ССР заключила договір про культурну співпрацю з Польщею. Українські культурні ансамблі гастролують від Берліну до Пекіну.

Політичне значення всього цього, звичайно, невелике. Це скорше морально-престижеві, ніж реально-політичні поступки. Проте доводиться сказати, що комуністична влада явно намагається від деякого часу вийти назустріч

пробуджений українській національній гордості. Знаючи, з якою дбайливістю більшовицькі можновладці повсякчасно монтують ідеологічні лаштунки, що ними вони обставляють свою реальну, силову політику, приходимо до висновку, що йдеться тут про вельми знаменні явища, що вимагають докладного досліджу.

Переяслав в історії й мітології

Висловом нової лінії було урочисте відзначення тристатіття Переяславської умови. Святування тривали безперервно всю першу половину 1954 року, творячи безперечно одне з найбільших пропагандивних видовищ в історії Советського Союзу. Військові паради, урочисті сесії в усіх установах, від Верховної Ради до сільради, бенкети, промови, злива орденів, спеціальні «тези», проголошені ЦК КПРС, – все це вимовно свідчить про те, яку увагу комуністична влада прив'язувала до Переяславських роковин. Коли б нам пощастило розкусити справжній сенс цього прославлення «Переяслава» – це дало б нам ключ до правильного розуміння основних настанов сучасної советської політики супроти України.

Видатний історик козащини, Вячеслав Липинський, у своїй монографії «Україна на переломі», присвяченій останнім рокам гетьманування Богдана Хмельницького, стверджує, що, говорячи про Переяславський договір, мусимо відрізнати історичний факт від мітів, що згодом наросли довкола нього.

Переяслав був тільки одним з епізодів, хоч, очевидно, важливим, у дипломатичній грі великого гетьмана й не відрізнявся засадничо від інших, раніших і пізніших, козацьких трактатів з Польщею, Туреччиною, або навіть Швецією. У всякому випадку, про «возз'єднання» України з Московським царством в 1654 році не може бути мови, бо й після Переяслава Україна виступає як окрема, фактично незалежна держава, з власною воєнною й закордонною по-

літикою, що в багатьох точках зовсім не покривалася з інтересами Москви. У своїх внутрішніх справах Україна була зовсім самостійна, а спроби московського втручання гетьман Хмельницький ліквідував у зародку. Отже, не ідеал російсько-українського єднання, але українська державна рація присвічувала Хмельницькому й його співробітникам, що в їхніх очах Переяславська умова була тільки минулим альянсом. Стверджуючи кон'юнктурний характер Переяслава, ми зовсім не порушуємо на цьому місці питання, чи цей крок відповідав тогочасним об'єктивним інтересам України, чи, навпаки, це була трагічна помилка.

В модерній українській історіографії панує думка, що в першу чергу польська політика штовхнула козащину в обійми Москви. Шляхетська Польща, явно не спроможна утримати козацьку Україну у своїх руках, рівночасно не погоджувалася на її емансипацію та накидала затяжну й руїницьку війну, що перешкоджала консолідації молодій державності. Коли ж у 1653 році постала загроза польсько-татарського союзу, спрямованого проти України, гетьман мусів шукати радикального виходу з небезпечної ситуації. Щоб забезпечити себе проти московських гегемоніальних забаганок, Хмельницький, приймаючи московський протекторат, реаскурував себе затісненням співпраці з блоком протестантських держав (Семигород, Прусія, Швеція), а рівночасно пробував безпосередньо домовитися з Оттоманською Портою, понад головою її кримського васала.

Якщо Переяслав став згодом вихідною точкою для поневолення України, то тому, що передчасна смерть Богдана Хмельницького стала на перешкоді до здійснення його ширших планів. Як слушно стверджує Георгій Вернадський у своїй монографії про Хмельницького, коли б Україна зуміла зберегти свою територіальну єдність (себто коли б не прийшло до відділення Лівобережжя і Правобережжя) та коли б, згідно з намірами Хмельницького, козацька влада була поширена і на решту «руських земель» Польщі, — тоді дальші українсько-московські стосунки уклалися б зовсім

інакше. Це були б стосунки між двома рівнорядними партнерами, — й то незалежно від того, чи вони були б дружні, чи ворожі.

Отже не за самої Хмельниччини, але значно пізніше, вже на руїнах козацької державності, виросла в XVIII і XIX століттях «Переяславська легенда». В першій фазі, себто коли в XVIII столітті ще продовжувала існувати Гетьманщина з обмеженою автономією, панівною концепцією козацької старшинської верстви був погляд, що Переяславською умовою між Україною й родом Романових установлено відношення, близькі до династичної унії, або васалітету; ця концепція стверджувала залежність України від всеросійського престолу, при рівночасній окремішності України-Малоросії від Московщини-Великоросії. Зате згідно з другою версією «Переяславської легенди», що здобула поширення в XIX столітті, «малоросійський народ» під проводом Богдана Хмельницького просто прилучився до російської держави.

Ці міти про Переяслав, хоч далекі від історичної правди, відігравали важливу роль у політичній ідеології Росії т.зв. «петербурзького періоду»: вони легітимували приналежність України до імперії й допомагали маскувати факт завоювання й поневолення. Не менше значення мала Переяславська легенда і для тієї частини українського суспільства, що стала на шлях активної співпраці з імперією, себто для русифікованих і подворянщених нащадків козацької старшини. Легенда про те, що їхні предки буцімто добровільно приступили під «високу руку православного царя», дозволяла їм почувати себе в імперії не на положенні поневоленої нації, але як відлам всеросійської провідної верстви та вірою-правдою служити монархові.

Еволюція Советської України

Пізнання функції, що її Переяславська легенда відігравала в духовному господарстві царської Росії, допоможе нам правильно визначити причини, чому сучасна

більшовицька Росія рішилася відгребати «Переяслав». Але заки відповісти на це питання, ми мусимо насамперед обговорити ще деякі моменти в ідейній еволюції советської системи, у площині розвитку російсько-українських стосунків.

Яким способом була советська влада установлена в Україні? Вона була насильно накинена Україні ззовні, з Московщини; однак – і це дуже важливе – це сталося під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, а не російського націоналізму. Понаднаціональна ідея світової революції служила ідейним прикриттям для російської інтервенції. Советський режим мав в Україні всі ознаки чужинецької окупації, що її супроводжували грабіжницькі реквізиції, розгром українського освітньо-культурного життя та обсадження державного апарату чужими елементами, що або наплили з Московщини, або склалися з місцевих росіян, русифікованих жидів і українців.

Проте Ленін з подиву гідною інтуїцією справжнього державного мужа відчував, що немасковані прояви російського великодержавного шовінізму небезпечні для системи, бо вони скріпляють відосередні тенденції серед визволених у 1917 році з-під царського ярма неросійських народів. Тому Ленін від початку обстоював тезу, що єдність советської імперської організації можна буде зберегти тільки в понаднаціональній, універсалістичній формі. Труднощі й неуспіхи, що їх більшовики зустрічали на неросійських «окраїнах», а зокрема розвал другого советського окупаційного режиму в Україні (весна й літо 1919), внаслідок масових селянських повстань і бойкоту української інтелігенції, ще більше утвердили Леніна в цій поставі й переконали його в необхідності поступок, які притупили б національне вістря конфлікту. Ленін послідовно дотримувався цієї лінії, переборюючи сильні суперечні тенденції в лоні власної партії. Обставина, що йому при цьому сприяла, була та, що хоч більшовизм виростав із своєрідних російських національних традицій і скоро злився з перефарбованим на чер-

воний колір старим московським месіанізмом, але гасла, що під ними він виступав, і цілі, що до них він прямував, не обмежувалися границями Росії (етнічними або навіть політичними, імперськими), але були універсальні, на подоби якоїсь войовничої релігії або, вживаючи влучного окреслення Жюля Монеро, новітнього «матеріалістичного ісламу».

Ленін змагав до того, щоб ізолювати антибільшовицький потенціал української нації. Москві пощастило, бо їй назустріч пішла політика Заходу щодо українського питання. Держави Антанти знехтували Україну, а зате озброювали білогвардійців Денікіна. Така настанова Заходу сприяла тому, що серед частини українського громадянства росли настрої, які в Советській Росії готові були бачити «менше зло». Не треба теж забувати, що Україна переживала тоді не тільки великий національний підйом, але також, за винятком Галичини, внутрішню соціальну революцію, яка, щоправда, ніяк не виливалася у правовірні більшовицькі форми, але все-таки відкривала пригоже поле для розкладової пропаганди та утруднювала консолідацію самостійної демократичної державності.

До яких вислідів довела революція? Москві пощастило врятувати щонайважливіше: єдність політичного керівництва на землях колишньої царської Росії, якщо не рахувати Польщі, Фінляндії й балтицьких республік. Збереження контролю над Україною дозволило Москві затримати ранг великої європейської потуги та забезпечувало за нею вихідні позиції для майбутньої агресії проти західних сусідів. Проте неправильно була б думка, немов би для України революція скінчилася повною поразкою. Революція відродила Україну як націю, і власне тому, що більшовики – у протилежність до західних держав – були готові рахуватися з цим фактом, вони досягнули перемоги – ціною певного компромісу. Зі здобутків революції Україна зберегла наступні: існування номінальне суверенної держави, під фірмою УССР; право – в певному часі дійсно дуже

широке – на розвиток власної національної культури; визнання червоною Москвою принципу рівноярності народів колишньої царської імперії, що знайшло свій формальний вираз у прийнятті нової, понаднаціональної назви, «Союз советських соціалістичних республік». На цій політичній платформі й користаючи з того, що НЕП спричинився до загального заспокоєння відносин і відновив деякий господарський добробут, Україна пережила у двадцятих роках короткий, але надзвичайно буйний і плідний період культурного відродження та розбудови в майже всіх ділянках національного життя.

Духову й політичну координацію між РСФСР та УССР забезпечувала в той час міжнародна пролетарсько-революційна ідеологія. Москва декларативно відрікалася «великодержавного шовінізму», успадкованого від царизму, та на словах заявляла про свою вірність гаслам рівноправності всіх народів і солідарності пролетаріату у світовому масштабі. Знов же українські комуністи намагалися демонструвати, що вони вміють бути рівночасно й відданими марксистами-революціонерами, й вірними синами своєї вітчизни. Є підстави, щоб твердити, що власне харківські урядові кола були особливо схильні підтримувати інтернаціонально-революційні аспекти советського режиму. За цим, мабуть, ховалися тихі надії, що перекинення революції до Середньої Європи скріпило б Українську ССР, через прилучення західноукраїнських земель, а сподівана перемога комунізму в Німеччині покінчила б з гегемоніяльною перевагою Росії у гроні соціалістичних республік.

Одним з найбільш характеристичних суспільно-психологічних процесів у ССР, що його початки були помітні вже за доби НЕПу та що повністю дозрів за Сталіна, було повільне й неухильне прогресуюче відмирання, «вивітрювання» патосу революційної віри, яка первісно творила джерело стихійної духової сили більшовизму. Утопія світової пролетарської революції, що за неї в роки громадянської війни тисячі фанатиків готові були йти в огонь і воду,

тратила свій гіпнотичний магнетизм і перетворювалася в заяложений трафарет. Щодо України, то тут усе «советство» двадцятих років було тільки тонкою плівкою на поверхні розбурханого національного життя: в одних воно було свідомою мімікрією, а в інших несвідомим самообманом. Знов же в Росії більшовизм зовсім органічно й закономірно переростав у своєрідний «червоний фашизм».

На Заході не бракувало спостерігачів, які, приймаючи власні бажання за дійсність, очікували ступневої демократизації советського режиму. Насправді ж еволюція Росії йшла у протилежному напрямі: до розбудови всеохопного советського тоталітаризму та до кристалізації замкненої ієрархічно-бюрократично-поліційної системи, яка, до речі, зовсім відповідала традиціям російської державности, як у старомосковській, так і в петербурзькій епохах. Очевидячки, при цьому не було мови про формальний відхід від марксо-ленінського корану, а Сталін навіть любувався в ролі захисника ортодоксії. Це зовсім зрозуміле. Чейже російсько-советська імперія знаходила в революційній ідеології незрівняний інструмент зовнішньої політики та необмеженої експансії; марксистський інтернаціоналізм тут непомітно переростав в ідею світового панування Москви. Але це ще не все. Всяка влада мусить шукати виправдання свого існування в якомусь надрядному духовному принципі. Інтереси російської бюрократії, скупченої довкола советського режиму, вимагають консервування ідеології, яка освячує існуючий лад та виправдує всі dokonані злочини і страхіття, як буцімто необхідні жертви для досягнення «великої мети».

Під присохлою маскою інтернаціонально-революційної доктрини з кожним роком щораз чіткіше виступали риси обличчя російського великодержавного шовінізму та месіаністичного імперіялізму. Друга світова війна склала яскраві докази банкрутства революційного марксизму, а рівночасно реальної потужності російського націоналізму. Бо коли прийшло до справжньої проби на життя й на смерть,

советські вожді знали, до яких гасел їм треба відгукнутися. Війна, а ще більше її переможне закінчення, доправили до вибуху вакханалії російського шовінізму. Давніше, зокрема ж ще за провідництва Леніна, режим, – хоч він у дійсності завжди спирався на російські державні традиції та на месіаністичні забаганки російського народу, – дбав про те, щоб тримати у карбах та маскувати зовнішні прояви російського шовінізму. Але у зв'язку з війною, коли треба було мобілізувати емоціональну енергію російських мас, найбільш крайні і безсоромні вияви російської національної мегаломанії дістали офіційну підтримку й благословення.

Однак цей безумовний поворот системи в бік російського націоналізму ніс з собою і деякі небажані наслідки: він не міг не відштовхувати неросійські народи. Те, що згідно з ленінською концепцією мало об'єднувати всі народи ССРСР, а саме – міжнародно-революційний принцип, опинилося за бортом. Нова догма про провідницьке покликання «великого російського народу» вдарила бумерангом в ідею національної рівноправності, розбиваючи рештки ілюзій, якщо такі ще в когось були.

Ленін напевно мав рацію в одному, націоналізм завжди провокує інші націоналізми. Явне утотоження советської системи з інтересами російського націоналізму стимулювало протисовєтські та протиросійські відрухи серед неросійського населення ССРСР. Якщо йдеться про менші національності, то Москва могла розраховувати на те, що їх завжди буде можна утримати в карбах силою. Але що робити з Україною, другою по величині нацією Советського Союзу? Коли б українці залишилися у стані тривалого гострого незадоволення, то це могло б надовшу мету показатися дуже небезпечним для самої системи.

Невдача сталінської політики

Політика Сталіна відносно України зводилася до гігантської спроби зламати спротив українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не

йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином, обезголовивши націю, примусити її до капітуляції та зробити з неї покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців. Однак було б помилкою бачити в Україні тільки пасивну жертву сталінського садизму. Велика протиукраїнська кампанія, започаткована Сталіном, мала, з точки погляду інтересів системи, свій політичний глузд. Діло в тому, що швидкий і могутній підйом українства у 1920-х роках підкопував гегемонію Москви, що її даліше збереження ставало під виразним знаком запити. Ленінська платформа тут уже явно не вистачала. Загрозу, що виникла для московського панування, можна було зліквідувати тільки новими, гострішими засобами. Масовий спротив українського селянства колективізації загрожував зірванням амбітних господарських планів Сталіна. Звідси особливий гнів і мстивість Сталіна супроти України. З цим збігалися ресантименти російського чиновництва, обуреного українською «нахабністю». Сталін та очолена ним російсько-советська бюрократія рішили «навчити хохлів розуму». Жертви, що їх Україна понесла внаслідок сталінської політики, були жахливі. Голодом виморено кілька мільйонів людських істот та поліційним терором знищено національну еліту двох формацій: старшої, національно-демократичної, що займала провідне становище в українській революції 1917–1920 років, та молодшої, що вже виросла в советських умовах. Четверть століття сталінського панування назавжди залишиться в українській історії однією з найчорніших сторінок, нарівні з монгольською навалою в XIII столітті.

Але Сталін не добився остаточної перемоги у своїй боротьбі з Україною. «Паровий валець» терору не зрівняв української нації з землею і не покінчив з українською

проблемою, як джерелом найбільших труднощів для більшовицької влади. Доказом цього є пороблені тепер, після смерті Сталіна, поступки. Коли б Україна вже була зламана й не являла собою ніякого силового чинника, комуністичні можновладці, очевидно, не мали б ніяких підстав, щоб іти на які-небудь поступки. Сучасний відворот на більш «ліберальні» позиції треба розуміти як мовчазне визнання, що політика Сталіна стосовно України зазнала невдачі

Український потенціал проявився з непередбаченою силою вже під час Другої світової війни. При дуже некорисній міжнародній кон'юктурі та без ніякої сторонньої допомоги, український самостійницький рух опору дався взнаки двом найбільшим мілітарним потугам тогочасної Європи. Постава українського народу вирішальне спричинилася насамперед до блискучих успіхів німецької зброї в 1941, а згодом до заломання німецького східного фронту в 1943–1944 році. Те, що в Україні після закінчення війни продовжувався організований партизанський рух та самостійницьке підпілля, що з ними впродовж кількох років не міг собі дати ради позірно всемогутній державний апарат, – творить зовсім нове, нечуване явище в історії СРСР.

Хоч українські землі тяжко потерпіли від війни та від нацистського й комуністичного терору, проте не підлягає сумніву, що релятивна сила України у відношенні до Росії значно зросла в порівнянні з станом з-перед 1939 року. Частина української національної енергії, яка до війни, – внаслідок поділу української території поміж чотирма займанцями, – була заангажована в оборону місцевих інтересів під польським, румунським або чеським пануванням, тепер опинилася на спільних терезах разом з середньосхідними землями в українсько-російській рівновазі сил. Територіальна консолідація в межах УРСР спричинилася до прискіпленої кристалізації об'єднаної, модерної української нації.

Якщо, з одного боку, затираються тепер старі обласні особливості західноукраїнських земель (в першу чергу Галичини, але також західної Волині, Закарпаття, північної Буковини та українських частин Басарабії), то, з другого боку, теж давня Советська Україна виглядає сьогодні інакше, ніж перед 1939 роком. Могутній політичний динамізм західних українців, вихованих в європейських громадських і культурних традиціях (згадати б тільки про вплив Католицької Церкви та австрійського конституціоналізму!), знайшов глибокий відгомін серед східноукраїнських мас. Їхня національна свідомість загострилася і психологічні різниці у відношенні до росіян поглибилися. Більше, ніж коли-небудь у минулому, Україна й Росія протистоять одна одній не тільки як два етнічні розгалуження східного слов'янства, але також як дві політичне здиференційовані сили.

До відносної поправки становища України спричинилося і поширення російсько-советської гегемонії на країни Середньо-Східної Європи. Україна радше виграла, ніж утратила на тому, що збільшилася кількість її товаришів недолі, – себто потенційальних союзників. Москва тепер примушена оберігати своє панування над недавно підкореними народами, – і через те має менше можливості гнітити Україну. У країнах т.зв. «народних демократій» широкі кола громадськості цікавляться відносинами в Україні, яка для них являє собою щось на подібну «показової вітрини» советської національної політики. Посилення масового терору та русифікаційних заходів в Україні могло б викликати паніку серед нових васалів Москви; можна сумніватися, чи такі реакції були б для Москви сьогодні бажані. Отже стверджуємо, що політичне положення України, в порівнянні з передвоєнною добою, дещо покращало, знов же положення держав Середньо-Східної Європи, що давніше користувалися справжньою самостійністю, значно погіршилося. Таким чином скоротилася відстань між Українською ССР та «державами-сателітами». Знов же це набли-

ження статусу України до країн Середньо-Східної Європи привело до деякого пересунення в рівновазі сил між Росією й Україною на користь останньої.

Після смерті Сталіна прийшов час на загальну ревізію советської політики, — очевидно, не її цілей, але зате її тактичних метод. У зв'язку з цим нові кремлівські володарі, мабуть, рішили, що треба й політику щодо України пристосувати до сучасного реального укладу силових чинників. Українське громадянство має право вважати, що всі поступки, що були йому зроблені в останньому часі, це не московська ласка, але його власні осяги, здобуті ним «з позиції сили».

Суть «нового Переяслава»

На підставі того, що було сказано досі, можемо тепер спробувати визначити суть сучасної советської політики відносно України, що вибрала «Переяслав» за свій символ.

Ідеться тут про закроєний на велику скалю експеримент примирити українську націю з російсько-советською імперською системою. «Переяславська» пропаганда звернена до всього населення України, але в першу чергу до української інтелігенції й бюрократії, що без їх співучасті тяжко правити вже не тільки самою Українською ССР, але й усією червоною імперією.

На перший погляд це подобає на поворот до концепції Леніна, яка чейже теж прямувала до своєрідного компромісу між московським центром і «національними окраїнами». Недаремно советська преса в останніх часах знову голосно заговорила про «безсмертні ленінські принципи» в області національної політики. Але в дійсності це тільки порожні фрази. Подібності між ленінським та сучасним, посталінським періодами поверхові. Бо класово-пролетарський, революційно-інтернаціоналістичний фундамент, що на цьому хотів будувати Ленін, щез майже безслідно. Москва сьогодні посилається не так на соціальні інтереси

українського пролетаріату, але радше до українського патріотизму й національних традицій. «Переяславська ідеологія» має, на свій лад, явно націоналістичний характер. Тільки що це дуже специфічно спрепарована версія українського націоналізму, звернена своїм вістрям проти Заходу, тоді коли протимосковське вістря зовсім притуплене. Символом так зрозумілого українського патріотизму можна вважати гоголівського Тараса Бульбу, козацького отамана, що по-геройськи б'ється проти турків і поляків та що гине зі словами про «білого царя» на устах. Вже сам факт існування цієї постаті в літературній традиції свідчить про те, що така версія українського патріотизму має певний ґрунт в українській історії. Очевидно, не в автентичній історії XVII століття, що творить уявне тло повісти; автентичне українське XVII століття — це доба Сагайдачного, що ходив походом на Москву, це доба Виговського, Дорошенка, Мазепи, що змагали до того, щоб унезалежити державу Війська запорозького від московської гегемонії. Зате знаходимо корені цієї концепції в XIX столітті, коли жив Микола Гоголь, цей типовий представник українського дворянства, яке, зберігаючи любов до рідної землі, локальний патріотизм та зв'язок з традиціями Гетьманщини, все ж прийняло імперську політичну ідеологію та стало на службу царизмові. Кремлівські вожді правдоподібно міркують собі так: якщо царям пощастило притягти до співпраці українське дворянство, то чому не мало б удатися приєднання, на цій же «переяславській» ідеологічній платформі, сучасної советської української інтелігенції? Ось симптоматичне явище: коли російська більшовицька верхівка пробує сьогодні звертатися до українського громадянства, вона застосовує не соціально-революційні, але, на свій лад, національні гасла.

Однак між царською та советською версіями «переяславської концепції» надibuємо одну важливу різницю. Царський уряд обстоював тезу про «єдність російського народу», а в великоросах та малоросах хотів бачити тільки

племінні різновиди однієї нації. Сьогодні така постанова справи вже неможлива. Україна стала нацією, і цього вже не дасться відробити. Тому, замість про «єдність російського народу», Москва тепер говорить про «споконвічну дружбу двох братерських народів». В українській історичній традиції увипують усі ті моменти, що наближають її до Московщини-Росії, а зате старанно замовчують і затирають усе те, що її від неї віддалює. Україну визнано за націю, ба в теорії навіть за самостійну державу, але під тією передумовою, що вона мусить назавжди залишитися в нерозривному зв'язку з Росією. У світлі історичних аналогій сучасний стан українсько-російських відносин нагадує, мабуть, скорше XVIII, ніж XIX століття. Бо в XVIII столітті існувала ще автономна козацька державність, Гетьманщина, що творила окрему адміністративну одиницю та зберігала свою правну особовість. Проте Гетьманщина, після невдалого виступу Мазепи, вже не провадила власної зовнішньої політики, а й у внутрішніх справах останнє слово залишалося за царськими резидентами. Рівночасно люди українського походження щораз ширшою хвилею мандрували на службу до Петербургу.

Сьогодні Москва знову прагне перевишколити Україну на молодшого спільника в рамках всеімперської організації. Пороблені концесії мають на цілі заспокоїти, до певної міри, українські патріотичні почуття й амбіції. А разом з цим українським комуністам розкривають привабливі перспективи спільного з росіянами використання можливостей «великопростірності» для службової кар'єри та господарської наживи. Але передумова цього – абсолютна єдність політичного керівництва під командою Москви.

Українська реакція

Як українське підсоветське громадянство зареагувало на новий «переяславський» курс? Власне на це питання буде, мабуть, найтрудніше відповісти. Про

наміри більшовицьких вождів можемо судити на підставі їхніх діл, – і то незалежно від офіційних заяв, що часто служать тільки маскувальним цілям. Зате громадська опінія не має на Советщині тих засобів вільного вияву, що існують на Заході: преса, громадські об'єднання, вільні вибори. Підсоветському населенню затулено рот, – з чого сторонні обсерватори часто роблять помилковий висновок, що воно зовсім не має власної думки. Наприклад, в Америці появилися деякі наукові досліді, присвячені питанню т.зв. «публічної опінії» в СРСР. Але коли докладніше приглянутися до цих праць, ми бачимо, що їхній зміст не відповідає заголовкові, бо насправді вони займаються організацією й методами офіційної советської пропаганди. Питання про те, з якою реакцією офіційна пропаганда зустрічається серед населення, – а тільки це останнє можна б уважати за «публічну опінію» в точному значенні слова, – взагалі залишається незаторкненим.

Не легко сказати, чого, власне, хоче громадянство, якому доводиться жити під комуністичним пануванням. Проте на підставі нашого знання української ментальності, української й російської історії та наших інформацій про сучасну советську дійсність – ми заризикуємо деякі гіпотези щодо того, як виглядають українські реакції на «Новий Переяслав».

Життя під советською владою таке тяжке, що люди не можуть не радіти кожною полегшою. Оскільки новий курс означає послаблення терору та деяку поправу в матеріальних умовах побуту, – українці напевно привітали його з задоволенням.

Але як стоїть справа з політичними аспектами? Чи «переяславська концепція» промовила українському суспільству до переконання? Населення України, навчене гіркими досвідами останнього покоління, інстинктивно не довіряє ніякій пропаганді. В 1917 році Україна була аж надто податлива на пропаганду, її можна було тоді легко розгойдувати й підіймати на ноги сугестивними гаслами.

Але громадськість, виставлена цілими роками під барабанний вогонь советської пропаганди, стала нарешті на неї, як і на всяку іншу словесну пропаганду, відпорна. Сьогодні українці, мабуть, менше звертають увагу на слова й обіцянки, а більше на факти. Холодний, недовірливий реалізм прийшов на місце колишнього романтизму, а скептично настроєне населення залобки інтерпретує урядові лозунги у протилежному сенсі.

Порівнюючи гучні фрази про «самостійну українську соціалістичну державу» з дійсністю, українці хіба не можуть не бачити повної розбіжності між словами й фактами. Бо всі поступки, що їх останніми часами зроблено Україні, знаходять кінець-кінцем свою непрохідну межу в тому, що монополія політичної влади збережена за Москвою. Згадані поступки мають переважно суто престижево-символічний характер, – а після гіркої науки минулих десятиліть українці ледве чи дадуть себе ввіймати на цей гачок.

Дружні, рівноправні нації не потребують боятися згадувати про конфлікти, що розділяли їх у минулому. Пам'ять про Жанну д'Арк не обтяжує сучасних французько-англійських стосунків, подібно як англо-американській приязні не шкодять спогади про антибритійську революцію колишніх Північно-американських колоній. На протязі багатовікових українсько-російських відносин не бракувало моментів культурної й політичної співпраці, хоч, очевидно, не менше, якщо не більше, було ударів і конфліктів. Наполегливі зусилля, щоб викреслити з історії або оплогавити все, що має будь-яке відношення до цих давніх конфліктів, явно свідчать про страх і нечисте сумління червоної Москви. А реакції, що їх такий офіційний курс зустрічає серед населення, мабуть, зовсім протилежні до сподіваних. В палаці «російсько-української дружби» в усіх закутках страшать примари: Виговського, Дорошенка, Мазепи, Петлюри, Грушевського, Хвильового і стільки-стільки інших. Їхні імена завзято промовчують або згадують тільки у

супроводі відповідних ритуальних прокльонів; але власне тому ці примари стоять у кожного перед очима.

Справа зовсім не обмежується сферою «високих ідей» та далеких історичних ремінісценцій. Мало сьогодні в Україні сімейств, що свого часу не втратили когось із своїх рідних або не потерпіли в якийсь спосіб внаслідок режимових походів проти «буржуазного націоналізму» та «націоналістичного ухилу». Для мільйонів їхня національна свідомість – і то саме з протиросійським і протисовєтським вістрям – пов'язана з болючими досвідами й переживаннями, їхніми власними й їхніх найближчих. Такі речі можна заховати глибоко на дні серця, але вони легко не забуваються. В духовості збірноти вони творять сильну підземну течію, яка, хоч сьогодні загнана вглиб, при першій сприятливій нагоді знову може вибухнути наверх. Український народ ніколи не забуде Москві штучного голоду 1933 року, ані «єжовщини». Події цих трагічних років спричинили в українській психіці «травму» у відношенні не тільки до комуністичної системи, але також до російської державности, а навіть до російського народу. Такої стихійної ворожнечі напевне не було ще в 1917 році. Українсько-російські відносини в половині XX століття психологічно подібні до українсько-польських у половині XVII століття, напередодні Хмельниччини.

Стосовно самого поняття «Переяслав», то цей символ має для українців мало привабливі асоціації. Немов на глум, великий національний поет Шевченко, якого вся Україна шанує як свого пророка, а його «Кобзар» можна знайти дослівно в кожній хаті, часто згадує про Переяславську угоду й раз-у-раз проклинає її, як причину поневолення і всіх нещасть українського народу. Напевно не один українець, повернувшись додому з парадних святкувань «славного тристатіття», розгортав «Кобзаря» й мовчки показував синові відповідні місця. Не треба бути ясновидцем, щоб відповісти, хто залишиться володарем українських душ: Хрущов чи Шевченко.

Позитивний бік сучасного «переяславського курсу» в тому, що він дає українським патріотам в СРСР дещо сприятливіші можливості для творчої праці. Вони дбають, щоб використати цю нагоду для того, щоб загоїти рани попереднього двадцятип'ятиліття та скріпити український потенціал супроти Москви. Насовується цікава аналогія з XVIII століттям, коли козацькі політики помазепинської доби інтерпретували Переяславську умову як своєрідний конституційний акт, що нормував відношення Гетьманщини до російського царизму, та на цій платформі відстоювали вітчизняні «права й вольності». Подібна глуха й завзята боротьба за елементарні права нації точиться в Україні й сьогодні. Очевидно, тяжко передбачити, чим ця боротьба скінчиться.

Як відомо, в XVIII столітті перемогла централістична течія й автономія козацьких земель була кінець-кінцем ліквідована. Засоби духового й фізичного натиску й насильства, що ними диспонує тоталістська більшовицька диктатура, сильніші від тих, що ними користувався царський деспотизм. Але, з другого боку, й українські шанси не в одному кращі, ніж у XVIII столітті. Україна сьогодні об'єднана приблизно у своїх етнічних границях (не рахуючи деяких українських земель, що включені до РСФСР), тоді коли територія Гетьманщини, після втрати Правобережжя та відокремлення Запоріжжя, обмежувалася обширом двох пізніших лівобережних губерній, Чернігівської й Полтавської. Сучасну добу характеризує в усьому світі розвиток інтенсивної й масової національної свідомості. Тому здається сумнівним, щоб Москві пощастило поновна духова й політична ізоляція української провідної верстви від народних мас, що сталося з козацькою аристократією в XVIII столітті. Врешті, напружена міжнародна обстановка та господарські труднощі, мабуть, стоятимуть на перешкоді до надмірного загострювання терору в Україні. Москва вже, мабуть, не зможе дозволити собі на поворот до сталінських метод правління.

Але доводиться думати, що український народ, після сумних досвідів з Гітлером, недовіриливо настроєний і до Заходу. Це, здається, єдина й дуже серйозна небезпека від «Переяславського курсу». При всій своїй забріханості і внутрішніх суперечностях червоний «Переяслав» безумовно свідчить про те, що сучасна Москва, як і за Леніна, намагається розв'язати українську справу не тільки засобами самого терору, але підходить до неї й з політичними критеріями. Це не було б загрозливе, коли б супротивна сторона, демократичні потуги Заходу, теж мала у відношенні до української проблеми власну конструктивну ідею. Але там, де концепція, замість щоб зударитися з іншою концепцією, натрапляє на порожнечу, перевага мусить залишатися по боці того табору, що озброєний думкою і планом. Більшовицька пропаганда в Україні вже тепер збиває політичний капітал на цих занедбаннях західного світу. Вона вмовляє українцям, що сьогоднішній Захід, – як Антанта в 1919 й Гітлер у 1941 році, – байдужий, а навіть ворожий, до життєвих інтересів української нації. Отже, мовляв, було б для українських патріотів безглуздом вигребати своїми руками каштани з вогню для самолюбних західних імперіялістів, що на Україну дивляться як на об'єкт майбутнього колоніального визиску та що готові торгувати українськими землями, без уваги на волю населення. Тому, мовляв, єдиний вихід для України: триматися поли російського «старшого брата», що у спілці з ним українці ще найбільше можуть зискати. Чи ці аргументи промовляють підсоветським українцям до переконання? Вони, можливо, їх не переконують, але принаймні спонукують до замислення. Українська громадськість напевно занепокоєна обставиною, що Захід, бозна з яких причин, не наважується ставити руба питання про російсько-советський колоніалізм, тоді коли, навпаки, Москва постійно й небезуспішно грає проти-колоніалістичною картою. Політичне мислячі елементи в УРСР напевно не роблять собі ніяких ілюзій, щоб хтось став їх «визволяти», якщо попередніх передумов для цього

не створить загальна еволюція міжнародних та внутрішньосоветських відносин. Проте вони чекають, щоб західні потуги, – що вони вже сьогодні напевне могли б зробити, – відповідно заманіфестували своє засадничо позитивне наставлення до української справи та свою волю рахуватися, при плануванні їхньої східноєвропейської політики, й з українськими інтересами. Як довго західні держави продовжуватимуть розглядати Україну не як поневолену націю, що її положення аналогічне до «сателітів» Середньо-Східної Європи, але як «національну меншину Росії», так довго існуватиме ґрунт для процвітання «Переяславської ідеології».

*Ю[зеф] Л[ободовський]
Київ про «Антологію»*

Вліті минулого року в Києві вийшла книжка О. Р. Мазуркевича, присвячена літературній діяльності еміґрації – явище досі нечуване¹. Були розлогі статті в пресі, але книжок на цю тему, наскільки нам відомо, ще не було.

Найбільшу кількість сторінок у цій книжці автор надав для міркувань про антологію Юрія Лавріненка «Розстріляне відродження», куди ввійшли твори й літературні портрети письменників Советської України другого десятиріччя нашого століття, письменників, репресованих і заборонених під час погрому й геноциду, що їх Москва вчинила на Україні в тридцятих роках. Цією антологією Мазуркевич починає, багато разів повертається до неї в дальшій частині тексту і, врешті, присвячує їй наприкінці аж тридцять сторінок полеміки. Він описує її з винятковою бібліографічною докладністю², але не наважується процитувати назву антології: «Розстріляне відродження»; ці два слова для нього – табу.

¹ О. Р. Мазуркевич. Зарубіжні фальсифікатори української літератури. – Київ: Державне видавництво художньої літератури, 1961, 192 с.

² Про видавця згадувано такими словами: «Підготовлена до друку в Парижі зусиллями контрреволюційного польського емігрантського видавництва “Kultura” і видана під маркою “інституту літератури”, про що свідчить титульне тавро: “Instytut literacki”, а на звороті – “Copyright by “Kultura”, Paris 1959» (с. 35).

Подібно до інших советських авторів, Мазуркевич заперечує і явище літературного відродження двадцятих років, і пізніше його знищення. Головним його завданням є ліквідація всіх слідів, що залишилися по цих двох історичних явищах. Відтак Мазуркевич гнівається на Лавріненка за те, що до антології вміщено твори двадцятих років, замість панегіричної писанини про Сталіна наступного десятиліття. «Як хотілося б зарубіжним фальсифікаторам, – пише Мазуркевич, – викреслити з радянської літератури три останні десятиліття, воскресити декадентство й модернізм...» (с. 157).

Полемізувати з цими закидами Мазуркевича сьогодні вже ніхто не захоче, бо після XX з'їзду КПСС вони стали анахронізмом. Тепер і в Києві, і в Москві пишуть і говорять про знищення письменників і про нікчемну вартість писанини сталінської доби. Щоправда, твори, заборонені за часів Сталіна, й надалі залишаються недоступні читачеві.

Еміграційних письменників Мазуркевич називає зрадниками, а про автора антології «Розстріляне відродження» пише так:

Факт появи, наприклад, зараз у Нью-Йорку чи Парижі історико-літературних «сильветок» зрадника Ю. Лавріненка, прямо протилежних тим, які він писав колись (про той же предмет «дослідження»!) у Харкові чи Києві, – пояснити зовсім не важко: хамелеони, пристосовуючись до умов, швидко міняють колір шкіри! (с. 48).

Мазуркевич замовчує, що свого часу Лавріненко дописував до еміграційної преси, що ще студентом видав у Харкові, в 1929–1930 роках, книжки про Тичину, Блакитного й Чумака. Книжку про Тичину, попри те, що її належним чином «поредагували» політичні редактори, було долучено до судової справи Лавріненка, й він заплатив за неї вісьмома роками ув'язнення, засланням і табором на Таймирі. Ясна річ, навіть 1929 року в Україні не було цілковитої свободи слова. Щоби сказати всю правду, треба

було утікати в еміграцію. Висуваючи цей облудний закид, Мазуркевич лише з'ясував, чому майже третина з усіх українських письменників перебуває нині на еміграції.

Згадуючи про українську еміграцію, Мазуркевич повертається на цілі десятиліття в минуле, цитує безліч видавництв і прізвищ – Дмитром Донцовим, Євгеном Маланюком, Юрієм Дараганом і Юрієм Липою починаючи й закінчуючи наймолодшими письменниками з так званої «нью-йоркської групи». Особливо гостро нападає він на «Енциклопедію українознавства» (статті Миколи Глобенка-Оглобина), на видавництва УВАН і ССЗА, а особливо на Дмитра Чижевського.

Мало не на кожній сторінці «Зарубіжних фальсифікаторів» натрапляємо на фактичні помилки й зумисні перекручування фактів. Якщо говорити про тон цієї праці, то це просто збірка лайок. Ось кілька прикладів: «супер-бандидат», «людоджер», «ворог народу», «зачумлені миші», «майстри скривавленого пера», «тупий виродок», «мамелюк» тощо. А професора Юрія Шевельова-Шереха автор називає... расистом! Слід зауважити, що в Москві полемік з еміграцією в такий спосіб уже не провадять – це сумний привілей «периферій» московської імперії, доказ, якою мірою їх принижено.

Книжку Мазуркевича видано накладом доволі великим, десять тисяч примірників. Це багато, якщо порівняти з накладом інших київських видань у галузі літературознавчих досліджень. А попри це, її не випущено за кордон. Книжку призначено суто для внутрішнього вжитку. Цілком зрозуміло: самої лише антології «Розстріляне відродження» до України дісталася – крізь залізну завісу – кількості примірників.

*

Але прориви залізної завіси відбуваються і в зворотньому напрямку. Саме тепер українська еміграція мала змогу познайомитися з літературними творами, що нещодавно з'явилися в Україні. Богдан Кравців, добре

зорієнтований у процесах літературного життя країни, пише про «поетичну революцію», що відбулася 1961 року.

Але, коли прийшов 1961 рік, на наших очах почав відбуватися справжній переворот в українській поезії в УРСР. Довго придушувана, стримувана і засуджувана, молода поезія прорвалася з-під льодової гори соцреалізму живими і рвучкими струмками. Своїм змістом, а особливо своєю формою вона вже цілком модерна, нагадує кращі зразки модерністичної поезії двадцятих років на Україні або тих же років у Польщі, Німеччині, Франції та в інших країнах Заходу.

Підіймають прапор нової поезії не тільки одиниці. Сьогодні виступає вже ціла когорта: крім Ліни Костенко та Миколи Вінграновського, Іван Драч, Віталій Коротич, Євген Гуцало, Микола Клименко, Микола Сингаївський, Володимир Підпалый. Це здебільша наймолодша молодь, народжена і вихована в умовах радянського ладу, навіть з комсомольських рядів. У своїх виступах вони не тільки оновлюють форму. Вони починають сміливо розкривати трагічні сторінки сучасності, говорити відкрито те, що досі було «табу», за що досі режим карав, а то й нищив.

На виникнення цієї нової поезії склалося багато факторів і спонук, передусім поширення та поглиблення освіти, знайомство з літературами країн т.зв. народньої демократії, а також Заходу, <...> і, нарешті, вплив поетичних шукань знищених більшовицьким режимом поетів і поетичних шкіл двадцятих-тридцятих років...

...те тепле прийняття, що його мають виступи молодих поетів у широких колах молоді на Україні <...> спричинило той факт, що молода поезія на Україні сьогодні не тільки «у прориві», а і в наступі та поході.

Цей стан привів до широкої літературної дискусії, що відбулася під час зборів секцій критики і поезії Спілки письменників України в Києві 10 листопада 1961 року головним чином над поезією молодих...

Дискусія вийшла поза наради секції, потрапивши в пресу й ставши надбанням громадськості.

І виступи молодих поетів, – завершує свій надзвичайний і добре прокоментований допис Богдан Кравців, – і широкий відгомін, який зустрічають вони в читацьких колах України, особливо серед молоді, про що свідчить факт, що видані ними збірки розходяться миттю, скоріше, ніж поетичні збірники старших поетів, і дискусії над їхньою творчістю – все це доводить, що в сучасній поезії на Україні почалися ферменти і процеси, які можуть мати вирішальний вплив не тільки на обличчя нової української літератури, але й на всю українську духовність у дальшому. Те, що відбулося 1961 року на відтинку поезії, можна визначити як початок справжньої революції³.

З оповіді Кравцева випливає, що сучасна поетична молодь в Україні поновила зв'язок із письменством, яке по сьогоднішній день залишається під забороною. Якщо антологія «Розстріляне відродження», що почала діставатися в Україну через залізну завісу наприкінці 1959 року, якоюсь, хоч би й найменшою мірою спричинилася до описаних у Кравцева явищ, то стає зрозуміло, чому саме ця антологія переповнила «чашу терпіння» московської влади й спричинила видання книжки Мазуркевича «Зарубіжні фальсифікатори». Це незвичайне видання, призначене для внутрішнього вжитку, з'явилося в книгарнях України саме в час найбільшого піднесення поетичного вибуху 1961 року.

Останнім часом київська преса кинулась у жорстоку атаку на поетичну молодь, і це свідчить, що Центральний Комітет Партії вирішив розпочати ліквідацію небезпечного явища.

³ Богдан Кравців. «“Велика ведмедиця” і “Гончі пси”. Про нову українську поезію в УРСР». *Сучасність*, 1962, №2 – див. с. 26–27, 38, 49.

Борис Левицький

Становище в советській Україні

Важко сказати щось докладніше про теперішнє становище советської України, не присвятивши спершу крихту уваги періодові від завершення Другої світової війни до смерті Сталіна. Інакше важко буде зрозуміти, як могло статися, що попри сталінський терор, попри сконцентровані напади на українську культуру кожен українець сьогодні може з гордістю дивитися на те, що відбувається в Україні. У цій статті мусимо відмовитися від розгляду деталей і висвітлення низки подій, головнo в ділянці економіки. Останнє автор цих слів сприймає особливо болісно, адже довгорічна практика життя в Советському Союзі переконала його, що саме в галузі економічного життя зароджуються імпульси, які сприяють оздоровленню стосунків у СРСР і «демократизації» системи. Економіка советської України, безсумнівно, відіграє тут велику роль.

Захід ще й досі має хибні уявлення про Україну. Звісно, вона й досі є країною безкраїх пшеничних ланів і мальовничих сіл, але найбільше в її специфіці важить щось інше. Україна належить до частин Советського Союзу із найрозвиненішою промисловістю: кожна четверту машину, вироблену в СРСР, випущено на українських заводах. Населення України сьогодні становить 43 мільйони, з них 32,1 мільйона українців (у всьому Советському Союзі їх 37,2 мільйона). За даними останнього перепису населення 1959 року, кількість спеціалістів високої та середньої кваліфікації

української національності у советській економіці становить понад 1,3 мільйона, а фахівців із вищою освітою – понад пів мільйона. За офіційними даними 1961 року, частка України в загальносоветському виробництві становила:

вугілля	33,6%
металевий прокат	41,8%
залізна руда	51,8%
трактори	36,4%
сталь	39,7%
цукор	60,7%

39,6 мільйона членів і кандидатів у члени комуністичної партії в СССР кількість членів і кандидатів КП України становить 1,4 мільйона. 1.412.200 членів і кандидатів КП Советського Союзу подали свою національну належність як «українська» (стан на 1.07.1961).

У понижчих міркуваннях обмежимося характеристикою політичної ситуації в Україні. Як ми вже згадали, при цьому годі оминати коротку згадку про події 1945–1953 років.

Роль «партизанського клану» до 1953 року

Після завершення війни Сталін розгорнув майже в усіх советських республіках знавісний терор щодо партійних та ідеологічних кадрів. У цей період народився славнозвісний термін «ждановщина». Це слово утворилось від прізвища Жданов, який був на той час секретарем ЦК і одним із найближчих співробітників Сталіна. Він був *spiritus movens** закручування гайок на ідеологічному та культурному фронті. Хоча ці події відомі у цілому світі, багато західних джерел висвітлюють причини виникнення ждановщини у невідповідний спосіб.

* *Spiritus movens* (лат.) – рушійна сила, душа, двигун якоїсь справи. (Ред.)

На думку різних советологів, справжнім тлом повоєнних подій у СССР була боротьба за владу між Маленковим і Ждановим. Сьогодні знайдемо досить доказів, аби визнати, що це припущення абсурдне. Причини ждановщини були значно простіші. До документів, оприлюднених після смерті Сталіна, слід ставитися із застереженнями, однак пояснення, вміщене в нещодавно виданій «Історії КПСС», видається таки переконливим: хворобливо підозріливий Сталін переоцінював значення впливу гітлерівської пропаганди на советське населення. Сталіна перелякало те, що під час війни тисячі солдатів, військовополонених і примусових працівників тривалий час перебували поза межами Союзу, скуштувавши західного стилю життя. Оскільки в тогочасному партійному керівництві Жданов був єдиним справжнім теоретиком, його призначено на роль хірурга, який за допомогою ланцета мав здійснити «зміцнення хребта» советського народу.

Ждановщина була по інтелігенції та письменниках в цілому СССР; проте її мішенню стала насамперед Україна, хоч би тому, що територію цієї республіки під час останньої війни цілком окупували німці. Отож Сталін убачав в Україні найбільшу небезпеку. Менші народи, як-от чеченців, інгушів чи кримських татар, Сталін просто депортував, включно зі старими, дітьми і членами партії. На XX з'їзді Хрущов сказав: «Українці уникли цієї долі лише тому, що їх було надто багато, і не було місця, куди б їх можна було депортувати. Якби не це, їх також без жодних вагань би депортували»...

Не менш значними були Сталінові удари по партійних кадрах. Їх було завдано одночасно в Москві, Ленінграді, Грузії та в інших республіках. «Ленінградська справа», під час якої загинуло кількадесят комуністів разом із родинами (серед них відомий економіст-теоретик Вознесенський) сьогодні стала поняттям таким самим відомим, як і «кримська» справа, пов'язана із ліквідацією єврейської культурної еліти, або «мінгрельська» справа, що коштувала життя

багатьом грузинським комуністам. Тут іще треба згадати про дві хвилі терору у Вірменії, пов'язані з масовими арештами і ліквідацією місцевих партійних кадрів.

Постає виправдане запитання: чому нічого подібного не сталося в советській Україні, чому Сталінові не вдалося ініціювати якихось поважних процесів проти українських комуністів, чи вибити доценту (як планувалося) місцеву інтелігенцію. Низка фактів вказує на те, що Сталін послідовно прямував до реалізації цього плану. У березні 1947 року місце першого секретаря КП України замість Хрущова зайняв Каганович. Він сконструював тезу, буцімто чільні представники української культури, як-от Рильський, Сосяра та багато інших, – «націоналісти». І особисто підготував проти них показовий процес, вимагаючи скликати надзвичайний пленум ЦК української компартії, який мав зайнятися проблемою «націоналізму» в Україні. Незважаючи на це, до планованої «другої ежовщини» не дійшло. Чому так сталося?

Спираючись на відомі нині матеріяли, можна, гадаю, легко і з великим ступенем вірогідності відповісти на це запитання. Причин слід шукати у досить складних подіях часів Другої світової війни. Сталін і вся партійна «верхушка» були певні, що німці створять в Україні державу-сателіт, як вони зробили це у Сербії та Хорватії. В таких припущеннях їх утверджувало те, що радикальне крило українських націоналістів орієнтувалося (принаймні до 1941 року) на «нову Європу» і не виключало появи в цій констеляції і «вільної України». Навіть коли пізніше провідники українських націоналістів опинилися в німецьких концтаборах, Сталін і його прибічники не виключали можливості зміни німецької політики на українській арені. І саме тому українська політика советів під час Другої світової війни відзначалася певним «лібералізмом». Це виявилось, наприклад, в тому, що, організуючи в Україні комуністичний партизанський рух, на її чолі поставили передовсім українців, які використовували націоналістично забарвлені гасла.

Саме тоді склався отой важливий в історії України соціологічний феномен, так званий «партизанський клан». До нього належали Д. С. Коротченко, В. А. Бегма, В. М. Дружинін, С. А. Ковпак, М. І. Наумов, І. С. Попудренко, С. В. Руднев, О. М. Сабуров, Т. А. Строкач і О. В. Федоров. У важкий період боротьби з німцями та підрозділами націоналістичної УПА у цьому клані виникло почуття солідарності, утворилася спільнота людей, дружба між якими була випробувана важкими умовами партизанської боротьби. Після війни представники партизанського клану опинилися на всіх важливіших партійних і державних посадах в Україні. Наближена до партизанського клану була група українських функціонерів військових рад, які часто діяли у ворожому тилу, неподалік від лінії фронту. З'являються тут такі імена як: Л. І. Брежнєв, М. О. Бурмистенко, А. І. Гайовий, Г. І. Гришко, І. С. Грушецький, А. А. Єпішев, А. П. Кириленко, Л. Р. Корнієць, П. М. Любавін, С. Т. Сердюк та ін.

Україна була єдиною советською республікою, у якій внаслідок згаданих обставин *солідарність партійної та державної бюрократії стала чинником історичного значення*. Цей факт найкраще сформулював поет Андрій Малишко на київських зборах письменників у липні 1957 року, коли українська інтелігенція висловлювала задоволення тим, що Кагановича остаточно відсунено на задвірки: «Можливо, ви колись бачили, як летять журавлі. Коли одного з птахів підводять сили – інші допомагають йому летіти далі: так само й ми, хоч не журавлі, а загартовані лєнінці, не видамо жодного з наших товаришів на поталу ворогові!».

Солідарність партійної бюрократії не була, ясна річ, виявом політичної опозиції, насамперед вона була продиктована інстинктом самозбереження. Однак саме цій солідарності українці завдячують крах Сталінових планів. Сталінський апарат щойно 1953 року підготував великий удар проти України, та його звела нанівець смерть диктатора 5 березня цього-таки року.

Блискавична емансипація КП України

На противагу іншим партійним організаціям, керівництво КП України вже з перших днів після смерті диктатора підтримувало Хрущова. Те, що одразу було поставлено на правильну карту, дало українському керівництву неймовірну перевагу, позаяк суворе дотримання лінії Хрущова не завжди відповідало основним інтересам української республіки. Зросло величезне значення КП України в загальносоветському масштабі, вона стала своєрідним резервуаром кадрів на керівні московські посади. На чільні посади по смерті Сталіна в советській ієрархії було призначено таких українських лідерів партизанського руху: Л. І. Брежнев – Головою Президії Верховної Ради ССРСР; Г. В. Єнютіна – головою Комісії державного контролю Ради Міністрів ССРСР; А. А. Спішева – начальником Головного політичного управління армії та флоту; А. П. Кириленка – членом Президії ЦК КПСС і першим заступником голови Бюро ЦК КПСС для РСФСР; Л. Р. Корнійця – першим заступником голови Державного комітету заготівель Ради Міністрів ССРСР; М. А. Лесечка – головою комісії Президії Ради Міністрів ССРСР для зовнішньоекономічних питань; Д. С. Полянського – головою Ради Міністрів Російської Федерації (РСФСР); Р. А. Руденка – Генеральним прокурором ССРСР; С. Т. Сердока – першим заступником голови Комісії партійного контролю ЦК КПСС; С. А. Скачкова – головою Державного комітету Ради Міністрів ССРСР для зовнішніх економічних зв'язків та кількох інших.

У наступні роки українська нація піднялась до ролі «другої» за значенням в ССРСР. Новий курс Москви виявився в тому, що українській республіці було «подаровано» Крим. Ряд загальносоветських тенденцій, на кшталт «повернення до соціалістичної законности», курс на децентралізацію і розширення прав республік в економічній сфері спричинилися до посилення процесу емансипації української партійної бюрократії.

Головним знаком того часу стає, однак, *боротьба за реабілітацію сталінських жертв у советській Україні*. Вона принципово відрізнялася від подібних прагнень керівництва КПСС у загальносоветському масштабі. Історія КПСС не знає жодного випадку чистки за «великоросійський шовінізм», натомість всі винищувальні акції в Україні здійснювано під гаслом «боротьби з українським буржуазним націоналізмом». У загальносоветському масштабі було здійснено реабілітацію провідних комуністів у партії й армії, посилаючись на етичні передумови і на «повернення до історичної правди». Реабілітаційні акції в Україні мали, натомість, прислужитися національній культурі. У 1956 році виникає рух «*проти збіднення української літератури і культури*». Реабілітаційні тенденції відбувалися головню у трьох напрямках і стосувалися: 1) представників культурного життя, переслідуваних чи зліквідованих у 20–30-х роках та в період ждановщини; 2) зліквідованих українських комуністичних провідників; 3) представників політичного та культурного життя, що реально не стали жертвами Сталіна, але потрапили до чорного списку як «буржуазні націоналісти» та «формалісти», і їх було викреслено з літератури й історії советської України.

В українському суспільстві з'явилися сили, що пішли значно далі, аніж цього собі зичила партія. Течії, що їх засудив Сталін, – на кшталт «боротьбізму» чи «укапізму» – намагались аналізувати і подавати з чималою дозою наукового об'єктивізму. 1956 року розпочато клопотання про реабілітацію Скрипника разом із вимогами цілковитої реабілітації жертв 20–30-х років загалом. У сфері культури найлегше відбувалася реабілітація переслідуваних Ждановим письменників і художників. Натомість з'явилися складнощі, коли йшлося про почесне повернення в літературу жертв передвоєнних років. Справа відомого письменника Миколи Куліша і засновника українського театру Л. Курбаса призвела до негайної конфронтації і навіть чистки в редакції літературного часопису «Вітчизна» (квітень

1958 р.). З подиву гідною послідовністю відбувалася реабілітація (щоправда, посмертна) все нових письменників. Варто підкреслити і спроби повернути українській літературі творчість принаймні частини вітчизняних письменників, насамперед дореволюційного періоду. У цей час було видано не лише лірики О. Олесь і Б. Лепкого, а й твори Б. Грінченка. Найбільшого значення надаємо справедливій оцінці Михайла Драгоманова, вченого та політика ліберальних переконань.

Ці події свідчать, що у період, який розглядаємо, їх розвиток певною мірою вирвався з-під партійного контролю. Український ЦК і партійний апарат не раз намагалися пригальмувати цей процес. Провідні партійні функціонери виступили проти реабілітації декотрих осіб. За приклад тут може правити боротьба за реабілітацію Скрипника, яку КП України 1958 року розпочала з твердження, мовляв, він же припустився «поважних націоналістичних помилок». Цілковита реабілітація відбулася лише за кілька місяців після XXII з'їзду КПСС.

Окремим розділом у цей проміжок часу стають наслідки «Польського жовтня» й угорського повстання 1956 року. Вже з причин суто географічних КПСС та її українська філія закручували гайки в ідеологічній площині з надзвичайною силою. Лише драматичним подіям червня 1957 року слід завдячувати те, що цей новий гострий курс не був послідовно здійснений. КП України на той час із завзяттям приєдналася до боротьби з «антипартійною» групою. Однак «список гріхів» цієї групи в Україні було складено у зворотному порядку, аніж у центрі, в Москві. Було заявлено, що «вороги партії» виступали проти «ленінської національної політики», що вони чинили спротив розширенню прав союзних республік і переслідували українську культуру і на території СРСР, і за кордоном. Цю партійну акцію одразу ж підтримали українські письменники та інтелектуали. Саме це спричинилося до того, що згодом тиск в ідеологічній та культурній сферах послабшав.

Нова фаза стосунків між Києвом та Москвою

Розвиток останніх подій, що відбулися після прийняття семирічного плану, можемо розглянути лише дуже коротко. На стосунки між Києвом і Москвою впливає факт певної стабілізації партійного керівництва в СРСР, а також формулювання завдань економічної політики на двох останніх з'їздах КПСС. Сьогодні Хрущову вже не потрібна КП України як основне особисте оперття, сьогодні для оцінки користи окремих комуністичних партій використовують інші критерії. Найкраще це окреслюють слова Хрущова: «дружба дружбою, а служба службою». За цей короткий період багато що в Україні змінилося.

«Партизанський клан», що був у перші два повоєнні періоди таким важливим чинником, сьогодні відійшов у минуле. Колишні партизанські лідери, що аж до смерті Сталіна засвідчували себе добрими організаторами, а пізніше вірно йшли слідом за Хрущовим, поволі зникали з керівних партійних і державних посад. У нових умовах їхніх здібностей і вмінь виявилось не досить. Тільки найвидатніші серед них змогли втриматися. На зміну середньому комплексу апаратників, у чиїх руках було майже все політичне життя й адміністрація України, поставлено інших людей. Такий брак стабільності символізували у 1953–1959 рр. «трое добродіїв на К»: Кириченко, лідер партії аж до 1957 р., коли його перевели до Москви; Коротченко, голова Президії Верховної Ради Української ССР і Кальченко, прем'єр українського уряду. Кириченка скинули 1960 р., Кальченко склав повноваження на початку 1961 р., а Коротченко протримався до сьогодні, втім, лише як підставна особа. Старого друга Хрущова М. С. Гречуху посунули з усіх партійних та державних посад.

Стосунки між керівництвом української компартії та московським центром, особливо між Підгорним і Хрущовим, дуже напружені. На січневому пленумі ЦК КПСС

1961 року Хрущов закинув Підгорному шахрайство. Кириченкові та Кальченкові, яких скинули у той-таки час, Хрущов закинув дилетантизм у сільськогосподарських питаннях. На розширеному пленумі українського ЦК (січень 1961 р.) Хрущов поширив свої закиди на все партійне керівництво.

У 1961 році Україна була єдиною советською республікою, яка могла похвалитися добрими врожайми. Порівняно з попереднім 1960 роком хлібозаготівлі в усьому СРСР зросли на 5,4 мільйона т, натомість у самій українській республіці ця кількість становила 7 мільйонів т, а отже, набагато більше, ніж у загальнодержавному масштабі. Цей успіх справді зміцнив позиції української компартії в СРСР, однак не усунув напруженості між Києвом і Москвою. На зборах українських аграрників у грудні 1961 р. Хрущов різними способами намагався похитнути авторитет Підгорного і далі виявляв своє невдоволення ситуацією, що склалася в Україні. Декілька західних кореспондентів слушно підкреслили, що саме ця груднева конференція засвідчила певне зменшення авторитету Хрущова в Україні. Спричинилися до цього його напади на голову Української сільськогосподарської академії Власюка і на інших прихильників «травопільної» системи, яку Хрущов свого часу й сам підтримував в українській республіці (на XVI з'їзді КП України в січні 1949 року).

Причина непорозумінь досить проста: Україна справді чи не єдина советська республіка, промисловість і сільське господарство якої функціонували в 1961 році радше добре. Орієнтуючись на ці успіхи, Хрущов затверджує максималістичні плани, особливо щодо сільськогосподарської продукції. Отож, українське партійне керівництво ясно бачить, які небезпеки з цим пов'язані. Нинішній конфлікт – це слабка, зрештою, спроба українських комуністів якоюсь мірою захистити економічні інтереси республіки. Цей факт з'ясовує, чому советські комуністичні лідери сьогодні все відкритіше критикують діяльність Госплану СРСР, брак

сільськогосподарської техніки, несправедливий розподіл продукції хімічної промисловости, а в той же час все не поступливіше тиснуть на економічне розширення союзних республік. Найдалі у цьому напрямку заходять українські економічні кола, які пропонують не тільки визнати за економічним керівництвом оперативні функції (що й так уже сталося після утворення Економічної ради української республіки), а й перенести до Києва все економічне планування республіки.

На першому етапі тісна співпраця української компартії з Хрущовим приносила Україні чималу користь, але й завдала багато шкоди українському народові. Пригадаємо тут дві советські «акції». 1954 року *Україна стала основною підтримкою авантюристського плану колонізації цілих земель*. Для України ця хрущовська акція була пов'язана з численними жертвами. Українські заводи постачали на правах пріоритету техніку для Казахстану в той час, коли українське сільське господарство саме її вкрай потребувало. На території, призначені для поселення, виведено сотні тисяч агрономів і техніків, що загальмувало і без того складний процес одужання українського сільського господарства. Ще гірші наслідки мала розпочата Хрущовим 1959 року *освітня реформа*, яку українські комуністи накинули народові, що цьому опирався. Відповідний закон дозволяє скасувати обов'язкове навчання російською мовою або національною мовою відповідної республіки. Аж до 1958 року українська мова була обов'язковим предметом не лише в школах з українською мовою навчання, але й у школах, де викладали російською. Тепер з'явилася небезпека, що з оцих останніх українська мова геть зникне, що більшість батьків, чи то з огляду на майбутню кар'єру дітей, чи то під впливом об'єктивних умов розвитку в СРСР відмовляться навчати своїх дітей української мови. З цього питання в Україні розгортається дискусія, у якій більшість висловила протидію проекту Хрущова. Навіть «Комуніст України» у той час писав, що

обидві мови мають залишитись обов'язковим предметом. Цих голосів не взято до уваги, і реформу втілено в життя.

Солідарність української адміністрації та культурних кадрів призвела до того, що досі важко говорити про серйозне витіснення української мови зі шкіл, однак численні факти вказують на те, що небезпека планованої Хрущовим русифікації українського шкільництва актуальна й надалі.

Коли йдеться про складне становище в нинішній Україні, повчальною є *дискусія про принципи національної політики після XXII з'їзду*. Комуністи не розв'язали національної проблеми раніше, не перестала вона існувати і після останнього з'їзду. У нечітко сформульованих пунктах нової програми справді сказано про подальший розвиток національних культур, і одночасно – про прискорення «злиття народів», створення «інтернаціональної культури» в Союзі Радянських Союзів і т.д. Тепер в СРСР навколо цих питань точаться гарячі дискусії. При цьому викристалізуються дві групи позицій. До першої, поряд із росіянами, належать і численні представники інших національних груп, серед них «малорос» Кравцев. Вони вимагають прискорення мовної русифікації і доходять навіть до того, що радять невеликоросійським авторам писати російською мовою. Друга група – так звані інтернаціоналісти – визнає за неросійськими народами право на максимальний розвиток своєї культури, вважає уподібнення націй за довготривалий процес, що розтягнеться на століття. Цю течію підтримують українські культурні кадри і більшість партійної бюрократії. Було б, утім, неправильно оминати мовчанням факт, що й деякі росіяни (серед них московський письменник Солоухін) підтримують цю тенденцію. Багато що в СРСР залишається неусталеним і нерозв'язаним, сюди належить і національна політика, однак русифікаторські тенденції партійного керівництва у Москві незаперечні.

Роль українців у Польській Народній Республіці

Минуть роки, і лише тоді історики зможуть висвітлити повну картину боротьби української нації за свої права. При цьому не можна буде обійти впливу, що його на розвиток українських питань має польський сусід. Коротенько вкажемо на роль, яку в цій сфері відіграє українська меншина в Польщі.

Польський емігрант не одне може закинути режимові Гомулки. Не слід сприймати схваленням гомулкізму твердження, що розвиток становища Польщі за уряду Гомулки у численних випадках позитивно вплинув на розвиток українських стосунків. У цьому контексті не торкаємося навіть згадуваних на сторінках «Культури» фактів польсько-української співпраці, впливу польських письменників та інтелектуалів на українських колег. Ідеться про щось набагато більше. Пов'язання, що єднали польських комуністів із «Компартією Західної України», були свого часу дуже сильні, і одні, й другі свого часу пройшли через ті самі випробування долі. Жорстокий сталінський терор знищив рівною мірою кадри КПП і КПЗУ. Тільки нечисленні західноукраїнські комуністи пережили цей терор, більшість із тих, що змогли врятуватися, сьогодні живе у Польщі. Хоч як парадоксально це звучатиме, фактом залишається, що українські комуністи також мають свою «політичну еміграцію». Цим людям завдячуємо основні поштовхи до реабілітації КПЗУ й прискоренням загальних реабілітаційних процесів в Україні. Починаючи з 1958 року у Варшаві відбулася низка конференцій колишніх членів КПЗУ, часом у них брало участь понад чотириста осіб. Учасниками цих конференцій були також визначні польські комуністи, що перед війною так само належали до КПЗУ. В Інституті історії партії у Варшаві утворено спеціальний відділ, що займався збиранням документів про КПЗУ.

Не можу розглянути цих подій детальніше, однак дуже хочу згадати про кілька найостанніших, аби показати, на яких позиціях щодо великих внутрішніх конфліктів в СРСР стоять українські комуністи в Польщі. Не обмежуються вони активною підтримкою усіляких спроб реабілітації таких людей, як Куліш, Курбас чи Скрипник, але відважно приєднуються до найдражливіших дискусій на тему советської національної політики. «Наша культура», що виходить у Варшаві (додаток до органу українців у Польщі – «Наше Слово»), опублікувала низку статей, спрямованих проти советсько-українського партійного ідеолога Кравцева. У цих статтях висвітлюються спроби русифікації як ті, що їх не можна узгодити з марксизмом-ленінізмом. Ось як «Наша культура» (№3, 1962) полемізує з Кравцевим:

13 квітня 1960 року він надрукував в «Радянській Україні» статтю «В. І. Ленін про російську і національну мови нашої країни». Торкаючись справи вживання в щоденному побуті російської мови замість своєї рідної людьми неросійської національності, він написав, що «це цілком закономірний, об'єктивний і глибоко прогресивний процес». З тих слів І. Кравцева виникає, що лише поширення і розвиток російської мови серед неросіян є глибоко прогресивним явищем, а розвиток інших мов тим самим стається непрогресивним явищем, яке слід відкинути. Прогресивною людиною згідно з його поглядом є лише той, хто замість рідної мови вживає російську. Коли ж він вживає в щоденному побуті свою рідну мову, то виходить, що це вже не прогресивний процес.

«Наша культура» атакує й іншу статтю Кравцева, яку він опублікував 20 січня 1962 р. у «Правді України». Варшавський орган українців намагається довести, що стаття суперечить навіть новій програмі КПСС. У той час як у програмі йдеться про творення інтернаціональної культури, «Кравцев бачить цю інтернаціональну культуру в культурі

російській». Варто подати тут для читачів оригінальну цитату з Кравцева*:

...соціалістичний зміст, а не російська культура інтернаціоналізує різноманітні форми культур народів Рад. Союзу і культур усіх соціалістичних націй світу. Якби було інакше, то що тоді інтернаціоналізувало б польську, китайську, чеську, болгарську та інші культури соціалістичних країн, які знаходяться поза кордонами Рад. Союзу, а які також інтернаціоналізуються?!

«Наша культура» стверджує: «Саме поставлення такого питання відразу виявляє безглуздість твердження І. Кравцева».

«Наша культура» хапається за кожен антишовіністичний виступ советської преси, на жаль, вони не надто часті. Цей-таки часопис передрукував майже цілу статтю вже згаданого щойно Солоухіна, супроводжуючи його таким коментарем:

...плутані [антиленінські] теорії А. Агаєва та І. Кравцева, які лише ллють воду на млин усіх тих, хто кричить про русифікацію неросійських народів в Радянському Союзі. Їх погляди – це дуже поживні харчі для таких істот, як націоналісти... І тому, хто прагне боротися з націоналістами всіх мастей, повинен поборювати й такі націоналістичні погляди, які репрезентують І. Кравцев й А. Агаєв.

Під тиском громадської думки в Польщі, а також унаслідок позиції місцевих українських комуністів подекуди витворилася специфічна атмосфера, що не могла не справити вплив на політичне життя української нації. Коли провідний український письменник Максим Рильський у травні цього року побував у Варшаві і виступав у залі катедри україністики варшавського університету, його

*Б. Левицький помилково вважає цей уривок цитатою з Кравцева. Насправді в оригінальній статті Кравцева його нема, а весь фрагмент походить з «Нашої культури» (с. 5). (Прим. перекладача.)

запитали, що він думає про теорію, за якою існують мови «вищого рангу» і «відсталі». Відповідь Рильського можна вважати за відповідь усієї української інтелігенції: *«Теорія про вищість одних мов над іншими провадить до фашизму»*.

Прикінцеві міркування

У цьому огляді я, на жаль, не міг узяти до уваги низки інших моментів теперішнього розвитку становища в Україні. Передовсім я обмежився політичними питаннями, що, проте, не висвітлює повної картини, бо, наприклад, ціла низка подій у площині української літератури тісно пов'язана з політикою. Навіть сумнівні спостерігачі і найбільші оптимісти були приголомшені, коли несподівано виріс цілий гурт молодих українських поетів і прозаїків, які не дозволяють затиснути себе в примітивні рамці соцреалізму, і найпершим завданням котрих є «повернення до правди» і «більше свободи». Я щиро раджу польському читачеві низку синтетичних статей на ці теми, опублікованих у деяких українських еміграційних часописах¹.

Усі дані, які я маю, підтверджують, що завзята внутрішня боротьба світового комунізму відлунює живим відгосом в Україні. З 1956 року починається різке погравлення українсько-китайських стосунків. У той час Україна пережила справжню хвилю «китаеманії», так само, зрештою, як і Польща. Однак в Україні вона не припинилася так швидко, як у Польщі. Зумовлено це кількома причинами. У 1956–1958 роках в українській пресі з'являється багато матеріалів про розвиток ситуації в Китаї. Особливе враження викликав такий експеримент Мао Цзедуна, як відмова від класової боротьби на селі, відмова від ліквідації «класових ворогів» (взорованої на Сталіна), а натомість – перевиховання куркулів і буржуазії. Після того, як укра-

їнські журналісти надибали якось у пекінському ботанічному саду останнього китайського імператора Пу І, вони демонстративно підкреслювали у своїх репортажах, що комуністи його не знищили, а «перевиховали», що йому дозволяють працювати, і що він зовсім не шкодує за втраченим гаремом із 360-ма дружинами.

Подиву гідним було те, що у кількох випадках китайські комуністи дали зрозуміти, що вони добре орієнтуються в українських питаннях. Можливо, цю тему слід колись розглянути докладніше. Натомість тут лише зазначу, що керівництво української компартії формально підтримує тези Хрущова, які цілком розбігаються з Пекіном, однак серед української інтелігенції в Києві панують інші настрої. *Страшна спадщина сталінських часів в Україні зумовила те, що на Пекін із Києва відкривається інакша перспектива, ніж із Москви.*

Надзвичайно важливе й цікаве питання стосунків між українською «землею» та еміграцією можемо тут, на жаль, розглянути лише на маргінесі. Завдяки більшій свободі в нинішньому ССРСР, завдяки значному обмеженню сваволі органів терору, завдяки ліквідації хворобливої «шпигуноманії» в Україні побільшало людей, що займаються проблемою української еміграції. Раніше ці питання належали винятково до компетенції поліції безпеки. Політична поліція пильно займається цими справами і сьогодні, вона провадить боротьбу з підпіллям і діяльністю тих кіл, що підтримують контакти з підпіллям. Події останніх місяців підтверджують, наскільки жалюгідно виглядає ця сфера діяльності. З опублікованих нещодавно в Києві документів випливає, що інструкції лідерів української еміграції для «підпільного руху» в Україні були насправді нічим іншим, як обміном кореспонденцією з... органами советської безпеки.

Факт цей, проте, нетиповий, якщо говорити про ставлення України до емігрантів. Вражає, наприклад, що київські часописи реагують одразу і якоюсь мірою навіть по

¹ Наприклад, чудове дослідження Б. Кравцева в «Сучасності», №2 (14), 1962, Мюнхен.

суті на всі важливіші публікації еміграційних науковців, письменників та інтелектуалів. Намагання деяких українських еміграційних кіл нав'язати толерантні контакти з Батьківщиною залишилися, зрозуміло, без відгуку. Зміни, що відбулися, зобов'язують, однак, відповідальні кола української еміграції правильно оцінити ситуацію. Сьогодні є більші шанси на те, що Україна розумітиме становище емігрантів краще, ніж у минулому. І шанси ці тим зростатимуть, чим менше цими питаннями цікавитимуться авантюризм і демагогія.

Борис Левицький
Сучасна Україна

В СРСР тривають приготування до урочистостей, пов'язаних із 50-ю річницею утворення советської держави. Зливи статей, що з'являються у щоденній пресі й часописах, намагаються довести тезу, нібито Советський Союз – «тріумф лєнінської національної політики». До цієї пропаганди втягують партійних функціонерів, представників творчих кіл, письменників, а передовсім науковців. Провідне гасло всіх аналізів та інших публікацій: «Ми створили модель співпраці різних національностей, яку варто наслідувати всьому світові».

Правда, однак, сильніша за спроби переінакшити дійсність за допомогою різноманітних трюків. Брежнєву та його команді в цій сфері справді не щастить. У період особливого посилення цієї пропаганди вся світова преса зареєструвала звістки про самоспалення та вуличні демонстрації в Литві й Естонії, проти яких режим кинув міліцію та армію. Понад половину в'язнів нинішніх советських таборів («исправительно-трудовые колонии») складають – і про це знає цілий світ – «буржуазні націоналісти», серед яких переважають представники інтелігенції, комсомолу, а навіть і члени партії. Дуже зросла останнім часом кількість арештів і нещадних вироків. Серед приготувань до урочистостей на передній план виходять останні драматичні події в Україні.

На початку цього року заарештовано понад 200 осіб.

Поряд із Москвою, Ленінградом і головними осередками прибалтійських республік одним із центрів опозиції устроєв став Київ. Опозиція ця не означала, що формувалися політичні угруповання, які боролися з режимом «революційними» методами. Ще на початку 60-х років до таких спроб вдавалися передовсім розчаровані комуністи, що вірили у можливість оздоровлення КПСС ізсередини. Однак у наступні роки постала нова форма опозиційного руху, що першорядним завданням уважала боротьбу за права, які й справді гарантують конституція та інші закони, однак на практиці ніхто їх не дотримується. Таке було тло, на якому в СРСР утворився рух захисту прав людини.

Рух цей прибрав в Україні особливих форм. Спираючись на гасла, проголошувані в усіх советських республіках, представники молоді української інтелігенції виступають у перших лавах як захисники національних інтересів неросійських народів та їхніх республік, вимагають, аби рівноправність націй було здійснено реально, а не вербально, засуджують піднесення російської мови до рангу «другої рідної мови», борються з усіма формами русифікації, посиляючись на Леніна, домагаються – знову-таки звертаючись до Ленінових настанов, – аби росіяни, які живуть серед інших національностей, позбулися «панських манер», котрі полягають, серед іншого, в тому, що чи то в середній Азії, чи у Білорусі, в Литві чи Латвії вимагають, аби «тубільці» – не-росіяни – спілкувалися з росіянами російською. Нова опозиція дотримується погляду, що це саме росіяни, живучи за межами власного етнографічного простору, повинні вивчити мову автохтонного населення і цю мову шанувати.

Нова опозиція – цілковитий продукт советської дійсності, її представники переважно належать до молодого покоління, вихованого у советських школах та університетах.

Свої позиції вони формують головню в численних листах протесту й меморандумах, якими засипають і український, і центральний уряд у Москві. Однією з

останніх таких акцій став протест проти терористичного вироку, винесеному на процесі українського історика Валентина Яковича Мороза. Цей відважний молодий науковець уже був заарештований у серпні 1965 року, а в січні наступного року його засудили на 5 років позбавлення волі й заслання до табору виправної примусової праці посиленого режиму. Після звільнення 1969 року він повернувся до Івано-Франківська (кол. Станиславів), проте так і не зміг знайти праці. В листопаді 1970 року його знову заарештовують за писання політичних есеїв і засуджують цього разу на 9 років позбавлення волі і 5 років заслання.

Таким вироком влада хотіла залякати українську інтелігенцію. В останньому слові Мороз марно намагався переконати своїх суддів, що використання такої тактики застаріле і безцільне. Між іншим, він заявив:

Чому репресії не дають звичного ефекту? Чому випробувана зброя стала бумерангом? Змінився час – ось і відповідь. У Сталіна було досить води, щоб загасити вогонь. Вам довелося жити в епоху, коли резерви вичерпалися. А що води мало – краще не дразнити нею вогонь. Бо тоді ще краще горить – це знає кожна дитина. Ви взяли палку до рук, щоб розкидати вогнище, але замість того тільки підворушили його. На більше не вистачає сили. Це значить, що суспільний організм, в якому ми живемо, вступив у таку форму розвитку, коли репресії вже дають *зворотний ефект*. І кожна нова репресія буде тепер *новим бумерангом*.

Посадивши мене за ґрати 1 червня, ви знову запустили бумеранг. Що буде далі – ви вже бачили. П'ять років тому мене посадили за колючий дріт у Мордовію – і звідти вилетіла бомба. Тепер ви знову, нічого не зрозумівши і нічого не навчившись, починаєте все спочатку. Тільки цього разу дія бумерангу буде набагато потужнішою. В 1965 році Мороз був ніким, невідомим викладачем історії... Тепер його знають...

І ось сьорбає Мороз тюремну капусту. <...>

Мене судитиме тепер суд за закритими дверима. І все одно він стане бумерангом, навіть коли мене ніхто не почує, коли я буду мовчати в ізолюванні від світу камері Володимирської в'язниці. Буває мовчання голосніше від крику*.

Протест проти цього вироку підписали такі відомі поетати, як літературні критики Іван Дзюба та Іван Світличний, онука класика українського письменства Івана Франка – Зіновія Франко, журналіст Чорновіл, літературний критик Євген Сверстюк, львівський письменник Михайло Осадчий (відомий його автобіографічний роман «Більмо», в якому він описує в'язничні переживання), Василь Стус, Ірина Стасів, Ігор Калинець, Стефанія Гулик, дружина легендарного українського політичного в'язня Караванського – Ніна Строката з Одеси, Юрій Шухевич – син командира Української повстанської армії, який дитиною потрапив до концтабору, а останнім часом жив у Нальчику, та багато інших.

Усіх відомих особистостей з опозиційних кіл, зрозуміло, піддано репресіям. Більшість із них втратили попередні посади, їм було складно знайти бодай би якийсь *dirty job***; до них застосовували методи наклепів та ізоляцію від оточення.

Советській безпеці з двох причин було потрібно чим скоріше знищити українську опозицію. Перша: опозиція досягла поважних успіхів на полі публіцистики. З 1970 року вийшло 5 номерів «Українського вісника», поширюваного через самвидав. 4 видання дійшли на Захід і там їх розмножено. Завдяки «Вісникові» не лише населення советської України, а й закордон були дуже докладно поінформовані про порушення законності в Україні.

Друга причина була ще важливіша. Відомо, що в другій половині 1971 року представники російської та української опозиції провадили активні перемовини щодо співпраці. Українська інтелігенція радо привітала вихід всесвітньо

відомої сьогодні самвидавівської публікації «Хроніка текущих событий», підтримувала рух захисту прав людини, що його очолює проф. Сахаров, однак висловлювала конкретні закиди на адресу російської опозиції, поміж них два найсерйозніші: російська опозиція справді симпатизує національній інтелігенції союзних республік, однак уникає чіткої позиції у питаннях національної політики; «Хроніка текущих событий» дуже побіжно інформує про події у національних республіках. Знаменно те, що ці закиди, висунуті в «Українському віснику» №5, відомі на Заході лише у скороченому варіанті, вміщеному в №22 «Хроніки» від 10.11.1971. Повний текст заяви, опублікований у «Віснику», до сьогодні ще не дійшов на Захід. Можна припустити, що наприкінці 1971 року співпраця між опозиційними колами Москви і Києва значно посилилася. «Хроніка текущих событий» все більше демонструє не лише симпатії на адресу України, але й щораз кращу поінформованість про найостанніші українські події. Вона також є найсоліднішим джерелом інформації про драматичний розвиток ситуації в Україні 1972 року.

Бельгійський турист Добош і советські органи безпеки

У січні 1972 року майже в усіх найважливіших щоденних західних газетах з'явилась інформація про масові арешти в Україні. Як виявилось згодом, ця докладна інформація походила або від західних кореспондентів, акредитованих у Москві, або ж її джерелом були публікації російського самвидаву.

В лютому цього року в пресі советської України з'явилось коротке повідомлення про арешт громадянина Бельгії Ярослава Добоша, що начебто намагався «здійснювати ворожі акції на території республіки». «Радянська Україна» 11.2.1972 пише дослівно таке:

* Звірено за виданням: Валентин Мороз. Есеї, листи й документи. – Вид. «Сучасність», 1975, с. 136–138. (Ред.)

** Dirty job (англ.) – брудна праця. (Ред.)

Попереднім слідством встановлено, що Добош Я. прибув до СРСР для виконання злочинного завдання зарубіжного антирадянського центру ОУН-бандерівців, що перебуває на утриманні імперіалістичних розвідслужб і використовується ними в проведенні підривної діяльності проти Радянської держави. За проведення ворожої соціалістичному ладові діяльності і в зв'язку з справою Добоша притягнуті до кримінальної відповідальності Світличний І. О., Чорновол В. М., Сверстюк Є. О. та ін. Слідство триває.

Достеменно кількість заарештованих невідома дотепер, знаємо лише, що окрім згаданих вище, заарештовано багатьох студентів та інших представників молоді. Виглядає на те, що советській безпеці вдалося заарештувати також групу, яка видавала й поширювала «Український вісник». Головні арешти відбулися в Києві та Львові. Подаємо тут прізвища тих заарештованих, що їх навела «Хроніка текущих событий» у 24 числі від 5 березня ц.р. Цю інформацію подаємо дослівно:

З 11 по 14 січня в Києві і Львові здійснено низку обшуків. Заарештовано 19 осіб: 11 – у Києві, 8 – у Львові. У Києві заарештовані:

1. Іван Світличний, літературознавець, трус відбувався у справі бельгійського громадянина Ярослава Добоша, про якого 11 лютого писала газета «Вечірній Київ». Сконфісовано самвидавівську літературу. Світличного забрали одразу після обшуку, а за три дні його дружині офіційно повідомили про арешт. Слідство провадить слідчий КГБ майор Горчаєв. Письменника Івана Дзюбу, що перебував у гостях у Світличного, відвезли додому, де також влаштували трус. Упродовж наступних трьох днів Дзюбу допитували щодня.

2. Василь Стус, 32 роки, поет і критик, книжку його віршів видано за кордоном, з 1965 р. брав участь у протестах; виключений з аспірантури.

3. Євген Сверстюк, 32 роки, літературознавець, звільнений з роботи за підписання листів протесту, йому не дали захистити кандидатську дисертацію; автор численних

критичних статей, опублікованих у Самвидаві, серед них статті про роман О. Гончара «Собор». Під час обшуку 14 січня він був хворий, і його арештували за декілька днів у селі Боярка. Під час обшуку вилучено літературні статті.

4. Зіновій Антонюк, філолог. Вилучено «Хроніку» та інші матеріали.

5. Федір Коваленко, вчитель із села Боярка.

6. Леонід Селезенко, хімік.

7. Любов Середняк, 19 років, друкарка. Під час обшуку вилучено романи Солженіцина і Гроссмана.

8. Василь Сергієнко.

9. Микола Плахотнюк.

10. Данило Мишук.

11. Леонід Площ, математик, член Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР. 14 січня в нього вчинено трус у справі №24. Вилучено матеріали Самвидаву і його власні рукописи. 17 січня дружині Площа повідомили, що його звинувачено за статтею 62 КК УССР (відп. пар. 70 Карного Кодексу РСФСР).

«Хроніка текущих событий» №25 від 20 травня 1972 року публікує нові прізвища арештованих. Цю інформацію знову цитуємо дослівно:

Київ. У середині березня заарештовано поета Миколу Холодного, 18 квітня заарештовано письменника Івана Дзюбу. Від середини січня його помешкання трусили тричі (востаннє в день арешту), його самого мало не щодня викликали на допити. Дзюба тяжко хворий.

У квітні заарештовано Надію Світличну, сестру Івана Світличного. Її дворічного сина, незважаючи на прохання і протести родичів, віддали до дитячого будинку.

11 травня арештовано лікаря-психіатра Самуїла Глузмана, 1946 року народження. Перед арештом він працював на швидкій допомозі. Здається, його заарештували в одній справі з Л. Середняк.

Заарештовано чеську студентку Анну Коцурову.

Заарештовано Олесь Сергієнка.

У середині квітня здійснено обшук у письменника-фантаста Бердника, члена Соціалістичної партії України*, колишнього політв'язня сталінських таборів. При трусі сконфісковано якусь статтю І. Дзюби і дві друкарські машинки. 28 квітня Бердник оголосив голодування і послав листа Першому секретареві ЦК КПУ Шелестові, де написав, що органи КГБ знову вийшли з-під контролю партії і він боїться, що знову почнеться період безправ'я. У цьому-таки листі він повідомляв, що не припинить голодування, поки його не прийме Шелест або хтось із КГБ, і поки йому не повернуть усе відібране. 3 травня його прийняв один із заступників Шелеста. Перед ним усіляко вибачались, але сказали, що у справи КГБ втручатися не можуть. Бердник продовжував голодування. У середині травня його викликали до КГБ і повернули все сконфісковане під час тросу. Голодування тривало 16 днів.

Львів. Заарештовано художницю Стефанію Шабатуру, а також Чубая. 14 січня 1972 р. в селі на Волині заарештовано Данила Лаврентійовича Шумука. Під час тросу вилучено його спогади про перебування у таборі. До війни Шумук був членом Компартії Західної України. Вперше його заарештували поляки на початку 30-х років, він відсидів 8 років у польських тюрмах. Брав участь у Вітчизняній війні. У 1943 році приєднався до бандерівського руху. 1945 року його заарештовано, відсидів 10 років. 1958 року знову заарештували у тій же справі і дали ще 10 років.

На початку березня в Івано-Франківську заарештовано Василя Романюка.

Рівне. Заарештовано І. Кончинського.

Про арешти в Україні советська преса інформувала лише в непрякій формі. Щойно на початку червня КГБ виступив з «несподіванкою», яка приголомшила громадську думку в Україні і за кордоном. А саме: 3 червня всі українські газети подали звіт із прес-конференції в Києві, під час

* Очевидне помилкове витлумачення абревіатури СПУ – Спілка письменників України. (Ред.)

якої давав свідчення заарештований Я. Добош. Найважливіші пункти цього вагітного наслідками документа такі:

1. Добош підтверджує, що за дорученням бандерівської ОУН і її представника, такого собі Коваля, він вилетів із Брюсселя літаком до Праги, а звідти потягом дістався до Советського Союзу. Під час перебування в Києві 29–31 грудня минулого року і 1 січня цього року він здійснив «конспіративні» контакти з Іваном Світличним, Зіновією Франко і Леонідом Селезненком. Останній познайомив його з чеською студенткою Анною Коцуровою.

2. Добош поінформував своїх співрозмовників про «антисоветську діяльність ОУН на Заході» й отримав від них узамін інформацію та документи.

3. Іванові Світличному й Зіновії Франко він передав 50 рублів у вигляді «підтримки», Анні Коцуровій також 50 рублів як винагороду за фотокопії. Під час перебування у Львові передав 30 рублів Стефанії Гулик.

Добош кілька разів підкреслив, що його співрозмовники надали йому інформацію, вкрай потрібну націоналістичним організаціям, що інформацію він намагався перевезти на Захід разом із рукописом Святослава Караванського.

Добош далі підтвердив, що шкодує за скоєне, що до нього добре ставилися під час слідства і він обіцяє, повернувшись на Захід, більше ніколи не провадити антисоветської діяльності. Він висловив сподівання, що «органи советської влади ласкаво зважать на його молодий вік і цілковите зізнання у провині, визнавши це пом'якшувальною обставиною».

Скоро після цієї конференції Добоша вислали з СРСР і він повернувся до Бельгії. Вже бодай через це вся справа видається вельми дивною. Прокуратура у такий спосіб позбулася головного свідка звинувачення в процесі, що мав ось-ось розпочатися. Тут слід підкреслити, що в советській юрисдикції відбулися певні зміни на краще і що прокурор, який не може поставити перед судом свідка, а лише подати протоколи його допиту, опиняється в дуже невідгідному

становищі. Все свідчить про те, що поспішне вислання Добоша додому було, з певних актуальних і надто ускладнених політичних причин, важливіше для советської влади, ніж можливість використати його в процесах проти заарештованих.

Розголос, якого надали справі Добоша в Україні, свідчить, що йшлося насамперед про залякування української інтелігенції та молоді. КГБ вдався до провокації, аби довести, що арешти були виправдані, та попри це зовсім не йдеться про повернення до системи терору. Далі вони намагалися продемонструвати, що слід поважно сприймати застереження проти контактів з іноземцями і що нарешті вдалося розбити українську опозицію.

Підґрунтя арешту Івана Дзюби було специфічне. Він назвав себе комуністом, що критикує советську національну політику в Україні з позиції активності українських захисників прав людини. Цих меж ніхто не повинен переступати. Однак найважливішим фактом, що ускладнював усю справу, було те, що свою знамениту працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Дзюба попервах зовсім не задумував як підпільну літературу, а як виконання настанов ЦК компартії України. Тому не випадково в грудні 1965 року цю працю передали до рук Першого секретаря ЦК КП України Шелеста і голови уряду Щербицького. Справа набула політичного забарвлення лише тоді, коли копія цієї праці (серед інтелігенції і членів партії їх курсує декілька) потрапила на Захід, і її було там опубліковано спочатку українською, а потім в перекладі англійською та італійською мовами. Через це у Дзюби виникли великі проблеми. Вже наприкінці листопада 1970 року його виключили з київської письменницької організації і змусили написати заяву, яку він, втім, гідно відредагував. Коли наприкінці листопада і в січні 1971 року Україною прокотилась хвиля арештів, його часто викликали на допити. Дзюбу посадили під домашній арешт, він мусив регулярно зголошуватися до міліції, в

лютому 1971 року його виключили зі Спілки письменників України, а в квітні цього-таки року заарештували вже посправжньому.

Відкликання Шелеста з України

Один із принципів політичної гри, обов'язковий в СССР, такий: партійне керівництво кожної із союзних республік відповідає за внутрішньополітичний розвиток у всіх ділянках. Тому коли Президія Верховної Ради СССР раптом 19 травня 1972 року ухвалила призначити Першого секретаря КП України Шелеста першим заступником Голови Ради Міністрів Советського Союзу, тут відчувався явний присмак політики. Не підлягає сумніву, що в очах советського уряду він став *persona non grata* в Україні, а його нове призначення – це, по суті, розжалування.

Західні коментатори роками поширюють тезу, буцімто советська верхівка складається з політиків двох типів, котрі борються одне з одним: голубів та яструбів. Ярлики ці використовують щодо американських політиків, але спроба перенести їх на советську територію цілком хибна і вводить в оману. Різні журналісти, а часто, на жаль, і експерти, роками силкуються зарахувати окремих представників советського керівництва до однієї з двох названих груп. Така метода безглузда, бо ж вони не беруть до уваги, що КПСС як партія «нового типу» спирається на певні норми й механізми. Одна з найважливіших серед цих «ленінських» норм – те, що дискусії керівництва бажані й дозволені, проте коли ухвалено рішення у певній справі, тоді всякі відмінності позицій мусять зникнути, всі інакодумці мають скоритися партійному приписові. Вже пів століття советську політичну еліту виховують у цьому дусі.

З погляду суто людського слід погодитись, що в політбюрі існують окремі погляди щодо різних важливих справ, однак цілковитим безглуздом було би чогось від того очікувати. Про «опозицію» в політбюрі можна було б гово-

рити, якби той чи інший член бюро намагався, всупереч ухваленому рішення, далі триматися свого окремого погляду й відповідно до цього діяти. Тільки у такій ситуації цього політика одразу б виключили з партії...

Про Шелеста всі знають, що він був одним із головних «яструбів» у політбюрі, що 1968 року він був речником вторгнення до Чехословаччини, що (це звучить вже геть комічно) «опирався» зближенню Бонна й Москви, що, нарешті, завжди був прихильником «гострого курсу» тощо, тощо. Якби Шелест справді був таким послідовним «яструбом» (в очах тих-таки «советологів» Брежнев став голу-бочком), його не призначили би віце-прем'єром, а проголосили партійним ворогом.

В очах керівництва Шелест — просто людина, що не впоралася зі своїм завданням. Він відповідальний за політичну кризу в Україні, він не зміг, скориставшись доступними профілактичними засобами, запобігти розвиткові таких неприємних подій, якраз напередодні свята «тріумфу ленінської національної політики». Втім, усе свідчить про те, що справа Шелеста набагато складніша, ніж її бачить советська верхівка. Шелест фактично не виправдав сподівань, але не тому, що був бездарним апаратником чи йому забракло авторитету. Шелест не виправдав себе, адже намагався здійснити неможливе: хотів провадити в Україні політику, яка, з одного боку, була би тверда й відповідала лінії партії (проти буржуазного націоналізму, проти буржуазної ідеології, проти сіонізму, за партійність літератури тощо), з другого ж боку, намагався певною мірою шукати примирення з українською інтелігенцією, аби напруга, яка існувала, не загострювалась, і в певних межах навіть прислухався до вимог цієї інтелігенції (щодо прав української мови) як слухних. Прихильник суворого курсу, Шелест не був «русифікатором». У 1970 році він підтримував важливу дискусію природничників, у якій провідну роль відіграв його власний син Віталій. Ці науковці вимагали тісніших контактів одне з одним і з закордоном, критикували

освітню систему і ситуацію в університетах, у наукових інститутах та академіях України. Вимагали більше перекладів фахової літератури українською мовою. Без мовчазної згоди Шелеста ця дискусія ніколи не відбулася б у такій вільній формі. В час переслідувань українського письменника Олеса Гончара за його роман «Собор» Шелест ясно дав зрозуміти, що він проти загострення внутрішніх конфліктів в Україні. Шелест, безсумнівно, був ворогом будь-якої опозиції в Україні, однак вірив, що саме завдяки «конструктивному» підходу до вимог інтелігенції вдасться йому захистити республіку від поглиблення напруги і вибуху нових конфліктів.

На маргінесі згадаймо, що персональні зміни, які відбулися після відкликання Шелеста, лише підтвердили поспішність цього рішення. Наступником Шелеста призначено тогочасного прем'єра України В. В. Щербицького. Це призначення ще можна зрозуміти, оскільки тепер в українському керівництві мало визначних особистостей, а Щербицький — єдиний досить відомий діяч. Складнощі з'явилися з призначенням на посаду прем'єра на місце Щербицького. О. П. Ляшка відкликали з посади Голови Президії Верховної Ради Української ССР і призначили головою її уряду. Лише наприкінці липня знайдено відповідну особу на спорожніле крісло Голови Президії советської України — 68-річного Івана Грушецького.

Хвиля покаяння

Український КГБ видобув із закапелків методи, що, як гадалося, вже відійшли у минуле: публічне покаяння представників української інтелігенції. 2 березня 1972 року опубліковано першу таку заяву. Її авторкою була Зіновія Франко:

Моя провина ґрунтується на неправильному і викривленому сприйманні та інтерпретації окремих недоліків і труднощів у нашому житті. Хоча сама я не брала участі у

виготовленні різних наклепницьких та антирадянських матеріалів, але поширювала їх серед своїх знайомих... У своєму політичному засліпленні я не помітила, що стала передавати інформацію замаскованим представникам закордонних ворожих націоналістичних центрів, зв'язаними з розвідками імперіалістичних держав... Це вже був шлях, який міг привести до зради. На цьому шляху мене вчасно зупинили, за що я щиро вдячна*.

Кожен, хто читає ці слова, не може не помітити, що це не та мова, якою користуються науковці, вільні люди – що ж, радянські фахівці з таких заяв ніколи не спроможуться збагнути таких тонкощів. Подібну заяву опублікувала 8 липня цього року «Робітнича газета». Леонід Селезненко «під враженням заяви бельгійського громадянина Ярослава Добоша» говорить про свої антисовєтські підступи. Як відомо, його заарештували; а тепер він твердить, нібито під час допиту дійшов висновку, що його мислення і вчинки були «злочином проти народу й держави» і що з нього зробили «поплічника бандерівців». Селезненко докладно описує свою співпрацю з іншими заарештованими і звинувачує Світличного, Стуса, Шумука, Сверстюка, а також чеську студентку Анну Коцурову, яку, до речі, передали чехословацькій владі.

У «Літературній Україні» від 7 липня цього року з'явилася покаєнна заява Миколи Холодного, що також був заарештований. Він серйозно звинувачує таких заарештованих: Михайла Гориня, Олександра Сергієнка, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Бориса Антоненка-Давидовича, Оксану Мешко. З його заяви випливає, що в них були контакти з кількома особами з Чехословаччини, прибічниками чехословацької моделі реформи комунізму.

Уже в липні цього року відбулися процеси, що завершилися суворими вироками. На початку цього місяця у Києві відбувся процес проти Данила Шумука. Перед тим

* Звірено за публікацією в газеті «Радянська Україна», 2.03.1972. (Ред.)

нін уже відбув багато років у концентраційних таборах, а тепер дістав вирок: 10 років і 5 років заслання.

Дружину Святослава Караванського, Ніну Строкату, у березні цього року було засуджено в Одесі до 4 років в'язниці, її звинувачено у паплюженні радянської держави. Строката кілька разів заявляла перед судом про свою невинність. Справжньою причиною ув'язнення було те, що вона не хотіла відмежуватися від політичної діяльності чоловіка.

Не будемо заглиблюватися в подальші подробиці, обмежившись твердженням, що найостанніші процеси в Україні принаймні не виняток, що наближається ціла хвиля процесів, із найбільшою інтенсивністю у трьох центрах: Києві, Львові та Івано-Франківську.

*

Думки українців на Заході щодо останніх подій в Україні поділилися. Бандерівські видання роблять з Добоша героя (він написав декілька заяв, у яких відмовляється від своїх київських свідчень). Представники інших груп української еміграції стежать за цими подіями з несмаком, виступаючи проти такого зв'язку між емігрантами та українською опозицією. Тижневик «Українські вісті» обурено стверджує, що «ідеаліст Ярослав Добош врятував свою шкуру ціною голів і долів людей, чий рівень честі, сили волі й безкомпромісності набагато вищий за його власний». Нищівний аналіз Добошевої афери з'явився у цьому ж виданні під назвою «Такої допомоги Україна не потребує!».

Однак еміграційні суперечки і сварки взагалі не мають жодного значення для розвитку ситуації в Україні. Можливо, хоча б останні події прискорять початок негайної, серйозної дискусії політично мислячих українців на таку, наприклад, тему: Які загрожують небезпеки, коли демагоги, папівінтелігенти та подібні до них узурпують собі у теперішній ситуації право вести «визвольну політику». Полі-

тичний розвиток в Україні відбувається за власними закономірностями. Це конфлікт між суспільством, що розвивається, і застарілими практиками управління та примітивним шовінізмом. Причини виникнення опозиції лежать у самій советській системі, і доки їх не усунуть, опозиція існуватиме. Тому советській безпеці не вдасться з допомогою якихось штучок зліквідувати опозицію ані в Москві чи в Ленінграді, ані в Прибалтиці чи в Україні. З кожним днем, тижнем, місяцем і роком дозріває й росте у Советському Союзі нове покоління, краще освічене, краще поінформоване про власне суспільство і про те, що діється на світі. Цінності цього нового покоління не порівняти з інтелектуальним потенціалом і ментальністю правлячої групи.

Нещодавній розвиток подій в СССР підтверджує факт, що з кожним роком «просять голосу» не тільки щораз численніші, але щораз краще інтелектуально підготовані групи, які за найважливішу мету ставлять собі поступ на службі людині. Завершимо ці міркування фрагментом останнього слова Мороза, що став перед судом:

Ви заплющуйте очі і робите вигляд, що проблеми нема. Ну добре, на цій немудрій позиції вдасться протарабанити ще років з десять. А далі? Адже нові процеси на Україні (і в усьому Союзі) *тільки починаються*. Українське відродження ще не стало масовим. Але не тіште себе, що так буде завжди. В епоху суцільної письменности, коли на Україні є 800 тисяч студентів, а радіо мають всі, в таку епоху кожне суспільно-вагоме явище стає *масовим*. Невже ви не розумієте, що скоро вам доведеться мати справу з масовими суспільними тенденціями?

Культура

Юліан Кардош
Народ у мандрах

Як уже гарно і стисло описав у своєму чудовому репортажі з 1945/46 року П. Гостовец, українська еміграція на тлі інших справляє враження дещо «рутиннішої». Хай там як, але вона має за плечима майже тридцятилітній досвід – цього часу вистачило для опанування своєї «техніки» такого роду екзистенції.

Суспільно-організаційне життя, опіка над молоддю, шкільництво, театр, культурні й добродійні інституції – все це на перший погляд справляє солідне, ба навіть імпозантне враження. Досить нагадати, що, наприклад, Український університет (єдиний на земній кулі) буде незабаром святкувати тридцятиліття свого мандрівного життя. Щоправда, доволі довгий відрізок цього життя припав на порівняно стабільний період побутування у чеській Празі.

Регулярно виходить кілька щоденних газет, систематично друкуються книжки, існує навіть – до того ж на досить високому рівні – гумористичне видання (відомий польському читачеві з передруків «Лис Микита»). Гірше стоїть справа з місячником – досі були тільки спроби... А шкода...

Якщо взяти до уваги, що за цим усім нема ні традиції недавньої державности (спогади з 1917–1920 років, безперечно, зблідли), ані жодних фінансових джерел, і що те, що ми називаємо українським суспільством на еміграції, назагал матеріально бідне, щоби́льш – серйозно підірване

подіями останніх років, – то, дивлячись на цей образ, не можемо не дивуватися. Втім, коли зважимо, з другого боку, що серед цієї еміграції поважний відсоток становить елемент більш-менш інтелектуальний, і що теперішня хвиля еміграції зустріла на чужині попередню еміграцію з її сформованими вже організаційними формами, стає зрозуміло, що тут діяла вже своєрідна еміграційна *традиція*.

*

Цей факт зустрічі старшої та молодшої еміграцій відбувся, з багатьох різноманітних причин, не так ідилічно, як може здатися. Маємо справу тут радше з тривалим процесом, який можна було б назвати різновидом осмоси. І хоча формально з'єднання обох еміграцій уже стало (існує спільний центр політичної репрезентації), однак об'єднання в психічному та культурному аспекті триває й надалі. Цей факт наклав відбиток на культурне життя української еміграції. То цікаве явище, а може, й об'єктивно повчальне.

Слід пам'ятати, що так звана «залізна завіса», з якою народи Західної Європи ближче познайомилися допіру в 1945 році, довгі десятиліття становила потужний чинник у житті української нації, що не могло не призвести до вагомих наслідків. Лише останні три роки еміграції показали всю вагу і значення змін, які відбулися з людиною в людських лабораторіях СРСР – і це на обширі цілого покоління.

Скажемо відразу: віднаходження спільної мови для людей із цього і з того боку залізної завіси не було і не є – якщо не зважати на окремі винятки – річчю простою. Залізна завіса і лабораторії советської вівісекції змогли змінити пересічного мешканця України навіть фізично: інший зріст, навіть інші очі...

Багато зникло з зовнішньої українськості, такої яскравої ще двадцять років тому. Але багато що змінилось і всередині. Це аж ніяк не означає, що інтелектуальний чи духовний рівень українця з того чи іншого боку Збруча є

вищим чи нижчим. Тут ідеться про щось тонше й невловніше. Було би грубою неточністю повторювати стереотипні твердження про «зниження національної свідомості» тощо. Зрештою, ця тема вимагає спеціального вивчення, яке виходить за межі нашої статті.

Не можна, втім, не підкреслити такої, наприклад, деталі: відносно нечисленні чинники, з яких складається катехизис так званої національної свідомості кожної людини, для «східного» українця – переважно низка тез, котрі ще треба доводити. *Формально* – це можна було б записати на карб советських здобутків у галузі «незрівнянної ленінсько-сталінської національної політики». Але такий висновок був би щонайменше надто покvapним і у своїй основі хибним. Адже в цьому випадку йдеться про речі зі сфери термінології, а не про саму істоту справи.

Більше неспокою викликає своєрідне почуття меншовартості щодо советської (тобто, зрештою, російської) культури, яка в розумінні цих людей є, незважаючи на все, культурою «прогресивнішою». Звичайно, до вживлення цього комплексу советський державний апарат доклав багато зусиль. Щеплений за допомогою терору довгі десятиліття, той комплекс набрав характеру «віровизнання» советської людини. З другого боку – і це найболісніше – людина ця, яка давно прагнула до Західної Європи й яку довгий час годували її мітом, задивлена в образ цієї Європи, – зустрілася з нею нарешті... як остарбайтер, в'язень концтабору і взагалі «Untermensch». Замість оспіваних прозою та віршем красот вона уздріла руїни та згарища. Й відчула страхітливую моральну та ідейну порожнечу.

Якщо із забобою «вищості» («прогресивності») советсько-російської культури можна дискутувати, то дати собі раду з реальним досвідом європейського Untergang* важче, бо тут аргументів – після злочинів гітлеризму –

* [der] Untergang (нім.) – занепад, схилок, кончина. (Ред.)

з'явилося достатньо, до того ж переважно не зі сфери розуму, а травматичних.

Пересічний німецький інтелектуал, навіть із тих довоєнних, на жаль, по сьогоднішній день не усвідомлює, як багато зробив для дискредитації Заходу на сході Європи німецький націоналізм. Якою ж пророчою була свого часу книжка Массі («Défense de l'Occident») і як же часто впродовж 1939–1945 років згадувалися її фрагменти, присвячені психології нації, «геокультурним» засновкам якої була оборона Заходу...

Але час робить своє, і недавній комсомолец чи колишній советський інтелігент, навіть «найпідготовленіший» чи «перевихований», починає видужувати від хвороби психічного та культурного «москвоцентризму», котра, до речі, нерідко поєднувалася з хворобою «москвоцентризму» психічно-політичного, тобто з вірою в існування «попри все» справжнього, чистого, натхненного «антисталінського комунізму». Це як дві краплі води нагадує віру їхніх батьків і дідів у справжню, відроджену, прекрасну «антицарську Росію»!

Цей процес унутрішнього психічно-культурного об'єднання української еміграції, хоч і розтягнувся на роки, то все ж просувається вперед тим ґрунтовніше, що відбувається він не за допомогою «усвідомлення» чи пропаганди, а внутрішнім щоденним зусиллям самих емігрантів, «сірої людини еміграції».

Незважаючи на всю советську «підготовку» й «перевиховання», більша частина нової української еміграції сприймає життя серед руїн і згарищ Європи як велике й несподіване, до того ж трохи непевне, особисте щастя (причин для появи цього відчуття непевності було аж забагато у 1945–1946, а частково й 1947 роках).

Тут можна навести зворушливі приклади, особливо серед професійних інтелігентів старшого покоління. Професор М. із Києва вже три роки перебуває у стані «сп'яніння від свободи»: можна що хочеш писати, що хочеш робити, мож-

на думати без побоювань і вголос... Тож, незважаючи на те, що мешкає в одній кімнаті разом із чотирма родинами, зранку до вечора він одержимий справжнім шалом наукової й організаційної праці. В адміністрації табору йому вдалося випросити частину підвалу, де він влаштував справжній історичний музей разом із клубом для науковців і бібліотекою, журналами, величезною кореспонденцією... Таких «п'яних від свободи» людей чимало і серед представників інших суспільних верств, котрі є ніби відродженням після довгих страшних років советської зрівнялівки.

О, не все знищила в людині советська машина вбивства душі під час довгих літ перебування в советських фабриках смерті! Здеформовано до якоїсь міри розум, викривлено логіку, прищеплено певні комплекси й забобони, врешті – і це найболісніше – затемнено національно-історичну пам'ять¹, але національна і людська особистість, хоч би й скалічена й применшена, хоч би й стиснена до мінімуму, залишилась у своїй субстанції живою й здатною до розвитку, подібно до того, як найменший кришталік зберігає здатність до розростання у певних умовах.

Отож, існують певні кордони, які не може перейти навіть настільки досконала машина, як скерований на винищення людської індивідуальності державний советський апарат.

*

Тією субстанцією, яку не можна знищити в українській психіці, виявилось *серце*, оскільки український

¹ Покоління сьогоднішніх 20-ти й 30-літніх, унаслідок відповідного викладання, наприклад, історії в советських школах, знається на історії та культурі власного народу дуже приблизно. Ба більше, це покоління геть не знає найвидатніших діячів і письменників, відомих іще в двадцяті роки, оскільки твори, наприклад, Хвильового, Зерова, Підмогильного (прозаїка високого класу) і багатьох-багатьох інших, було автоматично усунено з бібліотек і советського життя, разом із фізичною ліквідацією цілого покоління творців тієї доби. Звідси неминучий літературний і культурний «москвоцентризм» цього покоління. Все, що краще – російське.

народ був із найдавніших часів, так би мовити, «кордоцентричним».

І це врятоване українське «серце», яке принесла нова еміграція, є ніби дорогоцінним даром Вітчизни для еміграції старої, даром і нагадуванням.

Цей факт відбився виразно у сфері творчості, що протікає у тісному зв'язку з українським серцем і психікою, тобто творчості мистецької. Ця творчість дістала ніби новий імпульс. Найяскравіше це помітно в образотворчих мистецтвах, які в ієрархії українських мистецьких досягнень на еміграції слід було би поставити на перше місце. Саме в галузі скульптури, малярства і (традиційної) графіки зустріч українських митців із «Заходу» і «Сходу» відбулася найгармонійніше і дала найконструктивніші результати. Навіть у суто організаційному сенсі: пластики вже встигли опублікувати монографії про скульптуру і видали на сьогоднішній день два майже першорядні числа часопису «Українське мистецтво» у Мюнхені. Вони мали вже й кілька виставок – дуже репрезентативних навіть як на Мюнхен.

Цікава річ: скульптура, через відсутність державності, ніколи не була сильним боком української образотворчості, графіка й малярство завжди переважали, – і ось ми стоїмо перед парадоксом: просто неймовірний поступ скульптури останнім часом. Якщо кількадесят років тому відомим – щоправда, світового масштабу – був тільки Олександр Архипенко (тепер він в Америці), митець радше експерименту, ніж доведених до кінця досягнень, то сьогодні українську скульптуру представляють твори цілої плеяди зрілих митців. І якщо їхні імена не надто відомі, то причин цього слід шукати не в їхній творчості, ці причини – іншої природи, яка не має нічого спільного з мистецтвом.

Наприклад, Богдан Мухин, можливо, найчистокровніший митець – стільки в ньому щиро української, якоїсь «степової» експресії, поет руху, котрий якимось дивно вміє поєднувати величний натуралізм із майже дематеріалізованим імпресіонізмом, до чого надається й оригінальний його матеріал – віск.

Цілковитою його протилежністю є Григорій Крук, продукт школи європейського Заходу, задивлений у монументалізм і античний світ, та водночас і спрямований на розв'язання суто психологічних завдань.

Оддалік від них стоїть холмщанин Антон Павлось, лірик тіла радше дівочого, ніж жіночого, майстер наспівно-невловних ліній, витончений і гармонійний. У його актах відчувається щось музичне.

Це все нові прізвища. Відомішим є Василь Масютин, заслужений творець медальйонів, який у маленькому медальйоні може замкнути весь безмір темпераменту, думки та експресії історичних постатей (особливо Мазепи). Його медальйони – це шедеври цієї «малої», але такої важкої й вимогливої форми. Треба згадати ще Теодора Ємця, що був колись професором берлінської академії мистецтв, майстра переважно бронзи, чия зріла певність себе є результатом виснажливих пошуків і розвитку.

Українські графіка й малярство мають довгу й велику традицію. Тож не треба дивуватись із відносно високого рівня сучасного малярства, тим паче графіки, що його репрезентує еміграція. Якщо звернути увагу на умови, в яких опинилась українська образотворчість за залізною завісою, зрозуміємо, що емігрував кожен, хто міг порятуватися. Це аж ніяк не означає, що на батьківщині не залишилось нікого, але українська образотворчість живе там тяжким і складним життям.

Назвімо побіжно заледве кілька прізвищ. Один із майстрів старшого покоління – це Василь Кричевський, відомий пейзажист і професор Київської Академії мистецтв. Відомий досі головню як графік Микола Бутович тепер несподівано взявся за олійне малярство, даючи ряд цікавих композицій із сильним кольористичним темпераментом. Найплідніший наступник неовізантизму – це Едвард Козак, відоміший як чудовий карикатурист.

Із молодшого покоління на першому місці треба назвати Михайла Дмитренка, котрий із розмахом розв'язує

проблеми монументального портрета. Далі йде буйний і не зовсім іще врівноважений кольорист Михайло Мороз та витонченіший у барвах і точніший у рисунку Стефан Люцик (обидва пейзажисти).

Цікавими є стилізації, як-от фрески Михайлини Стефанович і композиції колишнього «парижанина» Борачека.

У графіці з погляду стилістичних досягнень і рішучого виразу звертає увагу Яків Пнізовський. Серед критиків і водночас організаторів образотворчих мистецтв на еміграції визначне місце посідає маляр і zarazом письменник Свято-слав Гординський.

*

Безпосередньо після пластики – якщо йдеться про масштаб досягнень і організаційний рівень – іде *театр*. Не беручи до уваги менші колективи, котрі зазвичай не ставлять перед собою суто мистецьких завдань, на еміграції існують дві трупі з виразним театральним-ідеологічним обличчям. Їхню появу ми завдячуємо майже виключно «другій» еміграції, що принесла із собою живий подих великих досягнень сучасного українського театру, здійснених у другій половині двадцятих років, коли театр у країні мав відносно великі можливості для розвитку (якщо не духові, то в кожному разі матеріальні). Цей період в історії українського театру щільно пов'язаний з іменами театролога й режисера Леся Курбаса і драматурга Миколи Куліша, котрих совєтська влада давно вже «зліквідувала» разом із театром «Березіль», який вони разом створили.

Якимсь дивом опинився на еміграції один із найближчих Курбасових співпрацівників – Йосип Гірняк, провідний актор «Березоля». «Дивом» через те, що з далекого заслання йому вдалося повернутись до Києва у переддень війни, щоб звідти дістатися потім до Львова і далі на Захід. Іще на батьківщині Гірняк організував своє «Студіо», тобто театральну школу, де він плекав і розвивав традиції «Березо-

ля». Тепер «Студіо» Гірняка, будучи одночасно школою, являє собою міцний колектив молодих акторів із немалим уже репертуаром, що час від часу дає вистави. Це справжні свята театального мистецтва. Поруч із класичними речами («Оргія» Лесі Українки, «Слуга двох панів» Гольдоні), там є витончені пародії на п'єси старого українського народницького театру, а також вдалі спроби створення актуальних сатирико-політичних дійств із застосуванням усіх здобутків сучасного театру.

Театром зі стабільнішим і не таким експериментальним характером, який не ставить собі спеціальних завдань, є колектив із відомим львівським актором і режисером В. Блавацьким на чолі. Якщо цей колектив і не так безпосередньо пов'язаний із «Березолем» (хоча Блавацький теж був якийсь час актором театру Курбаса), то все ж і він продовжує досягнення цього великого українського театру. В його репертуарі визначне місце належить творам Миколи Куліша, а з перекладних творів на першому місці треба назвати «Антигону» Ануя, яку можна зарахувати до найцікавіших здобутків цього театру.

Для тих, хто, не знаючи шляхів розвитку українського театру за останні десятиліття, уявляє його собі як певну більш чи менш цікаву відміну народного театру, сучасний український театр стане неабиякою несподіванкою. Якби можна було створити умови, що дали б можливість познайомитися з ним європейському глядачеві, то, безсумнівно, великою несподіванкою для того другого були б такі безпрецедентні в історії європейського театру твори, як «Патетична соната» Куліша, котра на Україні, до речі, не побачила денного світла, і яку відважився показати тільки режисер Таїров... у Москві, в «Камерному театрі», зрештою, в чудовому перекладі й виконанні.

А щоб наші твердження не здавалися польському читачеві перебільшенням, варто нагадати, що славетний московський режисер Меєрхольд приїздив до Києва на кожну прем'єру «Березоля», дивуючись і цінуючи новатор-

ський талант Курбаса й досягнення його театру. Це тривало доти, доки тогочасному НКВД ті подорожі Меєрхольда до Києва не здалися надто принизливими для російського театру, тому, викликавши режисера до НКВД, йому офіційно заборонили відвідувати столичний театр совєтської України.

*

В літературі (як і в музиці – а слід додати, що на еміграції існує навіть оперний колектив, не враховуючи кількох традиційних хорів і однієї капели бандуристів) не бачимо, як на сьогоднішній день, нових великомасштабних явищ. Так само як є кілька співаків і музикантів доброго, але не надзвичайного рівня, є й працюють кілька талановитих і культурних письменників, твори яких навіть час від часу з'являються друком, але жодних «несподіванок», жодних творів якоїсь більшої значущості чи більшого масштабу ще нема.

На це є різні причини або, точніше кажучи, ціле сплетіння причин, серед яких психологічні причини відіграють ролю не меншу від матеріальних. Адже музи мовчать не тільки *inter arma*... Надто великий тягар упав на плечі української літератури – одного з найприродніших виявів життя нації без держави – впродовж кільканадцяти останніх років, особливо ж років війни. Цей тягар – на тлі духовної кризи і загальноєвропейської руїни – пригнічує й душить українського письменника, можливо, навіть більше, ніж письменника іншої нації.

У галузі літератури нова, свіжа еміграція якось не принесла з собою міцнішого подиху Батьківщини. А якщо й принесла, то його важко було б назвати живильним. Мабуть, ніде так гостро, як на літературі та її творцях, не позначилася довголітня советизація, її деморалізаційна та деградаційна «перебудова людини», її комплекси й забобони, її жахлива механізація творчості, її смертоносний вплив.

Покоління 20-х і 30-х років були під Сове́тами цілковито знищені, разом зі спадщиною, так що молодша генерація, навіть *літературна*, не читала «в оригіналі» письменників попереднього покоління. Письменники старої еміграції старіють фізично, багато з них померли або природною смертю, або ж від рук гестапо (за співпраці з НКВД) під час війни, – так у камерах гестапо загинули найвидатніші сучасні поети: Олег Ольжич та Олена Теліга.

Ліпше представлені на еміграції українські письменники західних теренів, передусім зі Львова.

Якщо взяти до уваги українське культурне життя в цілому, слід ствердити, що саме в літературі еміграції найбільше відчувається розірвання цього життя: майже цілковито бракує «східних» представників кінця 20-х – початку 30-х років, тобто найпліднішої і найцікавішої доби. Двоє представників цієї доби вже померли на еміграції: майстер новели Аркадій Любченко (1945) і поет-неокласик та чудовий перекладач з англійської та французької літератур, професор університету, Освальд Бурггардт (1947), як поет відомий під псевдонімом Юрія Клена.

13 жовтня минулого року помер у Швейцарії представник тієї ж доби в першій еміграції, новеліст і поет Леонід Мосендз.

Можливо, саме через цей брак письменників тієї доби не постало до сьогодні на еміграції жодного угруповання, жодного часопису, який міг би стати осередком кристалізації інтенсивного літературного, а водночас і літературно-видавничого життя. Книжки виходять здебільша випадково, хоча професійна спілка письменників (так званий МУР) намагалася якщо не організувати видавничі справи, то бодай врегулювати. Видання книжок художньої літератури дотепер пов'язане з «меценатством» окремих періодичних видань, тих чи тих політичних угруповань, і щойно останнім часом з'являється приватна ініціатива. Зрозуміло, таке «меценатство» не завжди полегшує нормальний обіг і публікації літературних творів, хоча, наприклад, «Українська трибуна» має в цій справі немалі заслуги.

Саме при цьому друкованому органі видається (з перервами) інтелегентно редагований збірник «Арка», присвячений цілості культурного життя без виразної «ідеологічної» лінії в питаннях літератури й мистецтва. Це еклектичний і радше інформативний часопис – вочевидь, внаслідок браку згармонізованого колективу співпрацівників чи якогось рішучішого характеру редакції.

Інші спроби видавання журналів залишилися тільки спробами («Сучасник», «Заграва», збірки «МУР» тощо).

Тож більшість того, що дотепер вийшло на еміграції в галузі художньої літератури, переважно не дорівнює рівневі української літератури 20–30-х років і тільки в деяких випадках сягає цього рівня.

З числа поетів, серед яких переважає молодь, у більшості свій – початківці, два-три прізвиська приносять надію. Точніше сказати наразі важко, бо їхні ліричні твори порозкидані по часописах. Дозрілою особистістю серед поетів нової еміграції є М. Орест, письменник, який має досвід і власне обличчя, а також добрий і безсумнівно багаторічний вишкіл. Притишений, ніби трохи стиснений, «стлумлений» голос цього лірика урівноважують свідомо майстерність строфи, визначена лексика, витончено стонований епітет і відсутність щонайменшої банальності. Особливо цікаво в його поезіях розкривається образ «літа» як величного тріумфу природи. Для цієї теми Орест знайшов абсолютно нові й глибокі образи, позначені своєрідним і – на тлі нашої доби – несподіваним і вартісним оптимізмом.

Серед белетристичних творів слід назвати два романи В. Домонтовича («Доктор Серафікус» та «Без ґрунту»), а також дуже цікавий твір відомого поета Тодося Осьмачки «Старший боярин».

Обидва письменники (емігранти свіжого призову) не є новачками в літературі. В. Домонтович уже років із двадцять має цілком усталену позицію в літературі, до того ж як, мабуть, перший у сучасній українській літературі автор біографічних романів (про Костомарова й Куліша). Обидва

найновіші романи Домонтовича є творами *par excellence* інтелектуальними не тільки з точки зору тематики й середовища персонажів, а й передусім з огляду на стиль автора.

Щодо роману Т. Осьмачки, то це радше відважна й цікава спроба не тільки відродження, але й *відновлення* прози молодого Гоголя, Гоголя «Вечорів на хуторі», Гоголя не-самовито-романтичного, романтично-патетичного, але й магічно-чарівного, відьомськи-спокusливого фосфоруванням свого незбагненного слова. Слід визнати спробу Т. Осьмачки цілковито вдалою, бо в ній нема ані крихти якоїсь «стилізації під Гоголя», котра у іншого, не такого талановитого письменника обов'язково би виявилася.

Зрозуміло, ми назвали тут лише найважливіших письменників. Не назвали інші, часом дуже цікаві, публікації (наприклад, літературу про «комсомольців»), спогади та дуже живо написаний пригодницький роман Івана Багряного «Тигрлови» про життя українських колоній в Азії. Рамці цієї статті не дозволяють, на жаль, поговорити також про науковий доробок української еміграції.

Юзеф Лободовський

*Українська еміграційна
література*

Зорієнтуватися в українському видавничому русі на еміграції так нелегко, що від часу масового ексодусу з Німеччини, по суті, не з'явилося ані жодного більшого централізаційного осередку, ні літературного часопису, який відіграв би роль надійного дороговказу чи компаса. Польська еміграційна література практично без винятку зосереджена довкола лондонської газети «Вядомосьці» та паризької «Культури»; інші часописи, в тому числі й тижневик «Жице», що має справу передусім із релігійно-моральними проблемами, можуть доповнювати орієнтацію, але не більше. Отож, саме таких часописів, які б гуртували літературний рух, зосереджували *всіх* значущих письменників, в українців нема. Спроб у цьому напрямі зроблено чимало, проте переважно вони закінчувалися якимись сфсмеридами – незрідка цікавими, які, втім, в'янули, перш ніж почати плодоносити. Пояснити це явище нескладно. Польська еміграція мала свої державні інституції, дипломатичні представництва, зрештою, військо, і на початку все це стало необхідним трампліном; українська ж одразу по закінченні війни опинилася в таборах для ді-пі і починала допіру натужно видобувати з-поміж них своїх інтелектуалів, мистців та письменників, коли в Лондоні вже відроджували «Вядомосьці», а в Римі друкували перше число «Культури», перш ніж вона перебралася до Парижа, а згодом і до Мезон-Ляфіт.

До того ж видається (може, це помилка спостерігача, що дивиться з доволі віддаленої перспективи і не завше володіє цілістю матеріалу), що при організації українського еміграційного письменства забракло також авторитетів – чи то з огляду на політичні антипатії, чи внаслідок того, що декотрі старші письменники трималися радше осторонь. Передчасна смерть Юрія Клена, одного з п'ятірки знаменитих київських «неокласиків», якому ще перед війною вдалося вибратися за кордон, забрала першорядного письменника високого престижу – втрата й до сьогодні неоправна.

Процес приєднання нових, наддніпрянських емігрантів до тих, що запізнали європейський Захід раніше, і то не тільки з табірних бараків і приймалень UNRRA, вимагав деякого часу і не міг відбуватися безболісно. Надто іншою була психічна атмосфера, в якій роками перебували ці люди, аби перші контакти відбулися без тертя. Після початкового періоду, який можна було б окреслити як «сп'яніння» свободою мислення, а надто мовлення й писання, мав надійти наступний етап – «акліматизаційний», а будь-яка акліматизація такого ґатунку ніколи не є ні простою, ані легкою. У цій групі «нових», кількісно, зрештою, менший від письменників родом із західних земель, є кілька видатних особистостей. Серед них і відносно молоді люди, які 1941 року просто зі шкільної лави пішли на фронт або в партизани.

Війна залишила кілька болючих проламів у когорті українського письменства. Жертвою гестапо поліг поет Олег Ольжич, один із найвидатніших ліриків останньої доби¹. Ранньою весною 1942 року в Києві німці розстріляли чудову поетку Олену Телігу. Про Юрія Клена (справжнє ім'я

¹ Чимало віршів Ольжича з передвоєнного тому «Рінь» переклали польською Юзеф Чеховіч, Тадеуш Голендер, Чеслав Ястшембець-Козловський, автор цих рядків та інші. Друкували їх часописи «Скамандр», «Бюлетин польсько-українські», «Камена», «Волинь», львівські «Сигнали», а також літературний відділ газети «Кур'єр поранни».

Освальд Бурггардт) я вже згадував. Також на еміграції померли у страшних злиднях прозаїк і поет Леонід Мосендз і обнадійливий колись драматург Авенір Коломиєць, передчасно змарнований тяжким життям.

Одразу по війні, ще 1945 року, в Німеччині утворено так званий МУР, тобто Мистецький український рух – письменницьку організацію, що від початку намагалася впорядкувати й зорганізувати професійні та видавничі справи. Під її опікою відбулося кілька з'їздів, на яких, окрім суто організаційних питань, жваво обговорювали майбутні шляхи розвитку еміграційної літератури. Розлогі репортажі з цих з'їздів і полемік з'являлися у періодичних виданнях, друкованих на циклостилі. Вийшло їх зо чотири чи п'ять.

Наскільки можна зорієнтуватися, більшість книжок, які з'явилися у ті гарячкові роки, завдячувала свій вихід у світ радше меценатським жестам, ніж якійсь визначеній видавничій політиці. Інколи все вирішувала партійна належність зацікавленого письменника. Зрештою, панувала досить значна довільність, внаслідок чого вийшло друком чимало книжок, позбавлених будь-якої літературної вартості, в той час як книжкам, що віддавна мали потрапити до читачьких рук, видавців забракло. Той факт, що літературна спадщина Юрія Клена, померлого в 1947 році, досі не дочекалася друкарського пресу, доводить, що українська еміграція до цього часу не зуміла належно зорганізувати свій видавничий рух. Утім, не польському письменникові, котрий аж надто добре знає під цим кутом власне обійстя, критикувати українців.

З-поміж літературних часописів, що виходили у перший повоєнний період, здається, жоден не протримався до сьогодні. Було їх однозначно забагато. Де б не зібралося кількоро письменників – там негайно поставала видавничі ініціатива. Може, найбільше витримувала рівень «Арка», за нею йшли «Літаври», що видавалися в Зальцбурзі, «Хорс», нарешті, «Сучасник», «Заграва», «Керма», «Звено», «Рідне слово», «Світання», «Літературно-науковий вістник», «Ор-

лик»... Уже сам надмір цих часописів, що родилися з легкої руки й переважно припиняли виходити по кількох числах, свідчив про брак координації та руїну літературного життя. Інтенсивна еміграція за океан швидко поклала край цьому видавничому марнотратництву.

З-поміж часописів, які виходять тепер, відзначмо на-самперед філадельфійський двомісячник «Київ» і нещодавно заснований у Нью-Йорку щомісячник «Обрії», що його редагує Юрій Косач. В Аргентині виходять два часописи – «Пороги» та «Овид», у Канаді – «Культура і освіта» й «Нові дні». Від двох до чотирьох колонок присвячує літературі та мистецтву мюнхенський двотижневик «Сучасна Україна»; цей додаток згрупував багато видатних пер і утримується на доброму рівні. Паризька «Україна», яку від 1949 року редагує Ілько Борщак, має радше науковий характер, надаючи багато місця питанням історії та філології, але й там знайдемо чимало літературних матеріалів. Усі ці часописи борються з поважними фінансовими труднощами. Стара еміграція, життєво облаштована, не виявляє якогось значного зацікавлення літературою. Їй вистачає старих видань, заснованих десять-п'ятнадцять років тому, які досить часто надають притулок і підтримують яскраво виражених графоманів².

Майже всі літературні часописи, що існують, досі слабували на мистецький еклектизм. Тут необхідно озирнутися назад, аби зрозуміти, що означає і які небезпеки містить у собі еклектична постава на українському ґрунті.

Буйний розквіт письменства в Советській Україні у двадцятих роках спровокував брутальний терор Москви. Групу неокласиків розбито, її членів, за винятком Рильського і Клена, фізично знищено. Хвильовий учинив самогубство. Зліквідовано також театр Леся Курбаса, що перебував на хвилі свого піднесення. Микола Куліш, драматург із величезними можливостями, потрапив в ув'язнення і на

заслання. Прекрасний творчий феєрверк лірики молодого Павла Тичини згас у півтімлі соцреалістичної графоманії. Може, єдиному Миколі Бажану, поетові великої культури і видатному перекладачеві, вдалося знайти певний *modus vivendi* поміж чесним постичним мистецтвом і щоденним втручанням партії. Подеколи в якомусь фрагменті довшої снічної поеми забрилить рима і сяйне метафора давнього Максима Рильського. Не здається й до сьогодні Володимир Сосюра, що якимось дивом зацілів, попри поновлення атак і з боку бонз марксистської ортодоксії, які звинувачують його в націоналізмі. Але це вже малочисельні вогники, що блимають у мертвому попелі згарища. Москва вимагає «політтрамоти», і її веління суворо дотримується літературний молодіжак. Читаючи вірші такого собі Малишка, «героя Радянського Союзу» часів минулої війни, багаторазового «орденноносця» і недавнього сталінського лавреата, як на долоні бачиш процес марнування справжніх талантів, упряжених до палигача бездушного *arimpony*.

Внаслідок залізної советської політики українська література не могла розвиватися органічно. Традиція уривалася щомиті; дійшло вже до того, що найбільші здобутки попереднього покоління ставали недоступними для молодих письменників, як це було з творами Хвильового, Зерова та Куліша. Залишалось письменство за кордоном. Але за всієї жвавості літературного руху Львів не міг замінити Києва та Харкова, як не могли компенсувати втрат еміграційні осередки у Празі чи Варшаві, хоч там і діяли письменники такого масштабу, як Євген Маланюк, Юрій Липа, Олекса Стефанович, Олег Ольжич, Олена Теліга... З іншого боку, попри безсумнівні здобутки ряду видатних індивідуальностей, галицька література натужно і ціною багатьох падінь позбувалася тавра провінційності, загумінковості, того, що критичний українець окреслює як маломістечкове «просвітянство». Були прекрасні письменники – та не було *нормального* літературного життя.

² Автор застерігає, що його орієнтація в українському видавничому русі не є повною, відтак можливі недогляди й неминучі узагальнення.

Коли відгриміла кривава епопея другої війни, а разом з її закінченням розвіялися надії на стрімку відбудову вільної держави, українське письменство майже повністю опинилося на еміграції. Як я вже писав, розпочався процес злиття двох еміграційних хвиль, процес, можливо, ще не зовсім завершений, але цілком очевидний. Та саме тому, що стільки гетерогенних елементів зустрілося між собою, до того ж в умовах цілковитої відірваності від країни, ще герметичнішої, ніж у польському випадку, – саме тому що і ті, й інші мали за собою двадцять з гаком років ненормального життя, за всієї позірності зовнішньої нормальності, ставала очевидно у всіх відношеннях потреба – ба більше: необхідність! – випрацювати і визначити якісь тріангуляційні моменти. Від 1921 року українська література розвивалася в умовах фізичної еміграції на Заході та еміграції внутрішньої, *психічної* – на Сході. Крім того, впродовж тривалого часу вона вже є літературою *par excellence* політичною – не у примітивному, тенденційно-агітаторському значенні цього слова, а в такому, в якому політичною була творчість польських поетів-романтиків, Виспянського і Жеромського. Отож, нема і не може бути письменника посправжньому *заангажованого*, котрий міг би дозволити собі мистецький еклектизм. Еклектизм і заангажованість – це зле дібрана пара, яка приречена плодити потвор.

А українська літературна преса від початку слабувала на еклектизм. Всі чудово усвідомлювали ненормальність цього явища, та щоби йому зарадити, кинулися в іншу крайність. У слухному прагненні за будь-яку ціну втримати якусь традиційну лінію розвитку й одночасно наблизитися до Європи, «озахіднитися», письменників почали раптом розпихати по шухлядах, розподіляти між різними напрямками та школами, яких часто взагалі ніколи не існувало, подавати склепані *ad hoc** дефініції, роздавати генеральські погони або накладати естетичні санбеніта – своєрідна

* *Ad hoc* (лат.) – принагідно. (Ред.)

літературна бюрократія, зачата з найкращих міркувань, мимоволі ще більше дезорієнтувала письменників і читачів та дезорганізовувала письменницький рух. «Новий романтизм», «органічний стиль», «неокласицизм», «трагічний гуманізм» – від усіляких *-ізмів* аж роїлося на шпальтах часописів, до того ж ті самі окреслення часом уживали в досить відмінних, а то й протилежних значеннях. У рамках безсумнівно здорової тенденції швидкого надолуження відставань від Заходу якогось ранку сюрреалізм оголошували найсучаснішим напрямом або, впадаючи в іншу, таку саму анахронічну крайність, поверталися до ВАПЛІТЕ³ й віддавалися віджилому символізму à la Володимир Свідзінський чи імпресіонізму покрою Євгена Плужника. Подеколи сипалися громи на послідовників київського неокласицизму, і Василь Барка, без сумніву, дуже талановитий, але й надзвичайно магірний сентименталіст-містик, із четверга на понеділок авансував на гідного спадкоємця Шевченка й Тичини. Інфляція гасел та програм, поряд з інфляцією літературних часописів, стала однією з головних рис того гарячкового періоду.

З-поміж усіх літературних жанрів еміграційні умови найменше сприяють розвиткові належної критики. Її відсутність є поважною хворобою польської еміграційної літератури, від тієї самої недуги потерпає, можливо, ще більшою мірою, українське середовище. Звичайно, завжди знайдуться добровольці, охочі виставляти оцінки, засуджувати одних і підносити до небес інших, але зі справжньою критикою це має небагато спільного. Такий доброволець, як правило, не рахується з автономними правами кожної автентичної творчості, шукаючи у критикованого автора

³ ВАПЛІТЕ – літературна організація, заснована в Харкові перед розгромом письменницького середовища на початку тридцятих років. Очолював її Микола Хвильовий. Намагалася узгодити постулати національної літератури з пореволюційним суспільним романтизмом – цю спробу, звісно, зліквідував НКВД.

не те, що він сам *хотів* сказати, а те, чого прагне імпровізований критик. Не знаючи закулісних закамарків, складно зорієнтуватися у причинах численних злісних виступів, а навіть систематично організовуваних нападок, але ж очевидно, що критичні порахунки, вельми часті на шпальтах літературних часописів, справляють таке враження, ніби їх авторам більше йшлося про особисті антипатії чи внутрішньопартійні порахунки, ніж про лояльний поєдинок ідей і концепцій. Напевно, з тих-таки міркувань не дійшло до виникнення одного центрального літературного органу з міцною фінансовою основою та достатнім престижем серед читачів.

Інколи до критики беруться цілковиті дилетанти, а коли до браку компетентності додається ще якийсь прихований комплекс, результати бувають справді несподівані. Скажімо, розглядаючи епічний твір молодого поета і виявляючи там формальні впливи Пушкіна, критик висловлює припущення, що автор у такий спосіб прагнув помститися Пушкінові за його ідейну українофобію і, використовуючи пушкінську техніку, створив вартісну українську поему. Грунтуючись на такому твердженні, французькі поети після 1871 року мали би писати технікою Гете й Шилера.

Втім, це не означає, що в українських часописах не з'являються проникливі рецензії й не точаться цікаві дискусії на доброму інтелектуальному рівні. Але саме цей, кілька разів уже підкреслюваний, розбрат літературних середовищ є причиною того, що читача аж надто полишають на самого себе або ж виводять у поле ті, хто для цього не покликаний.

З-поміж часописів, які нині виходять друком, я виокремив двомісячник «Київ», «Обрії» та літературний відділ у «Сучасній Україні». «Київ», до редакційної ради якого належать Святослав Гординський та Богдан Кравців, відомі й визнані ще до війни поети, дещо подібний до «Скамандра» у його другому періоді. Надто тонкий обсягом (як на двомісячник), щочисла подає оригінальні поезії на більш-

менш витриманому рівні, вартісні літературні дослідження⁴, критичні ноти. Великою заслугою «Києва» є видання (до 150-ї річниці) «Слова о полку Ігоревім», у гарному бібліофільському оформленні, з розлогими коментарями, доповнене фрагментами перекладів іншими мовами.

З темпераментом і розмахом редаговані «Обрії» (перший номер вийшов у травні минулого року) поставили перед собою амбітну мету піти «шляхом найбільшого опору» в переконанні, що «наша складна епоха ставить перед усіма своїми учасниками найважчі, а не найлегші вимоги». Тон видання – бойовий, а моментами навіть задержуватий; чимало молодих співпрацівників, широкий діапазон зацікавлень, помітні спроби ревізійнізму. Та саме це багатство тематики спричиняє інколи певну побіжність в обговоренні поставлених проблем: обмеженість місця спричиняє надто скорочений виклад, і багато позицій, що вимагають розмірів статті, спrowadжується до коротких нотаток. «Обрії» енергійно змагаються за піднесення рівня еміграційної літератури, не вагаються перед гострими атаками і, здається, вже відіграють свою роль палиці в мурашнику.

Таке саме солідне місце посідають присвячені «Літературі – Мистецтву – Критиці» сторінки політичного двотижневика «Сучасна Україна». Інші видання такого типу звертаються до літературних справ радше скупко і несистематично.

Що вражає в українському часописьменстві, то це значна кількість перекладів із західноєвропейських літератур. Бодлер, Маярме, Рембо, Валері, Сюперв'ель, Жід і Мальро; Новаліс, Рильке, Георгіс і Гессе; Льюрка та Ортега-і-Гасет; Вітмен, Ловел, Сендберг і Спендер. Також надбиємо багату інформацію (особливо в «Обряях») про літературне й мис-

⁴ Варто звернути увагу на досконалий есей Маланюка про творчість Максима Рильського, хоча побіжна оцінка Пушкіна видається перебільшеною, а також на сумлінно опрацьований шкід Юрія Шереха «Два стилі літературної критики».

тецьке життя на Заході. Дуже багато перекладає з кількох мов Михайло Орест, поет-філософ, чие п'ятдесятиріччя нещодавно відзначали українські культурні кола. В «Сучасній Україні» торішнього листопада вийшов його переклад Міцкевічевої «Альпухари».

*

Припустімо, що обставини складуться так, що завтра повернемося до визволеної України. А там від нас зажадають звіту: Що ви робили? Що приносите?

... Час уже здати собі справу: ми перебуваємо на еміграції. В нашій діяльності значення і позитивну вартість має лише те, що приносить користь нашому народові... Еміграційні справи його не цікавлять. Народ не читатиме наших газетярських полемік. Він зажадає від нас ясного, недвозначного звіту: де ваші духові вартості?

Чи будемо змушені похилити голови і відповісти мовчанкою?

Цими словами відкрив Юрій Шерех перше число «Обривів». Словами, які могли б віднести на свій карб і інші еміграції. Бо кожен, хто опинився за кордоном – байдуже, чи з власного бажання, чи волею обставин, – стає боржником свого народу, і якщо не сплачує свій борг, як належить, тоді він звичайний утікач, а не емігрант.

Письменника ця відповідальність стосується більше, ніж будь-кого іншого. Та перш ніж видамо вирок у кожному окремому випадку, слід взяти до уваги умови, в яких опинилася еміграційна література. І коли суспільство запитує письменників: «Як ви виконуєте свої обов'язки?», ті мають повне право відповісти запитанням на запитання: «А що ви зробили, аби прийти нам на поміч?».

Отож, українська література на еміграції розвивається саме з такою інтенсивністю, яку дозволяють їй несприятливі зовнішні умови. Нам відомо, що на початку повоєнного поневіряння багато письменників опинилося у важкій

скруті. Можливо, Клен, Мосендз, Коломиєць жили б і по цей день, якби їм вчасно надали необхідну допомогу. Та й тепер, коли загальна ситуація значно поліпшилася, боротьба за хліб щоденний ускладнює літературну працю не меншою мірою, ніж віддаль від батьківщини, слабкий контакт із читачем, розпорошення культурних осередків. Утім, це явища, невідокремні від кожної еміграції, незалежно від нації та епохи.

Відносно найліпшим є становище поетів. Лірична майстерня не забирає стільки «місця», як творчість прозаїка чи драматурга. Крім того, завжди легше випхнути у світ поетичну збірку, ніж видрукувати роман або побачити свою п'єсу на сцені.

За великим рахунком, після війни не було жодних значних поетичних відкриттів. Лірика продовжує давніші традиції, і наразі не заповідається близького перелому. У цьому побіжному шкіді мені складно говорити про зв'язки, які поєднували лірику першої еміграції з київським «неокласицизмом». Часто їх заперечують або піддають сумніву, та все-таки, якщо не поетичною психікою, не кліматом, то бодай формально Ольжич, Теліга, Гординський, та навіть Маланюк, Стефанович і Лятуринська виявилися дуже близькі до киян. Романтична й барокова поезія Косача, перевантажений метафорикою імажинізм померлого замолу Антонича, що подавав великі надії, хоч і був загрожений маньєризмом, – це була радше периферія – мистецьки повнозвучна, однак периферія.

І от виявляється, що поетична молодь, що прибула з СРСР – Лиман, Славутич, Полтава, – йде тим самим шляхом класицизму, наближеним навіть до позиції парнасізму. Не хочу, щоб мене зрозуміли хибно: психічний клімат багатьох із них – і старших, і молодших – не має нічого спільного з холодним інтелектуальним естетизмом, наприклад, Зерова, проте тиранія класицистичного стилю все ще тягнє над більшістю. І як дати раду тому, що

такий-от Зуєвський, обдарований молодий поет, чийо збірку «Золоті ворота» Володимир Державин привітав як «відродження символізму», і який справді є природженим символістом, досі не зумів відмежуватися від чужого йому стилю і спромогтися на адекватне вираження власного поетичного змісту?

Ця затяжна тиранія класицизму спричиняє насамперед певну формальну однаковість у ритмі, метриці та будові строфи. Вільний вірш в еміграційній ліриці майже не існує. Здається, немає поета, котрий би не складав данину сонетові (що має, зрештою, чудові традиції в сучасній українській поезії), а навіть александрійським віршам. Головне русло української лірики не пройшло через революційні збурення авангарду, які, хоч і добряче засмітили європейські літератури впродовж останнього тридцятиріччя, то все ж здійснили багато значних і плідних мистецьких експериментів. Найвидатніший і найпослідовніший новатор, Микола Бажан, власної школи в умовах советського життя не створив, а на еміграції не мав не те що продовжувачів – навіть епігонів.

Цілком поза межами неокласицизму опинилися Василь Барка та Іван Багряний. Перший із них на початках творчості подав напрочуд свіжі, оригінальні й не подібні ні до чого з читаного в тому часі ліричні спроби, які дуже нагадували (але не наслідували) молодого Тичину й відсилали до традиції шевченківського народництва, як слушно підкреслював Юрій Шерех. Але не знати чому поет зійшов із прямого шляху вроджених творчих можливостей і впав у виняткову манірність, де інфантильний сентименталізм поєднується з пихато набундюченим бароком, а не надто вдала стилізація козацької думи з перевантаженим декоруванням деталей.

Багряний по виданні грубого тому «Золотий бумеранг», де зібрав свої юнацькі передвоєнні твори, здається, цілком відійшов від поезії, присвятивши себе прозі, театрові, малюванню та політиці. Великий талант і ще більший темпе-

рамент⁵, він грішить надмірною декларативністю й естрадною та браком контролю над власними – непересічними! – поетичними засобами.

Декларативність, поетична публіцистика часто шкодять творам молодого покоління. І тут слід віддати належне еміграційній критиці, щодо якої я висловив стільки зауважень на вступі: вона енергійно бореться з виявами патріотичного марнослів'я і легкої псевдопоетичної «плакатності».

Довоєнна українська лірика носила в собі передчуття наближення історичних катастроф; у ній гримів притлумлений грім недалекої бурі, з якою були пов'язані надії пригнобленої нації, але на дні цієї надії корінилося гірке зерно трагічних, хоч і невиразних, побоювань. Класичний котурн раз у раз шпортався за каміння при шляху, крутіж якого вже бовваніла у мороку епохи; напружений до болю голос ламався в ледве стримуваному спазмі; майбутні руїни диміли чадом згарища й ворохобили у зловісних снах. Знаний був цей катастрофізм і молодій польській поезії, яка також у раптовій осяйній конденсації вловлювала злидненість і нелиця нашого часу. Але катастрофізм українських поетів мав дещо інше звучання, адже інакше переживання національної та особистої дійсності неunikно коригувало такі самі передчуття та візії. Наближення апокаліпси сягнуло найвищого і найповнішого художнього виразу у вершинній збірці Євгена Маланюка «Перстень Полікрата», виданий незадовго до війни. Коли передбачувана катастрофа надійшла, поет привітав її як знайомого, хоч і страшного, гостя, і на його трагічну лірику зійшов супокій людини, котра знає, що «Сама доба – глухий Бетговен, // Сама доба – сліпий Гомер».

Катастрофізм, ушляхетнений глибоким морально-релігійним почуттям, є головною ознакою нової творчості Гордицького («Вогнем і смерчем») та Олексі Стефановича,

⁵ Про Івана Багряного я детально писав у «Культурі» в розлогіх рецензії його роману «Сад Гетсиманський».

одного з найвидатніших сучасних поетів, що добре вмів важити вартість кожного слова, творця, для якого мистецька і моральна відповідальність – одне й те саме. Замишуваний в українському середньовіччі – «княжій епосі» – він охоче сягає до давнього київського епосу, хронік та мітів, трактуючи їх як аналогію до сучасності. Із наближених джерел п'є Оксана Лятуринська – волинянка, як і Стефанович. Цікаве і варте уваги явище: свого часу про Лесю Українку говорили, що вона є найбільше *мужчиною* поміж тогочасних українських письменників. Дві чільні сучасні поетки – замордована німцями Олена Теліга та Лятуринська – гідно продовжують традиції Лесі Українки. Героїчна, натхненна патосом боротьби лірика Теліги і насичена історизмом у найкращому значенні цього слова поезія Лятуринської є промовистим доказом того, їх цілком слушно зараховували раніше до відбринілого вже напряму, так званого «літературного імперіялізму». Недарма хтось, хоч і дещо перебільшуючи, ствердив: якщо якась нація наблизилася до матріярхату – то це українці.

Талановита поетка стихійного сенсуалізму, не така щаслива в патріотичній тематиці, Наталя Лівницька-Холодна, *по війні замовкла цілком*.

Філософська задума, чистий спіритуалізм, моральна самосвідомість великою мірою характеризують поезію Михайла Ореста, котрий до того ж є – як я вже зазначав – перекладачем великих західноєвропейських творців. До того-таки гатунку належить поетична творчість Володимира Шаяна, втім, далекого від класичного опанування Ореста («Гімни землі», «Повстань, Перуне»). Містична, наближена до пантеїзму лірика та проза Шаяна, котрий перебуває на узбіччі українського літературного життя, повертається до праслов'янської мітології, шукає натхнення в давній індійській філософії, нарешті, не чужі їй і польські романтичні месіянisti, передовсім Словацький.

Як і в довоєнній Польщі, українська еміграційна поезія виразно тужить за великою епічною формою. Величезна

історіософська поема Юрія Клена «Попіл імперій», досі не видрукувана в цілості; «Волинський рік» Мосендза, написаний традиційними октавами трохи в стилі «Беньовського» або «Подорожі на Схід»; публікована нині фрагментами воєнна поема Гординського; «Оксана», «Поет» Юдося Осьмачки, нарешті, «Донька без імені» Яра Славутича й епічні, амбітно закроєні спроби Леоніда Полтави – ось багатий ужинок цих кількох еміграційних років.

З остаточною оцінкою поеми Клена, що має всі ознаки великої національної епопеї, слід зачекати до виходу цілості. Щодо інших спроб, то відразу впадає в очі їх анахронічний поетичний характер, що, зрештою, мав усвідомлювати Гординський, якщо в підзаголовку назвав свій твір «романом», як за найкращих романтичних часів. Славутичева «Донька без імені», наскільки можна судити з відомих мені уривків, не піднімається понад римовану оповідку, попри весь трагізм теми. Розлога поема (октавою!) Осьмачки – це абсолютний хаос, де все з усім помішане й поплутане: гіперметафори зі страхітливою пародією, словесні експерименти з тирадами й випадками у стилі Байрона, піднесеного до куба, гігантизм розбурханого експресіонізму разом із найутертішими банальностями – а поруч із цим де-не-де розсипано досконалі художні образи, вдалі окремі строфи, а навіть цілі уривки, словом – «сад неполотий, усякого зілля повний». Успішнішим шляхом, принаймні в іддумі, пішов Полтава: стилізація під давньоруський епос при спробах такого гатунку видається виправданішою, але публікація коротких фрагментів іще не дає підстав для повноправної оцінки.

З останніх дебютів відзначу лише один, що подає найбільші надії на майбутнє. Маю на увазі тоненьку збірку юної Гімми Андієвської, що вийшла наприкінці минулого року. Кільканадцять ліричних мініатюр демонструють усі ознаки цікавого й оригінального таланту. Сміливість образотворення, ніжність почуттів, справді поетична атмосфера. Трохи обтяжують не надто вдалі ремінісценції пізнього

імажинізму та символізму, дещо безпорадна наївність. Та загалом, якщо взяти до уваги вік авторки – серйозна заявка. Для прикладу – поемка «Осінь»:

I
В золотогрудих водах почорніло листя,
Немов жебрачі в зморшках просячи долоні,
Минулих, наболілих днів.
На дні хвилинами заблуканими риби.
Їх витискає течія у воднім лоні –
І зайчик соняшний на поверхні заплигав і тоне.
Течія та риби.

II
І очерет, мов сурми серафимів,
Згинається від погляду води.
Заблиснуть тьмяно-погустілі тіні. –
«Іди до нас». – І губляться сліди.
Пішли – сліди, мов білий мак.
Розквітнуть лілії напів, лишивши сон.

Ось так із висоти пташиного лету виглядає українська еміграційна поезія. Є в цій картині неунікні пропуски, адже представлення всіх поетів, що пишуть і друкуються, перетворило б короткий шкід у щось на кшталт телефонного довідника. З-поміж не згаданих авторів назву ще Богдана Кравцева, який перед війною здобув собі добру позицію циклом тюремних віршів, а на еміграції видав збірку «Кораблі», в якій читач знайде, зокрема, низку майстерних сонетів. Зрештою, треба бодай назвати Богдана Нижанківського, померлого в 1947 році у розквіті творчої молодості Андрія Гарасевича, Петра Карпенка-Криницю, Марину Приходько, Вадима Лесича, Теодора Курпіту, Юрія Чорного...

Окремо слід згадати сатирично-пародійну поезію, що розвивається досить бурхливо. Розкішні «Дияболічні параболи» Порфирія Горотака (псевдонім Клена) – це справжній шедевр у своєму жанрі; не бракує вдалим сатиричних моментів у поемі Мосендза «Канітферштан», досконалі

літературні пародії увійшли до збірки «Карикатури з літератури» Теока (подейкують, що головним автором є Теодор Курпіта); до пародій чи сатиричного бурлеску звертаються Осьмачка, Барка, Полтава, Ждан Криця, Роксолана Черленівна...

*

Беручись за розгляд інших гатунків літературної творчості, автор відразу застерігає, що його орієнтація в царині прози та еміграційного театру є значно меншою і великою мірою недостатньою. Тут важко навіть брати на себе відповідальність за оцінки, оскільки в багатьох випадках доводиться подавати їх із других чи третіх рук. Відтак слід обмежитися дуже загальним оглядом, детальніше затримавшись лише на кількох письменниках.

Отже, я зовсім не знайомий з оповіданнями та романами Домонтовича, Ігоря Костецького, Докії Гуменної, не знаю також повоєнної творчості Уласа Самчука, чий довершений роман «Волинь» видав, здається, 1938 року варшавський «Руй» у перекладі Тадеуша Голендера. Українська проза змагається за вихід поза межі етнографічно-загумінкової та суспільної жанровості, за загальнонаціональний синтез, за універсальну проблематику. «Доктор Серафікус» та історичні оповідання Домонтовича, белетристика Костецького, що його декотрі критики вважають «найзахіднішим», найєвропейськішим письменником, нарешті Самчукова «Юність Василя Шеремети» і задуманий у широкому епічному масштабі роман цього-таки автора «Ост», що намальовує процес консолідації української національної свідомості в роки війни – це, судячи з загальної opinio, найважливіші позиції.

Про романи Чапленка, стільки обговорювану Гуменну, а також про «Старшого боярина» Осьмачки мені складно – не читавши їх – сказати щось посутнє, якщо вже сама українська критика не може дійти згоди: одні заперечують

будь-яку цінність цих творів, інші вважають їх поважними здобутками.

«Сад Гетсиманський» Багряного (раніших «Тигроловів» я не читав) був потрактований критиками несправедливо. Попри всі свої художні вади – це приголомшливий документ людської боротьби, а попри всі формальні та змістові надлишки та розбухлості, пропонує сторінки і розділи, написані на високому нараційному та психологічному рівні. Та що вдієш, коли дехто підважує навіть його документальну вартість...

Публіцистичний темперамент Косача народив йому стільки ворогів, що кожна нова книжка цього плідного й амбітного письменника викликає щонайсуперечливіші відгуки й оцінки. Розбуялий і бароковий, він залюбки женеться за зовнішніми ефектами і не завжди знаходить однорідний стиль художнього вислову, відтак корабель його прози, що мчить під вітрилами експресіоністичного ліризму, з однаковим успіхом переможно причалює до порту і сідає на першу-ліпшу міліну. Однак, знані мені новели і фрагменти більших творів («Рубікон Хмельницького», «Цезар степів», «Запрошення на Цітеру»), безсумнівно, вартісні здобутки, а передовсім виразно позначені сильною та повнокровною індивідуальністю. Деякі його твори дочекалися перекладу німецькою, до того ж німецька критика потрактувала їх прихильніше, ніж співвітчизники.

Традиціоналістичні, подеколи перевантажені археологічними подробицями історичні романи пишуть Федір Дудко («Великий гетьман») і Панас Феденко («Гетьман Сагайдачний»); поетичною прозою, не позбавленою деяких ніцшеанських відлунь, вирізняється вже згаданий Володимир Шаян, якісну мемуаристику публікує Михайло Бажанський; довершеним дослідженням дитячої психології стала, якщо вірити критиці, повість «Ранок» Олекси Ізарського⁶.

⁶Про досконалого, хоч і змушеного в советських умовах до постійних мистецьких та ідейних компромісів прозаїка Аркадія Любченка,

Зі зрозумілих причин автор ще менше може сказати про еміграційний театр. Жоден із драматичних творів, виданих у ці роки, не потрапив мені до рук; так само не вдалося підняти часопис «Театр», що друкує уривки нових драм. Отож, дрібка телеграфічної інформації взята з других рук. П'єса Самчука «Шумлять жорна» спирається на тематику війни і збройного опору на Україні; поетична казка Гордицького «Володар гір» послуговується цілим багатством гуцульських легенд; три драми («Ворог», «Зозуля» і «Дійство про Юрія Переможця») написав Косач; «Генерал», «Розгром», «Морітурі» – це назви театральних п'єс Багряного; феміністичну комедію Людмили Коваленко «Ксантипа» вщент розкритиковали, натомість авторка здобула визнання своїми натуралістичними драмами («Домаха»); Костецький у п'єсі «Близнята ще зустрінуться» пішов шляхом західноєвропейської комедії інтриги; до історичних драм звертається Ледян (трилогія «Гетьман Богдан Хмельницький»).

*

Долаючи опір усіх тягарів, які є наслідком ненормальної ситуації, українська еміграційна література рухається вперед і, незважаючи ні на що, творить вагомі цінності. «Ми перебуваємо в некультурних умовах, – писав п'ять років тому Юрій Клен, – у тисняві, часто не маючи власного кутка, часто посеред руїн найбільш поруйнованих міст, під загрозою втрати навіть того кутка з твердим ложем, де ми тимчасово притулилися. Ми люди без імені і держави, без окресленого громадянства. А однак уперто триваємо на своєму мандрівному шляху і не хочемо з нього звернути... І в цих тяжких життєвих умовах, полишені на ласку чужих народів, надалі творимо свою культуру».

автора «Вертепу», тут не пишу, оскільки він помер у 1945 році, на порозі другої еміграції, а отже, не належить до цього періоду.

Справді, поневірянь такого масштабу, в таких розмірах жодна нація, окрім польської, у новітній історії не зазнала. «Народом у мандрах» назвав другу українську еміграцію Юліан Кардош у одному з чисел «Культури». А до того ж це нація, не znana навіть на ім'я в переважній більшості тих країн, де вона розбиває свої мандрівні намети. А отже, на українських емігрантів покладено подвійний обов'язок: не тільки «надалі творити свою культуру», але й залишити переконливе свідчення свого існування, своєї присутності народам широкого світу. Складне це завдання, бо ж не вистачить прийти до американських інтелектуалів із «Українським кварталником» англійською мовою (зрештою, досконало редагованим) чи виступити з ініціативою англійського видання Української Енциклопедії. Адже в нашу переломну епоху не досить боротися за право на самостійне життя, хоч і тисячу разів заслужене; треба піднести його до ідеалу, тобто надати своїм національним інтересам універсального змісту. Еміграційний смуток, туга за втраченою вітчизною, такі людські, такі зрозумілі, самі по собі важать небагато. Те, до чого закликали, чого домагалися всі великі українці, від Пантелеймона Куліша по наших сучасників: вихід із власного регіону в світ може здійснитися лише під знаком відважного ангажування до інтелектуальних течій, що струшують цим світом, звернення до загальнолюдських проблем у найширших перспективах і нарешті – хоч би тут чинився найзатятіший спротив – ревізії «українізму», якщо так можна висловитися, у географічному та історичному вимірах, які рішуче виходять поза магічне коло власної дідизни. Без загумінкового святенництва й комплексів, без патріотичної демагогії та схиляння перед марнослів'ям, без утечі до «вишневих гаїв» і під тінь наддніпрянських тополь, навіть якщо вони найкращі в світі. Залишитися вірним своєму прапору зможе кожен, хто мужній; але щоби крокувати в ногу з історією, треба спромогтися на щось більше, ніж мужність.

Гадаю, польський читач без надмірних зусиль спроектує не одну з розсіяних тут уваг на нашу власну еміграційну ситуацію. А ті поляки, яким взаємна ненависть не затуманила ясного бачення справ та речей і які не занедбали традицій польського лицарства, зичитимуть разом з автором цих рядків успіху в культуротворчих зусиллях нашому східному сусідові. Тому сусідові, від якого нас стільки відділяло і відділяє понині, але з котрим єднає нас спільна поразка і спільна трагічна доля.

Юзеф Лободовський
Сцили й харибди української
поезії

I

«Франція – це класицизм!» – вигукнув колись у найвищому пориві Шарль Морас. «Класицизм – оце твоя дорога, Україно» – писав у той-таки час Микола Зеров, і нім варварські септетріони второваним шляхом спровадили його на Соловецькі острови, де він аж до смерти від каторжної праці, знесилення, голоду й цинги потай перекладав Горація та Вергілія.

Гасло в основі своїй таке саме, але які велетенські диспропорції! Мора вивищував класицизм, бо вбачав у ньому історичну гордість і водночас місію старої, традиційної Франції, її відчутну присутність і сповнення її покликання. Для Зерова класицизм мав бути антидотом від руйнівних впливів Москви, від вампіра степового минулого, що висмоктував кров і мозок української нації, гарантією здобуття незалежності і незаперечним свідоцтвом повернення до західної культури.

Класична пластика, і контур строгий,
І логіки залізна течія –
Оце твоя, поезіє, дорога.

На перший погляд це звучало, особливо в устах щирого шанувальника і прекрасного перекладача Ередія і Леконта де Ліля, таким-от невинним поетичним маніфестом, чимсь на кшталт київського відлуння вірша Готьє у версії Міріама:

Та, музо, не схибни –
і туго
котурна затягни!

Та в тогочасних умовах Зеров, звісно, не міг обмежитися лише поезією. Герметична, стисла, ощадна форма сонета була для нього справжньою національною і політичною програмою. Енергійним відмежуванням від мальовничих шароварів із сорочинського ярмарку і монотонного співу бандуристів. Баницією, котрій піддано і епілептичну достоевщину, і чумацько-малоросійський романтизм. Ефективним щепленням від чуми євразійських вихорів. Дороговказом *ad fontes** середземноморської і західноєвропейської цивілізації, а передовсім – відважним, аж до провокації, відкиданням відомої теорії «інженерів людських душ», помноженої на марксизм та електрифікацію. В руках цього скромного професора класичної філології сонет став чотирнадцятизарядною зброєю, скерованою проти панування Москви в Золотому Києві. Тож чуйні опікуни «молодшого брата» дуже швидко це збагнули.

Функція літератури – і то саме в її суспільному і політичному аспектах – виявляється інколи геть несподіваним чином. Могло б видаватися, що поет зі схильністю до класицизму, перекладач римлян і греків, автор доведених до граничних меж технічної суворости олександрійських віршів і «холодних», «сухих» сонетів про Геркулесів та Навсікаю, Астрей і Овідіїв, перебував цілковито поза будь-якою боротьбою й повсякденними конфліктами. Адже тогочасна Україна переживала період запальної національної і суспільної боротьби; вже наближалися процес «Спілки визволення», примусова колективізація, поєднана зі штучним голодом, а на літературному терені – розгром неокласиків, заслання Миколи Куліша і самогубство Хвильового. А однак Зеров був письменником заангажованим у повному сенсі цього слова.

**Ad fontes (лат.)* – до джерел. (Ред.)

Феацький квіте, серце Навсікає,
Як промінь злотний на піску морським!
Перед тобою – вбогий пілігрим
І море пурпурове і безкрає.

Твій царський жест скликає бистру зграю
Служниць, пойнятих острахом німим,
І вроди й гідности струмистий німб
Над чолом ніжним і дитячим сяє.

А Одісей стоїть, і сам несвій,
Під чарами стрільчастих брів і вій,
Ладен забути безліч мук і горя.

Ясна й цілюща, мов жива роса,
Рожевим сплеском Гелленського моря
Йому сміється радісна Краса.

Впроваджуючи художній лад і рівновагу мармурової статуї до розкошленої української поезії, що потерпала на різноманітні зайвини, закладаючи фундамент суворой дисципліни на піску, який постійно підмивав агітпроп воєнничої маяковщини, а найчастіше просто клеїтці буруни партійної графоманії, Зеров діяв цілком свідомо. Йому йшлося не про те, щоб сучасні українці «сміялися сміхом римлян, плакали сльозами греків», а про те, щоби протиставити класичний лад степовій анархії, організовану архітектуру – більшовицькій «малоросійщині», що розтікалася поміж пальцями, традицію античного артизму – колективній ужитковості «соціального замовлення». Реконструюючи на папері руїни Херсонеса Таврійського, він вказував Україні шлях до Європи. І, можливо, саме ця свідомість посилила в ньому вроджений спокій, що його іноді так легко ототожнюють з браком сильного темпераменту.

В погожі ночі, в запахущім травні,
Як цвіт буяє, і ростуть жита, –
Вона стоїть, пречиста і свята,
Як в оні дні Сатурнові днедавні.

І бачиться: гаї і тихі плавні
 Спогадують ті золоті літа,
 Як люд не знав ні спису, ні щита,
 І війни спали, дикі і безславні.

І пролилася кров. Дзвенить сурма:
 Ступає віл під тягарем ярма,
 І землю грішну кидає Астрей.

Лиш по весні в далеких небесах
 Сріблиться зорями її кирея,
 І Колос згоди світиться в руках.

Спадщина Зерова кількісно дуже скромна. До виданої ще за життя збірки «Камена», окрім перекладів, переважно бездоганих, увійшла дециця сонетів та олександрійських віршів; нещодавно на еміграції з'явився друком «Cataler-ton», у котрому видавець, брат Зерова, також поет і перекладач, що пише під псевдонімом Орест, зібрав решту скромного доробку лідера київських неокласиків. Але вплив Зерова на сучасну йому українську поезію був надзвичайний, зберігся він і по цей день, його свідомо утверджують декотрі угруповання еміграційної критики. Як пізніше переконуємося, не завжди з добрими результатами.

Ця критика не від сьогодні грішить скрайністю оцінок і тез, а відтак годі дивуватися, що для одних Зеров став чи не найбільшим українським поетом ХХ сторіччя, а для інших взагалі не поет. Правда, зрозуміло, десь посередині. Без сумніву, Зеров був поетом, обмеженим у можливостях, поетом у певному сенсі кабінетним, хоча не вільно забувати і про те, що вікна таких кабінетів часто виходять на широкі шляхи і з них відкриваються далекі перспективи. Зеров надто добре знався на власній творчій майстерні і не шукав нових інструментів. Його склянка могла бути невеликою, але він «пив лише зі своєї склянки». Та в його, на перший погляд, безпристрасних чи, як хто воліє – «заінтелектуалізованих» віршах чуїне вухо без надмірної напруги вловить пришвидшений ритм тих трагічних літ, у яких

розвивалася творчість поета, аж до звичної як на советські умови катастрофи.

Над степом зноситься гора-могила;
 Земне з землею поєдналось в ній;
 Одвічний сон, нерушний супокій
 Знайшла собі тут знівечена сила.

Але що смерть? – Як пісня легкокрила,
 Мов вітер вольний в спеці осяйній
 Несе в майбутнє огневий напій,
 Щоб ним минувшина жила й міцніла.

Побожний гостю! Припади чолом,
 З душі зринає радісний псалом,
 Хоча від сліз і туманіють вії.

Там дід Дніпро і степ без берегів,
 А тут гора, розлогий шум гаїв
 І хрест, як символ муки і надії.

Цей не найкращий у поетичному вимірі, зате досить промовистий змістово сонет є одним з небагатьох винятків у ліриці Зерова. Головним чином – через надмірну, як на творця такого складу, безпосередність, ба більше: декларативність. Зеров не мусив писати про «Шевченкову могилу», аби влучно висловити сенс своєї епохи. Коли в одному з його олександрійських віршів читач натрапляв на скаргу Овідія, закиненого у варварське оточення, зрозуміло було, про що йдеться. Богдан Кравців – не яко критик, а сам поет – найповніше означив цю рису Зерова:

І тугу, й гострий біль, тривожних днів неспокій
 Розводив гоже ти в майстерності високій
 сонетів різьблених, станких олександрин...

В *майстерності високій*. Інші в ремісничому поспіху шпорталися, губили шлях і захикувалися. Більшість із них поглине заслужене забуття, в той час як нечисленні вірші Зерова залишаться в антологіях української поезії. І не лише свідомством пережиття важливого етапу розвитку на шляху до остаточного прояснення власної особистості.

II

Зеров не був самотній. І якщо київський неокласицизм пов'язаний передовсім з його ім'ям, то тому, що він був найпослідовніший і зосереджений в одному напрямі. Однак накидати українській ліриці необхідну дисципліну, кларизм і виразні контури було справою багатьох письменників. І тут слід згадати передовсім ім'я Максима Рильського, якого сам Зеров, офіційний лідер напрямку, називав *poeta maximus*.

Рильський, як і автор «Камени», здобув сумлінну класичну освіту. Син дідича-хлопомана, котрий, як і багато інших, поклав собі «реукраїнізуватися», перейшов на православ'я і одружився з дівчиною-селянкою, хоч і надалі лишився зануреним у коло польської культури з усіма її зв'язками із Заходом, Максим виховався в атмосфері розлогих літературних зацікавлень і був, без сумніву, всебічно обчитаний. Ґрунтовне знання античних авторів, близький контакт із французькими парнасцями, добре засвоєні впливи Міцкевича та Пушкіна допомогли йому відіграти головну роль в розвитку української поезії, а в певному сенсі навіть змусили його відіграти цю роль. Більшу, ніж Тичинина, адже той після чудового феєрверку «Соняшних кларнетів» скотився в обійми партійної графоманії й почав пародіювати сам себе; більшу, ніж роль Зерова, бо той ані талантом, ані масштабом не міг зрівнятися з автором збірки «Під осінніми зорями». Я вже підкреслював високий рівень літературної культури Рильського. Західному читачеві це наголошування може здатися геть зайвим, бо хіба можна уявити собі поета великого, безперечно, європейського масштабу без літературної культури? Але в такій країні, як Україна, де національне життя систематично і впродовж довгого часу винищується, де зумисне зниження інтелектуального та мистецького рівня є головним пунктом здійснюваної програми, важливість літературного багажу набирає зовсім іншого виміру. Зеров також володів великою

культурою, але в нього вона відгонила бібліотечною ерудицією; натомість у Рильського вона є чимось самоочевидним. У ньому немає нічого з народного етнографізму, навіть на міру Шевченка, загумінкового відгороджування, упертого вішання поетичного глечика на кілку тину, від вишневого й солов'їного садка. Не випадково і Зеров, і Рильський – останній навіть більшою мірою – свідомо, програмово відійшли від Шевченка: у гучному дослідженні, присвяченому слов'янським поетам, Рильський висунув на перше місце Пушкіна і Міцкевича; Шевченко опинився відразу ж за ними, але немовби мимоволі, «задня чести дому». Зліязики твердили, буцімто Рильський охоче замінив би автора «Кобзаря» власним прізвиськом. Не лякаймося ересі й заявімо прямо: з позицій суто артистичних він мав би в такому разі цілковиту рацію.

У теплі дні збирання винограду
Йі він стрів. На мулах нешвидких
Вона верталась із ясного саду,
Ясна, як сад, і радісна, як сміх.

І він спитав: – Яку б найти принаду,
Щоб привернуть тебе до рук моїх?
Вона ж йому: – Світи щодня лампаду
Кіпріді добрій. – Підняла батіг,

Гукнула свіжо й весело на мулів,
І чудно уші правий з них прищулив,
І знявся пил, немов рожевий дим.

І він потягся, як дитина, радо
І мовив: – Добре бути молодим
У теплі дні збирання винограду.

У цій мініатюрі, котрій не зміг би нічого закинути навіть сам суворий поетичний математик, Ередіа, ні автор «Пісень Білітіді», і котра справляє враження уламка античної мармурової брили, осяяної золотим сонцем погідної осені, увесь Рильський. Вразливість до краси світу, ствердження життя, гармонійна рівновага, влучність непомильно

допасованого до експресії слова. Якщо в польського читача складеться інше враження, прошу всю провину списати на карб перекладачевої нездарности.

У цікавій статті про Рильського, опублікованій у часописі «Київ» (№4, липень–серпень 1951 р.) Євген Маланюк віддає належне великому талантові і поетичній майстерності письменника. та водночас підкреслює, що йому забракло того внутрішнього запалу, того духовного потенціалу, на підставі якого можемо говорити про великого поета. За Маланюком, Рильський був і залишився «поетом без проблеми». Він сам окреслив себе виключно як «ченця без божества й жерця без молитов». Рильський, наче луна, відгукується на світ і на події в нім; Рильський, як, може, ніхто інший в такій формі, уміє відчутти і вербу, що на ній «срібляться котики», і ту Ганнусю, що «плаче, бо пора». Можна ствердити, що він не вмів ні любити, ні ненавидіти *до кінця*. І може, зовсім не випадково з'явилася у Рильського ця довершено-викінчена формула:

Де мертвий гнів, і нежива любов.

«Максим Рильський, – додає Маланюк, – попри всю широчінь своїх поетикальних можливостей, попри все багатство його тематики, попри всю потужність його так рано дозрілого майстерства, залишився поетом не високого напруження, індивідуальністю не великого духовного потенціалу».

Але епіграф, уміщений перед статтею Маланюка, викликає в читача досить сильні застереження щодо надто аж суворих прикінцевих присудів. «Знай, що в світі найтяжче – це серце носити студене. Краще вже хай шалене, повите у ніжність і гнів». Ці рядки побачили світ 1944 року, після всіх зламів і гірких компромісів, після табірної «перевиховання», після втрати друзів, після поступок партійним вимогам. Визнання поразки – без сумніву – але й повна *свідомість падіння*. Це не наші Тувими зі Сло-

німськими, які добровільно повернулися, а після повернення не здобулися навіть на мовчання. У Польщі ще можна мовчати. На Україні не вільно – вже віддавна. Рильському тепер п'ятдесят сім років. Коли відкрита боротьба з українською культурою стала нестерпною, йому було тридцять з гаком. Це означає, що мертва глина примусу, протиставити котрому можна було лише героїчну позицію (а за цих умов героїчна позиція означає фізичну смерть), впала на поета в період повного творчого дозрівання. А отже, не маємо права на остаточні судження. Бо людина в кайданах рухається інакше, ніж на волі.

Польського читача поезії Рильського має зацікавити і його походження, і інтимне ставлення до Міцкевича. Рильські були українською родиною, дорешти сполонізованою протягом століть. Серед дідичів на правобережній Україні таких родин було чимало. У період «хлопоманського» руху не один з них ставав українцем – власне, Тадей Рильський, Володимир Антонович, молодший Сідлецький – прикметно, що їх роль у пробудженні національної свідомості була вагомою, позаяк народницькому рухові, що набрав на силі, вони надавали *політичного* характеру. Як я вже зазначав, батько Максима зрікся католицизму й одружився з українкою. Це було чином свідомого вибору, але, звісно ж, не могло перекреслити ментальної та культурної спадщини. Отож, Рильський-син, як українець, не міг не лишитися частково в колі польської культури. Його культ Міцкевича (якого він згодом назве найбільшим епічним поетом людства) і конгеніальний переклад «Пана Тадеуша» є красномовними того свідченнями. Пригадую, як у 1937 році Генрик Юзевський взяв з полиці «Пана Тадеуша» в перекладі Рильського і, показуючи мені, промовив, виразно зворушений: «Читаючи цю книжку українською, відчуваю гордість за те, що я поляк». Без сумніву, цей переклад був одним із нематеріальних мостів, перекинутих між Варшавою та Києвом. Одним із перекинутих над прірвою мостів, які щораз більше крихкішали.

«Можна здогадуватися, – пише Маланок у вже цитованій статті, – що Міцкевіч Рильського це, передовсім, автор “Кримських сонетів» і “Пана Тадеуша”. Міцкевіч-романтик і Міцкевіч-містик (автор “Поминок”), наскільки можна судити, залишилися для Рильського коли й не чужими, то байдужими. Логічно напрошувався б один можливий висновок, а саме, що Міцкевіч Рильського якраз мало містив у собі того, що складається популярно на його “польськість” у поляків. Це був, справді, той Міцкевіч, що переступив межі “польськості”. Чи це не матирина кров “витіснила” з психіки Рильського всі ті характеристичні “мєсіяністичні” елементи Міцкевіча?»

Думаю, що Маланок зайшов задалеко. Для поляків Міцкевіч є передовсім саме автором «Пана Тадеуша», улюбленої книжки на все життя (поряд з «Трилогією»!). «Поминки» були обов’язковою (і нудною) шкільною лектурою і поза межі школи не виходили. Коли читаєш український переклад Міцкевічевої епопеї, від першої сторінки помітно, якою великою мірою перекладач тішиться своєю працею, як смакує – і не лише формалістично – кожне речення, якою великою мірою почувається у себе вдома посеред сварливої добжинської шляхти і коли валиться кривля замку Горешків. Цікаво, – і на це слушно звертає увагу Маланок, – що на творчості Рильського зовсім не позначилися впливи Словацького, хоч він напевно його читав. Очевидно, ліричні пориви і містичні глибини кременецького архангела, який визнавав себе сином «Матері-України», мало відповідали класично врівноваженій поставі перекладача не лише «Пана Тадеуша», але й – не забуваймо! – Вольтерової «Орлеанської Діви».

А однак під цією рівновагою від самого початку був прихований неспокій. Коли Рильський утікав від дійсності в екзотику й античну минувшину, поставали твори, просякнуті сонцем і ласкавим усміхом – як цитований щойно сонет або така-от ремінісценція з лектури Вергілія:

Анхізів син, вклонившись богині,
Поглянув їй, окрилений, услід:
Рожева хмарка крізь гірлянди віт
Пішла від нього у простори сині.

Це ж нею дихав і сміявся світ,
Це ж їй молились зграї лебедині.
Їй, що вродилась у прибрежній піні
І що міцніша за міцний граніт.

Еней ще чув горячої долоні
Безсмертний дотик на своїм чолі,
А в морі хвилі гналися, мов коні,

Гойдалися троянські кораблі,
І ряд очей, прихильних і ворожих,
На них дивився із чертогів божих.

Та іноді трагічна дійсність вдиралася в підкорені суворою дисципліною строфи і «ждала одгадок» від митця, котрий милувався гармонією й відгороджувався світом грецько-римських богів від повсякденної огиди рабського існування.

Знов той же Сфінкс, і знову жде одгадок...
Повзуть залізні змії по степах.
Дедала бистроумного нащадок
Пливе, як хижий і стокий птах.

Ти йдеш, людино. Сяють смолоскипи,
Але від їх іще чорніша мла...
Невже й тобі, нових часів Едіпе,
Сліпе блукання Мойра прирекла?

Мойра не осліпила поета, але за його власною згодою зав’язала йому очі й брехнею онімила уста. Ціною життя. І, що гірше, ціною творчої смерті. Але скажіть мені, скільки на Заході письменників і митців, які б мали право кинути в Рильського каменем!

III

Класицизм не був накинutoю літературною модою, а виник шляхом логічного розвитку певних тенденцій, виразно зазначених на всьому просторі української історії. Його поява була підготована набагато ґрунтовніше, ніж народження імпресіонізму чи символізму, не кажучи вже про футуризм. Київські неокласики не були поетичною «школою» у справжньому значенні цього слова, власне, навіть не претендували на цю назву. Зрештою, Юрій Клен (Освальд Бурггардт) виразно виламується поза межі «неокласицизму». Филиповича і Драй-Хмару заарештували і вислали в період творчої кристалізації, і залишена ними спадщина дуже скромна.

Цих двох письменників було знищено фізично, як і Зерова; єдиному Кленові вдалося потрапити за кордон; Рильський зламався. А однак поетичну майстерність автора збірки «Крізь бурю й сніг» не цілком знищено, хоч вона й почала служити цілям, що не мали нічого спільного з мистецтвом. Культурний багаж і мистецька самосвідомість уберегли його літературний корабель від остаточної катастрофи. Не уник її і Павло Тичина, який заповідався як поет геніяльний, чи принаймні, за слушним висловом Маланюка, поет, що «межує з геніяльністю», а лише через кілька років скотився в обійми скрайньої графоманії. На відміну від Рильського, йому забракло фундаменту культурної традиції, інтелектуального контролю¹, відтак коли його піддано фізичному

¹ Я з подивом читав міркування деяких критиків, що вважають Тичину «високоінтелектуальним поетом». Важко якраз знайти приклад поезії самороднішої та спонтаннішої, а водночас такою великою мірою позбавленої ерархії художніх засобів і мисленневої вправності. Тичина ввійшов до літератури так, як ніхто до чи після нього. «Соняшні кларнети» є шедевром музичальності, такої української, що твердження, нібито «через них промовив Дух нації», не здається перебільшенням, але де ж тут «інтелектуальні глибини»? Коли заляканий поет дав обчиркрити себе марксистським філістимлянам, він утратив те, що було його справжньою силою: щирість, без-

гвалтові, його зрадила навіть техніка форми, навіть мовна вправність. Зеров колись сказав, що Тичина «уже в «Соняшних кларнетах» відкрив всі свої козири, а потім нераз був примушений до гри слабої і безкозирної». Можна додати, що його примусили грати фальшивими картами, а отже він почав програвати раз за разом. Всі його пізніші книжки відзначає цілковита «атрофія найелементарнішого смаку – і жадного, майже, сліду якоїбудь культури». А початки межували з геніяльністю!

Дебют молодого Тичини був тріумфальним вторгненням музичної стихії, яку не зовсім свідомо, але впевнена рука вписувала в партитури оригінального і свіжого символізму. Така сама свіжість і сила, хоч і підкріплені значно більшою художньою свідомістю, відзначали виступ Миколи Бажана, наймолодшого з покоління «українського відродження» (нар. у 1904 р.). Бажан виразно покликався на минуловічний романтизм, що, втім, не завадило йому стати поетом усучасним. Романтизм на Україні майже без винятку побутував у колі етнографізму, що його вперше розірвали своєю творчістю Іван Франко та Леся Українка, але який ще довгий час тяжів; відтак, якщо беззаперечно визначний поет ступав на романтичний шлях, він міг лише частково спиратися на вітчизняну традицію – в цьому аспекті напевно недостатню. Звідси й неунікні чужі пов'язання – інколи свідомі, інколи зовсім випадкові. Не думаю, щоби Бажан знав іспанську романтичну поезію, але як же його «Нічний рейс» нагадує корсарські вірші Еспронседи! Цей «неоромантизм» (віддаймо великодушну данину прихильникам класифікацій і «розкладання по шухлядах») виглядав вельми своєрідно, бо в ньому знаходимо очевидні експресіоністичні, футуристичні, ба навіть формістичні впливи. Внаслідок стихійної тенденції до швидкого вирівнювання залеглостей і запізнь стосовно до західних літе-

посередність і стихійність. Соловейкові наказали бити дзьобом у барабан. Звичайно ж, нічого путнього з цього не вийшло.

ратур у тогочасному українському письменстві постав такий феномен: окремі течії, тенденції та школи виступали одна біля одної без жодних причинно-наслідкових зв'язків і часто змішувалися навіть у творчості окремих письменників. Анахронізми ішли в парі з новаторством, інколи межово радикальним, парнасизм сплітався з футуризмом, перехрещувалися стилі й епохи. Запізнення було очевидним, бурхливість і динамізм цих переломних літ надавали йому скрайнього характеру. Згадаймо, що такі феномени відомі і польській культурі; уже віддвітав ренесанс, пробуджувався до життя барок, а в містах Речі Посполитої ще зводилися готичні костели. Адже чи не найкраща пам'ятка тієї припізненої готики у польському виданні, віленська Свята Анна постала приблизно в той самий час, що й вавельський дітинець і каплиця Боїмів.

Микола Бажан дебютував щойно 1926 року, коли Рильський мав за плечима вже шість постичних збірок і усталену літературну репутацію, а Тичина, який скінчився на «Золотому гомоні», вже віддавна і по вуха загруз у графоманському агітпропі. Романтичний революціонізм, телуричне бачення світу, органічна українськість, трагічний патос, а заразом стилістичне новаторство, суголосне футуризмові, хоч насправді не має з ним нічого спільного – ось дуже загальна характеристика Бажана. Якийсь час його називали «українським Маяковським» – це, зрозуміло, перебільшення, хоч і позірно виправдане деякими подібностями. Ось дуже характерні для молодого Бажана уривки з поеми «Імобе з Галаму»:

Коли в папірусах
злякано зойкнуть
птиці
І чорним мускусом
згусне небо,
В гущавині лісу
ховається лицар
Старовинної віри Магреба.

В небо зорі вп'ялися, мов краби,
В землю намулом вгрузла тьма.
А під листям рудих баобабів
Розцвітає очей емаль.

Імобе з країни Галаму.
І з ним тисячі чорних рабів
В ніч повстання і зойків тамтама
Іржавий набили карабан.

То не на плесі кричить марабу,
Не жінки б'ють в бурдюк грудей,
То тамтам дає вість рабу,
Понуро зітхає й гуде.

В ніч повстання, жалоби і згаги
В очереті ворухиться негр,
І не знають білошкірі спагі,
Чому кров'ю пустеля тхне.

В ніч повстання, жаги і жалоби
Місяць верхів'ям бананів гравсь,
І підповз чорний раб Імобе
Під білявий французький блокауз.

.....
Стогоном небо розкраяв,
З стегон ночі підповз вий гієн.
Це для тебе, Галаме, чорний краю,
Імобе в пісках гние!

Весною знов пахне бамбули
І грудей жіночих чорний чад,
І серце Галама про все забуло
І все віддало своїм ночам.

В ніч бамбули, кохання й жадоби,
Млосний, згадає хто,
Як мухи повзли в Імобів
Роздертий, кривавий рот?

.....

Бути негру
 самому
 самумом,
Бути негру не рабом, а бійцем,
І повстання вогняним шумом
Вдарити блокаду в лице.

Поема написана в 1926 році. Для літератури це був період ідилічний у порівнянні з пізнішими часами. Точилися жваві, часами запальні літературні дискусії, різні тенденції та напрями мали повні громадянські права. Щойно кількома роками пізніше почали закручувати гайки, шикувати письменників у шеренгу і розпинати на прокрустовому ложі марксистівської доктрини. У гіршому разі «Імобе з Галаму» вмістився би навіть у рамці «соцреалізму» як поетичне вираження «співчуття до боротьби колоніальних народів» і доказ «марксистівського інтернаціоналізму». Зрештою, не потрібно великої проникливості, щоб у зацитованих уривках виявити такі тяжкі гріхи, як «ідейна довільність» і «надмір естетизму». В 1936 році Бажан би вже цього вірша не опублікував. А ось сонет із того-таки раннього періоду – «Залізнякава ніч»:

До яру підійшли, і однастайні тіні
Погнулися від їхніх тіл назад.
Риплять вони, ладнаючись уряд,
Колеса грузнуть в глей в понурому рипінні.

Поволі родяться слова нічних нарад –
Про мсту і смерть шляхетству на Україні
В холоднорярській радяться святині
Козак, і гречкосій, і збіглий з військ солдат.

Тривожно зашумів і стихнув люд в лісах.
Козак і хлоп, челядних і монах
Почули крик пророчих півнів третіх.

Хитнувся гвалт розбуджених церков,
І, кинувшись од вогнища, зійшов
На ржавий степ бунтарських тіней кетяг.

Показ народного бунту з перспективи буйної мальовничості, такої подібної до «Канівського замку» Гощинського і «Срібного сну Саломеї», вочевидь, не має нічого спільного з марксистівським розумінням історії. Ба більше, покликання на анархічні, гайдамацькі традиції мало для читача, ще не охололого від вогню революційної «отаманщини», особливий присмак, мабуть, дуже далекий від усяких соцреалізмів. Коли почнеться систематичне закручування гайок, Бажан подібних віршів уже не писатиме. Втече у східну філологію й перекладацьку працю, сховається за мальовничим муром грузинських та узбецьких мотивів. Звісно, навіть і там він мусить відбубоніти офіційну молитву, згадати про молодого Сталіна, що походить з Кавказом («Ранок у Горі»), висловити певність у щасті й братерстві народів, що живуть у межах Советського Союзу. Цією ціною йому вдається бути собою в інших віршах. Втім, найчастіше марксистівський дидактизм уперто липне і підрізає жили, випускаючи поетичну кров.

Поемка «Танцівниця» починається прекрасним описом. Стихія танцю захоплює узбецьку дівчину. Стихія музики. Вихор жестів і барв.

Заграли й попливли шовки золотопіпні,
І руки знесені, мов язички вогню,
Угору скинулись в тривожному тремтінні,
І дрібно бубон б'є. Я вкупі з ним бриню.
Я чую ритм і час, і женщина Єгипту
Ввіходить в місячний очей моїх розріз.
І барви шат моїх – оздоби манускрипта,
Де витвірним письмом записаний Гафіз.
Хорезмський древній клич в глухих метаннях бубна
Пролинув і пропав. Ним сповнена украй,
Я жду стенаючись. Музика довготрубна
Росте, як стовп грози. Росте у вись карнай.
Під деревом звучань, у лісі труб довгастих
Я зводжусь і кружусь вогнем барвистих ватр.
Упасти й прянуги, завихритись і впасти! –
О повість жінчини, о невимовний садр!

Але стихія танцю й музики не змогла заглушити «пролетарської свідомості». Поет вчасно згадав, що в Сове­тах життя «щасливе й заможне», і що слід це якось вшанувати. Те, що мало стати досконалою поемою, розтоплюється в обов'язковому дидактизмі.

Я знаю сховані лукавства і звичай
Німих, не­радісних праматерів моїх.
Так само і для них колись ревли карнаї.
Так само бубон цей метався і для них.
Вони живуть в мені, розгадані і знані,
І переможені, і хитрі, і живі,
Вони, що згинули в піщаній Согдіані,
В вологій Фергані і в глиняній Хіві.
Я бачу їх тіла, їх звихрений серпанок,
Їх вишуканий жест, приваби їх старі;
Я добре знаю їх, рабинь і полонянок,
Розпачливих жінок в південнім ічкарі.
І це своє знання, це видиво й умілість
Я в танець втілила, і тіло проспівала
Про радісну любов, роботу, честь і смілість,
Про волю людського прекрасного ества.

Звук тріумфального високого карнаю
Вінчає танець мій: – Зведись і серце зруш!
І я, танцюючи, про радість повідаю.
О повість жінщини, о повість наших душ!

У збірці «Будівлі», виданій 1929 року, Бажан сягнув верхівки свого розвитку. «Гетто в Умані», «Гофманова ніч» – це справжні шедеври, в яких несамовита уява, гостре, карикатурного спрямування чуття сатири, брутальна, а водночас надзвичайно влучна метафора, максимальна конденсація змісту й розпалена до білого мова гармонійно поєднуються в задуману архітектонічну форму. Потім – звична доля советського письменника! – був нічний допит в НКВД, лам і поступовий параліч великого поетичного таланту.

IV

Розвиток української поезії на еміграції, з головним осередком у чеській Празі (Маланюк, Липа, Дарган, Ольжич, Ляту­ринська, Стефанович, Теліга, Мосендз) і в Галичині (вона була стосовно до Києва і Харкова літературною провінцією, що відгонила своєрідною загумінковістю) рухався власними шляхами. З плином літ, особливо після війни, систематично наростала інтенсивність класицистичних впливів. І якщо у пізнішого Маланюка цей класицизм був наслідком природного заспокоєння і зрілості, а у Стефановича та Ольжича – вродженою стихією, то в інших випадках він був накинута тиранією літературної моди, ба навіть терором критики, надто задивленої в зеро­вських Навсікай та Астрей.

Неважко відрізнити, де маємо справу зі справжнім пере­живанням і свідомою, самостійно здобутою мистецькою позицією, а де з мозольною копією старанних учнів, яким штивна педагогіка ускладнює віднайдення власного шляху.

Найбільшою поетичною подією останніх років була з'ява двох поетичних збірок: Малашокова «Влада» та Орестова «Гість і господа». Для польського читача, який слідував за польськими перекладами української поезії, що часто з'являлися на шпальтах довоєнної літературної преси (Голєндера, Ястшембца-Козловського, Чеховіча, автора цих рядків), Маланюк давній знайомий. Автор «Персня Полікрата» заповнив особливий розділ в історії сучасної української поезії. Визволившись від значних свого часу російських впливів (вплив Блока був радше негативний, бо надто поверховим, Гумільова – позитивний), Маланюк спромігся на власну історіософську і художню візію України, і під цим оглядом з ним міг би позмагатися лише Олег Ольжич. Але Ольжич загинув у нацистській катівні надто молодим, і його великі можливості не дочекалися повної реалізації. В однокорі і дошкульному памфлеті, опублікованому у Варшаві напередодні війни,

Андрій Крижанівський іронічно назвав Маланюка «про-роком». Можна без вагань погодитися з цим окресленням, попередньо очистивши його від іронічних лапок. Адже якщо пророкування народів у романтичному значенні цього слова полягає у розкритті похмурого сенсу історії, ви-прямлянні доріг прийдешнього і немилосердному шмаганні «простацького черепа» з метою визволити з нього «ангель-ську душу», Маланюк справді пророк. Без лапок.

Про «Перстень Полікрата» я вже якось з іншої нагоди писав, що він є вершинним здобутком Маланюкової поезії і водночас точкою тріангуляції української поезії ХХ сто-річчя. Нещодавно виданий том «Влада» (українською мовою *влада* звучить сильніше і гостріше, має ледь арха-їчний присмак) не поширив межі цієї лірики, хіба що увиразнив апокаліптичний тон, акценти історичного ката-строфізму в «часи погорди й страху». Біль і страждання лише зрідка вибухають розпачем і гнівом; меланхолія і зречення дедалі частіше переходять дорогу віршам, котрі й далі зберігають ту саму формальну рівновагу, що цілком дозріла була вже в попередній збірці. Велике заспокоєння – так можна було б назвати цю збірку. Дарма, що воно не приправлене гіркотою трагічного досвіду, поразок і розча-рувань; смак полину не викривлює уста в гримасу, але ви-гинає їх у спокійну, хоч і болісну, посмішку перед лицем злиденности й занепаду нашої доби.

Ця характеристика стосується передовсім до віршів, написаних по війні. Воєнна лірика (дещо з неї друкувалося на сторінках «Культури») більше нагадує давнього Ма-ланюка, котрий не цурався ні інвектив і сарказму, ані пое-тичної публіцистики – зрештою, в тому найшляхетнішому її вияві, що його ми знаходимо в Дантовому «Пеклі» чи «Могилою Агамемнона» Словацького.

Так трудно родиться весна –
Дощами, смутками, туманом...
Мов яд нездійсненого сна
Ця ніч, від сліз і квітів п'яна.

Мов склянка мертвої води,
Цей день тверезий і гріховний.
Немає сил. Зажди, зажди –
Ще будуть тижні сонцем повні.

Засяє синню сіра вись.
Ріка розтопиться блакиттю.
Зроби зусилля: помолись
Назустріч згубі й лихоліттю.

.....
Тут немає руїн. Тут війна оминула –
Може, гори закрили й сховали життя.
Старий Гейдельберг снить про веселе минуле,
Що пролинуло без вороття.

От і ми повторяємо юність і радість,
От і ми заблукали й блукаєм у нім.
І ці ночі і дні, офіровані зраді,
Не живем, не впираєм, а снім.

.....
І день потьмарився, і радість щезла,
Хоч над Неккаром сяє ранній май.
Ритмічно ось занурюються весла,
Співає хвиля... Та весни – нема,

Спурхнула наполохана пташина
В незнаний вирій. Марно викликать.
Пливе ріка, байдужа і незмінна.
Пливуть віки, байдужі, як ріка.

Маланюк останнім часом друкується дуже мало і майже не бере жодної участі в літературному житті. А шкода – адже він має всі завдатки до того, аби відіграти провідну роль стосовно до молодших поетичних поколінь, полише-них переважно на власний брак досвіду в нелегкому пла-ванні поміж мілинами й підводними рифами всляких не-безпек. Важко передбачити подальший поетичний розвиток Маланюка, який невдовзі розміняє сьомий десяток. Та як ссеїст і літературний критик він мав би зробити ще чимало.

V

Найпоследовнішим продовжувачем київського «нео-класицизму» є, безумовно, молодший брат Зерова, що пише – як я вже зазначав – під псевдонімом Михайло Орест. Він народився 1901 року і пройшов (неминуча доля українського письменника!) через арешти, допити в НКВД, тюрми й депортації. Був надто молодим як письменник у роки великої чистки, і це, мабуть, порятувало його від фатального кінця. Його перша збірка поезій, «Луни літ», вийшла у Львові під німецькою окупацією, остання, найзріліша, «Гість і господа», 1952 року.

В той час як в попередніх збірках було ще багато вербалізму, порожнечі, яку він затирав абиякими словами, того, що в нас авангардові теоретики засуджували як «автоматичне римування», «неконтрольований ліризматизм», «трампадратизм тематики», «механічність асоціацій», то вже остання книжка є (за мінімальними винятками) свідченням цілковитої художньої самосвідомості й повного узгодження переживання з його поетичним виразом.

Вітає серце ароматом лип
Залита жовтим сонцем Fuggergasse.
Як солодко твоїх не чути стіп,
Неприятний, чужий, холодний часе!

Простуєш ти – і все гіркіші нам
Стільці порожні при столах недільних,
І дума про утрачений сезам,
І уділ подорожей підневільних.

І славних літ не тішать нас дива,
І кожен край новий нам не сповабен,
І ядом істини язвлять слова:

Was frommt's, dergleichen viel gesehen haben?*

* Was frommt's, dergleichen viel gesehen haben? (нім.) – Яка втіха побачити багато такого? (Ред.)

І, може, що в понурий час розлук
Міць не лунала молитов напутніх,
Душа – під попелом канулих мук –
В осяяність не вірить троп майбутніх...

Але сьогодні я не чую стіп
Твоїх, неприємний, холодний часе!
І в серці віють ароматом лип,
І щасно тоне в сонці Fuggergasse.

Я чую давню молодість мою –
О так, вона умерла лиш для мене,
Всіх, нічия, моя – вона струю
В повітря лле і благо незреченне.

Вона навколо: в поблиску очей,
Напоєних довірою, безсумних,
І в світлозвучних голосах дітей,
І в шепотах каштанів яснодумних.

І, радісний ізгой, я чую путь
І теплі подихи її прояви
Там, в оболочках, що крильми пливуть
В нестерпну синь божественної слави.

Елегійний настрій невіддільний від Орестової лірики. Проте ця елегійність природна, доля бездомного вигнанця іноді наповнює її великою гіркотою, навіть протестом, але в жодному разі не детермінує. В парі з нею йде філософська задума про світ і сенс існування; всюдиусще проминання незмінно тяжіє над цією лірикою, однак не пригнічує її й не будить у ній бунту чи страху. Поет іде зів'ялим гаєм, вслухається у шелест падолисту, дихає повсюю дозрілости, що за мить перейде в гниття, і на корі спітканих дерев різьбить свої мандрівні знаки.

Ще повинь світла падає на віти,
Ще літні свята не кінчає ліс,
Але поглянь: поволі червоніти
Уже почав тишинний барбарис.

Щорік відходить літо, і відходи
Його щороку боєм жалять нас:
Як мало ми взяли утіх і вроди,
Розкритих ним для серця повсякчас.

Душі багатство! Мрія, що розквітла
Для нас на всі земні оманні дні!
...Нараз на святі зелені і світла
Побляклі стоїмо ми і смутні.

Мудре примирення з долею надає пантеїстичним віршам Ореста авру лагідного супокою й рівноваги: тут нема дисонансів, різких контрастів, крику, що виривається зі стиснених уст, яскравих кольорів, зате маємо перед собою прозорість високого неба й чисте холодне повітря цілковитого заспокоєння. Цю рису підхопила літературна критика, що в особі професора Державина пропонувала для тому Ореста назву «Прозорість» (польською «Przezroczystość» звучить трохи штучно, українською значно ліпше).

Минули соняшні високі дні,
Пора довір і дзвінкоустих прагнень. –
В закутій прочуттями тишині
Триває уділ смутнооких збагнень.

Твій вождь є жовтень, ти – послухний гридь,
Для тебе він нещедрістю користен...
Спадає з охололих верховіть
Плід міднозвучних і суворих істин.

З традиційним поняттям класицизму в'яжеться дисципліна думки й форми, ощадливість і ясність слова, цілісна й далека від марнотратства метафора, непомильна координація всіх технічних засобів. Всі ці риси притаманні Орестові в ідентичній пропорції. Та позаяк полеміка, що точиться в українській літературній пресі поміж оборонцями «класицизму» на чолі з Державиним і прихильниками «органічно-національного» (тут слід уклонитися професорові Шереху), вельми часто доводить до обстоювання скрайніх

позицій, що обтяжує чи навіть унеможливує об'єктивність погляду – доходить до того, що одні перебільшують у позитивній оцінці Ореста, інші натомість навіть відмовляють йому в праві називатися поетом, вважаючи його епігоном, що «мавпує» інших, ба навіть (якщо вірити Тодосеві Осьмачці) за «плагіятора» чи «злодія». Але тут ми входимо в площину одного з найбільших непорозумінь українського літературного життя.

Принагідно мушу поділитися з читачами одним сумнівом. Мені йдеться не так про польського, як про українського читача, і це має сенс і мотивується остільки, оскільки «Культура» потрапляє й до рук українців. Свого часу в тій-таки «Культурі» я опублікував нарис про українську еміграційну літературу. Напевно там були прогалини і помилки, можливо, були й несправедливі оцінки, але писав я це з усією доброю волею. Мені на лихо цей нарис передрукували кілька українських часописів. Кажу «на лихо», бо таким чином щойно згаданий «громитель» Ореста пан Тодось Осьмачка довідався, що його поеми не знайшли в мене схвального відгуку. На що спалахнув праведним гнівом і на кілька присвячених йому рядків відповів на двадцяти шпальтах канадських «Нових днів», трощаючи мене особисто, мої вірші, та ще й вбачаючи в моїй статті традиційну польську інтригу, позаяк нападати на нього, Осьмачку, означає кривдити найвищі цінності української культури загалом. Тодосеві вділю уваги за іншої нагоди, бо він подав мені воістину клінічний приклад певних прихованих патологічних комплексів, і в ролі жаби, розп'ятої на лабораторному столі, може-таки знадобитися. Натомість літературна полеміка з ним була би геть безпредметною, оскільки – принаймні досі – межові випадки параної й шизофренії не належали до царини поетики, тож йогомосця, що сам про себе пише як про виняткового поета світових масштабів, невизнаного лише через те, що його (ой, леле!!!) не перекладають, найкраще ввірити Божій ласці. А при цій нагоді я й для себе попрошу про милість. Чи завдання

письменника, що затявся час від часу інформувати польського читача про українську літературу, полягає в вихваленні всього гамузом? Можу помилятися в тій чи іншій оцінці – не я перший, не я останній. Але чи насправді негативну opiniю про того чи іншого українського поета слід, як у друкованій у «Нових днях» статті Осьмачки, ототожнювати з новим замахом «вражого ляха» на незалежний Київ? Замахом тим нікчемнішим, що наміряє й Осьмачку, який в ролі національної реліквії сидить на вершечку Золотих воріт! А я ж-бо й не сподівався, що, пишучи про нього, чиню святотатство й блюзнірство!

VI

Відразу по війні в Німеччині, де на той час зосереджувалася лєвова частка українських письменників, постала літературно-артистична організація під назвою МУР. Її завдання визначено ось як: «МУР повинен стати ідейно-організаційною федерацією всіх літературних напрямків», до того ж вони можуть існувати поряд, а навіть змагатися й навзаєм протиставлятися. Зрештою, невдовзі почалися ускладнення й конфлікти, що з часом призвели до розколів, а врешті й до повного занепаду МУРу.

Учасники затятих полемік, що точилися в ті часи і спорадично спалахують ще й сьогодні, надто часто збивалися на маргінеси проблематики, і – як це часто буває в таких випадках – політичні й навіть особисті моменти відігравали завелику роль. На невдачі позначився передовсім надмірний поспіх. Вимагалось, щоби з четверга на понеділок визначити якийсь загальний і – як же інакше! – обов'язковий для всіх літературний стиль, що «органічно» відповідав би народній психіці й культурі. Шаленіли найрозмаїтіші інтерпретації; позови, вироби, покари, баніції, маніфести й універсали множилися, мов гриби після дощу. Стиль «органічний» став і «іванцем-киванцем» в руках ілюзіоністів, і чеком без покриття, що ним легітимізували свою писанину

присяжні графомани, й шапкою-невидимкою на скуйовдженій голові воскреслого привида парафіяльної псевдонародности. Іменем цього примарного стилю можна було довести що завгодно: звинуватити неокласиків і піднести на п'єдестал Осьмачку й Барку, або й навпаки – виставити неокласиків за взірць, відкидаючи Барку й Багряного; перекреслювати сучасну літературу або ж оголосити її рівнею західній, ба навіть пропагувати сюрреалізм як найвідповідніший виразник епохи, хоча скрізь він взагалі вже перестав бодай щось «виражати». Як я вже сказав, весь цей гармидер зчинився з надмірного поспіху; в гарячкунанні забулося, що справжній народний стиль не постає в доповідях і теоретичних дискусіях, і що він передовсім відіграє роль знаменника, й у жодному разі не може бути ані чисельником, ані навіть сумою всіх наявних чисельників.

Головна баталія між воеводою «народно-органічників», Юрієм Шерехом, і маршалком «європеїзаторів», Володимиром Державиним, завершилася без кровопролиття. Мечі схрестилися раз і другий, по чому зависли в повітрі. Власне кажучи, не було за що ставати до бою. Бо коли Шерех оголосив при якійсь нагоді, що в «українській літературі слід плекати всі стилі й усі жанри», то його супротивник цілком слушно відновлював давній постулат Євшана – «треба стати повністю на естетичні позиції й прикладати до літератури її власну міру», а іншим разом наполягав на очевидній істині, що в «національній літературі всі стилі національні» – то де була та різниця, що вимагала видобути шаблі з піхов? Втім, відмінності були, до того ж поважні – в оцінюванні окремих літературних явищ. Тут доходимо суті справи: художні критерії були несумірними й залишилися такими в еміграційній критиці по сьогоднішній день. Той факт, що байкарство Манили *взагалі* могло викликати якісь літературні дискусії, є цьому найпереконливішим доказом.

Неокласицизм був не просто потрібним, але й *необхідним* українській літературі. Далєбі, критик, який силою свого авторитету волів би підтягнути кожне явище під

класицистичні критерії, припускається помилки й завдає шкоди. У випадку Ореста класицизм є зрозумілим сам із себе, бо виражає автентичну поставу автора; в багатьох інших випадках він є наслідком пози, мімікрії, улягання естетичному теророві. З іншого боку, анафема, з *принципу* виголошені послідовникам «хвильовізму»², грішать такою самою односторонністю. Кожна літературна традиція має право на громадянство, йдеться лише про те, чи підхоплять її у *творчий* спосіб, чи епігонський.

Приклад: Василь Барка в низці своїх ранніх творів став на лінії Тичини, й скидалося на те, що продовжуватиме її творчо. Якщо трапилося інакше, то винен не принцип: завинив спосіб здійснення. Не *що*, а *як*. Цікаво, що Бажан не знайшов послідовників. А шкода! – в його ліриці першого періоду відкривається багато перспектив, що провадять до неабияких горизонтів. Таких стежок, ледь утоптаних на самісінькому початку, існує набато більше. Зупинюся на одній із них. Ідеться про явище вельми важливе – ні більше ні менше, як про український барок. Його жанровий тягар відчутний в українській поезії лише час од часу. Він набуває потужного звучання в Маланюка періоду «Землі й заліза». Якби Антонич не помер так замолоду, то напевно, подолавши природній в такому віці розвихрений імажинізм, дійшов би до бароку. Більше ніж свідомістю, всім своїм артистичним темпераментом, перебуває в ньому Юрій Косач. У молодих і наймолодших воно радше відсутнє. В декого набирає форми пародії.

Ця відсутність – чи то пак фрагментарна присутність – бароку в сучасній українській поезії завжди видавалася мені

² «Хвильовізм» походить від прізвища видатного українського прозаїка Миколи Хвильового, котрий під тиском партійних домагань учинив самогубство на початку тридцятих років. Багато що в його ідейно-літературних концепціях зумовили обставини, в яких вони поставали; але певні речі не втратили актуальності й до сьогодні. Про Хвильового та хвильовізм кілька разів писалося на шпальтах «Культури».

явищем парадоксальним. Не замислюватимусь над причинами, бо зрештою й недостатнє знання предмета мені цього не дозволяє, але досить вказати на сам факт. Бо ж і за суттю, й виходячи з історичних передумов, український барок аж проситься, аби його свідомо підхопити й творчо розвивати... Ближче знайомство з іспанською й польською літературами, як видається, цілковито підтверджує цю думку. Напозір це не має ніякого стосунку до справи, але лише напозір. Порівняльні дослідження в літературі часом дають найкращого ключа до багатьох проблем – і саме так є в цьому випадку. Іспанський барок був логічним наслідком тривалого контакту з арабською культурою (не забуваю й про інші джерела, але в цю мить вони нас не обходять); польський барок мусив прийти – і таки прийшов – у найближньому виданні на східні землі Речі Посполитої, де греко-візантійський спадок було полишено на волю євразійських пекучих вихорів. Коли Юліуш Словацький у «Беньовському» й драмах містичної доби включив до своєї творчості українські мотиви, він відразу досягнув усе багатство барокової традиції, а те, що «Principe Constante» Кальдерона де ля Барка зустрівся тоді з барськими конфедератами, з Савою й Вернигорою, а також – підкреслюю – із Семенком зі «Срібного сну Саломеї», є доказом непомилкового художнього інстинкту кременецького поета, й передусім справжнього чуття стилю. Ясно, що Словацький, переносючи барок в добу романтизму, коментував його по-своєму, надавав його новій, сучасній версії, але стилістичної єдності це не порушило анітрохи. І саме цей стиль більше ніж будь-що інше є показником його художнього універсалізму, що одностайно підкреслюють найвизначніші сучасні слависти на чолі з професором Баквісом³.

³ Гадаю, коли час і здобута незалежність пригамує антипольські комплекси, творчість Словацького цього періоду дочекається на поважні дослідження з українського боку. А поки що можемо вдовольнитися лише короткими згадками Євгена Маланюка й Святослава Іординського (в журналі «Київ»).

Ясна річ, не тематика була тим чинником, що став вирішальним у автора «Беньовського». Спонтанно поставши, вона, однак, не могла вирішити аж надто багато. Українську тематику зустрічаємо вже в юнацьких творах Словацького, але лише як чисту бувальщину. «Змій» міг вийти з-під пера будь-кого з численних у тогочасній Європі байроністів, навіть незалежно від його національності. Східнопольськість і українськість Словацького – пам'ятаючи про всі можливі застереження – виявилися в усій повноті через зіткнення з бароком.

VII

Як уже казалось, в сучасній українській поезії барок виявляється радше спорадично. Серед згаданих прикладів забракло згадки про Бажана. Скоригуймо цю нестачу. Ризикну ствердити, що якби Компартія не знищила Бажана як митця, він дав би своєрідну версію українського бароку. Принаймні він мав для цього всі передумови. Бурхлива уява, вбрана в сувору архітектуру, багатство деталей, підпорядкованих ідеї цілості, схильність до артистичної брутальності, свідомо деформація, що балансує на межі карикатури чи гротеску – все це типові елементи барокового стилю; всі ці елементи бачимо в найкращих Бажанових творах⁴. А хіба його замилювання орієнталізмом (Бажан дав чудові переклади з грузинської, перської, тюркської й узбецької поезій) не є ще одним промовистим доказом?! Здається, саме німецький історик Вернер Вайсбах першим визначив барок як «мистецтво контрреформації», хочаби цим передусім підкреслити його релігійний характер, осмислюваний не як взятий а рїогї принцип, а як породження психічного й духового клімату.

⁴ Шкода, що не маю напихваті моїх передвоєнних перекладів «Гетта в Умані», а особливо «Гофманової ночі». Вже цитовані поезії Бажана не можуть достатньою мірою проілюструвати мою думку про нього.

Отож для мене барок є чимось більшим, ніж «мистецтво контрреформації». Воно є мистецтвом християнського універсалізму значно більшою мірою, ніж будь-яке інше, включно з готикою, не кажучи вже про псевдоготику протестантських кірх. Прошу звернути увагу, з якою легкістю, в цілком натуральний спосіб мазепинська Україна прийняла барокову архітектуру. Єзуїтські колеґіати анітрохи не рязять око на тлі волинських Олик чи білоруських містечок. Йдеться не про краєвид, бо краєвид ще нічого не визначає. Зрештою, пейзаж деяких закутків Волині і, скажімо, Ільде-Франс не аж так різняться. Річ у тім, що бароковий універсалізм подавав руку і візантинізові, й іншим орієнтальним стилям⁵. В його підвалинах та сама ідея, яка – попри пізніші перекручення – допровадила до Флорентійської і Берестейської уній. У порівнянні з нею італійський ренесанс, а тим паче псевдо-класицизм Просвітництва – лише західноєвропейські партикуляризми.

А тепер (прошу не сміятися) висуну «революційну» тезу, що барокова *in potentia* поезія колишнього Бажана не лише не суперечить поезії на кшталт київського нео-класицизму, але й органічно її доповнює. Ренесанс у його чистій ідеї був цілковито штучним продовженням античності, позаяк пережитого часу повернути неможливо; бароко – це автентична християнська класика. Відтак в цьому сенсі від колон Партеону значно ближче до першого-ліпшого єзуїтського костелу, ніж до італійської Санта Марія Маджоре. В бароковому Батурині шкільна латина й грека гетьмана Івана Мазепи почувалися як вдома. Й аналогічно – між холодними сонетами Миколи Зерова й вибуховою лірикою молодого Бажана зв'язок ближчий і тісніший, ніж це видається

⁵ Під час моїх юнацьких мандрівок Поліссям на каяку я натрапив у якомусь глухому селі (на жаль, назва вилетіла мені з голови) на стінопис зі сценою Страшного Суду. Примітивний маляр, залишаючись у межах візантійської техніки, представив типово бароковий образ. Знаю, що в старих церквах на Поділлі було багато подібних стінописів.

багатьом поверховим спостерігачам. Втім, сповна ця тема вимагала би чогось більшого, ніж кілька довільних міркувань на полях суто *ознайомчого* шкiцiу.

VIII

Національна тема в її патріотично-політичному аспекті панує в будь-якій еміграційній поезії. Це явище, цілком природне для кожної еміграції, не завше вмотивоване художньо. Подібно до того, як поети часто переймають якийсь вже вироблений стиль, замість випрацьовувати власний, так само майже кожен з них (винятки належать до білих круків) складають данину національній справі. Віршувати хочуть всі, хоча не кожному це до снаги. На поміч приходить штамп, готова форма. Хор може справити сильне враження, але велика поезія не має нічого спільного зі спільними вокальними виступами. Відразу видно, хто співає «собі та Музам» (зрештою, ця Муза цілком може виявитися Самотракійською Нікою поразки й надії), а хто пильно стежить за порухами диригентської палички. Так само й на іншому ґрунті неважко зорієнтуватися, хто пише сонети, бо так колись писали «неокласики», чи таки через те, що в такий спосіб він осягає найповнішого самовияву.

Втім, інтонації голосу, а передусім щирості його звучання ще нікому підробити не вдалося. З мистецького погляду не суттєво, якій меті слугує «агітпроп»: похваленню стахановських змагань чи уславленню пригнобленої вітчизни. І в одному, і в другому випадку маємо справу з халтурою, що не має анінайменшого шансу на майбутнє. Непідробно національна – хай навіть і політична! – проблематика в Маланюка, Ольжича, Теліги завжди звучала природно, до того ж завжди мала свій власний, індивідуальний тембр. Автентичність катастрофізму того-таки Маланюка, чи трохи пізніше Гординського не підлягає анінайменшому сумніву, як – знову інший аспект – нема жодних застережень щодо природженого класицизму Ореста.

Зрештою, національна доля, ставлення до неї не мусить шукати негайного виразу в плакаті, маніфесті; її так само добре – або й краще – можна заграти на самотній флейті, як і духовим оркестром.

Як князь ранений – день схилився на захід,
Одкинув свій червоний щит.
Рубіни крові бризнули на дахи,
І червінню спокійний став блищить.

Зітханням лине тихий повів вітру,
І ладаном – осінній аромат.
На очі насуває вечір митру
І править жалобний обряд.

А герць гучний був, променистий, впертий.
Мій Боже! Радісно співа сурма...
О, дай же і мені в свій час умерти
Так пишно і безжурно.

Цей невеличкий вірш Дарагана, такий оцідливий у словах і такий повний змісту, вірш, що на перший погляд може видатися звичайною ліричною імпресією, більше промовляє про позицію покоління і його трагедію, ніж численні опасисті томи, що на всі триби відміняють слово Україна.

Патріотична поезія, як видається, в останні роки зайшла в глухий кут. Згадаймо кількома словами передвоєнний період. Під дбайливими крилами донцовського «Вістника» когорта поетів пропагувала волонтаризм, що, з одного боку, відштовхувався від Заратустри, а з іншого, кумався – *avant la lettre** – з патетичним екзистенціалізмом. «Трагічний оптимізм», перебудова національної психіки на «готичний» чи «варязький» копил, прийняття за єдину дійсність «добі жорстокої, як вовчиця» – це були головні гасла. Ліпа, Маланюк, Мосендз, Ольжич були в перших рядах, але це була їхня щира, в психічному плані невимущена позиція, а

* *Avant la lettre* (фр.) – буквально, дослівно. (Ред.)

відтак її наслідком була справжня поезія. Стефанович бив у апокаліптичні дзвони:

Уся у хлібі вона, –
Прокльоном для неї хліб сей.
Страшних Судів сторона.
Рівнина Апокаліпси.

Година Книгорозкриття,
Розкритою книгою жита,
Розкрита книга життя,
Криваво чорно розкрита. [...]

Апокаліптична хода історії знову розчавила Україну. «Трагічний оптимізм» розмололи ікла «вовчої епохи». Липа загинув у партизанах, Ольжич і Теліга в гітлерівських ка-тіннях; Мосендз і Клен померли у винятковій скруті на емі-грації. Зі старої гвардії на пляцу залишився один Маланюк. Характеризуючи його останній том, я застосував означення «велике примирення». Адже часами повоєнні поезії автора «Персня Полікрата» справляють враження сумніву й без-надії водночас. Поетично прекрасної, але – безнадії.

[...]
О, серце крихке, душе кам'яна й окаянна,
Чи чуєш, чи бачиш – кінчається згаслий ваш світ!
Епоха, епоха відходить від нас невблаганно –
І де ж ваш притулок? І хто ж залишив заповіт?
Осінім дощем вижирає проржавлені барви
І все розпливається, все зникає в імлі.
Лишається тільки в залізо закований варвар
Та гнані у безвість, відірвані діти землі.
[...]

Ось так епоха, яку поет уже значно раніше бачив під знаком «сліпого Гомера і глухого Бетговена», не наси-тившись димом бойовищ і гуркотом катастроф, про-довжується в апокаліптичній візії мало не в нескінченність.

Зневірівшись у колишній поставі, коли з кривавої бурі не виринула ні очікувана «степова Еллада», ні закутий у залізо «степовий Рим», коли проминула, та щоразу ожи-влювана болісним спогадом трагедія засипала мандрівні шляхи попелом гірких слегій, треба було спромогтися на зусилля творення нової візії й «нового гуманізму», сумір-ного зі страхітливими пережиттями і майбутніми, хтозна чи не страшнішими подіями.

Це нелегке, особливо в умовах еміграційного життя, за-вдання вельми тісно пов'язане з проблемою літературних поколінь.

ІХ

Назвімо найвидатніших теперішніх україн-ських поетів, котрі, перебуваючи на еміграції, зберігають свободу діяльності й писання. Маланюк, Стефанович, Ля-туринська скристалізувалися як творці задовго перед вій-ною; від них можна сподіватися нових осягнень, натомість важко припустити, що ці осягнення стануть революційним етапом на шляху розвитку української поезії. Трохи мо-лодші – Кравців, Гординський – озиваються вкрай рідко, до того ж і в їх випадку може йтися, либонь, лише про вдо-сконалення добре опанованої майстерности. Михайло Орест є типовим прикладом поета-самітника. Всім їм – де-котрим доволі віддавна – вже за п'ятдесят (за винятком хіба що Гординського). Вони є поколінням – в досить умовному значенні цього слова – цілком дозрілим, що потрапило на еміграцію з достатнім багажем знання й досвіду, аби за-безпечити собі власну позицію й самозахист.

Цілком інакше виглядає ситуація «молодих». Прик-метник *молодий* беру тут у лапки, бо на еміграції – не лише українській – це поняття є вельми відносним. Слід вра-ховувати те, що у нас молодими називають письменників, які й справді були такими... 1939 року. Час ніби зупинився; постарівши, ми все не старіємо, бо відчуваємо інстинктив-

ний страх перед порівнянням нашого віку з нашими справжніми досягненнями.

Тож не дивуймося, що українській поетичній молоді зазвичай вже добряче за тридцять. Її лівова частка належить до покоління, яке перші свої кроки робило в Советській Україні, в переддень Другої світової війни. Карпенко-Криниця, Олег Зуєвський, Качуровський, Веретенченко, Леонід Лиман, Яр Славутич, Леонід Полтава, Михайло Ситник. Усіх їх об'єднує розгублений (за браком ґрунтовної критики) пошук властивої поетичної форми, але над усе – індивідуальної й національної правди, котра б через труднощі чи навіть неможливість акліматизації на чужині, смуток і самотність, ядучу ностальгію й сумнів допровадила би до якоїсь гавані. Їхні патріотичні почуття розриваються поміж гнівом і душевною кризою, раз по раз повертаючись до «трагічного оптимізму» і донцовського волонтаризму, або ж знову намагаючися досягнути – тимчасово, бо передчасно – заспокоєння на меланхолійних верхів'ях пантеїстичної покори. Захід, де вони знайшли тимчасовий прихисток, не вселяє їм ані довіри, ні поваги; впевненості в скорому поверненні до покинутих батьківських лірів і пенатів не замінить перейнятий від попереднього покоління бойовий тон, що так часто перероджується в безсилу, прикриту надсадним патосом бундючність.

Проблему цієї літературної молоді, що, відірвана від рідного ґрунту, не вміє знайти собі місця на Заході, нещодавно порушив Юрій Шерех у знаменитій статті під назвою «Поліття бере фальшиву ноту» («Нові дні», січень 1953 року). Є в ній багато перебільшень і надто гострих критичних оцінок, а головне – типово професорської педантичності, однак основну проблему поставлено слушно й точно.

«Ненависть цих поетів, – пише Шерех, – до совєцької системи не підлягає сумніву. Але там був їхній ґрунт. Зустріч із Заходом виявляла їх неприготованість і безпорадність... Із неспроможності увійти у західний світ ви-

ростає їхня підсвідома зневага до нього і така сама підсвідома туга за світом, залишеним удома. Дві ненависті, любов до ненависного, заздрощі, а передовсім цілковитий брак хоч якогось ґрунту, ба більше, я б сказав – брак повітря – створює стан перманентного браку рівноваги, задухи, неможливості нормального, глибокого віддиху, викривлення цілого духового життя. І тут озивається совєцький погляд на літературу. Вона існує не для того, щоби душа промовляла до душі, а для того, щоби засвоювати офіційно прийняті погляди. А відтак долучімося до якоїсь партії і пишімо так, як того бажають редактори її пресових органів. Тим паче, якщо часто це єдина можливість дістатися до друку, а навіть – річ нечувана! – дістати якийсь жалюгідний гонорар. Та справа полягає не лише в угодстві і рештках совєцького підходу до літератури. Йдеться про те, що самому поетові це дає оману якоїсь діяльності, до того ж корисної літературної діяльності. Це заповнює порожнечу в душі і часі. Це на коротку мить дає олуду реального оточення і тривалого ґрунту під ногами. Забувають, що правдивий поет ніколи не йде за гаслом “Співай, поете, разом з нами!”, що він власне тому правдивий творець, що співає власною нотою, що накидає свій голос оточенню».

Ще раніше Шерех звернув увагу на «спільну рису представників цього покоління», якою, на його думку, є «брак позитивів». «Вони щирі, доки іронізують, плачуть, ненавидять, зневажають. Та тільки-но доходить до позитивів, вони починають промовляти фальшивим голосом. Співають в тональності найближчого партійного оточення. Виконують суспільне замовлення». Провину за цей стан речей Шерех покладає почасти на літературну критику, але й сам на себе. Підкреслює, що коли виходили томи безапеляційно щирих віршів, які без недомовок розкривали суть життєвої драми, – жодного відгуку не було. Саме так, наприклад, сталося з виданою 1948 року книжечкою Леоніда Полтави під назвою «Жовті каруселі», яка «була

криком поета про пустку довколо нього. Вона так і лишилася криком в порожнечі... Ніхто не відгукнувся, не простягнув поетові руки... Збірка надто відмежовувалася від урядово оптимістичного стилю української літератури як у країні, так і в еміграції».

Так склалося, що я якраз маю під рукою останню збірку поета, чия дотеперішня творчість дала Шерехові поштовх до написання цієї звинувачувальної статті: «“Українські балади” Полтави».

Отієї «урядової», підтягуваної під вимоги партійного середовища поезії тут радше не знайдемо, хіба що геть небагато. Проте в першій частині збірки патріотичний штамп часто дається взнаки. Дешевизна фейлетонових протиставлень: перстень із сибірського золота на пальці англійської леді – українець Остап, що замерзає в снігу. За вуха притягується національна тематика й проблематика, що особливо вражає в поезіях особистіших. Натомість друга половина збірки має значно більше жанрове навантаження, і зараз про це поговоримо.

Але повернімося до діагнозу Шереха. «Брак повітря», «підсвідома ненависть» до Заходу й «неможливість до нього ввійти» – все це знаходить у «Українських баладах» доволі яскраву ілюстрацію. Зацитуємо: «Син твій світом блукає, Син твій друзів шукає»; «Похилилася лампа, мов колос»; «У завулку Європи вітер віє поземно, Розвіваючи попіл піщистих ідей»; «Що в чужому краю – можна жити лише у півсні, А не можна ніколи Насправді ні жити, ні любити». Навіть зустріч із коханою в паризькому парку провокує таке зізнання: «Наші зустрічі дивні: не наші цілунки й слова, Ніби ми бережем їх для іншої, кращої стрічі...». Ясна річ, ідеться про майбутні зустрічі в Україні. Європейський Захід Полтава бачить винятково в есхатологічних категоріях. Вже навіть назва одного з циклів збірки звучить презирливо: «По Європах» – форма, що виразно вміщує й нехоть, і погорду. Над Ляйпцигом, Віднем, Парижем – хоч би де ступила нога мандрівного поета, скрізь панує «європейська

ніч». І як вислід – щораз гостріша туга, щораз сильніше відчуження, щораз коротший, заглушуваний вихором подих. Невже й справді нема інших перспектив?

Отож книжка Полтави є трагічно-песимістичною, але не має в ній зневіри. Бо хоча «Ув очах – усе менше і менше очей, У душі – усе більше і більш самоти», то все ж «І не страшно згасати нам перед днем, Коли наше тепло у душі хоч одній, Хоч на мить, на найменшу – спалахнуло вогнем...». І смерть не страшна, бо надто слід ще пережити і здійснити. І жоден це не біологічний оптимізм, що в сильних, здорових особистостей може йти в парі з песимістичним почуттям світу. Це виразно окреслене моральне ставлення до себе самого й свого художнього покликання. Отож про жоден глухий кут не може бути й мови, хоч би про це свідчили всі ознаки. А весь патріотичний стафаж? У найкращих віршах Полтави, чи то б пак найкращих фрагментах цих віршів (збірка дуже нерівна) ліричний первінь й національна проблематика вже зростаються в органічну цілість, зникає фразеологія, тріюмфує щирість та її адекватний вираз. Звісно, тут ще далеко до цілковитої кристалізації, але можливості вже виразно зазначено. Ґрунтовніше застосування поетичної майстерності – і в суто художньому, й просто в життєвому, навіть матеріальному сенсі – полегшило б решту розв'язань. Бо кочове життя лише поглиблює внутрішню кризу. Якщо вже неможливо пустити корені в жоден чужий ґрунт, то треба принаймні закинути якір так, аби він твердо сягнув дна.

[...]

12

Мир і радість тобі,
земле, що вчишся жити
У споконвічного моря,
у працьовитого моря!
Мир і радість тобі,
народе, як хвиля злитий, –
В самій тяжкій боротьбі
ніхто тебе не переборє!

13

Мир і радість тобі,
Одесо зеленоока,
Чорноморська красуне,
замаєна крилами птиць.
Ти – як народ –
любиш і шторми і спокій,
І – як народ –
ніколи не падаєш ниць!..

14

Береги і вода –
ніби стиснуті міцно долоні.
Чорне море шумить,
як шуміло в далекі віки,
І так радісно чути
бризки його солоні,
хвилю його могутню,
потиск його руки!

15

Це тому я люблю тебе,
змінно-незмінна стихіє,
Душе моєї землі,
вдаче моя хрещата!..
Радісна ніч перейшла.
Хвиля в зорі рожевіє.
Знов прокидається день –
Починається
вічний
початок.

У такий спосіб Полтава знаходить вихід із фатального кола примар і почвар, що переслідують його. У спогадах про чорноморський вітер, у палахтінні свічки самотніх паризьких ночей з'являється йому звичайна, проста правда вічної минушости й відновлення, нерозривного зв'язку живих із мертвими і смерті з життям, котре із неї постає. Цього замало для світогляду, але вистачає, аби від нього відштовхнутися. І в цій одній-єдиній точці діагноз Шереха,

деінде цілком слухний, зазнає поразки. Але поразка ця вельми знаменна, оскільки йдеться таки про справу визначальну.

Дні за днями, мов хвилі,
Пливуть по землі,
Племена і народи приходять [...]
Щоб весною [...] ще веселіш зеленіти.

X

«Втім, час уже перейти від аналізу до порад, – закінчує свою статтю Шерех. – Пояснити поетам цього покоління, чого вони мають учитися, хоча вже й не такі молоді? Так, це було б слушно, але вони й самі знають (хоча, вочевидь, і чинять інакше). Сказати їм, що мистецтво, якщо потрібно, не повинно боятися протиставитися власному суспільству? Вони знають, звісно, й це. Проте мені здається, що єдиним справжнім виходом з цієї ситуації було б знайти ґрунт під ногами. Еміграція сама собою такого ґрунту не дає. Треба її доповнити тим, що можна знайти в краю, з яким доля письменника зв'язала. Досить перебувати на острові – слід поринути в хвилі життя навкруги. Не слід боятися за свою українськість. Вона не затратиться – хіба що взагалі перестати бути письменником».

Усе це свята правда. Але якщо культивування абсолютної психічної ізоляції щодо чужого оточення не може не помститися закостенінням і – рано чи пізно – вихолощенню, то контакт із землею, на якій випало вирости, так само вкрай необхідний. Для письменника це не лише туга, і не лише тематика – це передусім *стиль*. Польський емігрант Словацький, що весь зрілий період життя провів за кордоном і спочив на паризькому цвинтарі, був запанібрата з Шекспіром, Данте й Кальдероном, проте прогулюючись берегами Сени, зазвичай чув шум рідної Ікви. Мовою літературного критика це можна висловити приблизно так:

треба вміти знайти правильне співвідношення між національною й універсальною тематикою, й, культивуючи ті варіанти національного стилю, які тобі найбільше відповідають, шукати пов'язань із традиціями західноєвропейського письменства. На практиці все зводиться до того, щоби не ставити між собою й навколишнім світом, наче грубе скло акваріюму, в якому жодна глибоководна рибина не виживе, цілком вмотивовану тугу й стократно слухну печаль. Інакше кажучи, приректи себе на подвійну еміграцію – примусову з власної батьківщини і добровільну з країни, що прийняла, – дорівнює смертному вишкові.

Отож знову про стиль. Усяка спроба теоретичного синтезу була б рівною мірою смішною і неможливою, до того ж загрожувала би манією «шухлядкування», яку краще залишити колекціонерам метеликів і філателістам. Вони принаймні мають полегшене завдання.

Гадаю, нема в українській поезії останніх сорока років таких тенденції чи напрямку, які не мали би проєкції в майбутнє. Аби лише уникнути тієї вбивчої механізації тематики й форми, котра зводить на манівці навіть найздібніших. У згаданій збірці Полтави я знайшов кілька вдалих спроб продовжити бажанівську «барокову романтику», чи як хтось воліє «романтичного нео-бароку» (не наважуся пропонувати «нео-романтичного нео-бароку», бо це вже була би справжнісінька дивовижа). Конкретно це «Монета Мефістофеля», що має кілька порожніх місць, та як ціле вписується – і в спосіб далеко не епігонський – у продовження лінії бажанівської «Гофманової ночі».

А де подівся спадок раннього Тичини? Невже ніхто з молодих не хотів би прикласти до уст «Соняшні кларнети»?

Гуляв над Тібром Рафаель
в вечірній час в іюні.

Се сум, се сон, лелію льо,
льоліюні я, льоліюні.

Забилось серце. Слухатъ став:
о, як вона співає!

Чи лю, чи ні, ламає руч,
а він затоном чале –

Все ближче пісня. З-за дерев
пурхнула голубина.

О, хто ти, дівчино, скажи! –
(несміло): Форнаріна.

І взяв за руку Рафаель,
не мовила ні тона.

Заплакала. А він обняв:
Мадонна!

Був період, коли Василь Барка вселяв надію, що творчо підхопить поліфонічність Тичининої музики, до того ж у спосіб такий самий природний, як і далекий від будь-якого наслідування. Ось приклад:

Моляться соняшники.

Грім на хмарі Біблію читає...
Тополя пошепки: страшний який
твій плач, Ісаїє!

Моляться соняшники

Голод. Мати немовля вбиває...
Тополя закричала: он який
мій рай, Ісаїє!

Не знати чому Барка зійшов з цього обнадійливого шляху, аби згубити себе в гетъ невдалих стилізаціях старокозацької епічної поезії і в філософсько-євангельських опусах сумнівної вартости. Зрештою, навіть тут він залишився вірний традиціям Тичини, хоча в значно гіршому виданні; маю на увазі вельми кепську поему «Сковорода», в якій не знайдемо ані сліду від свіжости й ліричної оригінальності «Соняшних кларнетів». Задля спокійного сумління мушу зазначити, що кілька невеличких віршів Барки, надісланих

мені в машинописі («Трояндний роман»), ніби свідчать про те, що цей поет ще не сказав свого останнього слова.

Ось лише кілька побіжних міркувань, можливо, вони знадобляться на тлі загальної дискусії на тему «органічного національного стилю» в українській поезії. Що ще додати? Мені спадають на думку два вірші Максима Рильського, прочитувати які буде, як мені здається, вельми доречно. Поневіряючись у пореволюційному, підсовєцькому Києві, коли ще не чути було про пізніший організований терор, Рильський закликав видіння далекого Парижа:

Старі будинки ажурові
І кожен камінь – вічний слід
Давно минулої любові,
Умерлих літ, безсмертних літ.

Кав'ярні й башти, сні з явою,
Рабле й Рембо, квітки й трава, –
І хтось усмішкою чудною
У невідоме зазива.

Фіялки, привиди Версалью
І кармін губ, і п'яний шлюб,
І терпкощі чудного балю
Крізь яд скрипок і тугу труб.

Таким був сон, що приснився прекрасному поетові в розбитій снарядами, знеславленій історичній столиці, зневаженому і скривджену Києві. А дійсність?

Ти випив самогону з кварти
І біля діжки в бруді спиш,
А там десь – голуби, мансарди,
Поети, сонце і Париж!

«Поети, сонце і Париж!» Коли хтось із нещасних спадкоємців Рильського дістався до того вимріяного Парижа й придивився до блиску свічки, котра мерехтіла на емігрантському піддашші, що він побачив, що достеріг?

Автор «Українських балад» стоїть при цинковій ляді бару на площі Бастилії. Бачить все у категоріях щораз ближчої нової катастрофи й есхатології. Вуста йому палять персифляж і пристрасні звинувачення. Він віщує близький кінець світу, що не зміг ні його пригорнути, ні щось йому запропонувати.

«Спиніться! Он башти – проламують сходи [...] Дихнувши чадним перегаром в уста».

Так-от! Задніпрянський поет побачив, з одного боку, «пустоту і вина», з іншого – щораз ближчу тінь звитяжного Кремля. А його застережливе видіння сприйняли за п'яну маячню. Ось як виглядала зустріч, якою тридцятьма роками раніше марив Рильський.

Та не в барах Сен-Антуанського передмістя шукати емігрантам справжньої Європи. А врешті залишилися «старі будинки ажурові» і «любов літ», справді «умерлих», а однак «безсмертних». І ще щось, для чого навіть найдорожча ціна виявиться задешевою: вільна муза «поетів». Рильський молився до неї на перехресті найбільших поразок і катастроф:

Не зрадь мене, моя утіхо,
Моя остання і одна! [...] Зогрій мене – зогрій, зогрій!

Милостива муза давно вже полишила Максима Рильського, а якщо й зазирає, то крадькома. Відлякала її розкішна вілла з совєтським лакеєм (напевно агентом НКВД) на ганку й большевицькі ордени та нагороди імені Сталіна. Нехай же буде вона ласкавою до усіх тих, хто прагне знайти зв'язок між власним смутком, національним болем і великими культурними традиціями Європи, що зраджує сама себе. Нехай увійде й до злиденної паризької мансарди, і до американського фабричного цеху, й до самотніх кімнاتок у великих містах Аргентини й Канади. Хай зробить так, аби подвійні емігранти відчули себе вдома на тому Заході, за право належати до якого їхня замучена батьківщина ще

не раз заплатить данину крові й заліза, допоки серед руїн мазепинського Батурина знову не зазвучить аристотелівська грека й горацієва латина.

P.S. Ще раз підкреслюю, що цю спершу статтю задумано як інформаційний огляд, та необхідність зосередитися на кількох орієнтаційних лініях змусила мене по-мачушиному поставитися до цілої шеренги поетів, особливо молодшого покоління. Це стосується і добору віршів, переклади яких я подав як ілюстрації. Тут іноді заважував звичайнісінький опортунізм – я мав багато готових перекладів – чи необхідність: оригінальний матеріал, доступний мені при написанні. Отож виникли неунікненні в таких випадках недостачі й прогалини. Намагатимуся спокутувати мої гріхи при найближчій нагоді.

Юрій Лавріненко

Література межової ситуації

В Америці трудно без пояснення вживати вираз «межова ситуація». На європейському континенті цей термін однаке уживаний навіть у побуті, як приблизний синонім загальної катастрофи. Карл Ясперс, філософ екзистенціалізму, розвинув цей термін (*die Grenzsituation*) у філософське поняття, яке тут, однаке, не беремо за основу. Мова не тільки про катастрофу індивідуальну (це явище повсюдне і повсякчасне), а про катастрофу всеохопну. Це ситуація пожежі й руїни цілої будови людського суспільства, нації, людини взагалі. Пожежі серед глухої ночі, коли ніхто в ближчих і дальших краях не почує останнього сигналу «SOS». У кульмінаційний момент такої катастрофи мудрий батько не каже дітям жодної поради, крім одної: рішати й діяти кожному індивідуально, власним розумом і силою, на власний ризик.

Проблема стоїть так: які є можливості доцільної і відповідальної постави духової одиниці в тій крайньо критичній, чи пак межовій ситуації, коли вже практично не існують, як позитивно діючі фактори, ні власне суспільство, ні моральна сила так званої світової думки?

Великий матеріал дає нам двадцяте століття до цього питання і на Заході, і на Сході, і на межі між ними. У першій частині цього есею я спробую загально окреслити поставлену проблему, тоді як у другій спиноюся на деяких її українських аспектах і прикладах.

У 1947 році, після одисеї на всіх просторах советської Євразії, потрапила в мої руки одна невеличка газетна публікація в Австрії. Це був спогад очевидця про те, як восени 1932 року в одному інтелектуальному домі Мюнхена зібрались п'ять друзів інтелектуалістів. У їхній інтимній розмові сучасний їм момент (переддень приходу Гітлера до влади) обрисовувався як катастрофа Німеччини і Західної Європи. Друзі заговорили про те, що робити? Яка мусить бути постава свідомої самовідповідальної людини? Один із присутніх (це був Шпенглер) обрисовував доцільність проблеми. Він сказав, що з погляду доцільності буває вже пізно робити прямий опір не тільки фізичний, а й духовний. Даремність жертви в особливих випадках дозволяє особі зректися свого обов'язку.

Тут один з присутніх заперечив Шпенглерові, що в моральному сенсі немає даремного мучеництва. Шпенглер пропустив повз вуха зауваження і в двогодинній промові розгорнув далі свої міркування. Бувають моменти, коли активний противник може більше прислужитися ворогові, ніж прибічник. У середині потужного чорторию усе і кожне має однакову дію – дію в напрямку посилення водовороту. Тоді навіть не відрізнити силу гальмівну від сили погінної. Це момент, коли, як у розгромленій армії, відповідальність усією своєю вагою перевалюється з цілого на одиницю, наслідком чого відповідальність підноситься наче понад саму себе. Одиниця виступає в момент останнього рішення, яке схвалюється найвищою мірою індивідуально. Тут можуть трапитися речі, що межують із чудом. Останнє рішення одиниці може увійти потужним фактором в саму гущу історичної реальності. Це рішення належить уже майбутньому. Моральна постава тут може перетворитись на фізичну енергію.

Але для такого останнього рішення потрібна гостра і точна зорієнтованість. Бувають моменти, коли зорієнтованість, навіть приблизна, взагалі стає неможливою. Тоді все спирається на вірі. Ця віра не є проста річ. Ідеться тут

лише про ту віру, що є *результантою співгри двох сил індивідуума: сили моральної і сили пізнавальної*. Не окремо взята сила моралі чи сила культури, а тільки зроджена співгрою цих сил віра й інтуїція. Лише взяті разом – етично-звичаєві сили одиниці, сила її освіти й ерудиції, її традицій, її життєвого стилю – творять підставу спасенної віри і частку тривалості в людському існуванні. Тоді в одиниці проявляються ті *прасили історії*, завдяки яким історія ніколи не обривається та знов і знов виходить у нове життя. Людина ніби дістає здібність пробити своїм зором непроглядну ніч сучасного й історичного моменту і вловити те нове, що його досі не могла схопити. Розгадка, закінчив Шпенглер, лежить у передчутті: на якій саме лінії загибаюче черкається об народжуване.

У цій надхненній імпровізації вразило мене те, що Шпенглер переборов песимістичний фаталізм своєї давньої книжки «Занепад Заходу» саме в момент для нього найбільш безнадійний, в момент краху його власної культурно-історичної спільноти. Таким чином він сам своєю особою створив доказовий приклад своєї тези, хоч фізично кризи не пережив. Все ж теза Шпенглера, природно обмежена життєвим досвідом Західної Європи, здається мені не цілком достатньою для вияснення проблеми так, як вона постала у країнах Советського Союзу чи навіть останнім часом у країнах так званих «народних демократій».

У Шпенглера «нове» і «старе», «народження» і «смерть» не йдуть разом. Шпенглер не знає, що таке смерть новонародженого. Видимо, криза Заходу, порівняно до Сходу, ще не знає дійсно граничної ситуації. Західний тоталітаризм, як дотеперішній вершок західної кризи, означав радше якусь ракову пухлину, видалену хірургічно через Другу світову війну. Ні в хворобі, ні в операції не було «народження нового», а радше самооборона «старого».

Далі Шпенглер не знає «межової ситуації», як тривало прогресуючої кризи, як тривалої долі. Шпенглерів момент «останнього рішення» є драматичний кульмінаційний пункт,

а не динамічна лінія кризи. Шпенглерова відповідальна одиниця ще не знає «компромісу з дияволом», як залізного диктату історії, як волі Бога, який не раз ставить людину на понадлюдський іспит. Шпенглерова відповідальна одиниця ще не знає такого феномена, як роздвоєння, бо поле битви тут лежить ще поза межами території індивідуальної душі, як останньої фортеці опору. Зрештою Шпенглерова «відповідальна одиниця» не така вже самотня в культурному комонвельті Заходу.

До падіння Сталіна ситуація в сателітах відрізнялася від описаної Шпенглером радше кількісними, а не якісними вимірами. Тут теж до останнього часу не виявилось народження суттєвого «нового», а більше самооборона «старого». Тут індивідуальна душа ще сьак-так могла боронити мури своєї фортеці бодай звичайною маскою і легкою мімікрією чи навіть нейтралітетом. Було відчуття наявності союзників, ілюзія приналежності до Заходу.

Десь 1945 чи 46 року довелося мені прочитати в польському часописі «Білий орел» спогади Ришарда Враги про його перебування на советській Україні наприкінці 1920-х років. Згадуючи бачену ним у театрі «Березіль» п'єсу Миколи Куліша «Народний Малахій», Ришард Врага писав, що було б щастям, якби поневолена більшовизмом культура Польщі могла давати окупантові такий потужний духовий контрудар, як давав «Народний Малахій» Куліша у постанові Леся Курбаса. Я не міг тоді повірити такому песимізму. Мені здавалося, що Врага недооцінює духових можливостей і сил польської людини. Але ось 1953 року виходить книжка Чеслава Мілоша «Zniewolony umysł». Вразила вона мене таким місцем про письменників і мистців в окупованій Польщі:

Не належить дуже дивуватися, коли письменник чи маляр сумнівається в доцільності опору. Якби мав певність, що твір його, виконаний всупереч офіційно встановленій лінії, має тривалу вартість, – зважився б напевне і не журився б про друк чи участь у виставках... Вважає одначе, що

такий твір був би мистецьки слабкий – в чому не помиляється занадто (с. 27).

Зауважимо: суть тут не у зовнішньому опорі, який дійсно в певні моменти може бути недоцільний. Суть у неспроможності людини погодитися із самим собою, у її втечі від власної духовної порожнечі. Письменник, як пише Мілош, «не вірить у писання до шухляди», йому здається, що його мистецтво буде сильнішим тоді, коли вляже офіційній лінії. У світлі досвіду письменників кожної із республік Советського Союзу таке ствердження Чеслава Мілоша здається аж надто парадоксальним. У всіх національних літературах в СРСР за сорок років диктатури більшовизму справжня мистецькість і опозиційність стали майже синонімами. Винятки трапляються, але вони лише підтверджують загальне правило.

Чеслав Мілош показує зразок причин неможливості вартісного опозиційного твору. Це: пустка, почуття абсурдності життя, всемогутнє право історичної конечності, загальний успіх рад, відсутність Заходу як союзника.

Та ще не встигла книжка Мілоша розійтися в перекладах по всьому світу, як у Польщі й Угорщині сталися події, які внесли посутні корективи до передчуттів Враги і поглядів Мілоша і які засвідчили наявність у тих країнах *нової сили*. Ця сила належить не минулому, а майбутньому, і, можливо, їй належатиме майбутнє. Говорю не про якусь перемогу, а, навпаки, про найглибшу поразку і про *початок* межової ситуації в її східньому динамічному означенні. Хто завдасть собі труда уявити самопочуття і духову ситуацію покинутих Заходом письменників із клубу Петефі, що після всіх своїх героїчних подвигів сидять тепер у тюрмі чи випущені для літературної праці з тюрми фізичної в тюрму духову, той зрозуміє, що я маю на увазі. І все ж, у придушеному повстанні свого народу, як і народу Польщі, побачили угорці, що пустки нема, що є сила, є надія. Вона не назовні, не в Москві і не на Заході. Вона в самому собі, у власному відродженні, що йде зсередини, і *тільки зсередини*.

Але тут власне і починається *межова ситуація найтіснішого співжиття нового початку із смертю*. Ми опинилися біля країн советської Евразії.

«Не говорить мла, де смерть з початком спить в одній одежі».

Це слова з поеми Теодосія Осьмачки, головним героєм якої є поет, що живе і пише в советській Україні. Вони народжені конкретно українською ситуацією, і то цілком незалежно від аналогічного місця з «Чотирьох квартетів» Т. С. Еліота. Як же точно схоплюють слова Осьмачки ситуацію на Сході, де від 1917 року гоїдаються в одній колісці євразійської революції і криза народження і криза смерті. І «березень» своєїрідної «весни народів» Сходу – і «жовтень» більшовизму. (Більшовизм я тут бачу, як ніби гегелівське самоздійснення і самовивершення злого духу московського централізму, тієї потвори універсальної наддержави, що мав нестримний апетит проглотити три фундаментальні складники нашої культури – індивідуум, структуральну здорову суспільну групу і націю.) Це дві ворожі сили – колосальні своїми традиціями, масою, динамізмом – не подолали знищити один одного. І в своїй смертельній схватці вони наче зрослися в цілість.

Ряд історичних внутрішніх і зовнішніх обставин, про які тут не місце говорити, допомогли тому, що кризова ситуація закріпилася на десятиліття і стала долею Сходу. Людина цієї долі перейшла вже дві катастрофи. В першій катастрофі, під ширмою компромісу, були насильно реінкорпоровані в модернізовану більшовизмом імперію молоді республіки України, Білорусії, Кавказу, Азії. При цьому був зламаний їх політичний лад. У другій катастрофі 1931–33 рр. підпали плановому нищенню не тільки сформовані віками національно-культурні суспільства, а й сама субстанція людини, як сфери духової.

Сорок років «межової ситуації»! Таких речей не знав Шпенглер. У цих нових вимірах життя людини стає ніби коротшим. Людина не може подолати, ані перетривати

долю. Не може від неї і втекти, бо який би не був гарний міт універсальності еміграціонізму – він все ж таки лишається мітом. Болючі *компроміси* з дияволом, навіть коштом частки власної душі, стають неминучістю. Падають мурі останньої фортеці опору, фортеці індивідуальної душі. Битва переходить із суспільного поля на територію душі одиниці. Приходить момент, коли *одиниця розколюється* і воює не тільки з ворогом, а й сама з собою. Завдання стає воістину надлюдським. Межова ситуація об'являється, як безмежність драбини, спущеної в прірву погибелі. Ця драбина одна для всіх, але кожний іде нею абсолютно самотньо і по-своєму, як засуджені на смерть іспанці у романі Гемінґвея «По кому б'є дзвін».

Ніби говорячи за письменників советської України, редактор Карк із одноіменного оповідання Миколи Хвильового каже: ми погубимо свою душу для перемоги над злом, але нас ніхто не зрозуміє, *як ми погубили*. Спробую порядком ілюстрації нашої проблеми оповісти коротенько, як кожний по-своєму «погубили свою душу» задля перемоги над злом чотири з ряду найбільших постатей літератури пореволюційної України: Павло Тичина – найбільший лірик України нашого сторіччя, Микола Хвильовий – найвидатніший новеліст і есеїст, Микола Куліш – видатніший в СРСР драматург, і Теодосій Осьмачка – видатний пост і повістяр. Я обмежився саме цими чотирма прикладами, щоб дати бодай приблизну типизацію тих «останніх рішень» у розумінні Шпенглера, які схвалили кожний по-своєму 259 українських письменників, що їх твори друкувалися до 1930 року і що з них осталися далі в українській советській літературі тільки 36.

Я обрав такі умовні назви тим чотирьом типам «останнього рішення»:

«Гра з дияволом» – Павло Тичина.

«Смертю смерть...» – Микола Хвильовий.

«Шлях на Голготу» – Микола Куліш.

«Слабість як остання зброя» – Теодосій Осьмачка.

Гра з дияволом – Павло Тичина

Павло Тичина, колись найвищий після Шевченка суверен України – тепер тільки голова Верховної Ради Української Советської Республіки. Як заступник голови Ради Національностей СРСР належить до верхівки найбільшої імперії світу. Людина, яку голова французького парламенту Шнєтер назвав «рафінованим європейцем», писала колись про Європу так: «Нехай Європа кумкає, а в нас одна лиш думка є: традицій підрізація, колективізація».

Але Тичина, може, є хтось більший, як «рафінований європеєць». Він однаково дома у культурах Європи, як і Азії. Крім кількох європейських, знає кілька азійських мов, з яких дав чимало витончених перекладів поезії. Виключно чутливий у приватному житті, він ходить наче навшпиньки, говорить тихо. Вишуканий аматор музики та найбільш музикальний поет Сходу, не терпить ніякого галасу, від якого ізолюється, майже, як Марсель Пруст.

Утвердився Тичина, як архикнязь української лірики, своєю першою книжкою «Соняшні кларнети» (1918), такою сильною своєю любов'ю, світлом і музикою, що, здавалося, в одній строфі якогось вірша звучать усі струни мікро- і макрокосмосу. Дальші три його книжки ствердили Тичину як мужнього майстра трагічної лірики. Це «Замість сонетів і октав», «Плуг», «Вітер з України». Він також почав публікувати в ті часи окремі фрагменти з поеми «Скорохода», з яких можна було винести враження, що поет задумав український відповідник «Фавста». Все це появилася в рамках 1918–1927 років. Як бачимо, скупа доля дала Тичині для автентичного самоствердження лише який десяток літ. Він так могутньо їх використав, що дальших тридцять років його цілком свідомого публічного поетичного самозгашування не могли знищити доробку першого десятка літ.

В першій частині цього есею я говорив про дві дитини в колись євразійської революції 1917 року. Першу дитину –

весну народів – сповивали поети. Другу – «жовтень народів» – чекісти. Поетичний арсенал Тичини включав також ідеальний сейсмограф, що вловлював і найвіддаленіші вибухи. Проспівавши «Соняшні кларнети» весні народів Сходу, Тичина перший таки сигналізував, що в колись новонародженого вже примостилась смерть: «Одчиняйте двері – наречена йде. Одчиняйте двері – голуба блакить. Очі, серце і хорали стали, ждуть. Одчинились двері – горобина ніч. Одчинились двері – всі шляхи в крові. Незридапними сльозами, тьмами дощ».

Це була перша «межова ситуація» Сходу і в розумінні Сходу. Катастрофа об'явилась несподівано й швидко, як приходить ніч о півдні під час затемнення сонця. Серед загального терору і погібелі Тичина виступає з мужньою одвертою лірикою трагедії. В центрі її стоїть безсмертний образ Скорбної Матері і її розп'ятого сина – народу, людини. Зрештою Тичина відкидає набік свою злострунну парнаську ліру і видає потрясаючу книжку «Замість сонетів і октав», яку можна вважати класичною для поезії «межової ситуації». Видатний поет Росії Олександр Блок в поемі «Дванадцять» не вагається ототожнити дванадцять сп'янілих від крові червоногвардійців з апостолами – поперед них йде сам Христос. Неначе даючи пряму відповідь, Тичина пише: «Жорстокий естетизме! – й коли ти перестанеш любоватися з перерізаного горла? звір звіра їсть». Знов тим, що виправдували терор великою ідеєю – метою, Тичина відповів: «Велика ідея потребує жертв. Але хіба то є жертва, коли звір звіра їсть? Все можна виправдати великою метою, та тільки не порожнечу душі». І далі: «Грати Скрибіню тюремним наглядчачам – це ще не є революція». «Прокляття всім, прокляття всім, хто звірем став (замість сонетів і октав)». «Приставайте до партії, де на людину дивляться, як на скарб світовий, і де всі як один проти кари на смерть».

На відміну від кулі слово не летить у порожнечі. В Європі явно тоді бракувало духового повітря. Ніхто не почув алярмів поета – ні дома, ні на Заході. «На культурах усього

світу майові губки поросли», – пише Тичина. Це значить, що вже ніхто нікому не прийде на поміч, ні з Заходу, ні з Сходу. Перемога погибелі стала для поета очевидною вже тоді, коли ще всі жили добрими надіями і «праворуч» і «ліворуч». Доцільність одвертого спротиву, навіть духового, поставлена під сумнів. Надійшов момент «останнього рішення». Сама доля, здається, диктує компроміс із дияволом. Геніяльні строфи і антистрофи «Замість сонетів і октав» несподівано обриваються гірко-іронічним запитанням: «Хіба й собі піти поцілувать пантофлю Папи?» (Папа тут розуміється не з першого, а з третього – московського Риму.)

«Вітер з України» – остання книжка Тичини, де він ще чинить спротив, і це перша його книжка, де поет приймає компроміс. Та коли для Тичини компроміс – закон, якого він чесно тримається, то для диявола це лише передишка, відскочень для нового хижацького стрибка. В 1931–1934 роках під несподіваним московським ударом в спину гине четверта частина селянства і три чверті інтелектуалів України. Шал нищення іде і проти матеріяльних втілень культури – бібліотеки, школи, найкращі театри, книги, журнали, наукові і мистецькі інституції, музеї і церкви нищать і випікаються вогнем, немов кубла розбійників. Настала друга «межова ситуація» для літератури, і письменники стали перед другим своїм «останнім рішенням». Яке ж воно було? Більшість ідуть на погибель; як та бранка, що каже в одному творі Лесі Українки з 1903 року:

«Ти мене убити можеш,
але жити не примусиш».

Лише біля 15 проц. письменників стають сталінськими поетами, і найперший із них Павло Тичина – найглибший, найбільший поет України! Назовні Тичина абсолютно зрікається самого себе, і вивішує у кожному рядку своїх віршованих писань сталінський прапор. Це його книжки: «Чернігів», «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «Сталь

і ніжність» та інші. Поворот був на всі 180 ступенів і так круто обрізаний, як може обрізати лише тверезо і твердо рішена людина. Тверезо? Безумна авантюра: хто може повірити, що цей новий прохриплий голос є голосом автора «Соняшних кларнетів»? Що неторкнену ніжність поезії можна перетворити на «ніжність» сталінську? Одначе, на вітрині спустошеної української літератури треба було лишити бодай одне – найвидатніше ім'я. Тиран і поет склали «компроміс». Але який! Мефістофіль за Фавстову душу дав йому змогу пережити за своєю уподобою все життя заново, від юнацтва починаючи. Сталін дав Тичині закоштувати лише вимушене безпліддя зрілих літ і старості в ролі панегириста тиранії та ще наділив поста хворобою «манії переслідування».

Українська література знає випадок, коли геніяльний поет – Тарас Шевченко, якому було заборонено писати поезії, писав поезії «захалавні», та таким чином без контакту з читачем, у тотальному підпіллі душі виношував духовне сонце нації, засудженої на погибель. На вирок про десятирічне заслання Шевченка цар Ніколай I дописав: «С за-прещением писать и рисовать». Тичині не заборонено, а наказано писати. Щоб душа поета не стала притулком підпільного духового сонця, окупант запхав її своєю нечистю. Аж тепер настала для Тичини воістину межова ситуація, що триває ось уже 25 років. Чи перетриває його екзистенція межову ситуацію, як перманентну долю? А як ні, то хто передасть майбутності вістку – як поет «погубив свою душу»? Якщо тут нема навіть шевченківської нації, то поет мусить мати почуття, що не піддається дефініції. Це почуття пропавших божественних можливостей, убивства власної поетичної субстанції, замаху на недавній ранок життя – свого і свого народу.

Ми не знаємо, чи взагалі можливий такий випадок, як сонце в окупованому ворогом підпіллі власної душі? Лише майбутнє може дати відповідь.

*«Смертію смерть...»
Миколи Хвильового*

Цю спірну індивідуальність посмертно Сталін назвав «літературним бандитом», а частина української еміграційної преси – «комуністичним матеревбивцею». Насправді Хвильовий був ніжним сином, до самопожертви вірним товаришем. Зате у своїй лицарськи щирій творчості він поєднував ліризм із жорстокою сатирою та іронією. В час, коли Сталін ще не був «богом», ця людина відчула наближення лиха і, проголосивши гасло «Хай живе дух неспокою!», кинула всі свої великі душевні сили проти течії всепоглинаючого чортоторію. Це була не тільки неґація і критика, а й програма та дія великого «початку». Двох речей він був певний – кінцевої перемоги молодого відродження поневолених народів Сходу і власної передчасної загибелі. Відділя в його літературному стилі біжать упарі два протилежні почуття – радості відродження і болючої туги приреченості.

Доля справді дала йому на творче самоозначення виключно скупий приділ часу – усього шість літ (1921–26). Решта сім літ – це була боротьба вже засобами власної смерті – спершу вперта літературна мовчанка, потім куля у власну скроню. Але щоб смерть мала свою життєво-творчу функцію, треба було встигнути наперед «охристити» новонародженого, задля якого губилось особисте життя. Хвильовий встиг це зробити дев'ятьма книжками своїх мистецьких творів і есеїв (решта зробленого ним – у тому числі два романи – загинули разом із письменником). В цих творах Хвильовий устиг оформити власну літературну школу і стиль, що його назвав «романтика вітаїзму», відважно протиставивши свій «активний романтизм» сталінському соціалістичному реалізмові. Він устиг проспівати гімн приреченому відродженню, збомбардувати своїми сатирами новий диктаторський режим, розколоти горіх комунізму і показати його етичну неспроможність,

вирвати з-під впливу партії зо три десятки найліпших літературних талантів України та створити з них найсильнішу і при тому опозиційну літературну групу Вапліте. Він кинув живе зерно в душу молоді, давши їй програму в трьох словах: «уміти думати і почувати». Хвильовий заперечив претензії Москви на культурну гегемонію, кинувши бойове гасло «Геть від Москви!», проповідуючи зв'язок із «фавстівською» культурою Заходу, пророкуючи «Азіятський ренесанс» як весну народів Сходу. Партія кинула свій апарат на боротьбу проти «хвильовізму», але хвильовізм перекинувся і в інші республіки СРСР. Тоді Сталін особисто взявся знищити небезпеку. Вирок застав Хвильового у Відні, де він у січні-лютому 1928 року був на лікуванні. Письменник став перед своїм «останнім рішенням». Він міг остатися на еміграції, але це означало б дезертирство із передової лінії фронту, на яку він сам вивів своїх товаришів – кращих письменників України. 22 лютого таки із Відня він посилає листа в советську пресу, в якому здається «на милість компартії», і незабаром повертається на Україну. З того часу назавжди не стало Хвильового – письменника.

Але це ще не був кінець. Насправді не задля «милости компартії» він повернувся із Заходу. ЦК партії вимагав від Хвильового нового, «партійно витриманого» твору. Хвильовий такого твору не дав. Тим часом нова всеохопна катастрофа вже лавиною заливала Україну, Хвильовий іде на спустошені організованим голодом села. В момент масових арештів серед інтелектуалістів Хвильовий закликав до себе на 10 годину ранку 13 травня 1933 року своїх найближчих товаришів-письменників, щоб нібито прочитати їм свій давно обіцяний для партії новий твір. Розсипаючи жарти і висловлюючи принагідно своє захоплене прив'язання до життя, він вийшов у другу кімнату за «новим твором» і там застрелився. На столі він лишив заготовлені наперед листи до товаришів і до ЦК партії. Думаючи молодь сприйняла постріл Хвильового як його останній твір – як

декларацію невіддільності. З того часу Кремль ось уже чверть століття полюбляє по Україні за тінню Хвильового, раз у раз здіймаючи крик про «баццили хвильовізму».

В оповіданні «Я» Хвильовий дав класичну драму розколу індивідуальної душі, на терен якої перенісся катастрофальний удар взаємовиключних сил. Під іменем «Я» діє голова трибуналу ЧК в 1919 році, який каже: «я чекіст, але я і людина». Всі інші персонажі твору – лише доповнення і розгортання тих двох половин душі головного героя. По лінії ЧК – це члени трибуналу доктор Тагабат, що своїм зовнішнім виглядом і жорстоким раціоналізмом нагадує Леніна; далі вартівий, що називається цілком автентично Дегенерат і є ідеально цінним завершенням лінії. По лінії людини – Андрюша – молодий студент з чистою наївною душею, який протестує проти насильного включення його, як члена партії, в склад трибуналу ЧК, що її він називає «м'ясорубкою». Лінію людини ідеально завершує мати героя, яка в очах сина-чекіста виростає до безмежних висот «тієї надзвичайної Марії, що стоїть на грані невідомих віків». Швидко й невблаганно розгортається трагедія розколу людського «я», що опинилось між двома магнетичними полюсами. З одного боку, етика далеких цілей, задля досягнення яких ніякі жертви не можуть бути завеликі. Це утопічна «загірна комуна», саморобний рай. Безмірно кровожерне це видумане людиною божество. З другого боку – люблена і любляча матір, за якою стоїть вічна Марія, символ божественної данності світу, що його не треба наново творити, лише збагнути. Ніцшеанській «любові найдалшого» протистоїть Христова «любов до ближнього» – речі взаємовиключні і все ж вміщені в одному людському «я». Яка ж розв'язка? Під головуванням «Я» трибунал ЧК засуджує до розстрілу гурт черниць, серед яких опинилась і мати голови ЧК. Під страшним тиском логіки подій, логіки Тагабата, логіки власного сухого розуму «Я» застрелив матір власною рукою, в пароксизмі гістерії притискаючи її до свого серця. Уже божевільний він відступає місячної ночі

під натиском ворожих військ на північ, і трагічні заграви пожеж рідних осель відсвічуються в його скляних очах, як чарівні вогні далекої утопії – «загірної комуни».

Це згуба самого життя в його найістотнішому, найглибшому первні. Хвильовий поставив тут горіх комунізму під величезний тиск, тиск, на який здібне лише велике мистецтво. Горіх тріснув, і стало ясно, що він майже порожній – у ньому нема етичного початку. Натомість з великою силою зцентрував Хвильовий увагу на матері. З почину Тичини і Хвильового образ матері в українській советській літературі 20-х років став справжньою літературною традицією, якої не знала російська советська література. Майже кожний письменник на Україні мав твори, у яких образ матері був центральним.

Шлях на Голготу

як «останнє рішення» – Микола Куліш

Микола Куліш (1892 – остання вістка 15 червня 1937 із кацету на Соловках) – близький особистий друг Хвильового, схожий був з ним своєю скромністю, лицарськи послідовною етичністю, як також і приналежністю до компартії з 1919 року. Обидва романтики в своїх творах були патетичні, лише Хвильовий присолював свою патетику іронією і сарказмом, або ж давав чистий вогонь трагедії, а Куліш присолював патетику теплим гумором чи давав трагікомедію. У цій тонкій відмінності була закладена і відмінність «останніх рішень» та кінцевої долі цих вірних однодумців. Також своєю зовнішньою зрівноваженістю Куліш відрізнявся від свого темпераментного друга. На відміну від Хвильового Куліш дуже неохоче брався за полемічне перо, але зате його комедії і трагікомедії мали велетенську ударну силу. Його дебютом була драма «97», в якій на тлі голоду і озвіріння 1921 року людина стоїть на незрівняній душевно-етичній висоті, тоді як в її тілі догоряє вже останній вогник життя. Це проблема співвідношення в

людині сил душевних і сил фізичних. В трагікомедії «Народний Малахій» Куліш дав образ шизофренії на ґрунті революційно-соціального реформаторства. Це трагікомедія «будівництва соціалізму» методом руйнування людини. Як і у випадку Хвильового, критика комунізму прийшла тут ізсередини комунізму. Комуніст Микола Куліш показав у «Народному Малахії» банкрутство комунізму взагалі, а українського зокрема.

Іспанський філософ Ортега-і-Гасет каже, що в часи кризи невідомо, що являє собою людина і яка її справжня ідеологія. Світ є втрачений для правдивого пізнання: що для всіх здається просте, те насправді являє страшну проблему, і навпаки. Перше, що встановлює в цьому хаосі контакт людини з самим собою і з дійсністю – є мистецтво. «Я» Хвильового і «Народний Малахій» Куліша – це був перший потужний прорив до дійсності, до себе самого. Прорив, зроблений ізсередини крізь скам'янілу оболонку комуністичної догми і системи. З часу появи цих творів на Україні почався духовий вплив комунізму.

Зрозуміло, що партія цілою силою свого апарату нещадно била Куліша, і кожна прем'єра його п'єс у столичному театрі режисера Леся Курбаса «Березиль» була супроводжувана скандалом і погромом. Зокрема били Куліша за те, що він раз у раз порушував національне питання. Куліш відповів, що взаємини людей і націй в СРСР є проблемою життя народів СРСР, і тому він не перестане ними цікавитися. Кулішева «Патетична соната» була прямою відповіддю на відому п'єсу Булгакова «Дні Турбіних», що незмінно йшла на московській сцені, як глузування з українського національного відродження. Постава «Патетичної сонати» на Україні була заборонена, але московський режисер Таїров так уподобав п'єсу, що ризикнув виставити її в Москві. Прем'єра пройшла з великим успіхом у присутності членів дипломатичного корпусу, але незабаром була заборонена і в Москві.

«Лише його ідеї переможуть, хто вийде на ешафот і смерті ввічі скаже». Так говорить Марина, головна героїня

«Патетичної сонати» – українська патріотка. Ці слова пролунали на прем'єрі в Москві 19 грудня 1931 року, а вже через три роки Куліш сидів у тюрмі НКВД і мав ділом довести горде «останнє рішення» своєї героїні. Як він це зробив? Коли в атмосфері загального терору і відчаю 1933 року після самогубства Хвильового Кулішева дружина заховала його револьвери, Куліш сказав дружині: «Будь спокійна, я не зроблю того, що зробив Хвильовий. Я знайду в собі сили і буду йти до кінця!». Він дочекався арешту, був засланий у концтабір на Соловки, де його далі тримали в одиночній камері соловецької тюрми і де, як він пише в листі до дружини, кожна хвилина здавалась йому десятиліттям. В гордому терпінні він дочекався ежовських розстрілів по таборах 1937, і з того часу по великому драматургові пропав слід. Двадцять два роки ім'я Куліша було заборонено згадувати. Тепер у московській «Літературной газеті» появились такі два рядки: «утворена комісія для впорядкування літературної спадщини Миколи Куліша». На кремлівському жаргоні це значить, що письменник, якого колись московська ж театральна критика назвала найбільшим драматургом СРСР, був знищений фізично за свої драми.

«Слабість» як остання зброя – Теодосій Осьмачка

Теодосій Осьмачка – єдиний з обраної нами чwórки, що зацілів і фізично, і як поет. А був цей неподоланний поет один із найперших кандидатів на розстріл, бо ні в чому не пішов на компроміс із новою владою. З упертістю селянина він остався на своїх позиціях – співець індивідуалізму і селянської спраги правди. У час загальної «самокритики» письменників під цівкою нагана він не сказав ні одного слова. Коли його арештували – удав божевільного, а до божевільня був у нього вроджений нахил, як це він сам натякає в повісті «Ротонда душогубців». Битий, катований слідчими і божевільними в тюремному

психіатричному відділі НКВД, він витерпів багаторічний іспит бездонної інферналії, і під час окупації німцями Києва восени 1941 року вийшов із божевільні сам до себе, до людей. Його не зустріло сонце, лише пільма терору найбезглуздішої із воєн. А далі – втеча за кордон. Це власне і була його мета – втекти, понести у великий світ вістку, що межова ситуація людини може бути безмежною.

Один із видатніших поетів дома, на еміграції він зразу завоював трьома книжками поезій і трьома книжками повістей перше місце в українській літературі нашого дня. І поезія і проза нинішнього Осьмачки незбагненні, як і ті інфернальні ситуації людини, які він описує і які стали навіки проклятою власністю його душі. Є речі, які не можна симулювати безкарно. Озброєний сліпучою щирістю і пожежою серця, гігантськими метафорами, що нагадують квіти соняшних протуберанців чи зловісну орхідею вибухлого атома, він у розпучі не раз звертає свої кулаки на адресу цілого космосу. З його великої любові і пекельного досвіду виросла страшна недовірливість і ненависть, переплетені космічною тугою за втраченою любов'ю. Це блискавиці геніального, але в хаосі темної ночі. Це у всякому разі якась воістину незнищима сила.

І от ця сила в межовій ситуації 30-х років обрала «слабкість» як останню зброю проти переможного диявола. В автобіографічній повісті Осьмачки «Ротонда душогубців» головний герой письменник Іван Брус в ніч перед арештом думає: «Боротися з небезпекою було б схоже на боротьбу людини з океанськими хвилями, що випала із аероплана на поверхню водної безодні... Супроти душогубських сил є інша сила... Ця сила є слабкість. На її поборення ніхто не збирався в похід. Але на її рятунок вирушає уже більше як півтори тисячі років християнська культура... Але ж яку треба мати кваліфікацію... Ясно, що тільки таку, яка проявляється в поколіннях, це – божевільня... І Іван Брус рішив симулювати хворого на шизофренію... Тут можна буде з деяким порухом... і почувати себе наче жовнір у шанцях

історичної несправедливості, дарма що песимізм, породжений реальним життям, буде часто умовляти серце перестати битися. І Іван Брус схвилювано потер обома руками собі чоло... Це його шлях рятунку і боротьби...».

Іван Брус послідовно випив до дна чашу власного «останнього рішення». Після тортурних метод виявити в арештанта симуляцію, інквізитори, зазнавши самі від Бруса божевільних глузів і моральних ударів межі очі, переводять симулянта з тюремної лікарні для божевільних у цивільну.

Статистика про «духового чоловіка»

Чотири письменники, чотири типи «останніх рішень». Тичина мав відвагу загризти дияволом, сісти на його заляте місце, поет став комісаром. Хвилювий найдоржчою ціною довів свою безкомпромісність і фізичною власною смертю переіграв смерть духову. Куліш, вимовивши кредо ввічі смерті, покірно поніс свій хрест на Голготу. Осьмачка приховав свою незмірену силу під маскою слабості. Але за цими чотирма стоять сотні інших письменників і тисячі інших інтелектуалістів.

20 грудня 1954 року Об'єднання українських письменників «Слово» послало з Нью-Йорку таку телеграму: «Москва, СРСР. Другому всесоюзному з'їздові письменників. Українські письменники – політичні емігранти вітають з'їзд і висловлюють співчуття письменникам усіх поневолених народів СРСР. 1930 року друкувалося 259 українських радянських письменників. Після 1938 року з них друкується тільки 36. Просимо в'яснити в МГБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники».

Оскільки відповідь не прийшла, «Слово» опублікувало в пресі таку довідку: «Цифра щезлих в СРСР українських письменників розшифровується так: розстріляні письменники – 17, покінчили самогубством 8, арештовані, заслані в концтабори і усунені з літератури іншими поліційними

засобами 175, зникли безвісти 16, померли смертю 7». Цією статистичною довідкою (яка не є повна, бо охоплює лише визначні імена) можна закінчити наш екскурс у загальну проблему можливостей постави духової людини в тій крайній катастрофальній ситуації, коли суспільство фізично зламане погибельною силою, коли не існує навіть морального фактора світової opinio і коли людина здана виключно на власні індивідуальні сили, на власне індивідуальне «останнє рішення».

Ми згадали чотири приклади, як певні типи тих «останніх рішень». Але в кожному типі індивідуальні рішення відрізнялись так само, як відрізняються самі типи. Наприклад, останнє рішення молоденького поета Олексі Влизька належить до типу Хвильового. Але Влизько виконав його зовсім інакше. Він написав: «Серце кинувши в шторми і штилі, ми в обличчя плюєм сатані». Його розстріляли 15 грудня 1934 року разом із кільканадцятьма йому подібних (Косинка, Буревій та інші). Знов Остап Вишня – неперевершений гуморист – пішов шляхом Миколи Куліша, але весь час усміхаючись своїми гуморесками. За ці усмішки його кількакратно і люто збивали в порох, протримали десяток років у північному концтаборі, але він і після концтабору усміхався і з усміхом зустрів смерть. Або тип рішення – «слабість» як остання зброя. Симуляція божевілля Осьмачки – це індивідуальний випадок. Інші з цього типу просто прикидались мертвими, немов та комаха «сонечко», що тимчасово мертвіє від дотику до неї.

Поет і романіст Василь Барка, що живе тепер у Нью-Йорку, описав у романі «Рай» тип «тимчасового покійника», що в крайній ситуації ліг у кам'яний саркофаг церквимузею. Лежачи в саркофазі, «тимчасовий покійник» думає: «Як хочеш когось судити за щось, зроби інакше в тих самих умовах. Але після того твій суд буде вже непотрібний... Він узявся читати Сковороду; натрапив на образ духового чоловіка. Так і уявив собі, як писав Сковорода: він, той чоловік – вільний, ширяє невтомно в височині і далечині...

ходить крізь замкнуті двері; зір його проникає в безмежне, таємне, минуле, майбутнє; він має очі голуба, крила орла, моторність оленя, відвагу лева, вірність горлиці, вдячність бузька, кроткість ягняти, швидкість сокола, витривалість журавля... Сім Вожих птиць витають над ним: дух краси, віри, надії, милосердя, поради, прозоріння, чистосердя. Тимчасовий покійник відклав книжку, свічку погасив».

Про цього духового чоловіка була наша мова. Чи витримає він іспит інфернальних ситуацій? Легко сказати оптимістичне «так», ще легше сказати скептичне «ні». Трудніше бачити дійсність-невидимку. Щодо мене – не сумніваюсь в одному: духовий чоловік Сходу не тільки триває в межових ситуаціях, а й народжується наново в обіймах смерті. В літературі, як ми бачили, він зумів висловити кредо юного відродження. Зумів задля того відродження «погубити свою душу» – самотній серед горобиної ночі советської Евразії, «де смерть з початком спить в одній одежі».

Юзеф Лободовський
Молодий ліс на чужині

У січневому числі «Континентів» – часопису, навколо якого групуються молоді польські поети в Англії, вийшла розлога «Дискусія про мову» («Ціна свободи?»). Головна тема: чи має шанси юнак, що має письменницькі амбіції, але вихований поза батьківщиною, а часто навіть зовсім її не пам'ятає або ж пам'ятає, мов ув імлі, вrostи в польську мову, чи він радше мусить перебрати мову країни перебування? Дискусія виявилася цікавою, хоч і не вичерпала проблеми, поминувши багато істотних питань.

Переді мною – перше число альманаху «Нові поезії», що вийшов минулого року в Нью-Йорку. Так само як польська літературна молодь навколо «Континентів», при ньому гуртується група наймолодших українських письменників (як і в польському випадку, майже винятково поетів), що полишили батьківщину в дитячому віці. Аналогія повна, але – як зараз пересвідчимося – не єдина. Чотири збірки віршів чільних представників групи, видані дещо раніше (1956–1958), допомагають зорієнтуватися в естетичній проблематиці та встановити відмінності, що відділяють їх від старших поколінь. А відмінності ці немалі.

*

Як зі згаданою аналогією віку? Лише один із-поміж шести авторів, що публікуються в «Нових поезіях», Богдан Бойчук, розміняв четвертий десяток. Емма Андіїв-

ська народилася в 1931 році, Богдан Рубчак – у 1935-му, Тарнавський – у 1934-му, Женя Васильківська – у 1930-му. Патриція Килина наймолодша (1936 р. н.), але з причин, про які нижче, її випадок окремих і винятковий.

Отож, слід визнати, що ці письменники переважно не мали навіть десяти років, коли виїхали на Захід. Для аматорів культурної географії децимй інформації: Бойчук, Рубчак, Тарнавський походять із Галичини, Васильківська – волинянка; єдина Андіївська народилася на Лівобережній Україні.

З програмової заяви, яка відкриває часопис, не видно, щоб українські ровесники поетів із «Континентів» поділяли їх занепокоєння та сумніви щодо питання мови. З редакційної довідки дізнаємося, що Тарнавський пише також англійською. Однак проблеми «вростання» в українську мову, здається, взагалі не існує. У вступній заяві читаємо, що «фізичне переселення людей пера до майже всіх континентів» і спричинені цим ускладнення «не є справою істотною». Цілком зрозуміло, що про повернення на батьківщину чи бодай її відвідини в українській ситуації, настільки відмінній від польської, йтися не може.

Після твердження, що впродовж дев'яти років українська література на еміграції переживає глибоку кризу, група молоді заявляє:

«Ця дійсність... підсилює у молодій літературній генерації почуття мистецької відповідальності...» Отож, це виглядає на амбітну обіцянку перейняти ініціативу з рук старших. До того ж часопис «уперше в історії української літератури» буде присвячений поезії винятково в розумінні мистецтва. Чи слід розуміти це як складення зі себе обов'язку служити народові? Якщо так, це була б – як на українські еміграційні умови – справжня революція.

Принагідно зауважу: випадок Патриції Килини я окреслив як винятковий. Річ у тім, що йдеться про уроджену американку зі штату Монтана, котра, опублікувавши низку творів англійською мовою, вивчила українську. Якщо

прізвище «Килина» не є псевдонімом, можливо, ця двомовність є наслідком шлюбу з українцем. Але це тільки припущення.

Отож, поки молоді лондонські поляки вагаються і розмірковують, чи й далі тягнути «експеримент» писання рідною мовою, українська мова здобуває собі молоду поетку з Монтани зі суто козацьким іменем: Патриція! Spiritus flat ubi vult!*

*

Кілька років тому Микола Шлемкевич у нарисі «Заблукана творчість» закликав до «розкуття Ероса» української літератури, котра, надто однобоко зрозумівши свій патріотичний обов'язок, добровільно впряглася в ярмо ідеології¹. Молоді поети, про яких мова, вирвалися з цього ярма остаточно. У п'яти згаданих публікаціях не знайдемо жодного сліду декларативності, публіцистичного утилітаризму, національної заклопотаності, загалом жодного разу не з'являється слово «Україна». Один-єдиний вірш з оманливою назвою: «Вітчизна» – подає імажиністичний краєвид, який трохи нагадує Льорку. «Спутаного Ероса» випущено на волю.

Ця позиція, без сумніву, усвідомлена, ба навіть програмова. В поетичному альманасі поряд з оригінальними віршами опубліковано чимало перекладів. У коротких інформаційних примітках редакція підкреслює, що всі перекладені вірші Неруди походять із досупільницького, докомуністичного періоду творчості чилійського поета. Біля імені Поля Елюара така заувага: «В останні роки його життя, на жаль, дав себе знати вплив так званої суспільної лірики». Оці «на жаль» і «так званої» достатньо промовисті, аби визнати, що група «Нових поезій» зірвала «ідеологічні віжки» цілком свідомо й переконано.

* Spiritus flat ubi vult (лат.) – дух ширяє, де йому заманеться. (Ред.)

¹ Ширше погляди Шлемкевича я розглядав у статті «Поезія Євгена Маланюка», *Культура*, 1955, №10 (96).

Слідом за цим надійшла зміна поетики. Я не прихильник «розкладання по шухлядах» і наліплювання ярликів. Однак, якщо маєш справу з молодими поетами, мабуть, можна спробувати окреслити, на продовженні якої лінії літературної традиції вони розташовані, на кого покликаються. У нашому випадку зробити це буде нелегко, адже ця група ближча до сучасних західних напрямків, ніж до вітчизняної традиції. З поезією старших емігрантів вона не має майже нічого спільного, в кожному разі – небагато. Можна радше виявити деякі зв'язки з українським відродженням двадцятих років: із Тичиною, Плужником, Бажаном... Але й ці зв'язки такі слабкі, що можна заперечити безпосередній вплив. Натомість існує виразна спорідненість із англосаксонською та іспанською лірикою, трохи меншою мірою – із французькою. Молоді емігранти багато читають, сліди їхньої лектури природні та очевидні. Не випадковий і вибір поетів, яких вони перекладають: Камінгс, Езра Павід, Елюар, Анрі Мішо, Неруда, Георг Тракл. Серед цих хресних батьків вочевидь бракує Еліота і Льорки. Вплив останнього дуже помітний, особливо у Васильківської і Тарнавського, котрі даремно у виданій 1958 року збірці творів гранадського поета грають першу скрипку поряд із редактором книжки Ігорем Костецьким.

Вільний, переважно білий вірш, часто позбавлений навіть тієї внутрішньої рими, котра не залежить від метричних схем, панує майже неподільно. Лише Рубчак і Андіївська визнають строфу і традиційні розміри, хоча теж раз у раз із них вибиваються. З Андіївською справа ще складніша і клопітка для критики: вона-бо постійно звертається до форми сонета, але так довільно й примхливо, що іноді графічна форма ошукує читача. Якщо в одному катрені звучать рими і асонанси (частіше дисонанси), а в другому зникають, якщо терцети гасають, як їм заманеться, – навіщо тоді взагалі триматися назви сонета? Лише через те, що твір має чотирнадцять рядків? У такому разі кожен довільно заримований восьмивірш заслуговував би на назву октави.

Всі автори дуже метафоричні, а найбільше Андіївська, і не завжди їм вдається втримати рівновагу; в остаточному рахунку, навіть найускладненіший образ повинен осягати вірш зосередини, а не затемнювати. Не шкодить, якщо метафора заскочить і приголомшить читача; гірше, коли вона стає темним мішком, накинутим на голову. Сюрреалізм відіграв свою історичну роль у поезії і після впливу залишив прекрасні мушлі й коралове гілля, але й чимало намулу і гнилих водоростей. Надходить нове покоління, яке не завжди вміє ходити в'язким намулом, не закалявшись. Молоді українські поети бачать мушлі й корали, не завше помічаючи небезпеку загрузнути в сипучому піску².

Уважного читача тішить виразний поступ. Вірші, уміщені в альманасі, загалом ліпші від опублікованих у збірках два-три роки тому. Ритмічно густіші, глибше занурені в поетичну конкретику, очищені від випадкових нашарувань. Менше слів, більше ліричного стрижня.

Попередньо я зауважив, що поезія молодих відійшла від національної проблематики, від спроб історіософської синтези в безпосередньому покликанні на актуальні події. Втім, це не означає, що для неї чужа пекуча проблематика наших часів. Хіба що єдина Андіївська, замкнена у своєму герметичному господарстві, не визирає поза фантастичний живопліт метафор, у яких гротеск сусідить із космогонією, найменший клаптик краєвиду переноситься в несамовитий вимір, струнами велетенських гітар бренькають такі самі велетенські шершні, а пророки мають бороди, наче соми, а на головах «німби з кавунів». Але й до неї час від часу далеким відлунням долинає тривожний гомін зовнішнього світу.

«...Моя поезія – це ваші рани, моя поезія – ваш біль» – волає Богдан Бойчук в одному з віршів збірки, яка називається «Час болю». Для Васильківської слова поета – це

² Модерність віршів, опублікованих в альманасі, підкреслюють уміщені репродукції картин, графіки та скульптури українських мистців, подекуди доволі високого рівня.

«стежка, якою інколи проходить Бог». «Шукати лиш суть, – волає Рубчак в «*Arts poetica*», – лиш голе буття шукати – суть буття...» Але також «Відчувати простір: літ чорних птахів далеко, // відчувати час: чіткі рисунки в чорних пещерах, // і абсолютним вітром розуміти свій день, поете».

Отже, так звана задума над таємницею буття таки поєднується з турботою про залучення її до проблем сучасності, насичення її «неспокоєм нашого часу». Ставлення до сучасності відверто критичне, навіть негативне. Але молоді поети завжди чуйно і співчутливо схиляються над долею людини. До них можна застосувати відомі слова Альбера Камю: «Світ, у якому я живу, сповнює мене відразою, але я відчуваю, що пов'язаний солідарністю з людьми, що в ньому страждають». Саме таким є універсалістський сенс наймолодшої української лірики на еміграції.

Якщо моральна оцінка епохи виявляється негативною, нікого не дивує суворий катастрофізм. У цьому аспекті наймолодше покоління продовжує міцно закорінену традицію своїх попередників – досить згадати Маланюка, Гординського, Ольжича... Велика різниця полягає лише в тому, що в тих катастрофізм був нерозривно пов'язаний з національною долею, а тут він має загальніші риси. Краще переконаємося в цьому на індивідуальних прикладах.

Нема нічого несподіваного і в постійному черканні крил смерті, тінь якої наполегливо кружляє, часом названа по імені, а часом безіменна. Вже самі назви багатьох віршів окреслюють душевний стан авторів: «Посмертна маска», «Квіти для померлих», «Думки про мою смерть», «Гроби унуків», «Жалібна пісня», «Країні чорного життя», «Чорний триптих», «Blues», «Епітети й епітафії»... Винятком знову-таки є лише Андіївська, котра тільки мимохідь зачіпає басові струни, аби відразу з головою зануритися в розбуялі хащі своєї воістину тропічної поетичної фавни та флори.

*

Постає питання: чи виграли щось ці молоді, несподівано (хоч і не цілком) виламавшись із дотеперішнього процесу розвитку української поезії, чи не ризикують вони опинитися на самотньому острові, не з'єднаному надійним мостом із полишеним берегом?

Драма української літератури, та й загалом культури останніх сорока років полягає – поза фізичним винищенням стількох видатних творців і культурних діячів – у браку тяглості, повсякчасному уриванні ледве усталеної традиції, на імпровізації *inter arma**, коротко кажучи – в неможливості утримання нормального літературного життя, хоч би на відтинку існування одного покоління. Свідомі спроби ближчого контакту з Заходом теж мусили уриватися, натиск зовнішніх сил чинив усе можливе, щоби спровадити літературну Україну до рівня глухої провінції.

З іншого боку, болісний національний комплекс накидав вільним поетам добровільне прийняття провінційного стилю, стилю патріотичної провінції, що всією силою виразу промовляв до почуттів і досвіду кола втаємничених – і тільки. Подібно до багатьох творів Міцкевича, Словацького, Жеромського, не кажучи вже про Виспянського, які, попри всю мистецьку довершеність, незрозумілі поза Польщею, українська національна поезія заздалегідь була приречена на герметизм, що брався з дуже наближеного партикуляризму. Небагато поем Шевченка чи Франка, навіть у найкращих перекладах, мають шанси промовити до читача, який не знає шифру, вивченого нами напам'ять іще в дитинстві. Те саме, хоч і з певними застереженнями, можна сказати і про першу та другу літературні еміграції.

Не схоже, що згадані небезпеки можуть загрожувати поетам, про яких тут ідеться. Про це свідчать і вже зацитовані мистецькі декларації, і поетична практика. Небезпеку я бачу в іншому. Спілкування з поезією інших народів

* *Inter arma* (лат.) – поміж зброї, тобто під час війни. (Ред.)

завжди приносить користь, але остаточні результати залежать від точки відліку. Новий досвід слід прикладати до успадкованого інвентаря власного обійстя, хоч би це й відгонило партикуляризмом із перспективи парижів чи нью-йорків. Ґрунтовніше врахування найкращих традицій української поезії напевно не зашкодить. Достатньо перевірити їх «усесвітнім протягом», як хтось написав, може, й надто патетично.

У декотрих віршах, у деяких фрагментах віршів цієї шістки я знаходжу докази, що саме так буде. Принаймні для цього є виразні передумови.

*

Переходячи до окреслення індивідуальних поетей, слід почати від жінок. Андіївська має за собою дві збірки віршів, книжечку оповідань – одне слово, є на що спертися. Васильківська часто друкувалася в літературних часописах. Гірше з Патрицією Кириною: її доводиться оцінювати на підставі чотирьох уміщених в альманасі віршів. А це – за вбогости матеріалу – як карний процес з непрямыми доказами: тут легко схибити й оголосити несправедливий вирок.

Андіївська з головою занурена в пейзаж. Майже завжди мітологізує його, заселяє ідолами, янголами, слов'янськими божками, аркадами метафор переносить у четвертий вимір, у казковий, вигаданий світ. Є в ній щось від Лесьмяна – на жаль, без його формальної дисципліни. Як це буває у фантастичних снах, уява поетки не знає ієрархії природних явищ: усе перемішане, космос відкривається, пролітають велетні на конях, водяна блоха походить поверхню струмка, слимак цідить липучу слину, гудуть джмелі, янгол рибалить, «засукавши крило», – сюрреалістичний акваріом очевидно перевантажений, хаотичний, дихає спекою і щоразу приголомшує якимись новим дивовижним створінням.

Враження ірреальності ще підсилене типом метафори. Андіївська залоблена в зіставленнях, опертих на граничний диспропорції. Кажучи про кавун, що луснув від надміру соку, вона використовує образ муру, розбитого на брили. Озеро порівнює з кінським оком, янголів творіння подає в образі велетенських шершнів. Ні, я не відмовляю права на існування такій метафоричності, однак вона чаїть у собі численні небезпеки. Вже арабські поети довели її спочатку до майстерності, а згодом – до абсурду. Андіївська надто часто втрачає почуття міри, помилково ототожнюючи ризик із відвагою, багатство – з перевантаженням. Навіть найрозперзаніша уява повинна здобуватися на якісь самообмеження.

Найбільшим ворогом поетки є довільність асоціацій, іноді геть не вмотивованих уявою. «Мокрого вогню семипудові сита...» – це таки шифр, ключ до якого могла б нам дати хіба що сама авторка. Слід відрізнити поезію, хоч би й найскладнішу, від словесних головоломок.

Загрожує Андіївській і метафоричний маньєризм, одержимість кількома настирливими мотивами. Забагато риб у її віршах і забагато кавунів. Значну частину дитинства я провів на землі кубанських козаків, де кавунів більше, ніж у Польщі бульби. Це розкішні ласощі, особливо спекотного дня, але у своїй ліриці могла б уже поетка дати цим настирливим кавунам... гарбуза.

Я б не розводився стільки про слабкі сторони поетки Андіївської, якби не йшлося про великий метафоричний талант і – що більше! – непересічну поетичну індивідуальність.

Молодий дощ відрами шумно плоскоче,
хоче привести до тям побитих, утоплених.
У пнях, як у печах, свіжо напалено,
жар і блиск, аж небо спливає жиром.

Тут метафора не віддаляє, а наближує, не затемнює, а роз'яснює. Приклад, один із багатьох, які можливості відкриті перед молододою поеткою, якщо вона спроможеться

на більший самоконтроль і очищення поетичної майстерні від надміру. Не схилию її до того, щоб почала підрізати розбуялу рослинність своєї ліричної пущі. Досить, аби прорубала кілька стежин для орієнтації, визначаючи якусь топографію цього густо порослого лісом господарства. Підстриженого янгольського парку поетка з нього не зробить, та й не треба; варто лише впровадити певний лад і добір. «Янголи сплять у картоплі... повернуті задми до сонця...», «і лежали, як кургани, на левадах баби п'яні...» Нехай янголи й далі засинають у картоплі, а баби напиваються, нехай шершні перебирають лапками по «медових струнах», нехай Андіївська не відмовляється від казкового світу своєї уяви, та нехай його краще поетично організує. Йдеться про архітектонічне чуття, яке вилучає всі зайвини, те чуття, якого так слушно домагався понад тридцять років тому Микола Зеров. За більших зусиль і критицизму поетка спроможеться і на це.

*

Женя Васильківська. Майже однолітка Андіївської, не така марнотратна, не така мальовнича, щільніша й ощадливіша в словах. Перекладачка Федерико Льюрки, багато запозичила з його поетичного інвентаря, однак без шкоди для особистої суверенності. Всі її вірші утримують міцний контакт – не даремно вона волинянка – із землею, чорним ґрунтом, крем'яною скелею, з вітром і зорями. Але це інша природа, ніж в Андіївської. Сувора, органічно пов'язана з твердою людською долею, вона залучається до спільної і нерозривної драми. Велика мовна культура. Де-не-де неконтрольована дешевизна: «Твої уста – канва, на якій зійдуть квіти». Геть кепсько. На щастя, таких промахів небагато. Є глибина, не завжди вдало виражена, зате завжди в пошуках потрібного виразу. Загалом видається: серйозне поетичне майбутнє.

Про Килину я вже написав, що матеріал надто куций, аби брати цілковиту відповідальність за оцінку. Напевно

ближча до Васильківської, ніж до Андіївської. Драматичне відчуття життя, лірика проминання, меланхолія мінливості. Ощадливість слів, зумисна, але не завжди послідовна. Білий вірш, де-не-де забарвлений внутрішніми римами. Лірична стихія ще не зовсім організована, тяжіє до кристалізації. Якщо ті вірші Килини, які мені відомі, вважати за дебют, його слід окреслити як щасливий.

*

Трагічна кондиція людської долі в наших часах знаходить якщо не більшу, то усвідомленішу силу виразу у творах поетів: Бойчука, Рубчака, Тарнавського. Попри всі індивідуальні відмінності, їх поєднує спільна риса, про яку я згадував ще на початку: неспокій, що виростає з морального осуду сучасного світу.

«Час болю» – вже сама назва збірки найкраще окреслює лірику Богдана Бойчука. Категорично трагічна візія епохи і заблуклої в ній безнадійно людини. Життя – це «повільне заникання» («Країні чорного життя»), де «кругом порозкидані тіні» («Кінцеве»), «крізь жовч проходять люди» («Життя в селі»), вони не мають обличчя, даремно шукають шляхів для своєї безцільної вегетації. Де «я йшов і по коліна груз в темноті» («Десять суч була») «і знав: мій шлях – в нікуди» («Десять суч була»), де життя «під ногами розмокло» («Кінцеве») і «руїни стогнуть жовтим димом» («Країні чорного життя»), де кожен самотній аж до смерті. Рідкісні миті біологічного оптимізму не годні змінити гнітючого настрою, відтак «час болю» стає синонімом приреченої на погибель цивілізації.

Цей антиурбанізм іще гвалтовніше виявляється в поезії Юрія Тарнавського («Життя в місті»). Поет співає гімн містові, його болісний сарказм віщує день, коли з вулиць великої метрополії зникнуть живі люди, а з'являться манекени з годинниками замість сердець, із аркушами паперу замість мізків, а воно все буде розростатися – велике, потужне, безсмертне місто смертних людей.

Богданові Рубчаківі являється в плачі пророк Єремія, а в «Камінному саду» поета більше руїн, ніж дерев і статуй. Песимізм і катастрофізм іще не доростають до надто яскравої домінанти його першої збірки, зате вірші, вміщені в альманасі, вже з усією силою переконання провіщають надходження Великої Ночі, смерть зрадженого світу. Знаменно: чим по-мистецьки зрілішими стають із плином років молоді поети, тим більше наростає гіркота, що береться з несприйняття засудженої ними епохи.

Рубчаків дебют у 1956 році був досить виразно занурений у традиційну поезію, відсилаючи іноді до «волонтаризму» і гостроти стилю на кшталт Ольжича чи Олени Теліги («В гострого вітру гарті твердію – блакитна сталь...»). Із-поміж усієї групи він чи не найпоміркованіший у формальних пошуках, і, можливо, саме тому, здається, здобувається на найбільшу рівновагу. Зарано, втім, щось про рокувати: усім їм відкритий шлях до подальшого розвитку.

Молоді поети бувають схильні надуживати чистими поняттями замість виражати їх за допомогою образів. Зачасте повторення таких слів, як «вічність», «любов», «самотність», та ще й в самодостатньому контексті, суперечить належному розумінню сутності поезії. «Самотність ласкавіша за смерть, самотність глибша, ніж вічність...» – це поетично байдужі, *порожні* декларації, що вдають глибини. Для того, аби відбулося ліричне коротке замикання, треба було б це саме сказати якимось інакше. З такою безпосередністю в найгіршому разі можна погодитися в суспільно-політичному вірші; інтимна лірика повинна натякати, а не декларувати.

Незважаючи на це, необхідно ствердити, що творчість групи, згуртованої довкола альманаху, це не тільки пошуки, але й звершення. Попри згадані впливи, котрі – слід гадати – осядуть із плином часу, коли зміцніє майстерність і розшириться мистецький досвід, кожен із них пропонує власний тон, виразно окреслену індивідуальність. На наших очах на чужині виріс молодий ліс, спростовуючи всі твердження, що еміграційна література приречена на загибель і не переживе одного-двох поколінь.

Анджей Вінценз

Нова література на Україні

Так уже склалося, що російською літературою, навіть другорядною, всі цікавляться чи принаймні знають про неї. Про відлигу в російській советській літературі чув кожен (досить згадати Євтушенка, і, звісно ж, Еренбургову «Відлигу»). Натомість про те, що в українській советській літературі теж була якась відлига, західний читач (у тому числі польський читач на Заході) нічого не чув. Не здогадується про неї – втім, мабуть, із дещо інших причин, і читач у Польщі, хоч нас ці справи мають цікавити не лише з огляду на географічне сусідство, але й через те, що в цій українській відлизі певну скромну роль відіграло й польське посередництво: у 1955–1957 роках контакти польських письменників із Києвом та Львовом були відносно поживлені, і дещо з тогочасного бродіння в Польщі просочилося й на Україну. Відлига, хоч набагато обмеженіша, ніж у Польщі, таки дала змогу з'явитися в друці молодому поколінню, так званім шістдесятникам. Книжка І. Кошелівця¹ є антологією цієї наймолодшої поезії та прози. Відкриває її короткий 20-сторінковий вступ (розлогіша книжка автора на цю тему під назвою «Сучасна література в УРСР», обіцяна у вступі, тим часом нібито вийшла друком²).

¹ І. Кошелівець. *Панорама найновішої літератури в УРСР*. – Вид. Пролог, Нью-Йорк, 368 с.

² Як впливає з нотатки Б. Осадчука в «Культурі», 1964, №5, с. 85.

Цю відлигу годі зрозуміти, не знаючи бодай у загальних рисах української історії 1930–1955 років. Згаданий період не вільно порівнювати з роками сталінізму в Польщі не просто тому, що в Польщі він тривав зонайбільше 6–7 років, але передовсім через те, що попри жахливі втрати, яких зазнала в цей період польська культура, його все-таки не супроводжувало масове фізичне винищення письменників чи науковців. Тимчасом лише в 1930–1938 роках знищено або вивезено до концтаборів на далекій півночі понад 200 українських письменників, близько 80% науковців-гуманітарників, закрито всі університети (частину з них пізніше відкрили з російською мовою викладання) та всі часописи, які не були суто партійні чи технічні, включно з такими невинними, як «Кіно». Ці приклади демонструють, що сталінізм на Україні можна порівняти радше з гітлерівською окупацією Польщі. Важко уявити, як би виглядала Польща, якби окупація тривала 25 років. До того ж, як відомо, НКВД вирізнявся набагато більшою витонченістю, ніж гестапо, й тому, наприклад, трьом-чотирьом найвидатнішим із-поміж українських письменників подарували життя (зокрема Рильському, Тичині, Бажанові), як своєрідне алібі, доказ того, що українська советська література таки існує. Звичайно ж, урятовані письменники мусили відкупитися одами Сталінові, соціалістичному будівництву тощо, а передовсім – і це, певно, ще гірше – відмовою від будь-якого творчого індивідуалізму й переходом на стиль соцреалістичного трафарету, внаслідок чого більшість творів, написаних після 1930-х років, читати майже неможливо.

А отже, відлига на Україні не була ні легкою, ні самоочевидною. Недарма Чеслав Мілош кілька років тому (в «Поневоленому розумі») написав, що письменники й критики, які мріяли про *осібну* українську літературу, перестали існувати³. Якщо йдеться про спонтанну відлигу, не

³ Цитую за статтею Дж. Луцького в «Problems of Communism», XI, 6 (1962), с. 51 і далі, яка є добрим, хоч і надто стислим, упровадженням до літературної дискусії на Україні в 1961–1962 рр.

ініційовану згори (сигнал до якої дещо раніше подав Корнійчук, про котрого трохи згодом), то розпочалася вона 1956 р., після офіційної реабілітації когорти письменників, майже без винятку партійних і переважно другорядних; окрім того, кілька письменників повернулися тоді з далекого заслання (найцікавіший серед них Борис Антоненко-Давидович). Утім, про таку «лавину», як у Польщі чи Угорщині, не було, зрозуміло, мови. Парадоксальним чином цю спонтанну відлигу розпочала людина, яку не треба було реабілітувати, бо її ніколи не засиляли (тільки «усунули» з України), і яка не була професійним письменником: ідеться про відомого кінорежисера О. Довженка, автора «Землі».

Довженко розпочав відлигу в літературі найкращим з усіх можливих способом, а саме: не теоретичними атаками, а публікацією своїх спогадів з дитинства «Зачарована Десна» в одному з часописів. У повені суконної мови, що нею залита советська література, «Зачарована Десна» вражає читача абсолютною свіжістю, відсутністю шаблонів; здається мені, порівняння її зі Еренбурговими спогадами говорить на користь Довженка: у нього більше літератури, ніж спогадів про літераторів. Може, для Довженка склалося й ліпше, що не мусив плодити обов'язкових виробничих романів чи газетних опусів.

Саме Довженко, який, на жаль, помер іще в 1956 р., одним із перших скритикував поняття соціалістичного реалізму (характерним для української ситуації є те, що його виступ видрукувала російською мовою московська «Літературная газета». Це дещо нагадує ситуацію в Польщі за царату, коли петербурзька цензура була поблажливіша до польської літератури, ніж варшавська).

Про те, яким ковтоком повітря по 25 роках сталінізму була бодай така скромна доза свободи, що дозволяла на контакт із закордонною, себто західною культурою, свідчать різні висловлювання, друковані тоді в газетах чи літературних часописах – як-от такий витяг зі звіту про подорож до Парижа, що його у київській «Літературній газеті»

у вересні 1956 р. вмістив письменник середнього покоління О. Полторацький:

Як добре, що тепер ми, українські письменники, можемо подорожувати по багатьох країнах світу, налагоджуючи особисті зв'язки зі своїми прогресивними колегами. І як чудесно, що нові друзі* підтримують наше побажання зустрітися з ними на берегах Дніпра.

Тоді-таки старійшина української поезії Максим Рильський починав одну зі своїх статей (передруковану в «Панорами», с. 267) такими словами:

Недавно в одному товаристві йшла розмова про шляхи розвитку радянського мистецтва (включаючи в це поняття і літературу). Розмовляли літературознавці, мистецтвознавці, письменники, художники, композитори. Хтось раптом вимовив слово: краса. Всі якось аж стрепенулись. Ми справді ніби забули це слово...

Невдовзі зацікавлення Заходом, включно з Польщею, зросло настільки, що Партія визнала за необхідне відреагувати на це. Характерним для амбівалентної ситуації старших письменників є те, що з цією метою використано того-таки Рильського, що у розлозі огляді польської преси нарікав, буцімто поляки нехтують соціалістичний реалізм, і цитував, зокрема, Беньковського («to fear or not to fear that is the question»**), Яструна («однією з найбільших помилок Спілки польських письменників за останні безславні роки є те, що ця інституція намагалася перетворити письменників на політичних діячів»), а також Пшибося, котрий домагався «скасування соцреалістичної неволі на ниві мистецтва».

* Вінценз, цитуючи, після слів «наші друзі» подає відсутнє в тексті оригіналу уточнення: «французькі комуністичні письменники». – *Ред.*

** To fear or not to fear that is the question – Боятись чи не боятись – ось в чім питання (англ.). – *Ред.*

Ці та інші подібні висловлювання справляли враження, нібито польські газети на Україні тоді знали і читали. У журналі «Радянське літературознавство» (березень-квітень 1957 року), присвяченому теорії літератури, така собі Веїна атакувала Ворошильського, Тепліца, Колаковського, Слоніського, Котта і Пшибося, підкреслюючи, що вірними соцреалізму залишилися лише Івашкевіч, Шафф та Жулкевський. Однак, ці три прізвища звучали у статті як імена останніх незламних захисників Окопів Святої Трійці. Вчувалося, що це оборона розхитаних позицій (авторка навіть уважала за необхідне захищати Горького), хоча стаття оптимістично закінчувалася такими словами: «Радянська літературознавча наука повинна показати польським письменникам дійсні зразки такої творчої розробки найважливіших питань естетики».

У тому-таки часописі виокремимо напад академіка О. Білецького на українського вченого на Заході Д. Чижевського за його книжку «Історія української літератури» (Нью-Йорк, 1956). Як і в багатьох інших випадках, тут важко ствердити, чи слід вважати цей напад доказом того, що книжка Чижевського дійшла до Києва і її там обговорювали, чи він є замаскованою спробою ознайомити читачів із книжкою еміграційного вченого. Атаці піддано і переклад «реакційного» поета Т. С. Еліота пера еміграційного поета І. Костецького, виданий у Мюнхені в 1955 р. Складно пояснити це чимось іншим, ніж припущенням, що переклад дійшов до України й викликав серед молодих письменників щонайменше прихильне зацікавлення.

З іншого боку, в літературній пресі лунали голоси, що домагалися реабілітації не лише окремих письменників, але й усього періоду 1920–1930 років. Висуваючи цей постулат, критик середнього покоління Ст. Крижанівський наважився ствердити, що в офіційному виданні література цього періоду обмежується двома-трьома прізвищами (це був, ясна річ, секрет Полішинеля, який, утім, як і інші табу, нелегко було порушити). «А то ж був бурхливий процес, –

писав Крижанівський, – з великою кількістю різноманітних тенденцій, із десятками й сотнями письменників».

Відтоді полеміка щодо реабілітації окремих письменників, як, наприклад, чудового драматурга М. Куліша, точилася в пресі зі змінним успіхом, але закінчувалася переважно негативними результатами – зрештою, так само, як і в Польщі, де навіть у найліберальніший пожовтневий період не видано ані Мілоша, ані Єжи Стемповського, хоч не бракувало людей доброї волі, котрі намагалися це зробити.

Вплив сучасного мистецтва можна було відчутися у Києві вже під кінець 1956 року (зокрема, там відбулися тижень бельгійського кіна та виставка французької книжки, на якій показано репродукції Пікасо, Брака, Матиса тощо). Відтак Рильському знову наказали заатакувати абстрактне малювання, що він зробив без надмірного ентузіазму, у формі короткого вірша. Вочевидь, цього було не досить, бо новий напад, більшого розмаху, здійснив багаторазовий лавреат сталінських нагород, член уряду (і чоловік Ванди Василевської) О. Корнійчук у комедії «Чому посміхались зорі».

Другорядні сучасні письменники переважно не бувають об'єктом літературно-стилістичних досліджень. Можливо, часом це й хиба, бо на прикладі Корнійчука помітно живлющий вплив відлиги навіть на такого другорядного письменника і стовідсотково лояльного функціонера. Порівняння цієї комедії з усіма попередніми його творами дозволяє ствердити, що це, без сумніву, найкраща Корнійчукова п'єса. Мова і стиль відчутно позначені впливом відлиги, є навіть ліричні відступи у стилі української драми двадцятих років («Прозора голуба ніч... З відчинених вікон будинку [Барабаша]* ллється яскраве світло, і квіти, і зелень саду стали казковими»). Є один фрагмент із дещо сюрреалістичними тенденціями (чоловік із головою-кавуном, жінка з чайником замість голови), щоправда, замаскований під сатиру.

* У Вінчензовому цитуванні прізвище персонажа опущене. (Ред.)

Щиро кажучи, позитивні персонажі Корнійчука і далі доволі безбарвні (наприклад, донька советського кар'єриста Ольга – бліда копія Улі з чудової п'єси М. Куліша «Мина Мазайло» 1929 року), зате принаймні негативні персонажі кумедні, дарма що вже знані чи то з французької бульварної комедії, чи з того-таки Куліша. Найцікавіші сцени, де Корнійчук намагається висміяти молодь, яка виявляє зацікавлення західним мистецтвом. Ось два приклади:

Петро: Шкода, що ти не була вчора з нами. Яка була ніч!

Ми розійшлися о шостій ранку. ...

Ольга: А хто ще був з вами?

Петро: Наш великий поет Кисляк (що означає кисле молоко)*. Тиміш читав нам свою нову новелу.

Ольга: Хороша?

Петро: Геніальна!

Ольга: А Кисляк що сказав?

Петро: Йому надзвичайно подобалась. ...

Ольга: Велика новела?

Петро: Три сторінки. Але як написана! (Це напевно іронія, сам Корнійчук ніколи себе таким коротким твором не заплямував.) Кисляк твердить, що у Тимофія не тільки справжня європейська манера, але й справжній екзен... екзен... Прекрасне слово, але важко вимовити. Екзенстанціоналізм.

Ольга: А що це таке?

Петро: Сартр, розумієш? Тимофій – наш Сартр. А це найновіша форма мистецтва. Це реактивний літак, а наш реалізм – древній віз, якого тягнуть сірі воли – наші видатні письменники. Так говорить Кисляк, і я з ним згоден...

Ольга: Я бачила п'єсу Сартра «Лізі Мак-Кей» і не помітила в ній ніякої нової форми...

Петро: Так це не той Сартр. Це – лівий Сартр, а той зовсім інший, той екзен... екзенстанціоналіст.

* Тут і далі в цитатах закурсивлені пояснення в дужках належать Вінчензові. (Ред.)

Нескладно уявити, що дискусії, подібні до карикатурно зображеної в Корнійчука, точилися й далі точаться навколо творів молодих письменників. Також складно уявити, що показана реакція на них автентична. Зрештою, хіба в положенні, згідно з яким тристорінкова новела не може бути видатною, не виявляється той самий дух, що й у висловлюваннях судді та свідків звинувачення на процесі Бродського?

Або ще така сцена:

Тим о ф і й (коли його запитали, що він думає про картину Поттера): У ті часи не було кольорової фотографії, і її заміняли роботи таких художників...

Ш п а к (дядько Тимофія й директор музею): Ти говориш так про голландців?!

Тим о ф і й: Не тільки. Це не живопис. Подивіться, що роблять у Парижі. Там давно сміються з того, що в нас прославляють...

П о г о д а (професор університету, батько Петра): Ви, молодий чоловіче, коли останній раз були в Парижі?

Тим о ф і й: Я, на жаль, у Парижі не був... Але знаю...

П о г о д а: Ні чорта ви не знаєте! Я ... востаннє був у Парижі торік, на конгресі, і бачив кілька виставок...

Тим о ф і й: І що ж? Все там одна гниль, як пишуть у нас і як це повторюють шановні професори?

Ш п а к: Тимофію!

П о г о д а: Ні, не все. Але я згоден з Роменом Ролланом, з Ланжевроном, Жоліо-Кюрі, з усіма великими французами, з їхньою точкою зору. А з ким ви, шановний зелений піджак?

П е т р о: Тату, я протестую! У мого друга є ім'я!

П о г о д а: Мовчи! В тебе теж тепер нема імені – обоє ви зелені піджаки.

Те, що останнім аргументом «прогресивного» професора є «мовчи», по-своєму промовисте, як і те, що в дискусії із сином у саду останнім його аргументом є занесена для удару лопата.

Корнійчук не є великим письменником, але, без сумніву, має нюх: стиль, що він його висміював у 1957 р. (напр., він

порівнює поезію з реактивним літаком) нагадує деякі стилістичні ефекти молодих советських письменників, і не тільки українських, опублікованих дещо пізніше – як, скажімо, Євтушенкові «Ракети і вози».

Тим часом на початку 1957 р. з'явилася перша збірка віршів поетки Ліни Костенко, найстаршої з покоління, яке пізніше назвуть «шістдесятниками» (нар. 1930 р.). Її поезія, попри неунікну наївність чи навіть незграбність, відзначається відсутністю штампів і свіжим образотворенням, на противагу примусовій нуді й оптимістичній офіційних поетів. Два вірші з цієї збірки, «Сміх» і «Сходить сонце», увійшли до антології Кошелівця. Зацитуємо лише кінець другого з них:

*Ранок – добрий.
А ночі, ночі!
Снишся ти і чужі краї...

Плакали сині очі.
Плакали сірі очі.
Плакали чорні очі.
І всі – мої.*

Правду кажучи, невдовзі після того Ліну Костенко заатакували за песимізм, понурість і брак «суспільного резонансу», проте дозволили публікувати й далі. На її наступні вірші напався, своєю чергою, один із чільних офіційних критиків О. Барабаш, який звинуватив поетку в «маньєризмі» і «хворобливому філософствуванні», додаючи зі зворушливою щирістю, що нічого з її поезії не второпав.

Незважаючи на це, друга збірка віршів поетки вийшла 1958 р., після чого її заатакувала спершу київська «Літературна газета», застерігаючи від послуговування формальними штучками і ускладненою метафорикою. У грудні 1958 р. поетку засудив сам «Комуніст України», орган ЦК української партії. Головним пунктом звинувачення був вірш «Папороть» («Панорама», с. 30–31):

*Птиці зелені
у пізню пору*

*спати злетілись
на свіжий поруб.*

*Тихо спустились
на жовту глицю
птиці зелені,
зелені птиці.
Крилами били,
пера губили,
голови сизі
низько хилили.*

*.....
Птиці зелені!
Що ж вам ще треба?
Маєте місяць.
Маєте небо.*

*Та на зорі,
в золотаву пору
птиці зелені
рвонулися вгору.*

*Тільки злетіть
не змогли, не зуміли:
тісно було,
переплутались крила.*

Цей образ птахів, у якому невтаємниченому читачеві справді важко дошукатися антисоветських акцентів, «Комуніст України» засудив як вияв безнадії, далекої від «оптимістичних і колективних почуттів, типових для радянського народу». Нарешті, у березні 1959 р., на з'їзді письменників у Києві *сoup de grâse* поетці завдав голова Спілки письменників М. Бажан.

Це не було випадково: 1958–1961 роки стали періодом поновних заморозків. Тоді, зокрема, проведено чергову чистку в редакціях літературних часописів, затримано попередньо проанонсовані публікації зреабілітованих або частково зреабілітованих письменників – наприклад, Куліша та Довженка, нарешті, газети знову громили відхи-

лення в літературі, особливо критиків, що під час відлиги «висунулися».

Наприклад, згаданого вище Ст. Крижанівського заатаковано за те, що той насмілюся боронити одну з поем Л. Первомайського, стверджуючи, нібито закиди, скеровані свого часу проти цього твору, мали кон'юктурний характер. Крижанівському нагадали, що не так давно він сам робив ці закиди, і через це звинуватили його у «відсутності принципів», обертаючи закид кон'юктурности проти нього самого.

Не позбавлений своєрідної специфіки той факт, що поряд із письменниками «частково зреабілітованими», тобто тими, кого було замордовано за сталінізму і чий твори лише частково дозволили, є ще письменники «частково заборонені»: хоч вони й належать до партії і їх ніколи не оскаржено, але деякі їхні твори містяться в чорному списку – паралелі до цієї ситуації можна знайти в інших епохах і на інших географічних широтах. Одним із цих «частково заборонених» і є Л. Первомайський, до якого ще повернемося, а також усі великі «орденоносці» – Рильський, Тичина, Бажан.

Втім, на початку 1961 р. прийшла нова відлига, а з нею й «поетична революція». Після трирічного мовчання Ліна Костенко видрукувала цикл віршів, написаних під час перебування у Польщі. Нині поетка віднайшла свій власний стиль, зріліший і не такий оздобний, як раніше – стиль, у якому пізнати вплив української поезії двадцятих років (переважно того-таки забороненого Бажана і Фальківського), а також – як мені здається – новішої польської поезії (напр., у вірші «Кобзареві»)⁴. Тут, і не тільки тут, Л. Костенко оперує делікатною іронією. Наприклад, у вірші «Естафети»⁵:

⁴ На жаль, у «Панорамі» не вміщений. Знаю його з передруку в цікавій статті Б. Кравцева («Сучасність», 1962, №2, с. 28 і далі), з якої беру також деяку іншу інформацію.

⁵ *Панорама*, с. 31–32.

*Різні бувають естафети.
Міщани міщанам передають буфети,
Заяложені ложки, тупі ножі.
Глупоту свою і думки чужі.
Різні бувають естафети.
Війни війнам передають багнети.
Майстри майстрам – свої таємниці,
Царі царям – укази й темниці.*

*Різні бувають естафети.
Передають поетам поети
З душі у душу,
Із мови в мову
Свободу духу і правду слова.*

Характерним для советської літератури є те, що ті самі критики, котрі атакували поетку в 1957 р., тепер виступили із хвальбою: так, наприклад, В. Іванисенко, який ганив її перед тим за «ускладнену метафорику», тепер виступив зі статтею, де пояснював, що ліричну поезію, а надто сучасну, неможливо обмежити до «неускладнених» образів. Критик зачитував повністю вірш «Папороть», про засудження якого ми щойно згадували, стверджуючи, що поетичні композиції з таким багатим змістом сьогодні з'являються нечасто, і захищаючи його від нападів трирічної давнини.

Серед поетів, що почали публікуватися після 1961 р., належить згадати І. Драча, М. Вінграновського та В. Коротича (усі троє народилися 1936 р.). Вінграновського, якого відкрив іще Довженко, літературна преса більшою чи меншою мірою бойкотувала до 1961 р., коли зненацька советська критика помітила його і почала підносити до небес (зокрема, знаний нам О. Барабаш, іще недавно суворий захисник соціалістичного реалізму, у статті з ентузіастичним заголовком: «Оце поезія!»). Зрештою, Вінграновський і найкласичніший з-посеред молодих поетів, якщо йдеться про форму, він вміло використовує здобутки української поезії двадцятих років. На відміну від Драча,

про якого трохи далі, він оперує метафорою ощадно, хоча трапляються в нього і такі приклади, як

*Дядьку! Дядьку! Назад нестримно!
Місяць з неба кида весло...
Здрастуй, здрастуй, моя жоржино
І вербове моє село!..*

(«Жоржина», с. 50)

Такі приклади трохи нагадують Чеховіча (але й жоржина тут є метафорою, замість дядькової дружини⁶). Вінграновський уміло послуговується римою, як, скажімо, у цьому-таки вірші, котрий римується *abab*, окрім двох ключових строф, одна з яких заримована *abba*, а друга, кінцева, неочікувано *aabb*. Цікавий і вірш «Український прелюд»:

*Вже серце під колесами петля!..
Упало серце! Де тому причина?..
Вже чуть, як обертається Земля,
І обертається з Землею Україна...*

Якщо йдеться про В. Коротича, мені здається, що українські еміграційні критики його дещо переоцінюють (те, що автор лікар і тому пише вірші, гідні морального схвалення, ще не видається мені достатньою літературною рекомендацією). В літературному аспекті він нагадує радше англійського поета Сесила Дей-Льюїса, відчутний також виразний вплив Маяковського.

Зате найвидатнішим поетом молодого покоління, поряд із Ліною Костенко, є, безсумнівно, І. Драч. У київській «Літературній газеті» він надрукував доволі довгу поему «Ніж у сонці» (на жаль, не передруковану в антології І. Кошелівця), яка є першою, принаймні в Советському Союзі, поетичною спробою, присвяченою трагедії українських селян під час примусової колективізації та голоду в тридцятих

⁶ На стежині зосталась дружина, А він далі на захід побіг.. Оглянувся – стоїть жоржина На розгіллі нічних доріг

роках і після війни. Поет подає несамовитий образ матери-селянки, самої в хаті з півнем, псом та котом. Двоє її синів загинуло на війні, а третій під час колективізації. Утративши глузд, мати називає тварин іменами синів:

*Вона чарки підносила котові,
Собаці й півневі – на ймення звала їх. –
Андрієві це буде, це Петрові.
А це Ванюші – вистачить на всіх...*

*Ще й гості в нас. Просить до столу, діти!» –
І божевільна у танок пішла.
І навіжений, і проклятий вітер
Крутив її круг чорного стола.*

*Три козаки ридали над старою
І не могли зійти з кривавих рам.
Той під Берліном, той в сніжнім завою
Десь під Варшавою, і третій там...*

Ридали козаки в порожнім домі,
А мати, сива і страшна, пливла
Над білим світом по святій соломі.
Кругом планети йшла – кругом стола.*

Драчева поема, хоч і не така зріла, як твори Ліни Костенко, цікава своїм задумом, місцями приголомшує і, попри деяку юнацьку наївність, є стилістично новаторською (напр., космічна ракета як поетичний реквізит). Зрештою, Драча атакували за неї з політичних мотивів. Один із тих нападів передруковано в «Панорамі» (с. 349–355). Микола Шеремет «як учасник Великої Вітчизняної війни»⁷ протестує проти спотворення повоєнної дійсності в образі

* У Вінцензовому перекладі: *a trzeci niby sam // Od czarnego sztyderstwa w trzydziestym siódmym...* (а третій ніби сам // Від чорного глуму в тридцять сьомому...). (Ред.)

⁷ В офіційній польській термінології війна 1941–1945 років називається Великою народною війною Радянського Союзу, однак дозволю собі зберегти советську назву з огляду на couleur locale. [Couleur locale (фр.) – місцева барва. (Ред.)]

божевільної матері, котра, танцюючи круг столу, «виспівує куркульську частівку про колгоспників того часу».

У стилі Драча помітні впливи поетів двадцятих років (у тому числі й офіційно заборонених – видно, їхні вірші циркулюють у копіях), а також, як мені здається, Пішибося. Приємно після близько трьох десятиліть найгіршої суконної говірки мати справу з поетом, якому притаманне таке стилістичне чуття своєї мови, помітне, наприклад, у вживанні деяких розмовних русизмів (що їх, ясна річ, старанно уникають українські класики соцреалізму, яким досить копіювання російського духу), а з іншого боку, як у Пішибося, – у надаванні нового блиску певним традиційним і вже зачовганим формам народної, або й не народної поезії (відомо, як епігони Шевченка, а особливо комуністичні поети, надуживали тими кліше. Про це див. також три цікаві критичні статті в «Панорамі», одну Ст. Крижанівського, с. 289–297, і дві Івана Дзюби на с. 299 і 309).

Ось кілька прикладів із Драча: *хрустить повітря вафлями сипкими Ковтає з вітром чорнобривий спів* (чорнобрива – типовий епітет народної пісні, але не в цьому поєднанні). Ужиті в неочікуваному контексті традиційні звороти набирають несподіваного блиску: *Ми йшли удвох. Ліси полум'яніли Одспіваним стухаючим вогнем. Тополь дівочих золотисті стріли Тримали сонце над блакитним днем* (тополя-дівчина – це традиційна метафора поезії народної і не народної від часів Шевченка, але тут вона зазнала переоцінки через наступну подвійну метафору: *стріли тополь і тримали небо*).

Або такий ощадливий малюнок села: *Хатки біліли* (знову традиційний образ, пор. навіть із відомою піснею), *чепурились стріхи, Дівчата пісню в небо понесли* (варіант звичного звороту: *пісня злітає до неба*). *Хлоп'ята колеса котили і для втіхи* (два додаткові склади, що припадають якраз на *колеса котили*, особливо вдало прискорюють вірш у цьому місці) *Пускали змія між осінніх слив*.

Із циклу «Літо в Теліженцях» (рідне село автора), частково вміщеного в «Панорами», варто відзначити «Баладу про відро», яка темою – але не формою – дещо нагадує польському читачеві Бялошевського (ритмічна форма тут радше традиційна):

*Я – цинкова форма. А зміст в мені – груші,
Супутниці сонця, світильники саду,
З республіки соків заблукані душі,
Підібрані в пелені в ніч грушепаду.*

*Я – цинкова форма. А зміст не від мене,
Підвладне я часу, підвладне потребам,
Коли ж я порожнє в бутті цілоденнім,
Тоді я по вінця насипане небом.*

Переклад майже дослівний; те, що польською мовою випадково вийшов також більш-менш римований вірш, є наслідком не так споріднености двох мов – вона часом більше перешкоджає, ніж допомагає, – як радше спричинене тим, що Кошелівець у своєму вступі називає «уподобанням молодих поетів до лексичного прозаїзму, до сухого лаконічного вислову». До цієї категорії належать також деякі вдальші речі згаданого щойно Коротича.

Том «Панорами» містить, окрім поезії (с. 1–112), також досить розлогий вибір прози (с. 115–253), а крім того, літературної критики (с. 257–364). Зрештою, ця остання цікава не стільки сама собою, скільки тим, що відбиває дискусії лише якоюсь мірою літературні.

Серед уміщених у томі фрагментів романів або новел особливу увагу звертає на себе уривок роману «Дикий мед» уже згаданого Л. Первомайського: молода жінка зустрічає на фронті офіцера НКВД, який кількома роками раніше заарештував її чоловіка. Зрештою, офіцер шкодує (в душі). Сцена повертається в часі до моменту арешту⁸, до окопів,

після чого настає черга найліпшої частини: втечі молодої жінки з Москви на село. З дитиною на руках вона минає вночі сонні містечка, вдосвіта за нею підозріливо спостерігають міліціонер і старий двірник, що балакає з ним десь на розі, спершись на мітлище (у жінки завмирає серце). Геть знесилена, її підвозить зарослий чорною щетиною водій вантажівки. Вона доходить до тихого містечка, де мешкає її мати. Це містечко і ця мати, символи краю дитячих літ, зрештою, літературно цілком вдалі, так і залишаються, однак, лише літературою. Антоніна Куліш описує, як після арешту чоловіка провела з двома дітьми чотири доби під парканом будинку письменників у Харкові: ніхто не наважився прийняти її на ніч, знайомі, помітивши її, переходили на протилежний бік вулиці.

Крім того, книжка містить фрагменти з роману Г. Тютюнника (пом. 1961 р.), «героєм» яких є голова колгоспу, що збиткується над селянами. Найразючішою сценою є опис спроби групи циганів убити голову, який трапився їм десь далеко в степу; вона особливо вражає завдяки дистанції, яку витримує письменник щодо зображуваних подій. Атмосфера ненависти поміж «начальством» і підлеглими відтворена тут так пластично, а ставлення голови до селян так нагадує найстрашніші картини панщини й економів, що несоветський читач, просто дивуючись, як цензор цього не помітив і як такий роман узагалі надруковано, схиляється до висновку, що ця картина має бути такою самою знаною і нормальною для советського читача, якою була панщина для XVII чи XVIII сторіччя.

Як підкреслює у вступі Кошелівець, серед письменників, що дебютували ще за життя Сталіна, Первомайський і Тютюнник (нар. 1920 р.) чи не єдині, кому вдалося вирватися з пут суконної мови. Цей факт іще дивовижніший у випадку

⁸ Варто порівняти її з автентичним описом арешту драматурга М. Куліша в 1934 р., а надто з набагато драматичнішим описом шести-

годинного обшуку (М. Куліш, *Твори*, Нью-Йорк 1955, с. 424 і далі. Дружина письменника Антоніна написала цей спогад на еміграції в Америці).

молодих – як, наприклад, Д. Павличка, котрий народився лише на рік раніше від Ліни Костенко, але друкуватися почав уже 1951 р. Та, можливо, слід було б обернути формулювання й запитати: чи не було радше так, що тих, кому було що сказати, відкидали завчасно, або вони й самі не пхалися до друку, знаючи, що їх не візьмуть? Відтак публікувалися самі посередності, від яких не варто сподіватися, що вони можуть (чи навіть хочуть) писати краще, або що пориватимуться до відлиги, котра може хіба що покласти край їхньому упривілейованому становищу, яке вони завдячують саме своїй пересічності. Ще інша справа – старші письменники, що їх морально зламано, як-от Рильського або Тичину (здається, Чеслав Мілош оповідав, що бачив невдовзі після війни у Польщі Рильського, він приїхав із якоюсь доповіддю. Виглядав як людина, якій переїхали обличчя).

Нарешті, насамкінець слід виокремити оповідання А. Дімарова «Мати і син» (с. 247). Ідеться в ньому про те, як мати відвідує сина в таборі. Як пише у вступі І. Кошелівець, після виходу в світ книжки Солженіцина «Один день Івана Денісовича» редакції літературних часописів були завалені творами на подібну тематику, але їх публікацію заборонили, і з-поміж українських письменників лише Дімарову вдалося «прорватися», як це називає Кошелівець, марно використовуючи метафору, запозичену з поля бою.

Либонь, нема потреби підкреслювати значення «Панорами» для пізнання нової неконформістської літератури на Україні. Досить сказати, що попри набагато сприятливіші умови, досі не маємо подібної антології польською мовою ні в Польщі, ні на еміграції. Зрозуміло, є багато інших, від вибраних статей із «По prostu» починаючи й різноманітними альманахами молодих закінчуючи, але то все антології набагато детальніші, бракує стислого вибору з цілоти саме такого взірця. Опрацювання подібної антології польської неконформістської літератури, наприклад, 1955–1964 років, було б завданням і вдячним, і корисним.

Не менш корисно і, без сумніву, легше було б ознайомити польського читача з молодією українською літературою. Легше, бо добір уже здійснено, хоча для польського читача, мабуть, слід було б його дещо змінити, усунувши більшість критичних статей, що стосуються переважно справ цьому читачеві незрозумілих. Така добірка, як слушно зауважив нещодавно в «Культурі» Богдан Осадчук, могла б мати певне значення для польсько-українських культурних стосунків. Це завдання, як мені здається, природно припадає Бібліотеці «Культури». Адже важко розраховувати на те, щоби цей переклад чи ще якусь іншу добірку з неконформістських українських письменників видали сьогодні в Польщі. Боюся, не лише з міркувань цензурних. Так уже склалося, що літературні моди все ще приходять до нас із Парижа (зрештою, не тільки до нас: Західна Німеччина ніколи б не відкрила Гомбровіча й так не захопилася б ним, якби Париж не відкрив його раніше). Отож, Бібліотека «Культури» виглядає тут ідеальним посередником.

*

В останньому числі місячника «Сучасність», українського відповідника «Культури», що виходить у Мюнхені за редакцією І. Кошелівця, опубліковано добірку віршів, а також витяги зі щоденника померлого два роки тому Василя Симоненка. Симоненко, народжений 1935 року, встиг оприлюднити якусь кількість віршів, частина їх навіть вийшла окремою книжечкою. Однак вірші, надруковані нині в «Сучасності», в Україні не вийшли, там вони нібито циркулюють у копіях, як і в країнах дружнього табору, і, ймовірно, через одну з цих країн потрапили за кордон. Це, наскільки мені відомо, перший такий випадок, якщо йдеться про твори українською мовою.

Не всі опубліковані вірші видаються з совєтської точки зору «нецензурними» (звичайно, наскільки це взагалі можна оцінювати на відстані). Очевидно, відмова друкувати їх спричинена песимістичним аспектом цілоти, а надто тим,

що можна назвати запереченням системи. Симоненко присвячує гнилому качанові кукурудзи вірша, який ідеально вписується у рамки боротьби з марнотратністю й бюрократією, та ще й закінчує його строфою: *Прокляття вам, лукаві лиходії, В яких би ви не шлялися чинах! Ви убиваєте людські надії – Так само, як убили качана! Ба гірше – пише також такі твори, як «Гранітні обеліски»:*

*...Гранітні обеліски, мов медузи,
Повзли, повзли – і вибилися з сил.
На цвинтарі розстріляних ілюзій
Уже немає місця для могил.*

і далі:

*Уже народ – одна суцільна рана,
Уже від крові хижіє земля,
І кожного катюгу і тирана
Уже чекає зсукана петля!*

Що такі вірші не надаються до публікації, засвідчує, як недалеко зайшли десталінізація і лібералізм на Україні. Щоденники молодого поета кидають трохи світла на тло віршів:

(8.X.1962)

...у «Трояндах в траурі» я ... виступаю ... проти нової релігії, проти лицемірів, які не без успіху намагаються перетворити марксизм у релігію, в прокрустове ложе для науки, мистецтва і любові. Сумні приклади з кібернетики, з геометрією, ... вічні заклики до жертвування і безконечні обіцянки «раю на потім» – хіба це таке вже й далеке від трагедії (Джордано) Бруно і Галілея, псалмота іконописання, від монастирів і царства небесного?*

Якщо марксизм не вистойть перед шаленим наступом догматизму, він приречений стати релігією.

*Помилка у Вінцензовій публікації, в Симоненковому щоденнику – з генетикою. (Ред.)

(16.X.1962)

Немає нічого страшнішого за необмежену владу у руках обмеженої людини.

Голова колгоспу з Єременкового села кричав на зборах від безсилля та люті:

– Я вам зроблю новий 33-ий рік!

Звичайно, ніхто навіть не подумав взяти за комір цього негідника.

(21.X.1962)

До безтямии ненавиджу казенну, патентовану, відгодовану мудрість.

(21.VI.1963)

Ледве не задихнувся в пороховому диму ідеологічних баталій. Реалізм одержав чергову вікторію, не творами, правда, а адміністративними заходами.

Взагалі небезпека формалістичного безумства, здається, була позірною. Принаймні на Україні я не зустрів жодного уболівальника абстракціонізму чи якогось не-офутуризму. Реальною залишається, як і була, загроза формалістичного недоумства в літературі. Бо хіба не формалізм, коли сотні писарчуків за наперед заготовленими схемами обсмукують десяток другий так званих вічних ідей – люби працю, поважай тата й маму, не дивись косо на сусідів? Формалізм починається там, де кінчається думка.

... Навряд чи мені можна закинути формалізм, а не друкують нічого.

(22.VII.1963)

...Думаючи про смерть, не почуваю ніякого страху. Можливо, це тому, що вона ще далеко? Дивна річ: я не хочу смерті, але й особливої жадібності до життя не маю. Десять років – для мене більше, ніж достатньо. (Симоненко помер 13 грудня 1963 р.)

(3.IX.1963)

Друзі мої принишкли, про них не чути й слова. Друковані органи стали ще бездарнішими і зухвалішими: «Літературна Україна» каструє мою статтю, «Україна»

знувається над віршами. Кожний лакей робить, що йому заманеться. Як тут світитися вдячністю, як не молитися щовечора й щоранку за тих, що подарували нам таку вольготність. До цього можна ще додати, що в квітні були зняті мої вірші у «Зміні», зарізані у «Жовтні», потім надійшли гарбузи з «Дніпра» і «Вітчизни»⁹.

Симоненко також належить до письменників, що їх варто було б удоступнити в уривках польському читачеві, хоч для цього слід дочекатися анонсованої в останньому числі «Сучасности» появи у нью-йоркському видавництві «Пролог» цілої збірки вивезених контрабандою віршів поета. Сподіваймося також – усупереч песимістичному твердженню, висловленому у вступі, – що Симоненко дістанеться до західного читача слідами Терців, Іванових та інших російських советських письменників.

Зустріч у Нью-Йорку

Насамкінець кілька слів про зустріч за круглим столом, що відбулася недавно у Нью-Йорку з ініціативи українського клубу. Українські еміграційні письменники, які живуть в Америці, запросили на цю розмову групу українських письменників, критиків, художників та інших діячів культури з Советів, що якраз подорожували Штатами. Серед советських письменників була й znana ще до війни львівська авторка Ірина Вільде, а також літературний критик Степан Крижанівський, про якого ми вже згадували. Стислий репортаж із цієї зустрічі подає те-таки січневе число «Сучасности».

Крижанівський розпочав заявою, що «ви знаєте до деталей літературний процес на Україні, говорити вам не треба», а відтак говорив радше про питання загального характеру. Поряд з обов'язковими банальностями про те, що провідною ідеєю для письменників України є ідея комунізму, ідея братерства, рівності та свободи тощо, Крижанів-

ський (нар. 1911 р.), однак, говорив і про молодь, яку назвав «нашою зміною», зокрема про Ліну Костенко, І. Драча, В. Коротича та В. Симоненка. Визнав, що «молоді настроєні більш критично, як ми», але наголосив на тому, що вони підтримують ідею комунізму. Підкреслив також значний вплив Довженка на літературу і на всі галузі мистецтва. Нарешті, висловив своє задоволення зустріччю і ствердив, що ще півтора року тому вона була б неможлива «і з одного, і з другого боку» (варто згадати, що зустріч відбулася 30 листопада, тобто за шість тижнів після падіння Хрущова).

Своєю чергою, Ірина Вільде говорила про літературну ситуацію в Західній Україні, або ж Східній Галичині, згадуючи, зокрема, що Спілка письменників у 1941 р. (тобто під час першої окупації, перед советсько-німецькою війною) мала там 150 членів, а нині львівське відділення нараховує їх п'ятдесят (відразу по війні було лише семеро). Також Ірина Вільде підкреслила, що про літературні процеси на Україні «ви дуже багато знаєте», «деякі речі краще знаєте, як ми».

Характерним було, як закрив зустріч той-таки Крижанівський. Він проголосив, що вже сьогодні можна закласти перший камінь миру й порозуміння (між письменниками на Україні й на еміграції), говорив про спільну любов до українського народу і до України.

Несправедливо було би трактувати подібні твердження лише як загальники. Ще кілька років тому советська преса нападла на тих-таки еміграційних письменників як на буржуазних націоналістів, агентів Вол-Стріт тощо. Зрештою, вітаючи гостей, Євген Стахів виразно підкреслив, що еміграційні письменники стоять на позиціях незалежності України. І якщо тепер Крижанівський, який пережив сталінські часи і, мабуть, навчився, чого може коштувати надмірне «висування», подає їм братерську долоню – це, без сумніву, не тільки щиро, але й знаменно. Майбутнє покаже, чи є ми свідками повернення чергової кампанії, що має на меті роззброєння еміграції, чи провістку подальшої лібералізації на Україні.

⁹ Назви літературних часописів.

Коментарі

Примітки

Богуміла Бердиховська
Україна в житті Єжи Гедройця і на сторінках паризької «Культури» (с. 9–32)

Переклав Сергій Яковенко.

Цитовані у статті листи Єжи Гедройця до Богдана Осадчука та Юрія Лавріненка зберігаються в архіві Літературного інституту в Мезон Ляфіт.

Юзеф Чапський

В Берліні про Об'єднану Європу (с. 35–45)

Першопублікація: Józef Czapski. «W Berlinie o Zjednoczonej Europie». *Kultura*, 1951, №9.

Переклала Дзвінка Матіяш.

Статті Юзефа Чапського в «Культурі» передували не підписаний редакційний коментар такого змісту:

Паралельно з Фестивалем комуністичної молоді у Східному Берліні на території Західного Берліна нашвидкуруч зрихтували цілу низку контрманіфестацій, на які – через Конгрес захисту свободи культури – запросили й представників країн із-за Залізної Завіси. Серед запрошених були також редактори «Культури». На двох маніфестаційних зібраннях у «Титанія-Палаці», організованих «Kampfgruppe gegen die Unmenschlichkeit» і

Упорядники коментарів і видавництво «Критика» щиро дякують колегам Степанові Захаркіну та Веніамінові Еппелю за цінні консультації. При підготованні цих коментарів видавцями використано також матеріяли, які містяться в синтезі Леоніда Зашкільняка та Миколи Крикуна «Історія Польщі» (Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002).

присвячених питанням дружби з народами на Сході, а також свободи народів на Сході, – поряд із росіянами, румунами, угорцями, чехами та німцями, – виступило також двоє поляків.

На першому зібранні промову виголосив голова Спілки соціалістичної молоді Лешек Талько. Він говорив про необхідність будувати об'єднану Європу, а також про потребу розпочати конкретні перемовини між вільними поляками й вільними німцями. На другому зібранні промову виголосив Юзеф Чапський, і цей його виступ подаємо нижче.

Група «Культури» спостерігала в Берліні цілий спектр німецької політичної думки. В загальних рисах тут можна виокремити два головні напрямки. Перша постава наголошує на потребі створення загальноєвропейської федерації, свідомо намагаючись не використовувати націоналістичних аргументів для боротьби з більшовизмом. Друга ж, головною течією якої власне і є ревізіонізм та традиційні націоналістичні марення, до того ж не лише поєднані з проросійськими нотками, але й сповнені переконання, буцімто все, що діється за лінією Керзона, – це вже не європейська справа, а внутрішні справи народів СССР (як кажуть одні, скажімо, мер Берліна Ройтер у промові на першому зібранні в «Титанія-Палаці»), або ж країн Росії (так кажуть інші). Виступ Юзефа Чапського був полемікою з такими поглядами, а також спробою сформулювати позицію «Культури» в цьому питанні.

Паралельно з Фестивалем комуністичної молоді у Східному Берліні... – Всесвітні фестивалі молоді та студентів – пропагандистські заходи, здійснювані здебільшого у столицях комуністичних країн починаючи від 1947 р. Третій фестиваль відбувся в Берліні 5–19 серпня 1951 року.

Конгрес захисту свободи культури. – Конгрес свободи культури – організація західних інтелектуалів, що мала на меті чинити опір поширенню комуністичних впливів. Існувала в 1950–1975 рр. Серед засновників Конгресу були американський публіцист Мелвін Ласкі, британський філософ Бертран Расел, письменники Джуліан Гакслі та Артур Кестлер, французький соціолог Реймон Арон, німецький філософ Карл Ясперс, соціолог Карло Шмід, американський політолог Джеймс Барнем, французький письменник Клод Моріак, італійський письменник Іньяціо Силоне. Поляків у Конгресі свободи культури репрезентували Юзеф Чапський і Єжи Гедройць. Попри підтримку з боку поляків, українській еміграції до кінця існування Конгресу так і не вдалося впровадити своїх представників.

Kampfgruppe(n) gegen die Unmenschlichkeit (групи боротьби з нелюдністю. – нім.) виникли 1948 р. з ініціативи німецького соціал-демократа д-ра Райнера Гільдебрандта (1914–2004) – політика, одного з «батьків Бундесреспубліки», пізніше – засновника музею Берлінського муру. Групи займалися саботажною антикомуністичною діяльністю. В середині 50-х рр. відбуваються арешти західних посланців і східнонімецьких співпрацівників. Заарештованих засуджували до багаторічних ув'язнень, іноді навіть до смертної кари. Після удоступнення архівів східнонімецької служби безпеки Штазі з'ясувалося, що ці групи були просякнуті її агентами.

...голова Спілки соціалістичної молоді Лешек Талько. – Лешек Талько (1916–2003) – польський еміграційний діяч, у 90-х рр. XX ст. голова польського Історично-літературного товариства в Парижі. Очолював Спілку соціалістичної молоді – молодіжне крило Польської соціалістичної партії, що діяла на еміграції.

Лінія Керзона – умовна назва лінії, яку Верховна рада Антанти в грудні 1919 р. визнала за східний кордон Польщі. Названа на честь ініціатора цієї пропозиції британського міністра закордонних справ лорда Джорджа Н. Керзона (1859–1925). Уряд Польщі визнав цей кордон 1920 р. на конференції в Спа. Під час Другої світової війни, відповідно до рішень союзницьких конференцій у Тегерані (1943) і Ялті (1945), а також угоди між польським Тимчасовим урядом національної єдності та урядом СССР (1945), лінію Керзона взято за основу для проведення повоєнних східних кордонів Польщі.

До с. 36

Бубер-Нойман, Маргарете (1901–1989) – німецька публіцистка, одна із засновниць Конгресу свободи культури і голова його берлінського секретаріату.

Хто сьогодні в Будапешті чи Варшаві, не кажучи вже про Одесу, читає «La Table Ronde» чи «Les Temps Modernes», що їх певною мірою можна вважати відповідниками «Mercure de France»? – «Mercure de France» – один із найстаріших французьких літературно-мистецьких часописів (заснований 1672 р.); «La Table Ronde» – французький літературно-мистецький місячник, що виходив 1948–1969 рр.; «Les Temps Modernes» – французький щомісячний часопис прокомуністичної орієнтації. В 1945–1980 рр. його головним редактором був Жан-Поль Сартр.

До с. 37

Жироду, Жан (1882–1944) – французький письменник, дипломат і журналіст.

До с. 38

...цілі потяги висланих ІРО емігрантів... – ІРО (International Relief Organization), Міжнародна організація сприяння біженцям – докладніше див. примітку до с. 52.

До с. 41

Мішле, Жюль (1798–1874) – французький письменник та історик.

Сорель, Жорж (1847–1922) – французький філософ і соціолог, засновник синдикалізму.

До с. 43

Ферстер, Фридрих Вільгельм (1869–1966) – німецький педагог і соціолог.

Рапало, про яке з такою пошаною у своєму інтерв'ю кілька днів тому у Східному Берліні говорив пан Вальтер Ульбрихт... – Рапало (Rapallo) – курортне містечко в північно-західній Італії, в якому 1922 р. підписано договір про встановлення дипломатичних і економічних стосунків між більшовицькою Росією та Німеччиною. Домовленості поширено 5 листопада й на решту советських республік, перекреслюючи тим міжнародну ізоляцію нових комуністичних держав. Трактат було розширено 1926 р. так званими «берлінськими угодами», його дію подовжували в 1931 і 1933 рр.

Ульбрихт, Вальтер (1893–1973) – комуністичний діяч у Східній Німеччині, співзасновник Соціалістичної єдиної партії Німеччини (тобто компартії); 1950–1953 рр. її генеральний секретар, згодом до 1971 року – перший секретар.

До с. 45

Берлін завдячує Гітлерові те, що для мільйонів людей він іще зовсім недавно був символом ненависної ідеї Herrenvolk'у... – Herrenvolk (народ панів, панівна нація. – нім.) – офіційне означення німецького народу мовою пропаганди Третього Райху.

Юзеф Лободовський

Проти почвар минулого (с. 47–118)

Першопублікація: Józef Łobodowski. «Przeciw upiorom przeszłości». *Kultura*, 1952, №2–3.

Переклав Олег Маєвський.

440

До с. 47

«Вядомосці» – «Wiadomości», еміграційний політично-літературний тижневик, що його заснував журналіст і видавець, один із засновників «Скамандра» Мечислав Гридзевський (1894–1970). Виходив у Лондоні в 1946–1981 рр.

...Єнджей Гертих виступив із розлогими заувагами, до дискусії долучився Збишевський, прислали свої дописи також професор Студніцький і Ян Токарський.

Гертих, Єнджей (1903–1992) – польський політик і публіцист, один із чільних представників ендецького (націонал-демократичного) табору, перед Другою світовою війною належав до керівництва Національної партії (див. примітку до с. 180);

Збишевський, Вацлав Альберт (1903–1985) – польський публіцист, дипломат і радіожурналіст, перед Другою світовою війною співпрацював із часописами, що їх редагував Єжи Гедройць («Bunt Młodych» і «Polityka»), після війни – з паризькою «Культурою»;

Студніцький, Владислав Гінзберт (1867–1953) – польський діяч руху за незалежність, політик і публіцист;

Токарський, Ян – польський публіцист, що спеціалізувався в церковних питаннях.

«Українське слово» – суспільно-політичний тижневик націоналістичного напрямку, виходив у Парижі з 1933 р. (з перервою в 1941–1948 рр.). Неофіційний орган Проводу ОУН (мельниківців).

До с. 49

Унамуно-і-Хуго, Мігуель де (1864–1936) – іспанський письменник і філософ, професор Саламанського університету.

Скшипек, Станіслав – польський публіцист ендецької орієнтації, автор дописів про польсько-українські стосунки.

До с. 50

«Трибуна народів» – «La Tribune des Peuples», щоденна політична газета, яка виходила з березня до червня і з вересня до листопада 1849 р. в Парижі. Заснував і редагував її Адам Міцкевич. Редакція складалася з грона лівих діячів і публіцистів. Гаслом газети були слова з резолюції, що її ухвалили 23 травня 1848 р. французькі Національні збори: «Братерська угода з Німеччиною. Визволення Італії. Відновлення вільної та незалежної Польщі».

441

До с. 51

*А хіба Міцкевіч у період ідеологічних хитань, які почалися з то-
вянщини, не виступав із дивакуватими ідеями, котрі попсували
стільки крові Красінському, а Словацького назавжди відкинули
від товянців?* – Товянці – прихильники польського містика та
релігійного реформатора Анджея Товянського (1799–1878), який
уважав, що у християнізації політичних відносин месіянistiчну
роль відіграє слов'янство, насамперед Польща, і щоби виконати
цю місію, вона мусить позбутися ненависти до Росії та відмови-
тися від революційної боротьби. Товянський справив значний
вплив на Адама Міцкевіча та Юліуша Словацького.

*А що ж тоді казати про Чайковського? Він потурчився, отже,
перестав бути поляком.* – Антоній Чайковський (1816–1886) –
польський письменник, політичний діяч, учасник Листопадового
повстання; після його поразки опинився в Галичині, потім у
Франції, Римі, а з 1841 р. в Стамбулі. Під загрозою депортації з
Туреччини (на вимогу російського посольства) перейшов на іслам
під іменем Мегмед Садик.

До с. 52

*...Павло Котович слушно вказав у своєму листі до «Відомосців»:
той факт, що сто тисяч українців із Советської України,
опинившись у Німеччині в статусі ді-пі, зорганізувалися в
український незалежницький табір, є промовистішим від
десятків псевдоісторичних спекуляцій.*

Котович, Павло (1900–1960) – український журналіст.

ді-пі (d. p., скорочення від англ. «displaced persons» – «переміщені
особи») – термін, яким альянти позначали різні категорії осіб,
що під час чи після Другої світової війни опинилися поза своїми
батьківщинами на території Німеччини, Австрії та Італії. Для
них в американській, британській і німецькій зонах окупації було
створено спеціальні табори, де певний час утримувалися, очіку-
ючи або дозволу на подальшу еміграцію (переважно за межі Єв-
ропи), або повернення додому, або нового переміщення в інший
такий самий табір, передусім оstarбайтери, силоміць вивезені
німецькою владою на працю, але також і звільнені військово-
полонені та в'язні концтаборів, біженці, фольскдойчі, особи без
громадянства або з нансенівськими паспортами, втікачі від
совєтських військ та із совєтської окупаційної зони або країн, кон-
трольованих Москвою, а ще рештки «першої», післяреволюційної

хвилі еміграції, – попервах загалом бл. 6 млн., згодом бл. 1,2 млн.
Термін «ді-пі» застосовували лише до громадян, чий країни зазнали
німецької окупації, а після репатріації більшості з них у 1945–
1946 рр. – винятково до вихідців зі Східної Європи, які відмовля-
лися повертатися на свої опановані комуністичними режимами
батьківщини, – але не до німецьких біженців, західноєвропей-
ських емігрантів чи східноєвропейських вигнанців. Українці ста-
новили вагомую частку цієї людності – деє понад 17% (щоправда
майже третина з них жила поза таборами). Опікувалася пере-
міщеними особами спершу оонівська Адміністрація допомоги та
відновлення (UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation
Administration), яка спільно з окупаційною військовою владою
дбала насамперед про повернення ді-пі до країн їх походження.
Після припинення діяльності UNRRA всю опіку, зокрема й орга-
нізацію подальшого переселення, перебрала на себе Міжнародна
організація сприяння біженцям – IRO (International Refugee Or-
ganization), яка протягом свого існування у 1947–1952 рр. пере-
правила за океан понад 600 тисяч осіб, головнo до США, бо ті
відкрили кордони для східноєвропейських емігрантів поза вста-
новленою квотою. Перед переселенням кожного біженця переві-
ряли передусім на колабораціонізм, і лише потому надавали ман-
дат ді-пі UNRRA/IRO. Це потребувало неабиякого часу, тому, з
огляду на тривалість перебування, в таборах усталювався від-
повідний біженський побут, зокрема місцеве самоврядування (в
українських таборах – уже від 1945 р., згодом на цьому підмурівку
постали емігрантські допомогіві установи, як-от Українсько-
американський допомогівий комітет та ін.), а що серед ді-пі було
чимало інтелігенції, фахівців, гуманітарників, літераторів і мит-
ців, то там витворилися і специфічні форми громадсько-полі-
тичного, культурно-освітнього та мистецького життя, відкри-
валися різноманітні навчальні заклади (загалом бл. 200 народних,
середніх і професійних шкіл та гімназій), видавництва (понад
800), виходили часописи (понад 230 періодичних видань),
виникали наукові інституції, літературні і театральні гуртки
тощо. Зрештою до 1952 р. основна маса переміщених осіб пере-
селилася за океан, але «культура ді-пі» перетворилася на невилу-
чний чинник цілої української культури й культури в екзилі
зокрема, а інтонації та сюжети цієї культури глибоко просякли
творчість багатьох українських митців і письменників на
еміграції.

До с. 53

...мельниківці, <...> з яких Студницький колись раніше в полеміці в часописі «Львув і Вільно» витворив мельгуновців, одним розчерком пера зробивши одного з шефів «Союза борьбы за свободу России» українським націоналістом... – «Львув і Вільно» («Lwów i Wilno») – польський еміграційний тижневик, присвячений політичним і культурним питанням, виходив у Лондоні в 1946–1950 рр. за редакції Станіслава Цата-Мацкевича (див. примітку до с. 220); Союз боротьби за свободу Росії (СБСР – Союз борьбы за свободу России), або Демократичний союз – заснований 1947 р. Сергеем Мельгуновим (1879–1956; на еміграції з 1922 р., від 1926 р. в Парижі), російським істориком, публіцистом, політичним діячем есерівського спрямування, редактором часопису «Возрождение» (1950–1954) й органу СБСР «Російський демократ» (1948–1956), автором знаменитого дослідження «Червоний терор у Росії 1918–1923» (1924). СБСР проіснував до 1961 р., від 1951 р. – у складі Ради визволення народів Росії.

До с. 57

Цейнова, Флоріан Станіслав (1817–1881) – кашубський лікар і письменник, польський національний діяч.

До с. 60

Сюта, Тадеуш (1913–1978) – історик античності, співпрацівник Літературного інституту в Римі.

До с. 61

Гловайський, Дмитрій (1832–1920) – російський історик офіційно-націоналістичного спрямування, автор популярних шкільних підручників та академічних курсів.

Мультиани – інша назва Східної Волощини.

До с. 62

...Гертих удається до типового прийому з-під знаку «єдиної і неделимої», порівнюючи Україну з Провансом, а Шевченка з Містралем.

Містраль, Фредерик (1830–1914) – прованський поет, нобелівський лавреат 1904 р., автор словника сучасної провансальської мови, один із засновників і ватажок руху «фелібриж» – літературної школи, яка прагнула відродити південнофранцузьку мову «ок» (langue d'oc).

До с. 63–64

...визнавати в Ризі Раковського та Іоффе представниками України ми не мали права. – Христіан Раковський (1873–1941) – більшовицький діяч в Україні, 1919 р. був головою Ради народних комісарів і народним комісаром закордонних справ Советської України, представляв її на польсько-більшовицьких мирних переговорах у Ризі. Адольф Іоффе (1883–1927) очолював на них спільну російсько-українську делегацію.

До с. 65

...«прихильники насильства» обмежувалися «жменькою осіб на чолі зі Станіславом Грабським і Клавдіушем Грабиком, яка існувала на периферії національного табору».

Грабський, Станіслав (1871–1949) – польський політик і економіст.

Грабик, Клавдіуш (1902–1989) – польський публіцист, діяч національного і санаційного рухів. Під час окупації в підпіллі, після Другої світової війни на еміграції.

...вибух «волинської ревіндикації». – Волинська ревіндикація (тобто «відвоювання») – акція примусового «навернення» православних на католицтво, що її 1938 р. zorganizувала тодішня польська влада. Впродовж ревіндикації було знищено понад 100 православних церков.

Юзевський, Генрик Ян (1892–1981) – політик, публіцист і маляр. Близький приятель Симона Петлюри. В 1919–1920 рр. комендант Польської військової організації в Києві. В 1920 р. віце-міністр внутрішніх справ в уряді Української Народної Республіки. В 1929–1930 і 1930–1938 рр. волинський воєвода. Під час німецької окупації перебував у підпіллі. 1953 р. його заарештувала комуністична влада й наступного року присудила йому довічне ув'язнення. 1956 р. звільнений умовно через стан здоров'я.

«Глос любельські» – «Głos Lubelski», газета, пов'язана з ендецьким табором.

Янушайтіс (Янушайтіс-Жегота), Маріан (1889–1973) – польський генерал. 1919 р. брав участь у невдалій спробі державного перевороту, вчиненого групою офіцерів, близьких до ендеції.

...ксьондз Токажевський, який на підставі того факту, що певний час був капеланом у Бельведері, вважав себе за щонай-

щирішого представника ідеології Пілсудського. – Ксьондз Токажевський – о. Маріан Токажевський – священник, літератор, церковний історик і публіцист, релігійний та політичний діяч ендецької орієнтації, автор спогадів «Передня сторожа». Був президентським капеланом за Юзефа Пілсудського та Станіслава Войцеховського. Страчений у листопаді 1940 р. під час советської окупації. Бельведер – варшавський палац, за часів II Речі Посполитої – резиденція маршала Юзефа Пілсудського.

КОП – Корпус захисту прикордоння (KOP, Korpus Ochrony Pogranicza) – польська військова формація, створена 1924 р. для захисту східного кордону від проникання советської агентури.

До с. 66

Спілка сільської молоді – Спілка сільської молоді Польської Речі Посполитої, польська молодіжна організація, яку 1928 р. заснували діячі, що відмовлялися визнати підпорядкування Центральної спілки сільської молоді проурядовому таборі. З 1931 р. була ідейно пов'язана з Національною партією (див. примітку до с. 180). Проводила виховну та культурно-освітню діяльність.

Санация (від лат. sanatio – оздоровлення) – політичний режим, що його встановив маршал Пілсудський після травневого перевороту 1926 р.; протривав до капітуляції Польщі у вересні 1939 р.

«Польска збройна» – «Polska Zbrojna», щоденна газета, присвячена військовим справам; виходила в 1921–1939 рр.

«Меркуріус ординарійни» – «Merkuriusz Polski Ordynaryjny», часопис, що його видавав у міжвоєнний час Люблінський Католицький Університет (KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski).

До с. 67

Бончковський, Владзімеж – див. Довідку про авторів, с. 511.

...достойників паризької «Регіни». – В готелі з такою назвою перед капітуляцією Франції засідав польський уряд на чолі з Владиславом Сікорським; до Пілсудського та «санацийного» режиму його діячі були налаштовані вельми критично.

Одні, як Голушко й Василевський, відходили назавжди, інші, як-от Лось чи Дунін-Борковський, щораз рідше брали перо до рук; ще інші, як Прушинський, зрадили... – Тадеуш Голушко (1889–1931) – польський соціалістичний діяч, близький співпрацівник

Юзефа Пілсудського, один із головних прихильників польсько-української співпраці в II Речі Посполитій. Загинув від замаху, вчиненого бойовиками ОУН. Митрополит Андрей Шептицький засудив це політичне вбивство; Леон Василевський (1870–1936) – польський політик, дипломат, публіцист та історик, прихильник польсько-українського порозуміння; Станіслав Лось (1890–1974) – польський історик, професор Ягелонського університету, публіцист і дипломат, прихильник нормалізації польсько-українських стосунків; Пьотр Дунін-Борковський (1890–1949) – політичний діяч і публіцист, на зламі 1926–1927 рр. львівський воєвода, прихильник польсько-українських перемовин; Прушинський – імовірно, Ксаверій Прушинський (1907–1950) – прозаїк і публіцист, у 1945–1950 рр. став на дипломатичну службу Польської Народної Республіки.

Домбський, Александер (1890–1931) – політик, діяч національної демократії, в 1925–1926 рр. – волинський воєвода.

До с. 70

Версальська конференція – див. Прим. до “Верс. трактат Grenzschutz – німецькі прикордонні війська.

Керенський, Александр (1881–1970) – російський політик, один із провідників партії есерів. 1917 р. міністр-голова Тимчасового уряду й верховний головнокомандувач, після Жовтневої революції емігрант.

До с. 72

«Бюлетин польско-українські» – «Biuletyn Polsko-Ukraiński», часопис, цілком присвячений українській проблематиці й питанням польсько-українських стосунків. Виходив з 1932 до січня 1939 р., зібрав довкола себе найзначніше середовище, що в II Речі Посполитій прагнуло нормалізації польсько-українських взаємин. Головним редактором був Владзімеж Бончковський. На сторінках часопису виступали серед інших Леон Василевський (1870–1936), Ян М. Лось (1860–1928), Станіслав Папроцький (1895–1976), Адольф Марія Бохенський (1909–1944), Пьотр Дунін-Борковський (1890–1949); з українців із ним співпрацювали Іван Кедрин-Рудницький (1896–1995), Володимир Дорошенко (1879–1963), Богдан Лепкий (1872–1941), Павло Шандрук (1889–1979).

«Мисль польска» – «Myśl Polska», польський еміграційний політично-культурний часопис, виходив у Лондоні з 1941 р. Орган Національної партії, опозиційний до уряду РП в екзилі.

«Проблеми Європи Всходней» – «Problemy Europy Wschodniej», часопис, що виходив від січня 1939 р. до вибуху Другої світової війни. Виник на базі видання «Бюлетин польско-українські», що його заборонила тодішня влада.

До с. 74

...союз Фридриха з Єкатеріною, Бісмарка з Александром, Рибентропа з Молотовим. Було Рапало. – Союз Фридриха з Єкатеріною – Лободовський має на увазі перший поділ Речі Посполитої, що його 1772 р. здійснили з ініціативи пруського короля Фридриха II Великого (правив у 1740–1786) Прусія, Австрійська та Російська імперії, де від 1762 р. правила Єкатеріна II (1729–1796). Тоді Росія дістала польську Лівонію та деякі білоруські землі, Австрія – Галичину, а Прусія – декілька великопольських воєводств. Відтак 1792 р. і 1795 р. відбулися ще два поділи. Внаслідок другого з них Прусія дістала Гданськ, Торунь і Познань, а Росія – Східну Білорусь і цілу Правобережну Україну. Третій поділ остаточно припинив існування польської держави: Австрія дістала Люблін, Прусія – Варшаву, а Росія – Західну Волинь, Західну Білорусь, Литву та Курляндію.

Союз Бісмарка з Александром – очевидно, йдеться про т.зв. «Союз трьох імператорів» між Німеччиною, Росією й Австро-Угорщиною, підготований канцлером Німеччини Отто фон Бісмарком (1815–1898) і стверджений двосторонніми угодами 1873 року, що їх уклали імператор Александр II, кайзер Вільгельм I і цісар Франц Йосиф I. Фактично розірваний за Боснійської кризи 1875–1878 років, він був поновлений з ініціативи Німеччини влітку 1881 року, через три місяці по тому, як російський трон посів імператор Александр III. 1884 року цей союз було подовжено на три роки й остаточно скасовано внаслідок нового загострення російсько-австрійських стосунків через балканське питання; 1887 року його заступив німецько-російський «Договір перестрахування».

Союз Рибентропа з Молотовим – договір про ненапад між СССР і гітлерівською Німеччиною, що його підготували й уклали німецький і советський міністри закордонних справ, відповідно Йоахім фон Рибентроп і Вячеслав Молотов, 1939 р., напередодні німецького вторгнення у Польщу і початку Другої світової війни. Секретні протоколи до цього договору містили умови спільної

окупації Польщі й фактично означали четвертий поділ Речі Посполитої.

Рапало – див. примітку до с. 43.

До с. 76

Онуфрій Заглоба – хитрий і боягузливий, на кшталт Фальстафа, але часом і патріотичний шляхтич, один із головних героїв трилогії Генрика Сенкевича.

Врецьона, Євген (1907–1975) – український військовий діяч, один із провідників Української військової організації (УВО), а з 1929 р. – ОУН. У 1934–1936 рр. в'язень Берези Картузької. В 1938–1939 рр. член штабу Карпатської Січі. В 1942 р. виступив одним з провідних творців УПА. В 1943 р. член УГВР. Після війни, на еміграції – президент Закордонного представництва УГВР.

До с. 80

Косаренко-Косаревиц, Василь (1891–?) – український публіцист. У 1918–1919 рр. на дипломатичній службі УНР, потім на еміграції.

До с. 81

«Ось вам Папкін – Північний Лев, славний ротмістр і кавалер» – цитата з комедії Александра Фредра (1793–1876) «Помста» (1834).

До с. 82

Рокосовський, Константін (Константи) (1896–1968) – маршал СССР і Польщі, в 1949–1956 рр. міністр національної оборони ПНР, відповідальний за советизацію польських збройних сил.

До с. 83

...Джордж Кенан, написавши нещодавно в російському еміграційному часописі «Новий журнал»... – Джордж Фрост Кенан мол. (нар. 1904) – американський дипломат, історик і советолог; «Новий журнал» («Новый журнал») – найстаріший із сучасних літературно-художніх часописів російської еміграції, виходить щотримісяччя у Нью-Йорку від 1942 р. Заснований письменниками Марком Алдановим і Марком Цейтліним з ініціативи Івана Буніна.

До с. 85

...так, якби панові доктору Складковському заманулося лікувати хворого на сухоти вирізанням апендикса. – Феліціан Славой-Складковський (1885–1962) – історик, генерал, за фахом –

лікар. З 1905 р. в Польській соціалістичній партії, під час Першої світової війни в Польських легіонах. У 1926–1929, 1930–1931 і 1936–1939 рр. міністр внутрішніх справ. У 1936–1939 рр. прем'єр-міністр. Співтворець політики санації. Після 1945 р. на еміграції.

До с. 86

«Волинь» – «Wołyń», культурно-політичний і суспільний часопис, виходив у Луцьку в 1930-х рр. 1938 р. Юзеф Лободовський був його неформальним редактором.

Славек, Валерій (1879–1939) – польський політик, співпрацівник Юзефа Пілсудського. Воїн Польських легіонів і Польської військової організації. В 1928–1938 рр. депутат Сейму. В 1930–1931 і 1935 рр. прем'єр.

«Рідна хата» – українське освітнє товариство, що діяло на Холмщині та Підляшші (з невеликими перервами) з 1920 до 1940 р., тобто до часу постання Українських освітніх товариств.

...*хіба не Юзевський пропхав на посла до Сейму Скрипника, котрий був ад'ютантом «цього Петлюри»?* – Степан Скрипник (духовне ім'я Мстислав, 1898–1993) – православний ієрарх, родич Симона Петлюри, в 1917–1921 рр. був учасником українських визвольних змагань (1920 р. інтернований у Каліші), а в 1930–1939 рр. – послом до Сейму. 1942 р. прийняв духовні свячення, того ж року став єпископом Української Автокефальної Православної Церкви. Після Другої світової війни – на еміграції. З 1965 р. митрополит УАПЦ. 1990 р. обраний першим патріархом Київським і Всієї України УАПЦ.

До с. 90

Пацифікація (від лат. pacificatio – вгамування, замирення) – репресивні заходи (із застосуванням принципу колективної відповідальності) проти української цивільної людності, до яких вдалася польська влада, помщаючись за терористичну діяльність ОУН навесні та вліті 1930 р.

Перемоги Баторія і Вази ... відкинуть Москву на схід.

Стефан Баторій (1533–1586) – князь семигородський, 1576 р. обраний польським королем на вимогу шляхти й усупереч сейму, прихильному до австрійського претендента. Ввійшов в історію як рішучий адміністратор (приміром, 1578 р. впровадив виборні шляхетські трибунали замість королівського суду, створив реєст-

рове козацьке військо тощо) й вельми талановитий полководець, а надто у війнах із татарами та з Росією, перемога над якою дозволила йому успішно закінчити Лівонську війну 1558–1583 рр., хай і не найвигідніших умовах.

Ваза – найімовірніше, йдеться про першого польського короля зі шведської династії Ваза Зігмунда III (1566–1632; правив з 1587; король Швеції у 1592–1599), який сприяв Берестейській унії 1596 р., воював зі Швецією в Лівонії та Прусії (1600–1629), з Росією (1609–1612 і 1617–1618), з Туреччиною (1619–1621); 1610 р. домігся обрання свого сина, майбутнього короля Владислава IV на московський престол. Можливо, йдеться і про самого Владислава IV (1545–1648; правив з 1632), який також успішно воював із Росією (у 1612, 1617–1618 і 1632–1634), тимчасово захоплював Москву й уклав вигідний Поляновський мир (1634).

До с. 92

Кордуба, Мирон (1876–1948) – український історик, бібліограф, публіцист, письменник. У 1925–1939 рр. викладав у Варшавському університеті. Від 1944 р. професор і завідувач катедри у Львівському університеті.

До с. 94

Малачевський, Євгеніуш Корвін (1897–1922) – польський прозаїк, поет і публіцист. У сповнених патріотичного захвату творах утверджував, незрідка за допомогою месіаністичного обґрунтування, потребу солдатської жертвності. Християнсько-демократична і національно-патріотична преса визнавали його чільним прозаїком перших років незалежності.

Косак-Щуцька, Зоф'я (1890–1968) – польська письменниця і публіцистка. У споминах з охопленої війною та революцією Волині 1917–1919 рр. «Пожежа» вельми неприхильно описала українських селян.

Бобжинський, Міхал (1849–1935) – польський історик і політик консервативного напрямку.

Конопчинський, Владислав (1880–1952) – польський історик, видавець першоджерел і публіцист, автор двотомового твору «Історія нової Польщі».

«Ілюстровани кур'єр цодзенни» – «Ilustrowany Kurier Codzienny», одна з найпопулярніших щоденних газет у II Речі Посполитій.

«Слово львовске» – «Słowo Lwowskie», пов'язана з націонал-демократичним табором газета, відома своєю антиукраїнською риторикою.

«Ікац» – «Ікас», тобто «*Ilustrowany Kurier Codzienny*».

До с. 98

Казімеж III Великий (1310–1370) – король Польщі з 1333 р., приєднав до Польської Корони Галицьке королівство.

До с. 99

Листопадове та Січневе повстання – польські національні повстання проти російського панування: Листопадове тривало з 29 листопада 1830 р. до жовтня 1831-го, Січневе – з 22 січня 1863 р. до весни 1864-го.

...типовий советський трагіфарс з автономною територією навколо Мархлевська... – В червні 1925 р. на Волині було створено польський національний район ім. Юліана Мархлевського, по-народному «Мархлевщина» – автономну територіальну одиницю з центром у містечку Довбиші (1926 р. перейменованому на Мархлевськ). Населення району становило 41 тис. мешканців. Починаючи від 1932 р. він став об'єктом пропагандистських атак, і в жовтні 1935 р. його скасовано, а більшість поляків, що там мешкали, депортовано до Казахстану.

До с. 102

...гострі суперечки між кавказцями і українцями у варшавському клубі «Прометей». – Варшавський клуб «Прометей» – один із двох основних, поряд із паризьким однойменним клубом, осередків міжнародного «прометейського руху», спрямованого на підтримку визвольних прагнень поневолених Советським Союзом народів, що постав (зокрема й з ініціативи екзильного уряду УНР) у 1920–1930-х рр. серед емігрантів з України, Грузії, Азербайджану, Північного Кавказу, Дону, Кубані, Криму, підсоветських країн Центральної Азії, Приволзько-Уральського регіону, Карелії та Інгрії. Від самого початку (1927 р.) до 1939 р. варшавський клуб очолював український мовознавець і політичний діяч професор Роман Смаль-Стоцький (1893–1969); очільниками грузинської секції були Г. Казбек, Г. Накашидзе, Г. Чхенкелі, азербайджанської – Б. Білаті (секретар клубу) та К. Сонат, північнокавказької – С. Шаміль.

До с. 103

Було б несправедливо виставляти рахунок сьогоднішній Німеччині за Генриха Лева, Альбрехта Ведмеда, тевтонських магістрів... – Альбрехт I Ведмідь (бл. 1100–1170), перший маркграф Бранденбурга, та саксонський і баварський герцог Генрих Лев (1129–1195) були провідниками т.зв. «хрестового походу проти слов'ян», внаслідок якого місцеве слов'янське та почасти литовське населення Східної Прибалтики було майже знищене або витіснене з Балтійського узбережжя за Неман, а його землі загарбав Тевтонський орден (*Ordo domus Sanctae Mariae Teutonicorum, Deutscher Orden*), або Орден хрестоносців, заснований 1190 р. у Палестині. 1226 р. уклавши угоду з князем Конрадом Мазовецьким, Орден, очолюваний великим магістром Германом фон Зальцем, дістав у володіння Хелмінську землю і переніс свою діяльність у Східну Європу. Невдовзі він об'єднався із залишками розгромленого Ордену меченосців, відтак уфундувавши Лівонський орден (1237), який протягом наступного півтора століття послідовно захопив землі прусів, Східне Помор'я з Гданськом, Естляндію, Жемайтю, Готланд, Нову марку й утворив ворожу Польщі та Литві потужну військово-феодалну державу зі столицею спочатку в Марієнбурзі, а потім у Кенігсберзі. Поразка в Грюнвальдській битві 1410 р. зупинила експансію Ордену, а за Торунським миром 1466 р. Орден визнав себе васалом Польщі й повернув їй Східне Помор'я. 1525 р. великий магістр Альбрехт Бранденбурзький секуляризував володіння Ордену у Прибалтиці, й вони перетворилися на світську державу Прусію, яка 1618 р. припинила існування, ввійшовши до складу Прусько-Бранденбурзького курфюршества.

До с. 108

Васютинський, Войцех (1910–1994) – польський журналіст, письменник, член правонаціоналістичних партій та організацій: Табору Великої Польщі, Всепольської молоді, Національно-радикального руху «Фаланга», Національної партії. З 1939 р. на еміграції. В 1958–1973 рр. був заступником керівника польської секції Радіо Вільна Європа, в 1974–1975 рр. – редактором еміграційного часопису «Нови дзеннік» («*Nowy Dziennik*»).

До с. 109

Присутність українців у Пав'яку, українська допоміжна служба на збройній охороні заводів в Сталевій Волі, інші випадки колаборації з німцями на території губернаторства... – Пав'як – ву-

лиця у Варшаві, де під час німецької окупації містилася знана в'язниця гестапо. Генеральне губернаторство (пол. Generalne Gubernatorstwo, нім. Generalgouvernement) – адміністративно-політична територія, яку в жовтні 1939 р. німецька окупаційна влада утворила з частини польських земель, що не ввійшли до складу Третього Райху (воєводства Келецьке, Краківське, Люблінське, частина Лодзького і Варшавського). В серпні 1941 р. до неї додано території Львівського, Станіславівського, Тернопільського та Волинського воєводств. Генеральним губернатором був Ганс Франк.

До с. 110

«*Марш, марш Домбровський*» – перший рядок приспіву польського національного (з 1831 р.; з 1926 р. – державного) гімну «Jeszcze Polska nie zginęła...», що його 1797 р. написав на мотив народної «Мазурки Домбровського» публіцист Юзеф Вибицький попервах як марш новостворених польських легіонів. Згадуваний у приспіві генерал Ян Генрик Домбровський (1755–1818) – як і Вибицький, близький соратник Косцюшка, один із ватажків визвольних повстань 1794 і 1806 рр., активний учасник воєн революційної Франції та наполеонівських походів, власне, і створював ці легіони, щоби вони спільно з французькою армією воювали в Італії проти військ коаліції європейських держав.

Сікорський, Владислав Євгеніуш (1881–1943) – польський державний діяч, генерал. 7 листопада 1939 р. його призначено Верховним головнокомандувачем. Загинув у авіакатастрофі над Гібралтаром.

Майський, Іван (справжнє ім'я Ян Ляховецький, 1884–1975) – у 1932–1943 рр. советський посол у Великій Британії, який 30 липня 1941 р. підписав із польським урядом угоду (т.зв. «угоду Сікорського–Майського») про поновлення дипломатичних стосунків.

«Донечко-доню, чого ж ти ще хочеш?» – слова з польської народної пісні.

Лібурн – знамените місто виноробів на південному заході Франції, адміністративний центр департаменту Жиронда.

АК – Армія Крайова – підпільна військова організація, частина Збройних сил Речі Посполитої Польщі), що діяла під час Другої світової війни на території польської держави у кордонах 1939 р., підпорядковуючись Верховному головнокомандувачеві й урядові

Речі Посполитої Польщі у вигнанні. Попередницею АК була створена у вересні 1939 р. Служба перемозі Польщі, на початку грудня того ж року перетворена на Союз збройної боротьби, перейменований 14 лютого 1942 р. на Армію Крайову. 1944 р. АК налічувала понад 300 тисяч бійців.

До с. 116

...кладовище в Монте-Касино. Там поруч із поляками під тим самим хрестом сплять вічним сном українці. – Узгір'я Монте-Касино в Центральних Апенінах було ключовою позицією німецьких систем укріплень в Італії (т.зв. «лінії Густава»), що перекривала альянтам найкоротший шлях на Рим. Узгір'я здобув під час наступу 17–19 травня 1944 р. польський Другий корпус під командуванням генерала Владислава Андерса, в якому українці становили чималий відсоток солдатів. У цій битві загинуло понад 900 його вояків.

Влодзімеж Бончковський

Українська справа (с. 119–148)

Першопублікація: Włodzimierz Bączkowski. «Sprawa ukraińska». *Kultura*, 1952, №7–8.

Переклала Христина Чушак.

До с. 121

Голушко, Тадеуш – див. примітку до с. 67.

До с. 122

«Бюлетин польсько-українські», «Проблеми Європи Вхідної», «Мисль польська» – див. примітки до с. 72;

До с. 123

Бохенський, Адольф Марія (1909–1944) – польський публіцист і політичний діяч, у 1927–1939 рр. дописував до кількох консервативних часописів, зокрема до тих, що їх видавав Єжи Гедройць – «Бунт молодих» і «Політика».

Лось, Станіслав див. примітку до с. 67.

Ковалевський, Микола (1892–1957) – український громадський і політичний діяч, член Української партії соціал-революціонерів, член Центральної Ради, з 1920 р. на еміграції в Польщі, Румунії та Австрії. Співпрацював із виданнями «Бюлетин польсько-українські» та «Справи народовосьцове».

Зайцев, Павло (1886–1965) – український літературознавець (спеціалізувався на шевченкознавстві) і громадсько-політичний

діяч. Член Української Центральної Ради. З 1921 р. на еміграції у Варшаві. Працівник Українського наукового інституту у Варшаві та професор Варшавського університету. Редактор повного зібрання творів Т. Шевченка, що їх видавав Інститут у 1934–1939 рр. З 1941 р. в Німеччині.

Кухажевський, Ян (1876–1952) – польський політичний діяч, історик і правник, автор монументальної праці «Від білого до червоного царату».

До с. 124

Фрич, Кароль Стефан (1910–1942) – польський літератор, публіцист-історіософ, належав до т.зв. «молодого ендеїзму», тісно пов'язаної з часописом «Мисль народова» й перейнятої насамперед ствердженням чільної ролі Польщі у слов'янському світі.

Васютинський, Войцех – див. примітку до с. 108.

«Просто з мосту» – «Prostu z mostu», літературно-мистецький і політичний тижневик, виходив у 1935–1939 рр. за редакцією Станіслава Пясецького, був пов'язаний із націонал-демократичним крилом.

«Кузьніца» – «Kuźnica», часопис, який виходив у 1935–1939 рр. (до 1937 р. щомісяця, далі що два тижні) в Катовицях за редакції історика літератури, краєзнавця та публіциста правонаціоналістичного спрямування Павла Мусьола (1905–1943). Попервах радше регіональне, з 1937 р. видання репрезентувало ідеологію скрайньої правниці – Націонал-радикального руху «Фаланга».

«ЗЕТ» – «ZET», громадсько-політичний і літературно-мистецький двотижневик, виходив у Варшаві протягом 1935–1939 рр. (від 1937 р. нерегулярно як двомісячник) за редакції письменника, філософа, есеїста і політичного діяча поміркованого правокатолицького спрямування Єжи Брауна (1901–1975; від 1965 р. на еміграції). За головного опонента цьому часопису, програму якого було сперто на месіаністичних ідеях Вроньського, традиції польської романтичної поезії, естетики Норвіда і Виспянського та «філософії життя» Бжозовського, правила ліберальна й антиклерикальна газета «Вядомосці літерацкі» (див. примітку до с. 000). *Косковський, Болеслав* (1870–1938) – економіст, публіцист, пов'язаний з ендецьким табором, сенатор від списку Народно-національного союзу, головний редактор «Газети польської».

«Тигоднік ілюстровани» – «Tygodnik Ilustrowany», літературно-мистецький і громадсько-політичний часопис, що в 1859–1939 рр. виходив у Варшаві.

Кавалковський, Александер (1899–1965) – польський публіцист, дипломат і державний діяч, під час німецької окупації Польщі один з організаторів і керівників польського руху Опору у Франції, по війні співпрацівник паризької «Культури».

Зовсім глухим до наших ідей завжди був Єнджей Гертих, загадкою залишився Владислав Студницький. – Див. примітки до с. 47.

До с. 125

Сухенек-Сухецький, Генрик – польський державний та громадський діяч, у передвоєнний час очолював відділ національностей політичного департаменту міністерства внутрішніх справ. 1928 р. очолив щойно створений Союз польських сибіряків, що об'єднував колишніх засланих і політкаторжан.

Рачинський, Едвард (1891–1993) – польський дипломат. У 1932–1934 рр. делегат від Польщі при Лізі націй, у 1934–1945 рр. посол РП в Лондоні. Окрім того, з 1941 до 1943 рр. виконував функції міністра закордонних справ.

Шетцель, Тадеуш (1891–1971) – польський військовий, дипломат і політик. В 1930–1938 рр. депутат до Сейму, а 1935–1938 рр. віце-маршалок Сейму. З 1946 р. жив у Великій Британії. 1947 р. був співзасновником Інституту ім. Юзефа Пілсудського в Лондоні. Перед Другою світовою війною один із творців «прометеївського руху» (див. примітку до с. 102).

Юзевський, Генрик – див. примітку до с. 65.

Жимовський, Вінценти (1883–1950) – польський політик, журналіст і письменник. Спочатку був пов'язаний із табором пілсудчиків, а 1926 р. перейшов до опозиції.

До с. 126

Перацький, Броніслав (1895–1934) – польський політичний діяч. Під час Першої світової війни воював у Польських легіонах, учасник польсько-української війни 1918 р. Співорганізатор травневого заколоту 1926 р., один із чільних діячів Безпартійного блоку на підтримку уряду. З 1931 р. міністр внутрішніх справ. Загинув від замаху бойовиків ОУН.

Городельська (Городловська) *унія* – одна з польсько-литовських уній, що передували Люблінській унії 1569 р. про створення

єдиної Польсько-литовської держави. Укладена 1413 р. у західноволинському місті Городлі між польським королем Владиславом II Ягайлом і великим князем литовським Вітовтом (див. примітку до с. 127), вона підтверджувала зазначені у Радомсько-віленській унії 1401 р. домовленості про те, що Литва є державою із власним великим князем, який визнає над собою верховну владу польського короля. Згідно з Городельською унією, цей статус мав бути збережений і по смерті Вітовта, а вибір правителів обох держав – взаємопогоджений.

До с. 127

«Шведський потоп» – поширена в Польщі назва ліхоліття за шведської навали під час Першої північної війни (1656–1660), яку Швеція та її союзники (зокрема Військо Запорозьке) вели проти Речі Посполитої. Війна почалася з наїзду короля Карла X Густава (1622–1660), спровокованого буцімто претензіями польського короля Яна II Казімежа (1609–1672) на шведську корону, захоплення багатьох литовських і польських земель, зокрема Варшави та Любліна, тривалих облог Кракова, Львова і Ясногурського монастиря, переходу на бік Швеції значної частини литовсько-білоруської шляхти на чолі з великим гетьманом Янушем Радзивілом, тимчасовим скасуванням польсько-литовської унії та наступу загонів Богдана Хмельницького та допоміжного російського війська на Галичину. Прагнучи поділити Польщу, Карл X Густав залучив до союзу, окрім гетьмана Хмельницького, ще й численних німецьких князів, зокрема баденського маркграфа та семигородського князя Юрія II Ракоці, а також примусив до спільних дій бранденбурзького курфюрста Фридриха Вільгельма I, раніше польського васала. На польський бік став цісар Леопольд I, згодом – цар Алексей, Данія, Голандія, Бранденбург, який за те дістав звільнення від ленної залежності, а по смерті Хмельницького й обрання гетьманом Івана Виговського – й Військо Запорозьке. Кінець війни, яка точилася переважно на польських, литовських та українських землях і вкрай виснажила обох головних супротивників, прискорили перемоги поляків і нагла смерть Карла X Густава. Згідно з мирним трактатом, укладеним у місті Оливі поблизу Гданська 1660 р., Швеція відмовилася від усіх територіальних надбань у Речі Посполитій, а Ян II Казімеж – від претензій на шведський престол, зберігши право пожиттєво титулюватися шведським королем.

Владислав II Ягайло, Ягело (бл. 1350/1351–1434) – великий князь литовський у 1377–1392 рр. (з перервою), від 1386 р., після укладення 1385 р. Кревської унії й одруження з польською королевою Ядвігою, – польський король, засновник династії Ягелонів (1386–1572).

Вітовт Великий, Вітаутас (1350–1430) – великий князь Литви, уклав із Польщею Городельську унію, спільно з Владиславом II Ягайлом 1410 р. розгромив військо Лівонського ордену під Грюнвальдом.

Казімеж Великий – див. примітку до с. 98.

До с. 128

...від Креву до поділів... – ідеться про Кревську унію, яка проголосила інкорпорацію Великого князівства Литовського до Польського королівства – першу серед польсько-литовських уній, що передували Люблінській унії 1569 р. про створення єдиної Польсько-литовської держави. Згідно з угодою, укладеною 1385 р. у литовському замку Крево, великий князь литовський Ягайло Ольгердович зобов'язувався охреститися за латинським обрядом (вкупі зі своїми братами, відтак мало відбутися навернення всіх литовців) і долучити Велике князівство Литовське до Польського королівства, власним коштом повернувши Польщі раніше втрачені нею володіння. За це він мав узяти шлюб із польською королевою Ядвігою і стати королем Польщі. *Поділи* – див. примітку до с. 74.

Ридз-Смігли, Едвард (1886–1941) – польський військовик, політик, співпрацівник Юзефа Пілсудського. Під час Першої світової війни у Польських легіонах, у 1917–1918 рр. комендант Польської військової організації. У вересні 1939 р. – Верховний головнокомандувач.

До с. 129

«Диво на Віслі» – поширена назва польської перемоги в польсько-більшовицькій війні 1920 р.

До с. 132

Рапало – див. примітку до с. 43.

До с. 135

архиепископ Теодоровіч, Юзеф Теофіл (1864–1938) – архієпископ вірменсько-католицький, митрополит Львівський.

архиепископ Твардовський, Болеслав (1864–1944) – римо-католицький ієрарх, від 1923 р. львівський митрополит.

До с. 136

...теорії і праці таких авторів, як О. Шпенглер, Довсон, Сорокін, а передовсім А. Тойнбі... – Освальд Шпенглер – див. примітку до с. 378; Кристофер Генрі Довсон (1889–1970) – британський католицький соціолог, релігієзнавець, історик і теоретик культури, автор книжок «Християнство і нова епоха» (1930), «Творення Європи: Вступ до історії європейської єдності» (1932), «Дослідження релігії та культури» (1933) та ін. Пітірім Сорокін (1889–1968) – російсько-американський соціолог, історик культури і ліберальний публіцист, замолоду близький до есерів. Від 1922 р. на еміграції, створив у Гарварді факультет соціології. Один із творців теорії соціальної мобільності і соціальної стратифікації, автор фундаментальних синтезів і досліджень «Система соціології» (1920), «Соціологія революції» (1925), «Соціальна і культурна динаміка» (1927; 1959; 1962), «Суспільство, культура й особистість» (1947) та ін. Арнолд Джозеф Тойнбі (1889–1975) – англійський історик і соціолог, автор фундаментального дванадцятитомового «Дослідження історії» (1934–1961).

Для всіх цих вельми різних за вишколом і традицією й не надто прихильних один до одного науковців і мислителів (насамперед, для Шпенглера та його послідовника і непримиренного опонента Тойнбі, але також і для Довсона із Сорокіним) властиве намагання виробити, кожен у свій спосіб, синтетичний метод філософії історії та інтерпретації культурних феноменів і суспільних процесів, що він зрештою дістав парадигматичну назву «цивілізаційного підходу».

До с. 138

Фанар – квартал у Стамбулі поблизу старовинного маяка, після завоювання Константинополя турками в 1453 р. туди було перенесено резиденцію константинопольського патріарха. Квартал замешкували вельми упривілейовані представники грецького православного духовенства, купецької та служилої аристократії (фанаріоти), що їх османи залучали до імперської адміністрації як драгоманів, господарів Молдови і Волощини та інших високопосадовців.

До с. 142

Масютин, Василь (1884–1955) – український гравер, медальєр, скульптор, маляр та історик мистецтва.

До с. 143

Конечний, Фелікс (1862–1949) – польський історик та історіософ, пов'язаний із правим політичним табором.

Бобжинський, Міхал – див. примітку до с. 94.

Юліуш Мєрошевський

Лист з острова. Приватні політичні ініціативи (с. 149–156)

Першопублікація: Juliusz Mieroszewski. «List z Wyspy. Prywatne inicjatywy polityczne». *Kultura*, 1952, №10.

Переклав Сергій Яковенко.

До с. 149

...якось зіслива ворожка ... перемінилася на ген. Оджежинського, а з двох моїх українських колег випіла одного д-ра Барана. – Генерал Роман Оджежинський (1892–1975) – прем'єр у 1950–1953 рр., голова Екзекутиви національного об'єднання у 1954–1956 рр. Доктор Баран – із контексту впливає, що йдеться про українського діяча радикальних правих переконань, але докладніше з'ясувати про цю особу не вдалося.

До с. 150

...виступили зі сміливим проектом, відомим під назвою «план Шумана»... – Робер Шуман (1838–1905) – французький політик, речник європейської інтеграції; в 1947–1948 рр. був прем'єром, а в 1948–1953 – міністром закордонних справ Франції. Наслідком інтеграційного плану, названого його іменем (1950), було створення Європейської спілки вугілля і сталі. В 1958–1960 рр. Шуман був головою, а пізніше почесним головою Європейського парламенту.

...Юзеф Лободовський виступив на шпальтах «Культури» з проектом спільного польсько-українського врядування на Червінській Землі. – Про Юзефа Лободовського див. Довідки про авторів (с. 514). Тут йдеться про його статтю «Проти почвар минулого» – у цьому виданні с. 47–118).

До с. 153

...мусить знайтися щопта людей, котрі не дозволять, щоб їх тероризували ні «вулиця», ні «Рейтани». – Назву «Рейтани»

вжито як іронічну метафору на позначення рішучих радикалів. На маріонетковому надзвичайному конфедераційному сеймі, скликаному 19 квітня 1773 р. у Варшаві на вимогу і під тиском держав-«подільниць» Речі Посполитої, які прагнули забезпечити позірну легітимність ліквідації польської державності, новогрудський депутат Тадеуш Рейтан особливо завзято намагався перешкодити його рішенням. 30 вересня 1773 р., щоб запобігти підписанню відповідних трактатів, він кинувся на поріг сеймової зали. Ян Матейко намалював на цей сюжет одне з найвідоміших своїх полотен «Занепад Польщі» (1864).

До с. 154

...американська політика спиратиметься в такому разі на тези Кенана. – У 1946–1947 рр. Джордж Ф. Кенан (див. примітку до с. 83) сформулював засади американської політики щодо ССР, відомі як «політика стримування», що стало символом «холодної війни» (ця політика спиралася на хибне переконання про швидкий крах ССР). Наприкінці 1950-х рр. Кенан визнав хибність цієї концепції і відтоді підтримував т.зв. «політику розмежування збройних сил» обидвох наддержав, щоб уникнути загрози ядерної війни.

о. Юзеф З. Маєвський

Лист до редакції [«Культури»] (с. 157–159)

Першопублікація: Ks. Józef Z. Majewski. «List do redakcji». *Kultura*, 1952, №11.

Переклав Сергій Яковенко.

До с. 158

...з усією Східною Прусією та Крулевцем – на півночі. – Królewiec – польська назва Кенігсберга.

Повернені землі є нашою власністю... – Ziemia Odzyskane (Повернені землі) – офіційна повоєнна назва історично польських територій, що до 1945 р. перебували під владою Прусії (Німеччини).

Непорозуміння чи дешевий патріотизм? (с. 161–163)

Першопублікація: «Nieporozumienie czy tani patriotyzm?». *Kultura*, 1953, №1.

Переклав Сергій Яковенко.

Отаман Петлюра (с. 165)

Першопублікація: «Ataman Petlura». *Kultura*, 1958, №4.

Переклав Сергій Яковенко.

До с. 165

«Польський жовтень» – кульмінаційний період політичних та економічних змін, пов'язаних із крахом сталінщини у ПНР. Після смерті в березні 1956 р. комуністичного лідера Болеслава Берута в країні почала наростати криза: залунали вимоги забезпечити прозорість у діяльності влади, змінити методи управління економікою, скасувати привілеї владоможців, звільнити політичних в'язнів і зреабілітувати несправедливо засуджених, покарати винних у застосуванні недозволених слідчих методів, переглянути оцінку ролі Армії Крайової та припинити дискримінацію її колишніх вояків, відмовитися від доктрини соціалістичного реалізму в культурі. У квітні – травні 1956 р. звільнено бл. 35 тис. в'язнів, серед них 7 тис. політичних. Криза, яка загострилася після подій, знаних під назвою «Познанський червень» (28 червня 1956 р. в Познані страйк і вулична демонстрація переросли в збройні заворушення, що їх придушили загони війська, міліції та Корпусу внутрішньої безпеки), спричинила поважні політичні наслідки: 19–21 жовтня відбувся пленум ЦК ПОРП, який обрав Першим секретарем випущеного перед тим з ув'язнення Владислава Гомулку й проголосив далекосяжні зміни в усіх ділянках суспільного життя.

Угорське повстання 1956 р. – спроба повалити комуністичний лад в Угорщині. XX з'їзд КПСС (лютий 1956 р.), липнева відставка сталінського очільника угорської компартії Мат'яша Ракоші (1892–1971) і прихід до керівництва ПОРП Владислава Гомулки пробудили в Угорщині сподівання на лібералізацію. Початок повстанню дала демонстрація 23 жовтня 1956 р. в Будапешті, учасники якої підтримали реформи в Польщі й зажадали повернути Імре Надя (1896–1958), який очолював угорський уряд у 1953–1955 рр. і якого усунув від влади Ракоші. Виникли сутички з розміщеними в країні радянськими військами. Повернутий на посаду прем'єра Надя 1 листопада 1956 р. проголосив нейтралітет країни і вихід з Варшавського договору. 4 листопада радянські війська атакували Будапешт і, попри героїчну оборону міста, до 11 листопада придушили повстання (в усій Угорщині – до кінця місяця). Загибло понад 3 тис. осіб, понад 200 тис. після поразки повстання емігрувало. Нове керівництво країни на чолі з Яношем Кадаром (1912–1989) вдалося до масових репресій проти повстанців (кількасот страт, кількадесят тисяч арештів).

Процес Гариха – йдеться про засудження німецького філософа Вольфганга Гариха (1923–1995), який у 1956 р. очолив реформаторську течію в Соціалістичній єдиній партії Німеччини, ставши в опозицію до сталіністського керівництва СЄПН на чолі з Вальтером Ульбрихтом (див. примітку до с. 43). Наприкінці 1956 р. Гариха та його прибічників заарештували, а наступного року засудили на тривалі терміни позбавлення волі. Гарих пробув в ув'язненні до 1964 р.

Юліуш Мєрошевський
Може статись і так (с. 167–177)

Першопублікація: Juliusz Mieroszewski. «Może zdarzyć się i tak». *Kultura*, 1970, №4.

Переклала Софія Грачова.

До с. 167

Ясеніца, Павел (1909–1970) – польський письменник історичного жанру, публіцист. Учасник вересневої кампанії, під час окупації воював в Армії Крайовій, у ПНР зазнавав репресій і заборон на друк. Його найважливіший твір – есеїстична синтеза польської історії в трьох частинах: «Польща Пястів» (1960), «Польща Ягелонів» (1963), «Річ Посполита обидвох народів» (1967–1972).

До с. 168

Лонгінус Подпін'єнта – трагікомічний персонаж у романі Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» – мужній, простакуватий і цнотливий лицар, палкий польський патріот походженням зі старовинного литовського роду.

Якби незалежна Польща періоду Двадцятиріччя надала Східній Малопольщі широку й справжню автономію... – Двадцятиріччя – назва, часто вживана до періоду II Речі Посполитої (між світовими війнами). Східна Малопольща – адміністративна назва Східної Галичини в II Речі Посполитій (вживаючи її, влада підкреслювала «польськість» цього краю).

«*Obok Orła znak Pogoni – poszli nasi w bój bez broni...*» – «Поряд з Орлом знак Погоні – пішли наші в бій без зброї...» – рядки з вірша польського поета-романтика Вінценти Поля (1802–1872) «Нехай Польща знає...»; покладений на музику Альфредом Боярським, став польською патріотичною піснею. Погоня – герб Великого Князівства литовського.

До с. 170

Версальський трактат – Версальська мирна угода 1919 р., тобто мирна угода з Німеччиною – найважливіша з укладених в 1919–1920 рр. угод, що підсумовували результати Першої світової війни. Підписана 28 червня 1919 р. між державами-переможцями, що входили до складу Антанти, і переможеною Німеччиною, набула чинності 10 січня 1920 р. Серед іншого, ця угода встановлювала нову територіальну та політичну конфігурацію Європи (т.зв. «версальська система»), а разом і визначала нові кордони Німеччини, обмежувала чисельність і озброєння німецького війська, визначала порядок сплати репарацій, передавала родовища Саари під міжнародний контроль, а також постановила демілітаризувати прирайнські території.

До с. 171

Я поділяю погляд Джоан Робінсон..., що Китай іще до кінця нашого століття стане великою державою... – Джоан Робінсон (1903–1983) – британська економістка, професор Кембриджського університету, вивчала Китай і присвятила йому кілька книжок, зокрема «Культурна революція в Китаї» (1969).

До с. 172

Професор Тойнбі підрахував, що впродовж минулих сторіч спостерігалось двадцять завоюницьких хвиль із Заходу. – У вступі до «Дослідження історії» Тойнбі подає концепцію циклічного розвитку історії людства, поділивши її на понад 20 цивілізацій і визначивши подібності, що дали йому підстави встановити основні закономірності в історичних процесах.

До с. 174

Заользя – назва, вживана починаючи з 20-х рр. XX ст. в польській політичній публіцистиці на позначення тієї частини Цешинської Силезії, розташованої на захід від річки Ольза, яка після 1918 р. опинилася в складі Чехословаччини, але містила (особливо в головніших громадах) значний відсоток польської людності.

До с. 175

Конгресове королівство – (Королівство Польське, в підросійській історіографічній традиції Царство Польське) – назва частини Польщі, яка рішенням Віденського конгресу 1814–1815 рр. відійшла до Росії. Територію Конгресового королівства (понад 128 тис. кв. км., що їх у 1816 р. замешкувало 3,3 млн.

населення) складали землі Варшавського князівства без Познанського воєводства, Бидгоща і Краківського округу. Згідно з конституцією, яку 27 листопада 1815 р. підписав імператор Александр I, Королівство дістало статус автономної конституційної монархії, пов'язаної персональною унією з Російською імперією, тобто з царем як польським королем, і було позбавлене права провадити самостійну зовнішню політику, але мало власний парламент (сейм), уряд і військо на чолі з великим князем Константіном Павловичем та ще низку привілеїв і вольностей, котрі вирізняли його з-поміж інших володінь Романових. Після придушення повстання 1830 р. автономію Королівства було скасовано, ще більше уніфікацію Королівства у складі Російської імперії підсилювала поразка повстання 1863 р. Від 1888 р. назву «Конгресове королівство» заступає йменування «Привісленський край». 1918 р. територія колишнього Королівства правила за ядро відновлюваної Речі Посполитої.

Юліуш Мєрошевський
Польська «Ostpolitik» (с. 179–194)

Першопублікація: Juliusz Mieroszewski. «Polska “Ostpolitik”». *Kultura*, 1973, №6.

Переклала Софія Грачова.

До с. 179

«Дзеннік польські» – «Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza», головний інформаційний часопис польської політичної еміграції у Великій Британії, виходить у Лондоні з 1944 р. Виник із поєднання інформаційного часопису «Dziennik Polski» (1940–1943) і призначеного для польського війська видання «Dziennik Żołnierza» (1940–1943).

«Мисль польська» – див. примітку до с. 72.

До с. 180

Національна партія (Stronnictwo Narodowe) – ендецька політична партія, заснована 1928 р. внаслідок реформування Народно-національної спілки. Перейняла її праву та націоналістичну програму. Задекларувала побудову католицької держави польської нації. Неприхильно ставилася до всіх національних меншин, зокрема висувала гасла обмеження громадянських прав і свобод євреїв.

Дмовський, Роман (1864–1939) – польський політик, співзасновник і лідер націонал-демократії (ендеції – див. примітку до с. 183); з 1893 р. став на чолі національного табору. 1895 р. заснував і очолив часопис «Przegląd Współczesny». В 1907–1909 рр. депутат до II та III російської Державної Думи. 1917–1919 – засновник і голова Національного польського комітету в Парижі. 1919 р. делегат від Польщі на Міжнародній мирній конференції. Разом з Ігнацієм Падеревським від імені Польщі підписав Версальську угоду. 1919–1922 – депутат Сейму. 1923 р. міністр закордонних справ. 1926-го – засновник радикально-націоналістичного руху Табір Великої Польщі.

До с. 181

Відомий «Відкритий лист до Хрущова» («Горизонти», 1959, №43) – так само, як і опус автора цього ж листа під назвою «Польща поміж Америкою, Німеччиною, Китаєм та Росією»... – Обидва тексти написав Єнджей Ґертих (див. примітку до с. 47). «Горизонти» – «Horyzonty», паризький еміграційний щомісячник, виходив з 1956 року.

До с. 182

«Рах» – суспільно-політичне об'єднання, формально зареєстроване 1952 р., насправді ж існувало вже з 1945 р. До нього входили колишні діячі скрайньо правого довоєнного угруповання Національно-радикальний рух «Фаланга». «Рах» визнавав політичний і суспільно-економічний устрій повоєнної Польщі. Маючи підтримку від компартії, прагнув монополізувати діяльність католицьких середовищ і зайняти місце посередника між державною та партійною владою, з одного боку, і Католицькою Церквою – з іншого.

До с. 183

Більшість ендеків погоджуються з поглядом, який не раз висловлювали публіцисти цієї партії... – Ендеція, ендеки, НД – усталене в польській і українській історіографічній традиції скорочене йменування правонаціоналістичного руху національної демократії, що постав наприкінці XIX ст. (спочатку як «Національна ліга» 1893 р., а від 1897 р. – як її наступниця, створена на Галичині Національно-демократична партія, чия назва й спричинилася до появи абривіатури) і відтак розпався на числені та подеколи наново об'єднувані й роз'єднувані партії та угруповання. Най-

зачушішим діячем ендеції був Роман Дмовський (докладніше див. примітку до с. 180), з огляду на свою етнонаціоналістичну налаштованість, антисемітизм і германофобію, ладний пристати навіть на збереження часткової залежності Польщі від Росії за умови створення з нею спільного фронту супроти Німеччини. Згрубше, рамки його політичної програми чітко окреслювали два найулюбленіші гасла: «Байдуже с ким – хай навіть із Росією – аби проти Німеччини» й «Польща для поляків», із чого зрештою висновувалася питома ендецька конечність юдофобії. Натомість нездійснене прагнення «батька польської незалежності» Юзефа Пілсудського (1867–1935), послідовного політичного й ідеологічного опонента Дмовського, полягало в утворенні федерації рівноправних і незалежних центральносхідноєвропейських держав, куди поруч із Польщею ввійшли б на тих самих засадах Україна, Литва, Білорусь, Чехія та Словаччина. Отже, налаштовані на опір щодо зовнішнього супротивника й сперті на ґрунті національної соціал-демократії пілсудчики взорували на «ягелонські» традиції національно-релігійної толерантності, тоді як ендекам ішлося передусім про подолання численних внутрішніх ворогів, тож таку толерантність вони категорично відкидали, заступаючи її радше «пястівським» ідеалом етнічної чистоти й злютованості «табору в облозі».

«Замковий» табір – прихильники Августа Залеського (1883–1972), еміграційного президента (1947–1972).

До с. 184

Дубчек, Александер (1921–1992) – чехословацький політик, перший секретар КП Чехословаччини й один із провідників «Празької весни» 1968–1969 рр.; в грудні 1989 р., після «оксамитової революції», став головою чехословацького парламенту. ...визначний публіцист Національної партії... – Цитована стаття «Про справедливу оцінку польської справи» належить Войцехові Васютинському (див. примітку до с. 108).

До с. 191

Колаковський, Лешек (нар. 1927) – польський філософ. Молоду поділяв марксистські погляди й був членом ПОРП, але відійшов від марксизму, 1966 р. виключений з партії, 1968-го позбавлений катедри у Варшавському університеті. З 1970-х рр. на еміграції, викладає в Оксфорді.

Герек, Едвард (1913–2001) – польський комуністичний політик, у 1970–1980 рр. перший секретар Польської об'єднаної робітничої партії.

До с. 194

У 1939 році Гдиню захищали косинери, що ніби воскресли з Рацлавицьких полів. – Косинери – під час повстання Косцюшка 1794 р. вояки піших загонів у Польщі, озброєні косами, вертикально насадженими на руків'я (див. також примітку до с. 202).

Юліуш Мєрошевський

Російський «польський комплекс» і простір УЛБ (с. 195–209)

Першопублікація: Juliusz Mieroszewski. «Rosyjski “kompleks polski” i obszar ULB». *Kultura*, 1974, №9.

Переклала Софія Грачова.

До с. 195

...у битві під Варшавою 1920 року. – Битва, що вирішила на користь Польщі долю польсько-більшовицької війни 1919–1921 рр. У середині серпня 1920 р. війська Тухачевського здійснили спробу форсувати Віслу під Влоцлавиком і в Плоцьку, а на підступах до Варшави і Модліна відбулася велика битва, в якій більшовики зазнали дошкульної поразки і мусили відступити.

У моїй німецькомовній книжці, що вийшла 10 років тому... – йдеться про книжку «Чи повертається Німеччина на Схід? Польща, Німеччина, Європа» («Kehrt Deutschland in den Osten zurück? Polen, Deutschland, Europa»), видану 1961 р. в берлінському видавництві «Colloquium Verlag».

До с. 196

Едгар Сноу у своїй книжці під назвою «Journey to the beginning» наводить довгу розмову сам на сам із Максимом Літвіновим у Москві. – Едгар Сноу (1905–1972) – американський журналіст і письменник лівого спрямування, інтерв'юєр і перший біограф Мао Цзедун, протягом 1930-х рр. і під час Другої світової війни – кореспондент кількох американських газет (зокрема «Сатедей івнінг пост», «Дейлі гералд», «Нью-Йорк сан» і «Чикаго триб'юн») у Китаї, на Філіпінах, в Індії, а також в СРСР на фронті, куди советське керівництво допустило тільки шістьох американських репортерів. Автор численних книжок, присвячених переважно китайській революції: «Далекосхідний фронт» (1933),

«Червона зірка над Китаєм» (1936), «Битва за Азію» (1941), «Інший берег річки» (1962), «Тривала революція» (1972). Переслідуваний за часів макартизму, помер на еміграції у Швейцарії. Мемуарна книжка Сноу «Подорож до начал» вийшла 1958 р. у нью-йоркському видавництві «Random House».

...росіяни в жодному разі не можуть погодитися на повернення «беківської» групи... – «Беківська група» – за іменем Юзефа Бека (1894–1944) – польського військовика та політика, в 1926–1930 рр. шефа кабінету Юзефа Пілсудського, 1930–1939 спершу віце-міністра, а потім міністра закордонних справ у II Речі Посполитій.

Соснковський, Казімеж (1885–1969) – генерал, польський урядовець. Під час вересневої кампанії 1939 р. командував Південного фронту, з листопада 1939 до серпня 1944 р. наступник президента Польщі, з листопада 1939 до липня 1941 р. віце-прем'єр і державний міністр, голова Комітету міністрів із краєвих справ, 1939–1940 головний комендант Союзу збройної боротьби. 1941-го, будучи противником угоди Сікорського–Майського (див. примітку до с. 110), вийшов з уряду. 1944 р. оселився в Канаді, 1949–1954 робив спроби об'єднати польську еміграцію.

До с. 197

Міколайчик, Станіслав (1901–1966) – польський політик і державний діяч. У 1930–1935 рр. депутат Сейму від селянської Народної партії, в 1940–1943 рр. віце-прем'єр, у 1943–1944 рр. – прем'єр-міністр еміграційного уряду в Лондоні. По завершенні німецької окупації повернувся до Польщі, 1945 р. увійшов до складу контрольованого Москвою Тимчасового уряду національної єдності, посівши посади заступника прем'єр-міністра й аграрного міністра, відтак заснував Польську народну партію, опозиційну щодо комуністичного режиму. Від 1947 р. на еміграції, 1950 р. створив у США й очолив Польський національно-демократичний комітет.

До с. 199

...польська східна програма жодним імперіалізмом не є, а лише такою собі вознесеною «ягелонською ідеєю». – «Ягелонська ідея» – уявлення про І Річ Посполиту двох народів як про багатонаціональну державу – на противагу до суто націоналістичної концепції «п'ястівської Польщі» як держави етнічних поляків.

До с. 200

«О краю мій, Литво! Ти на здоров'я схожа!» – перший рядок епосу Адама Міцкевича «Пан Тадеуш» (1834). Переклад Максима Рильського.

До с. 202

Адольф Бохенський, блискучий публіцист, що загинув під Анконою, ... у книжці, яку видав Єжи Гедройць на початку ери «Нової Німеччини»... – Адольф Бохенський, у роки Другої світової війни – офіцер Польських Збройних сил на Заході, загинув у битві за Анкону (Італія). 1937 р. випустив книжку «Між Німеччиною та Росією».

Хрущов ... дозволив вивезти зі Львова Рацлавицьку панораму, зате водночас категорично забороняв відкриття доступу до панорами для польської громадськості – Олійне полотно Яна Стики (1858–1925) і Войцеха Косака (1856–1942), створене в 1893–1894 рр., зображає панораму битви 4 квітня 1794 р. під Рацлавицями, коли озброєне косами селянське ополчення під проводом Тадеуша Косцюшка розбило регулярне російське військо. Панораму з 1894 р. експоновано у Львові, 1964-го перевезено до Вроцлава, а 1985 р. після реставрації виставлено у спеціально спроектованій і збудованій ротонді.

Знаний епізод із виставою Міцкевичевих «Поминок»... – наприкінці січня 1968 р. і без того вельми напружену під впливом чехословацьких подій політичну ситуацію в Польщі загострила заборона, нібито на вимогу советського посольства, вистави Казімежа Демьки за драматичною поемою Міцкевича «Поминки» («Dziady»; 1823–1832) в «Театрі народовому», – власті цілком слушно побоювалися, що її антиросійська і загалом антиімперська спрямованість за тих обставин добре надається до антисоветського витлумачення (або до появи, як тоді казали, «неконтрольованих алюзій»). Утім, зняття спектакля з репертуару негайно викликало різко негативний відрух з боку варшавського студентства (серед найбільшого найактивніших чинників був і молодий Адам Міхнік) та широких кіл переважно столичної інтелігенції. Вже в половині лютого протест із понад трьома тисячами підписів подали маршалкові Сейму, а на початку березня у Варшаві почалися правдиві студентські заворушення з демонстраціями перед театром і мітингами біля пам'ятника Міцке-

вічу. Намагаючися збити запал спротиву, влада розв'язала гучну антисемітську кампанію з викриття «єврейсько-сіоністської змови супроти Польщі», покликаючися на нещодавню перемогу Ізраїлю у «Семиденній війні». Це зрештою віджило юдофобські настрої досить чисельного населення, відволікши його від акцій протесту, що вже набували характеру руху за демократизацію громадського життя в країні.

...повторення великомасштабних «грудневих подій»... – У грудні 1970 р. в Польщі відбулися голодні робітничі страйки та вуличні демонстрації в містах Узбережжя (Гданськ, Гдиня, Слупськ, Щецин, Ельблонг). Для придушення протестів було залучено 25 тис. солдатів, 1,3 тис. танків і бронетранспортерів. За офіційними даними, під час «грудневих подій» загинуло 45, поранено 1165, а заарештовано близько 3 тис. осіб.

До с. 203

...шок Варшавського повстання, шок зради Польщі західними союзниками... – Варшавське повстання – розпочатий 1 серпня 1944 р. і підтриманий населенням польської столиці збройний виступ Армії Крайової, що мав на меті визволити Варшаву від німецької окупації. Попри те, що повстання не підтримали західні союзники, а Сталін зупинив наступ на лінії Вісли, бої точилися два місяці (повстанці капітулювали 2 жовтня 1944 р.). Німецькі втрати складали 10 тис. убитими, 6 тис. зниклими безвісти, 9 тис. пораненими. Було знищено майже 300 танків, гармат і одиниць бронетехніки. Повстанці втратили близько 10 тис. вбитих, 7 тис. зниклих безвісти, 5 тис. важко поранених, у полон потрапило біля 16 тис. бійців, загинуло 150–200 тис. цивільного населення. Під час повстання і після його придушення німці планомірно знищили до 70% міста.

Битва під Віднем із королем Собеським на першому плані... – 1683 р. польський король Ян III Собеський (правив 1674–1696) на чолі польських і козацьких військ розгромив турецькі війська, що облягали Відень, і цим, як вважають, остаточно врятував Європу від османської загрози (т.зв. «віденська відсіч»).

До с. 204

Єнська битва – 1806 р. в битві під тюринзьким містом Єною армія Наполеона вщент розгромила пруське військо.

До с. 206

Гжимултковський, Кшиштоф (1620–1687) – познанський воєвода з 1679 р., дипломат, багаторазовий посол до Сейму, прихильник обрання королем Яна Собеського. Призначений комісаром мирних перемовин із Росією, закінчив їх Московським мирним договором 1686 р. (т.зв. Трактат Гжимулковського, відомий також як «Вічний мир»), що підтверджував умови Андрусівського перемир'я 1667 р., на підставі якого Росія одержала Смоленщину, Сіверщину, Чернігівщину, Лівобережну Україну і Київ.

До с. 208

...Павел Літвінов вийшов на контакт із паризькою «Культурою»... – інтерв'ю з російським дисидентом, правозахисником Павлом Літвіновим (нар. 1940; від 1974 р. на еміграції в США), засудженим до п'яти років заслання за участь у демонстрації проти вторгнення військ Варшавського договору до Чехословаччини в серпні 1968 р., «Культура» надрукувала в №5 за 1974 р.

Декларація в українській справі (с. 211–213)

Першопублікація: «Deklaracja w sprawie ukraińskiej». *Kultura*, 1977, №5.

Переклав Сергій Яковенко.

Андрей Амальрік (1938–1980) – російський дисидент. Заарештований 1965 р. на підставі «статті про дармоїдство», засуджений до 2,5 років заслання. В 1966–1970 рр. активний діяч дисидентського руху. 1970 р. засуджений до трьох років таборів. 1973 року термін покарання продовжено ще на три роки. Звільнений завдяки протестам ПЕН-Клубу й Андрея Сахарова. 1976 р. виїмагував з СРСР.

Владімір Буковський (нар. 1942) – російський дисидент. Уперше заарештований 1963 р., провів у таборах багато років. 1971 р. надав Світовому Конгресові психіатрів у Мексиці повну документацію зловживань советської психіатрії в переслідуванні дисидентів. Під впливом цих матеріалів Конгрес засудив застосування психіатрії з політичною метою в СРСР. 1976 р. Буковського обміняли на чилійського комуніста Луїса Корвалана, і він оселився в Лондоні.

Збігнев Бирський (нар. 1913) – польський журналіст, співпрацівник паризької «Культури».

Чапський, Юзеф – див. Довідки про авторів у цій книжці, с. 516.
Гедройць, Єжи – див. передмову до цієї книжки.

Горбаневська Наталія (нар. 1936) – російська дисидентка, поетка і перекладачка. В 60-х рр. публікувала свої вірші в самвидаві. В 1968–69 рр. була першою редакторкою бюлетеня «Хроника текущих событий». У серпні 1968 р. разом зі ще шістьма дисидентами взяла участь у демонстрації на Красній площі проти агресії СРСР у Чехословаччині. В 1969–1972 рр. піддана примусовому психіатричному лікуванню в Казані. 1975 р. виїхала з СРСР. На еміграції працювала в часописі «Континент», нині співпрацівниця часопису «Новая Польша».

Герлінг-Грудзінський, Густав (1919–2000) – визначний польський письменник ХХ ст. У 1940–1942 рр. був в'язнем німецького концтабору. В 1942–1945 рр. солдат Польської Армії на Сході і II Корпусу. В період 1945–1946 рр. був літературним редактором часопису «Ожел Бяли» («Orzeł Biały»). 1947 р. став співзасновником «Культури». В 1947–1952 рр. працював в еміграційному часописі «Вядомосці» («Wiadomości»).

Лободовський, Юзеф – див. Довідки про авторів у цій книжці, с. 514.

Максімов, Владімір (1930–1995) – російський письменник і дисидент. Коли 1973 р. він видав один зі своїх романів у самвидаві, його виключили зі Спілки письменників і скерували на примусове психіатричне лікування. 1974 р. після міжнародної кампанії на його захист йому дозволили виїхати на Захід. В 1974–1992 рр. він редагував кварталник «Континент» – головний часопис російської еміграції.

Мераї, Тибор (нар. 1924) – угорський еміграційний історик і політолог.

Моравський, Домінік (нар. 1921) – польський публіцист, що спеціалізувався на ватиканській тематиці.

Некрасов, Віктор (1911–1987) – київський російськомовний письменник. Від 1974 р. на еміграції у Франції.

Смоляр, Александер (нар. 1940) – польський політолог, професор Національного центру вищих наукових досліджень у Парижі. В Польщі очолює фундацію ім. Стефана Баторія.

Павел Тігрід (1917–2003) – чеський письменник і публіцист. У 1939–1945 рр., а потім знову з 1948 р. на еміграції. 1956 р. заснував суспільно-культурний кварталник «Svedectví».

Богдан Осадчук

Визнання і зізнання українського полонофіла (с. 215–220)

Першопублікація: Bohdan Osadczyk. «Wyznania i zeznania ukraińskiego polonofila». *Kultura*, 1977, №7–8.

Переклав Сергій Яковенко.

До с. 217

до зв'язків із прозою й публіцистикою народників Бурка, Скузи, Мортон...

Бурек, Вінценти (1905–1988) – польський письменник, пов'язаний із народницьким рухом. Під час німецької окупації боровся в партизанських загонах Селянських батальйонів.

Скуза, Войцех (1908–1942) – польський поет, публіцист, діяч народницького руху. 1940 р. його заарештував НКВД. 1941 р. звільнений з ув'язнення, вступив до Польської Армії на Сході.

Мортон, Юзеф (1911–1994) – польський письменник, співпрацівник і редактор народницьких часописів («Chłopska Droga», «Wieś»).

До с. 218

Папроцький, Станіслав (1895–1976) – польський правник. У 1927–1939 рр. керівник Інституту досліджень справ народностей. У 1935–1939 рр. директор Бюро політики народностей при Президії Ради міністрів.

RFE – Radio Free Europe, Радіо Вільна Європа.

Новак-Єзьоранський, Ян (1913–2005) – польський публіцист, еміграційний політичний діяч. У 1941–1944 рр. керував Бюром інформації та пропаганди Головнокомандування Об'єднання збройної боротьби в Армії Крайовій, кур'єр між окупованою Польщею й еміграційним урядом у Лондоні. В 1952–1975 рр. директор польського відділення Радіо Вільна Європа.

До с. 220

Цат-Мацкевіч, Станіслав (1896–1966) – польський письменник і публіцист єврейського спрямування. У 1922–1939 рр. редактор віленської газети «Слово» («Słowo»). В 1928–1935 рр. депутат до Сейму від безпартійного крила Блоку співпраці з урядом. 1939 р. в'язень Берези Картузкої. В 1954–1955 рр. прем'єр і міністр закордонних справ еміграційного уряду в Лондоні, повернувся до Польщі.

Мерошевський, Юліуш – див. Довідки про авторів, с. 515.

Гостовець-Стемповський – Єжи Стемповський (1894–1969) – польський есеїст, літературний критик, перекладач, великий прихильник польсько-українського зближення, один із найближчих співпрацівників паризької «Культури», де друкувався переважно під псевдонімом Павел Гостовець.

Герлінг-Грудзінський – див. примітку до с. 213.

Лавріненко, Юрій – див. Довідки про авторів, с. 512.

Левицький, Борис – див. Довідки про авторів, с. 513.

Остання декларація поляків, росіян, чехів та угорців у справі свободи України... – йдеться про щойно тоді надруковану в «Культурі» (1977, №5) «Декларацію в українській справі» – див. с. 211–213 у цьому виданні.

Іван Лисяк-Рудницький

Новий Переяслав (с. 223–252)

Першопублікація: Iwan Łysiak-Rudnyskyj. «Nowy Perejaśław». *Kultura*, 1956, №6 і 7–8. Українською мовою вперше опубліковано в журналі «Сучасність», 1962, ч. 9, передруковано у виданні: Іван Лисяк-Рудницький. *Історичні есе*. У 2-х томах. – Київ: Основи, 1995. Тут статтю подано за цією публікацією, правопис зуніфіковано.

До с. 223

Москва, поборюючи безпощадно всі прояви українського «сепаратизму» ... рівночасно, з притаманною для неї гнучкістю, йшла на тактичні поступки. – Це Лисякове спостереження підтверджує і сучасний дослідник історії України у Другій світовій війні В. Гриневич, який зазначає, що з початком німецько-совєтської війни чимало чільних українських літераторів, митців і науковців, допору напередодні часто-густо звинувачувані НКВД як «націоналісти», раптом почали відігравати «помітну роль в українському політичному істеблїшменті», адже саме таким «непересічним і неоднозначним особам, як М. Бажан, О. Довженко, О. Корнійчук, М. Рильський, П. Панч, П. Тичина, Ю. Яновський» та ін., а не «сірим» партійним функціонерам, «належала поважна роль у творенні українського радянського патріотизму та формуванні етнічної ідентичності». Логічним і то вельми обнадійливим для української інтелігенції вислідом цієї тенденції, що до неї спричинився перший секретар ЦК УССР Нікіта Хрущов, який

іще в період «возз'єднання українських земель» 1939–1940 рр. своєю «міцною рукою» підсадив найчільніших речників національної культурної еліти на «сходинки українського політичного потяга», стало призначення наприкінці 1942 р. Бажана заступником голови Раднаркому УССР з питань культури, а Тичини, який до того ж, ще й не був членом партії, – наркомом освіти УССР. Трохи згодом і Корнійчук посів новостворений наркомат закордонних справ УССР, а Довженко взагалі мав обійняти посаду голови Верховної Ради. Водночас, завважає дослідник, провідною темою совєтської пропаганди стає тема патріотизму, офіційно «санкціонована» владою, й, природно піднесена, ідея відродження української («радянської») державности, що відбилось, наприклад, у святкуванні 25-ї річниці проголошення УССР, відмові від перенаголошування класових аспектів у мітології Батьківщини на користь культурно-націоналістичних, розробці нових підручників з історії України й української літератури, спробах наново урухомити правописну реформу, встановленні «спеціально українського» ордена Богдана Хмельницького тощо. Неабияку роль у цьому процесі відіграло й запровадження «ялтинської системи», про яке понижче згадує Лисяк, внаслідок чого УССР, як і БССР, ніби номінально суверенна держава, дістала право на окреме представництво в ООН, поруч із загально-союзним (що водночас виокремлювало три «братські слов'янські народи» з-поміж інших буцімто рівних членів Союзу й підтверджувало активно пропаговану офіційну концепцію про «єдиний народ», який населяв «спільну колиску» – Київську державу), а також могла й надалі плекати «совєтську соборність», поновлюючи територіальні претензії до Польщі та інших західних сусідів й висуваючи устами Хрущова вимогу, щоби «демографічне розселення українців збігалось з кордонами їхньої держави» (під цим оглядом Гриневич говорить про свого роду «сталінський ірредентизм»).

До с. 224

Маю тут на увазі працю багатьох письменників і учених, що їх, як київську Академію наук, евакуйовано до Росії... – Як зазначає той-таки В. Гриневич, під час евакуації українську інтелігенцію, на відміну від партійного активу, свідомо було «розпорошено по різних тилових районах» СССР, і то значна частина митців і літераторів потрапила до Центральної Азії й замешкала Ташкент,

Ашгабад, Самарканд, Алма-Ату тощо. Втім, за головний осередок евакуйованій інтелектуальній еліті правила столиця Башкірії Уфа, насамперед тому, що туди було вивезено цілу Академію наук УРСР, зокрема й найважливіші гуманітарні інститути – Інститут історії й Інститут мови та літератури, а також і тому, що саме там містилося правління Спілки письменників і виходили основні культурницькі видання, як-от газета «Література й мистецтво», часопис «Українська література» й альманах «Україна в огні».

Уряд Вільгельма II підтримував ... самостійницькі прямування в Польщі, Литві, Фінляндії, Україні й навіть у далекій Грузії... – протягом майже двох років між Лютневою революцією 1917 р. в Росії та Листопадовою революцією 1918 р. в Німеччині, доки кайзерівська адміністрація (зокрема і через військову й адміністративну слабкість як демократичної, так і більшовицької Росії), мала можливість у той чи той спосіб впливати на стан справ у підросійській Східній Європі, вона за нечисленними винятками підтримувала фінансово, організаційно, збройно й ідеологічно різноманітні відцентрові рухи й національні суверенні та напів-суверенні державні утворення на цій території, окрім хіба Польщі та Латвії, де такі тенденції виразно суперечили власне німецьким інтересам. Наприклад, саме завдяки німецькій допомозі Фінляндія, Естонія й Литва протягом 1917–1918 рр. дали собі раду зі спробами власних більшовиків вчинити перевороти з подальшим укладанням союзних угод із Советською Росією, так само за підтримки німецького війська було відновлено татарську державність у Криму; меншою мірою Німеччина могла прислужитися у справі національного визволення у Закавказзі, де стикалася з потужною протидією з боку Великої Британії. Втім, і серед грузинських, і серед азербайджанських незалежницьких сил вельми помітну роль відігравали германофіли. Нарешті, саме німецькому сприянню й особисто наполегливості головнокомандувача німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна (1848–1918) завдячує свій гетьманат Павло Скоропадський (1873–1945).

До с. 225

Офіційне засудження вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну» – написаний ще 1944 р. і цілком відповідний тодішній настанові на творення специфічної відміни советсько-націоналістичного українського патріотизму, вірш Володимира Сосюри (1898–1965) «Любіть Україну!» зазнав у 1951 р., після виходу в

«Правді» редакційної статті «Проти ідеологічних перекручень у літературі», ніщівних нападів офіційної комуністичної критики (і російської, й української), яка закидала авторові, на той час уже відзначеному Сталінською премією (1848 р.), буржуазний націоналізм і звинувачувала поета в тому, що «під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо, Петлюра, Бандера і т.ін.». Цькування Сосюри, змушеного відтак вкотре пережити приниження процедури каяття та зречення, позначило собою одну з найвищих точок, що їх сягнула в Україні повоєнна політико-ідеологічна реакція, загалом суголосна і синхронна з іншими погромницькими кампаніями, як загальносоюзними й інтернаціональними (на кшталт «ленінградської справи» чи різноманітних проявів «ждановщини» та «лисенковщини» тощо), так і спеціально спрямованими супроти тих чи тих «буржуазно-націоналістичних» загроз (як-от татарська та північнокавказькі депортації, вбивство Міхоелса й «кримська справа», «мінгрельська справа», боротьба з «космополітизмом» і «низькопоклонством перед Заходом», «справа лікарів» та ін.). Див. також примітку до с. 261.

Афера Берії – продовженням цього-таки курсу запобігання «буржуазно-націоналістичних» загроз уже по смерті Сталіна у 1953 р. виявилось офіційне оскарження Берії в тому, що в боротьбі за владу він буцімто прагнув спертися на відцентрові рухи неросійських народів. Насамперед тут йшлося не так про досить сумнівні обставини «мінгрельської справи», як про підготовану на вимогу Берії спеціальну аналітичну записку, що в ній було висвітлено реальний стан справ на Західній Україні після майже десятилітньої боротьби комуністичного режиму проти націоналістичного підпілля (аналогічну доповідну записку було підготовано і щодо Литовської ССР). Відтак 26 травня 1953 р. Президія ЦК КПСС ухвалила постанову «Питання західних областей Української РСР», а 28 травня на Бюро ЦК КПУ було ухвалено рішення «Про постанову ЦК КПУ від 26 травня 1953 року “Питання західних областей Української РСР” та доповідну записку тов. Л. П. Берія до Президії ЦК КПУ», яким керівництво фактично визнавало масштаб і тяжкість наслідків, спричинених його по суті злочинними діями, й висновувало, що «боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій і чекістсько-військових операцій», а

«безглузде застосування репресій викликає лише невдоволення населення». Сам Берія запропонував не вживати слово «бандит» на позначення повстанців, бо в Україні, мовляв, немає ніяких бандитів, а є лише «націоналістично налаштована частина населення». Після повалення й арешту Берії в липні 1953 р. Президія ЦК КПСС ухвалила вилучити обидві записки зі своїх протоколів, а затверджені з огляду на них рішення скасувати як нібито сприятливі для «активізації буржуазно-націоналістичних елементів»; відповідне рішення було невдовзі ухвалено і на пленумі ЦК КПУ. На Заході, а надто в середовищі української еміграції ці Берієві кроки сприймали здебільшого недовіркою, очевидно, досить слушно вважаючи їх суто кон'юнктурними чи навіть провокативними. Цим, очевидно, й пояснюється пейоративність Лисякового означення «афера Берії».

До с. 227

Після відкликання останнього сталінського сатрапа Мельникова – брутальний русифікатор, україножер і антисеміт, неабияк особисто причетний до фабрикацій, пов'язаних зі «справою лікарів», і до розв'язування державного терору в Західній Україні, Леонід Мельников (1906–1981) очолював парторганізацію України від грудня 1949-го до червня 1953 р., аж поки змушений був покаятися у скоєних помилках і скласти повноваження першого секретаря на згаданому в попередній примітці пленумі ЦК КПУ, що обрав своїм наступним очільником Олексія Кириченка (1908–1975; на посаді до 1957) – першого українця з походження на цьому посту за весь час існування української компартії.

До с. 228

Мацкевич, Володимир (1909–1998), який керував міністерством сільського господарства 1955–1960 і 1965–1973 рр., зокрема під час освоєння цілини та впровадження кукурудзи (саме по цей досвід делегація советських аграрників їздила 1956 р. до Айови), походив із Запорізької області.

До с. 230

...злочин народобивства, виконаний над кримськими татарами – йдеться про примусову депортацію кримських татар 18–20 травня 1944 р., під час якої на спецпоселення в Казахстані та Центральній Азії було відправлено понад 180 тис. осіб, значна частина з яких загинула дорогою. Повну юридичну реабілітацію

татар як національної спільноти й повернення їх у Крим уможливило тільки падіння СРСР і постання незалежної України.

До с. 232

...УССР вже давніше, у 1947 році, підписала Паризькі мирові договори... – Паризькі мирі трактати 1947 р., були укладені між союзниками Німеччини у II Світовій війні (Болгарією, Фінляндією, Румунією, Угорщиною та Італією) й альянтами – державами антигітлерівської коаліції насамперед задля остаточного врегулювання територіальних питань, установлення військових репарацій та обмеження збройних сил переможених держав.

Дунайська конвенція – регулює правовий режим Дунаю, підписана 1948 р. на Белградській конференції Югославією, Чехословаччиною, СРСР, УССР, Румунією, Болгарією, Угорщиною, США, Великою Британією, Францією. 1960 р. до Конвенції долучилася Австрія, а ФРН від 1957 р. має статус спостерігача. Конвенція проголошує свободу навігації на Дунаї для громадян, торговельних суден і товарів усіх держав на засадах рівноправ'я. Плавання військових кораблів непридунайських країн заборонено. Військові кораблі придунайських країн можуть плавати за межами країни, прапор якої вони несуть, тільки за домовленості між зацікавленими придунайськими країнами. Конвенція зобов'язує придунайські держави підтримувати свої ділянки Дунаю в судноплавному стані й не створювати перешкод для судноплавства інших країн.

Прем'єр Української РСР Кальченко входив до складу загально-радянської делегації на східноєвропейську конференцію безпеки... – Никифор Кальченко (1906–1989) обіймав посаду голови Ради міністрів УССР в 1954–1961 рр. На Варшавській нараді європейських соціалістичних держав з питань гарантування миру і безпеки в Європі (Варшава, травень 1955 р.), СРСР, Албанія, Болгарія, Німецька Демократична Республіка, Польща, Румунія, Угорщина і Чехословаччина підписали Варшавський договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, на основі якого створено було Організацію Варшавського Договору. Представники УССР брали участь в нараді у складі делегації СРСР.

До с. 233

«Україна на переломі» – монографія Вячеслава Липинського (1882–1931) «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії

Українського державного будівництва в XVII столітті» (Відень, 1920)

До с. 234

Як слушно стверджує *Георгій Вернадський* у своїй монографії *про Хмельницького...* – йдеться про англomовну біографію Богдана Хмельницького «Bohdan Hetman of Ukraine», що її *Георгій Вернадський* (1887–1973) видав 1941 р. у видавництві Єйлського університету в Нью-Гейвені.

До с. 237

Монеро, Жюль (1909–1995) – французький соціолог і антрополог, автор знаменитих розвідок «Війна під питанням» (1951), що її цитує *Лисяк-Рудницький*, «Соціологія революції: Політичні міти XX століття» (1969), «Усвідомлення політики» (1977).

Юзеф Лободовський

Київ про «Антологію» (с. 253–257)

Першопублікація: J. Ł. [Józef Łobodowski]. «Kijów o “Antologii”». *Kultura*, 1962, №5.

Переклав *Тарас Шумейко*.

До с. 253

Мазуркевич, Олександр (1913–1995) – український літературознавець, що спеціалізувався на поборюванні «націоналістичних» тенденцій в літературі.

До с. 255

Кравців, Богдан (1904–1975) – український поет, журналіст і суспільно-політичний діяч. З 1955 р. працював в українській редакції радіо «Свобода».

Борис Левицький

Становище в советській Україні (с. 259–276)

Першопублікація: *Borys Lewickij*. «Sytuacja na Ukrainie sowieckiej». *Kultura*, 1963, №1–2.

Переклала *Дзвінка Матіяш*.

До с. 260

Жданов, Андрей (1896–1948) – комуністичний і державний діяч СРСР. З 1939 р. член політбюро ЦК ВКП(б), з 1944-го – секретар ЦК, відповідав за культуру та ідеологію. З його іменем пов'язана розпочата в 1946 р. репресивна кампанія проти творчої інтелігенції, що відтак дістала назву «ждановщина».

До с. 261

Маленков, Георгій (1902–1988) – комуністичний і державний діяч СРСР. Член політбюро ЦК ВКП(б)/КПСС, входив до найближчого кола Сталіна, відіграв істотну роль у репресіях 1930-х – початку 1950-х рр., був одним із призвідців розгрому Єврейського антифашистського комітету («Кримська справа», 1948–1952) і чистки в Ленінградській партійній організації («Ленінградська справа», 1950 р.). Обіймав посади заступника голови (1946–1953) та голови (1953–1955) Ради міністрів СРСР. Виступивши разом із Кагановичем і Молотовим проти курсу Нікіти Хрущова, 1957 р. був усунений з керівних партійних та урядових посад і 1961 р. виключений з партії.

«Ленінградська справа» – низка репресивних акцій, здійснених наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. проти групи ленінградських партійних і державних працівників, звинувачених у «зраді Батьківщини». Про масштаб кампанії свідчить призначення на роль головного злочинця члена політбюро ЦК ВКП(б), академіка АН СРСР економіста *Ніколая Вознесенського* (1903–1950), який перед тим обіймав посади голови Госплану СРСР та заступника голови Ради міністрів СРСР і був у роки війни членом Держкомітету оборони. Його разом з іще п'ятьма обвинуваченими розстріляно, багатьох інших засуджено до тривалих строків ув'язнення.

«Кримська справа» – розгром в 1948–1952 рр. Єврейського антифашистського комітету (ЄАК), створеного в серпні 1941 р., аби залучити єврейську інтелігенцію до мобілізації советської та світової громадської думки супроти злочинів нацизму й збирання міжнародної допомоги. ЄАК очолив видатний єврейський актор і режисер *Соломон Міхоелс*. Під час війни акції ЄАК (зокрема відвідання його делегацією США у 1943 р.) мали неабиякий пропагандистський ефект і прислужилися до зростання кількості симпатиків СРСР у цілому світі. По закінченні війни, а надто по тому, як увиразнилася неминучість проамериканської орієнтації новостворюваної Держави Ізраїлю, з огляду на посилення в СРСР державного та масового антисемітизму й готовости сталінського режиму розв'язати масштабну антисемітську кампанію, подальше існування ЄАК видалося Сталінові недоцільним, тож на початку 1948 р. було вбито *Міхоелса*, в листопаді розпущено сам Комітет, а більшість його очільників і активістів заарештовано за звинуваченням у шпигунстві й після кількарічних катувань

засуджено на липневому процесі 1952 р. до страти або тривалого ув'язнення. Цей вирок було скасовано 1955 р., але офіційно повідомлено про реабілітацію тільки 1989 р. «Кримською» цю справу називають тому, що Маленков, урухомлюючи її за наказом Сталіна, скористався листом із пропозицією створити в Криму Єврейську соціалістичну республіку, якого ще 1944 р. надіслали Сталінові очільники ЄАК. Листа було написано з ініціативи Молотова, котрий доручив його зрадагувати членові президії Комітету Соломонові Лозовському, заступникові голови Совінформбюра, до системи якого й належав ЄАК.

Мінгрельська справа – розпочата в 1951 р. репресивна кампанія, побудована на твердженнях про існування серед грузинської компартійної верхівки «мінгрело-націоналістичної групи», пов'язаної з паризьким центром грузинської еміграції та закордонними розвідками. Репресії торкнулися кількох тисяч посадовців різних рівнів, і можна припустити, що мали кінцевою метою усунення мінгрела Л. Бері, який на той час уже виконав роль, відведену йому в задумах Сталіна. Одразу після смерті Сталіна, впродовж квітня-травня 1953 р., всі три справи було припинено.

До с. 262

Каганович, Лазар (1893–1991) – советський комуністичний і державний діяч. У 1925–1928 рр. генеральний секретар ЦК КПУ. В 1932–1933 рр. один з організаторів голодомору в Україні. В 1930-х і 40-х рр. ініціатор масових репресій. З 1947 р. знову перший секретар ЦК КПУ, під гаслами «боротьби з націоналізмом» робив нагінки на українську інтелігенцію. 1957 р. разом із Вячеславом Молотовим та ін. виступив проти курсу Хрущова, після чого його усунуто з керівних посад, а 1962 р. виключено з КПСС.

...до планованої «другої єжовщини» не дійшло. – Єжовщина, найбільша і найжорстокіша хвиля сталінського терору, що розпочалася 1937 р., названа за іменем її виконавця Ніколая Єжова (1895–1940); у 1936–1938 рр. він був комісаром внутрішніх справ СРСР, з 1937 р. генеральним комісаром державної безпеки, а в грудні 1938 р. його відкликано з НКВД, невдовзі заарештовано і страчено.

«Нова Європа» – йдеться про гітлерівські плани нового європейського ладу.

До с. 263

Грушецький, Іван (1904–1982) – советський партійний і державний діяч в УРСР. В 1972–1976 рр. голова Президії Верховної Ради УРСР.

До с. 265

Течії, що їх засудив Сталін, – на кшталт «боротьбізму» чи «укапізму»...

Боротьбізм – назва походить від назви газети «Боротьба», органу Української комуністичної партії (боротьбистів), яка утворилася в травні 1918 р. внаслідок розколу Української соціал-революційної партії. Партія співпрацювала з КП(б)У, домагаючись водночас цілковитої незалежності України. Під тиском більшовиків у березні 1920 р. оголосила про саморозпуск. Частина її діячів (як-от Еллан-Блакитний, Шумський) вступила до КП(б)У.

Укапізм – лінія УКП (Української комуністичної партії), що виникла внаслідок розколу УСДРП (соціал-демократичної революційної партії). Виступала за незалежну радянську Україну. Її впливи були обмежені. 1925 р. під тиском Виконавчого комітету Комінтерну оголосила про саморозпуск. Частина колишніх укапістів увійшла до КП(б)У. Закордонну групу партії очолював В. Винниченко.

Скрипник, Микола (1872–1933) – советський партійний і державний діяч в Україні. Член РСДПР з 1898 р., учасник жовтневої революції. Один із засновників КПУ. В 1922–1927 рр. народний комісар юстиції та генеральний прокурор. 1927–1933 рр. нарком освіти, активно запроваджував українізацію. Звинувачений 1933 р. в націоналізмі, покінчив самогубством.

«Вітчизна» – щомісячний літературний часопис, орган Спілки письменників України. Заснований 1933 р. в Харкові під назвою «Радянська література». З 1934 р. виходив у Києві. З 1941 р. його видавали в Уфі під назвою «Українська література». З листопада 1943 р. виходив у Москві, а з березня 1944 р. знову в Києві. Під назвою «Вітчизна» виходить з 1946 р.

До с. 266

Цілковита реабілітація відбулася лише за кілька місяців після XXII з'їзду КПСС. – На XXII з'їзді КПСС, що відбувся в жовтні 1961 р., Нікіта Хрущов радикально та публічно засудив сталінізм. Символічним виявом цього стало винесення тіла Сталіна з мавзо-

лею Леніна. На прийомі з нагоди завершення з'їзду Хрущов розповідав подробиці смерті Сталіна (той лежав в агонії, а лікарі, служба і викликані члени керівництва партії боялися ввійти до кімнати і надати йому допомогу) і змови членів Президії ЦК КПСС проти Берії. Ці викриття стали відомі й на Заході.

...наслідки «Польського жовтня» й угорського повстання 1956 року. – див. примітки до с. 165.

«Антипартійна група» – група діячів у найвищому керівництві КПСС (серед інших Лазар Каганович, Вячеслав Молотов), що 1957 р. виступили проти Нікіти Хрущова.

До с. 267

Подгорний, Микола (1903–1983) – советський партійний і державний діяч. В 1946–1950 рр. постійний представник уряду УРСР при Раді Міністрів СРСР. В 1957–1963 рр. перший секретар КПУ, з 1965 р. голова Президії Верховної Ради СРСР.

До с. 269

«Комуніст України» – теоретичний і політичний щомісячник ЦК КПУ. Почав виходити в Харкові 1926 р. під назвою «Більшовик України». 1952 змінив назву на «Комуніст України». Припинив існування 1991 р.

До с. 270

Солоухін, Владімір (1924–1997), російський письменник націоналістичного спрямування, на початку ще дотримувався порівняно ліберальних поглядів.

До с. 271

Гомулка, Владислав (1905–1982) – польський комуністичний діяч. У 1945–1948 рр. генеральний секретар ПОРП. У 1951–1954 рр. в ув'язненні. 1956–1970 рр. перший секретар ПОРП.

КПЗУ, Комуністична партія Західної України – заснована 1919 р. До 1923 р. діяла під назвою Комуністична партія Східної Галичини. З 1920 р. була автономною складовою частиною Комуністичної робітничої партії Польщі (з 1925 р. – Компартії Польщі). В 1927 р. ЦК КПЗУ відкинув рекомендацію керівництва КПУ про осуд «ухилу» О. Шумського, що призвело до розколу в партії та виключення провідників національного нурту. В 1933–1938 рр. багато діячів КПЗУ стали жертвами сталінських репресій. 1938 р. КПЗУ разом із КПП були розпущені рішенням Комуністичного Інтернаціоналу.

КПП, Комуністична партія Польщі – заснована 1918 р. До 1925 р. діяла під назвою Комуністична робітничка партія Польщі. Входила до Комуністичного Інтернаціоналу. 1938 р. рішенням Комінтерну розпущена. Більшість її лідерів знищено у сталінських чистках.

До с. 272

«Наше слово» – тижневик української громади в Польщі. Заснований 1956 р. «Наша культура» – додаток культури до тижневика.

До с. 273

«Радянська Україна», «Правда України» – провідні офіційні щоденні газети в УРСР, україномовний та російськомовний органи ЦК КПУ, Верховної Ради та Ради Міністрів.

Борис Левицький

Сучасна Україна (с. 277–292)

Першопублікація: Borys Lewyckij. «Współczesna Ukraina». Kultura, 1972, №9.

Переклала Дзвінка Матіяш.

До с. 279

Мороз, Валентин (нар. 1936) – український дисидент, діяч націоналістичного руху. 1965 р. його заарештовано, 1966 р. засуджено на 5 років таборів за антисоветську агітацію. На поч. 70-х рр. він знову був заарештований і засуджений на 14 років позбавлення волі. Внаслідок протестів на Заході його випроваджено з СРСР.

До с. 280

Франко, Зиновія (1925–1991) – мовознавиця, онука І. Франка. В 60-х рр. брала участь в русі шістдесятників. Після арешту 1972 р. її змушено до публічного самооскарження і покаяння.

«Український вісник» – нелегальний суспільно-політичний часопис, що виходив у 1970–1972 і 1974 рр. Видання поновлено 1987 р. Засновником і головним редактором був Вячеслав Чорновіл (1937–1999).

До с. 281

«Хроніка текущих событий» («Хроніка текущих событий») – машинописний бюлетень, що його советські дисиденти випускали в 1968–1983 рр. Заснований Натальей Горбаневською з нагоди оголошення ООН 1968-го Роком прав людини й двадцятій річниці ухвалення Загальної декларації прав людини, відтак перетворився на чільне інформаційно-правозахисне видання советського сам-

видаву, яке, дотримуючися безоцінкового фактографічного стилю, описувало порушення громадянських прав і свобод в ССРСР, виступи на їх захист, а також перебіг політичних репресій, зокрема й ситуацію у в'язницях і таборах, а згодом і переслідування визвольних рухів, національних та релігійних меншин тощо (наприклад, постійною була рубрика «Репресії на Україні»). Імена упорядників і редакторів «Хроніки» відкрито не оголошувалися, але бюлетень не був і суто підпільним виданням, адже не містив закликів до повалення режиму, тож попервах здавався невразливим для можливих закидів у «антисовєтській пропаганді», «наклепництві» та «перекрученнях дійсності». Втім, КГБ невдовзі почало переслідувати видавців «Хроніки», спочатку ув'язнивши Горбанєвську, а потім регулярно заарештовуючи за звинуваченням у виготовленні та поширенні бюлетеня його редакторів і розповсюджувачів. Видання було призупинено на 65-му числі після повторного арешту його тодішнього редактора Юрія Шихановіча й уже не відновлено.

До с. 283

Левицький цитує повідомлення «Хроніки» з помилкою: Данило Мишук – це, насправді, Данило Шумук (1914–2004) – одна з найчільніших постатей українського національно-демократичного руху ще від повоєнних часів (див. також інше, вже правильне, повідомлення про його арешт на с. 284). Так само помилково Левицький називає іншого арештованого у цій справі дисидента Василя Георгієнка Василем Сергієнком.

До с. 284

Шелест, Петро (1908–1996) – совєтський партійний і державний діяч в УССР. В 1963–1972 рр. Перший секретар ЦК КПУ. 1964 р. виступив проти Хрущова. З 1966 р. член Політбюро ЦК КПСР. 1966–1972 – член Президії Верховної Ради ССРСР. 1972 р. його усунуто з посади Першого секретаря ЦК КПУ.

До с. 286

Шербицький, Володимир (1918–1990) – совєтський партійний і державний діяч в УССР. В 1961–1963 і 1965–1972 рр. прем'єр уряду УССР. 1972–1989 Перший секретар ЦК КПУ.

До с. 289

Ляшко, Олександр (1915–2002) – совєтський партійний і державний діяч в УССР. З 1972–1987 рр. був головою Ради Міністрів УССР.

До с. 290

«Літературна Україна» – тижневик, орган Спілки письменників України. Виходила з 1927 р. під назвою «Літературна газета». В 1941–1945 рр. називалася «Література і мистецтво», в 1945–1962 рр. виходила знов як «Літературна газета». З 1962 р. виходить під сьогоденішньою назвою «Літературна Україна».

До с. 291

«Українські вісті» – тижневик політики, економіки, культури і суспільного життя, заснований 1945 р. (в 1945–1960 рр. виходив двічі на тиждень). Орган Української революційно-демократичної партії, засновником якої був Іван Багряний. З травня 1945 до 1978 р. виходив у Західній Німеччині, а з жовтня 1978-го в США.

Юліян Кардош

Народ у мандрах (с. 295–307)

Першопублікація: Julian Kardosz. «Naród w wędrówce». *Kultura*, 1949, №15.

Переклав Сергій Яковенко.

До с. 295

Павел Гостовец – псевдонім Єжи Стемповського (див. примітку до с. 220).

Український Вільний Університет (УВУ) – вища школа, створена 1921 р. у Відні, скоро після того перенесена до Праги, а після Другої світової війни, 1946 р., до Мюнхена.

«Лис Микита» – ілюстрований сатиричний часопис, з 1948 р. виходив у Мюнхені, з 1950-го, під назвою «Лис» – у США. Спершу з'являвся тричі на місяць, 1957 р. перетворився на місячник.

До с. 298

Массі, Анрі (1886–1970) – французький історик і політолог. Його книжка «Захистіть Захід» («Défense de l'Occident») з'явилася в Парижі 1927 р.

До с. 300

Мухин, Богдан (1910–1962) – український скульптор, після Другої світової війни на еміграції.

До с. 301

Крук, Григорій (1911–1988) – український скульптор і графік, студіював у краківській Академії красних мистецтв, потім у Берліні та Римі, після Другої світової війни жив у Мюнхені.

Павлось, Антін (1905–1954) – український скульптор, після Другої світової війни на еміграції.

Масютин, Василь (1884–1955) – український гравер, медальєр, скульптор, маляр та історик мистецтва. Після Другої світової війни на еміграції.

Ємець, Федір (1894–?) – український скульптор. Студіював у берлінській Академії мистецтв, де з часом обійняв посаду професора. Після Другої світової війни жив спершу в Австрії, а потім у Венесуелі.

Кричевський, Василь (1873–1952) – український історик мистецтва, архітектор, маляр і графік. 1917 р. був співзасновником Української академії мистецтв, де професорував. З 1944 р. на еміграції, спочатку в Німеччині, а потім у Венесуелі.

Бутович, Микола (1895–1961) – український маляр. Після Другої світової війни на еміграції.

Козак, Едвард (1902–1992) – український карикатурист, гуморист, графік і маляр. Учень художньої школи Олекси Новаківського (1872–1935). Ілюстратор усіх книжок, що виходили у видавництві Івана Тиктора (1896–1982), редактор «Лиса Микити». З 1944 р. на еміграції.

Дмитренко, Михайло (1908–1997) – український маляр і графік, іконописець і мозаїчник, учень Михайла Бойчука та Федора Кричевського. Після Другої світової війни на еміграції в Німеччині, відтак у Канаді та в США.

До с. 302

Мороз, Михайло (1904–1992) – український маляр, учень художньої школи Олекси Новаківського у Львові. Після Другої світової війни на еміграції в Німеччині, відтак у США.

Луцик, Степан (1906–1963) – український маляр, учень художньої школи Олекси Новаківського, відтак навчався у Фернана Леже в Парижі. З 1945 р. жив у Німеччині та США.

Стефанович-Ольшанська, Михайлина (1895–?) – українська малярка і графік. Після Другої світової війни жила на еміграції.

Борачок, Северин (1898–1975) – український маляр, студіював у краківській Академії красних мистецтв. У 1924–1937 рр. жив у Парижі. *Гніздовський*, Яків (1915–1985) – американський графік, кераміст, маляр і мистецтвознавець українського походження.

Гординський, Святослав (1906–1993) – український маляр, графік, знавець українського і світового малярства, поет, літературознавець. З 1944 р. на еміграції в Німеччині та США.

Гірняк, Йосип (1895–1989) – український актор, режисер, співпрацівник Леся Курбаса. 1933 р. репресований. Після Другої світової війни на еміграції в Канаді.

До с. 303

Ануй, Жан (1910–1987) – французький драматург. П'єсу «Антигона», що є одним із засадничих текстів екзистенціалістської драматургії, написав 1943 р.

До с. 306

«*Заграв*» – український літературно-мистецький часопис Спільноти українських письменників і журналістів. Виходив 1946 р. в Авгсбурзі.

«*Арка*» – український щомісячник літератури, мистецтва і критики. Виходив у Мюнхені в 1946–1947 рр. у видавництві «Українська трибуна» в співпраці з видавничою комісією МУРу (див. примітку до с. 311). Його редакторами були В. Домонтович, Юрій Шерех-Шевельов та ін.

Збірки МУР – Мистецький український рух не видавав регулярних зошитів. Упродовж свого існування (1945–1948) видав три дискусійні збірки «МУР», один альманах красного письменства і кілька книжок у рамках «Малої бібліотеки МУРу».

До с. 307

Багрянний, Іван (1906–1963) – український письменник і громадський діяч, один із засновників і лідер Української революційно-демократичної партії. На еміграції в Німеччині з 1943 р. Роман «Тигролови» (1944) навіяно власними життєвими враженнями: репресований 1932 р. письменник відбував покарання на Далекому Сході.

Юзеф Лободовський

Українська еміграційна література (с. 309–329)

Першопублікація: Józef Łobodowski. «Ukraińska literatura emigracyjna». *Kultura*, 1952, №4.

Переклав Андрій Савенець.

До с. 309

«*Вядомосьці*» – див. примітку до с. 47.

«Жице» («Życie») – польський еміграційний католицький часопис, що виходив у Лондоні в 1947–1959 рр. Видавцем часопису був Католицький видавничий осередок «Веритас».

До с. 310

UNRRA, United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Адміністрація ООН у справах допомоги та відновлення – докладніше див. примітку до с. 52.

До с. 311

МУР – Мистецький український рух, об'єднання українських еміграційних письменників, створене 1945 р. в Західній Німеччині. До ініціативної групи належали: Іван Багряний, В. Домонтович, Юрій Косач, Ігор Костецький, Іван Майстренко і Юрій Шерех. МУР організував три письменницькі з'їзди (1945, 1947, 1948 рр.). Формально очолював МУР Улас Самчук, проте головну роль відігравав Юрій Шерех.

Чимало віршів Ольжича з передвоєнного тому «Рінь» переклали польською... – Книжку О. Ольжича «Рінь» видано 1935 року.

Чеховіч, Юзеф (1903–1939) – видатний польських поетів міжвоєнного двадцятиліття, провідник т.зв. «Другого авангарду». Перекладач української літератури. Загинув у вересні 1939 р.

Голендер, Тадеуш (1910–1943) – польський поет і перекладач з української мови. 1936 р. був співорганізатором львівського З'їзду працівників культури. В 1939–1941 рр. жив у Львові, після вторгнення німців опинився у Варшаві. Загинув на Пав'яку. Друкувався в часописах «Вядомосьці літерацкі», «Скамандр», «Камена». 1933 р. виступив співзасновником суспільно-культурного місячника «Сигнали» («Sygnały»).

Ястшембец-Козловський, Чеслав (1894–1956) – польський поет і перекладач української літератури.

«Скамандер» – польська поетична група, яку створили Юліан Тувім (1894–1953), Ярослав Івашкевіч (1894–1980), Ян Лехонь (1899–1956), Антоній Слонімський (1895–1976) і Казімеж Вежинський (1894–1969). Група починала витворюватися довкола часопису «Pro arte et studio». Першим тереном її діяльності була в 1918–1919 рр. поетична каварня «Під Пікадором». У 1919–1920 рр. тимчасово співпрацювала з експресіоністами і футуристами, а потім на постійних засадах пов'язала свою діяльність

із тижневиком «Вядомосьці» («Wiadomości») і сатиричним часописом «Цирулік варшавські» («Cyruлик Warszawski»). «Скамандер» був найвпливовішим і найпопулярнішим польським літературним угрупованням міжвоєнних років; він справив значний вплив на формування поетичного стилю цього періоду.

«Бюлетин польсько-українські» – див. примітку до с. 72.

«Камена» – «Камена», часопис, заснований у Холмі 1933 р. як місячник поезії, виходив там-таки до 1939 р. Гуртував авангардових поетів. Його засновниками були поет і перекладач Казімеж Анджей Яворський (1897–1973) і графік Зенон Васильєвський (1891–1945). Після війни з перервами виходив у Холмі та Любліні до 1988 р.

«Волинь» – див. примітку до с. 86.

«Сигнали» – «Sygnały», суспільно-політичний і культурний місячник, видався у Львові в 1933–1934 і 1936–1939 рр. (з 1938 р. виходив ще два тижні). Редактором був спочатку Тадеуш Голендер, а пізніше Кароль Курилюк (1910–1967).

«Кур'єр Поранни» – «Kurier Poranny», щоденна інформаційно-політична газета, перший у Варшаві ранковий часопис. Виходила в 1877–1939 рр. В міжвоєнний період – попервах незалежна, ліберальна газета, що підтримувала політику Ю. Пілсудського. З 1932 р. наближена до групи Болеслава Перацького; від 1937 р. репрезентувала скрайню санаційну правницю.

«Арка» – див. примітку до с. 306.

«Літаври» – український літературно-мистецький часопис, виходив у Зальцбурзі в 1947 р. за редакції Ю. Клена.

«Хорс» – український часопис критики, письменства і мистецтва; єдине його число вийшло 1946 р. в Регенсбурзі, у видавництві «Українське слово».

«Сучасник» – український еміграційний кварталник, у видавництві «Україна» 1948 р. вийшло одне його число.

«Заграва» – місячник літератури і мистецтва, що його видавала «ді-півська» Спілка українських письменників і журналістів у Авгсбурзі (Німеччина) 1946 р. за редакції Б. Нижанківського (1909–1986) і З. Тарнавського (1912–1962). З'явилось 4 числа.

«Керма» – український літературно-мистецький і науковий збірник; виходив 1946 р. (чч. 1-2) у Зальцбурзі, у видавництві

Літературно-науково-мистецької спілки за редакцією І. Костецького.

«Звено» – український літературний часопис, що його в 1946–1947 рр. в Інсбруці видавав Центральний еміграційний союз українського студентства, а потім Український мистецький фронт молоді.

«Рідне слово» – український місячник літератури, мистецтва і науки. Виходив з грудня 1945 до грудня 1946 р. у Мюнхені за редакцією Теодора Курпіти (1913–1974).

«Світання» – літературно-мистецький альманах «Нової Епохи» за редакції М. Ореста в Авгсбурзі, ч. 1 з'явилось в жовтні 1945 р., до 1947 р. вийшло 6 чисел. Публікувалися Клен, Барка, Орест, Костецький.

«Літературно-науковий вісник» – ефемерна спроба поновити видання на еміграції часопису з тією ж назвою, що його перед Другою світовою війною видавав Д. Донцов. Редактором часопису був В. Шульга. В 1948–1949 рр. з'явилося два числа часопису.

«Орлик» – місячник культурного та громадського життя, що виходив у таборі ді-пі в Берхтесгадені (Німеччина) в 1946–1948 рр.

До с. 312

«Київ» – український літературний двомісячник, заснований у Філадельфії в 1950 р.

«Обрії» – український еміграційний часопис; єдине число вийшло 1946 р. у Байройті (Німеччина), у видавництві «Журавлі».

«Пороги» – український літературно-мистецький часопис, що виходив у Буенос-Айресі в 1949–1957 рр. за редакції Анатолія Галана (1901–1988) та Ігоря Качуровського (нар. 1918). З 1957 р. перетворився на кварталник.

«Овид» – український літературно-мистецький часопис, що в 1949–1955 рр. виходив у Буенос-Айресі, а з 1957 р. в Чикаго. До 1961 р. щомісячник, а потім шоквартальник.

«Культура і освіта» – видавництво Осередку української культури і освіти у Вінніпезі. Діяло з 1944 р.

«Нові дні» – український ілюстрований щомісячник, що виходить у Торонті з 1950 р. Поряд з еміграційними авторами публікував авторів із совєтської України.

«Сучасна Україна» – український двотижневик, що виходив у Мюнхені в 1951–1960 рр. Видавали його Закордонне представництво УГВР (1951–1956) і Українське Товариство закордонних студій (1956–1960). Головним редактором був Володимир Стахів (1910–1970). У 1952–1955 рр. часопис мав окремий додаток під назвою «Література, мистецтво, критика». Від липня 1955 р. до кінця існування виходив щомісячний додаток «Українська літературна газета» за редакції І. Кошелівця (1907–1999) та Юрія Лавріненка (1905–1987). На базі «Сучасної України» в 1961 р. виник щомісячник «Сучасність», який виходить досі.

«Україна» – нерегулярний українознавчий часопис, що виходив у Парижі з 1947 р. В 1949–1953 рр. його редактором був історик, літературознавець і публіцист Ілько Борщак (1892–1957).

До с. 313

...еміграційні осередки у Празі чи Варшаві... – тут, як і в статті «Січили й харибди української поезії» Лободовському йдеться про феномен т.зв. «празької школи» («вісниківців») – див. примітку до с. 363.

До с. 314

Виспянський, Станіслав (1869–1907) – польський поет, маляр, драматург, один із чільних представників «Молодого Польщі».

Жеромський, Стефан (1864–1925) – польський письменник, громадський діяч, засновник польського відділення ПЕН-Клубу. Санбеніто – спеціальна хламида, що в неї зодягали засуджених на автодафе.

До с. 316

...французькі поети після 1871 року мали би писати технікою Г'єте й Шилера. – Тобто після нищівної воєнної поразки, якої 1871 року Франція зазнала від Прусії.

До с. 319

...поетична молодь, що прибула з Совєтської України – Лиман, Славутич, Полтава... – Леонід Лиман (1922–2003), Яр Славутич (нар. 1918), Леонід Полтава (1921–1990) – українські поети повоєнної хвилі еміграції.

До с. 320

Зуєвський, Олег (1920–1996) – український поет. Під час Другої світової війни вивезений на примусову працю до Німеччини; після

війни на еміграції, з 1950 р. в США. Збірку «Золоті Ворота» видав 1947 року.

Державин, Володимир (1899–1964) – український літературознавець, мовознавець і перекладач. З 1944 р. на еміграції. З 1946 р. професор Українського Вільного Університету в Мюнхені.

Багрянний, Іван – див. примітку до с. 307. Книжка «Золотий бумеранг. Збірка поезії. Рештки загубленого, конфіскованого та знищеного» вийшла 1946 р., роман «Сад Гетсиманський» – 1950-го.

До с. 321

Стефанович, Олекса (1899–1970) – український поет, належав до празької школи, автор збірок «Поезії» (1927), «Stefanos I» (1938), «Зібрані твори» (1975). Виїмав до Чехословаччини 1922 р., відтак жив у Німеччині та США, друкувався в «Новій Україні», «Літературно-науковому віснику», «Новому шляху» та ін. часописах.

До с. 322

Шаян, Володимир (1908–1974) – український письменник, філософ, мовознавець, теоретик «староукраїнської віри», що її він практикував у «Ордені Лицарів Бога-Сонця», член УВАН і ПЕН-клубу. Після війни на еміграції, спочатку в Німеччині, потім в Лондоні.

До с. 324

Нижанківський, Богдан (псевдонім: Бабай; 1909–1986) – український поет і прозаїк, після Другої світової війни на еміграції, спершу в Європі, потім в США.

Гарасевич, Андрій (1917–1947) – український поет; після Другої світової війни на еміграції.

Карпенко-Криниця, Петро (нар. 1917) – український поет; після Другої світової війни жив спочатку в Німеччині, а потім в США. *Приходько*, Марина (1927) – українська поетка; після Другої світової війни на еміграції.

Лесич, Вадим (1909–1982) – український поет, есеїст, публіцист і перекладач; після Другої світової війни на еміграції, спочатку в Німеччині, а потім в США.

Курпіта, Теодор (1913–1974) – український поет; після Другої світової війни на еміграції, спочатку в Німеччині, а потім в США.

Чорний, Юрій – український поет і перекладач.

Розкішні «Диявольні параболі» Порфирія Горотака (псевдонім Клена)... – Насправді Порфирій Горотак – це колективний псевдонім Юрія Клена, Леоніда Мосендза і Мирона Левицького.

До с. 325

Криця, Ждан – псевдонім Юрія Чорного.

Роксолія Черленівна – псевдонім Освальда Бурггарта.

Чапленко, Василь (1900–1990) – український письменник, мовознавець і літературний критик. Після Другої світової війни на еміграції, спочатку в Німеччині, а потім у США.

До с. 326

Дудко, Федір (1885–1962) – український письменник і журналіст; з 1944 р. на еміграції, спочатку в Західній Європі, а потім в США.

Феденко, Панас (1893–1981) – український історик, публіцист і політичний діяч. В 1917–1918 рр. член Української Центральної Ради. З 1921 р. на еміграції в Польщі, Чехословаччині, Німеччині. Професор Українського Вільного Університету.

Бажанський, Михайло (1910–1994) – український журналіст, письменник і громадський діяч; після Другої світової війни на еміграції. Ймовірно, йдеться про його «Мемуарну мозаїку», опубліковану 1946 р. й перевидану в «Критиці» 1998 р.

Ізарський, Олекса (Олексій Мальченко, 1919) – український письменник, літературознавець, критик і перекладач. Після Другої світової війни на еміграції в Німеччині та США.

До с. 327

Коваленко, Людмила (1898–1969) – українська письменниця, перекладачка, редакторка і громадська діячка. Після Другої світової війни на еміграції. Відома також під іменем Людмила Івченкова.

Юзеф Лободовський

Сцили й харибди української поезії (с. 331–376)

Першопублікація: Józef Łobodowski. «Scylle i Charybdy ukraińskiej poezji». *Kultura*, 1954, №5 і 6.

Переклали Андрій Савенець і Тарас Шумейко.

До с. 331

Морас, Шарль (1868–1952) – французький письменник, правий публіцист і політичний діяч. Співзасновник і один із керівників створеної 1898 р. націоналістичної організації «Французька дія».

«Класицизм – оце твоя дорога, Україно» – писав у той-таки час Микола Зеров... – Такого вислову в Миколи Зерова немає. Це видозмінений рядок із сонета «Pro domo», якого нижче цитує Ю. Лободовський, переклавши його так: *oto jest twoja droga, Ukraino* – оце твоя дорога, Україно. (Прим. перекладача).

«Класична пластика, і контур строгий...» – фрагмент поезії М. Зерова «Pro domo» 1921 р. із циклу «Ars poetica».

Ередія, Жозе Марія де (1842–1905) – французький поет, представник «парнаської школи».

Леконт де Ліль, Шарль (1818–1894) – французький поет, один із творців парнасизму.

...київського відлуння вірша Готьє у версії Міріама... – Лободовський цитує вірш Готьє «Мистецтво» («L'art») зі збірки «Емалі та камеї» (1852) у Міріамовому перекладі. Тут цей фрагмент подано в перекладі М. Драй-Хмари.

Готьє, Теофіль (1811–1872) – французький романтик, предтеча парнасизму.

Міріам (Miriam) – псевдонім Зенона Пшесмицького (1861–1944) – польського літературного і художнього критика, поета, перекладача.

До с. 332

...процес Спілки визволення... – Спілка визволення України (СВУ) – провокативна фікція, яку витворили органи безпеки (1930) як нагоду розпочати репресії проти української інтелігенції. Головним оскарженням на процесі СВУ був історик літератури, віце-президент Української Академії Наук Сергій Єфремов.

До с. 333

Феацький квіте, серце Навсікас... – сонет М. Зерова «Навсіка» з циклу «Образи і віки» (1922) зі збірки «Камена» (1924).

В погожі ночі, в запаху травні... – сонет М. Зерова «Діва» (1922) з циклу «Зодіак» зі збірки «Камена» (1924).

До с. 335

Над степом зноситься гора-могила... – переклад сонету «Шевченкова могила» російського поета Петра Бутурліна (1859–1895) із книжки «Стихотворения» (1897), що його зробив М. Зеров.

До с. 336

Збірка Павла Тичини «Соняшні кларнети» з'явилася 1918 року, «Під осінніми зорями» Максима Рильського також 1918-го, друга редакція – 1926-го.

До с. 337

У теплі дні збирання винограду... – поезія М. Рильського 1922 р. зі збірки цього-таки року «Синя далечінь».

Автор «Пісень Білітіді» – французький письменник П'єр Люїс (1870–1925), збірка поезій у прозі «Les Chansons de Bilitis» побачила світ 1894 р. Український переклад С. Смеречинського вийшов 1927 р.

До с. 338

За Маланюком, Рильський був і залишився «поетом без проблеми». – Такого або подібного формулювання у згаданій статті Євгена Маланюка насправді немає. (Прим. перекладача).

Чернець без божества і жрець без молитов... – рядок із поезії М. Рильського «В високій келії, самотно-таємничій» зі збірки «Під осінніми зорями» (1926).

Рильський ... уміє відчутти і вербу, що на ній «срібляться котики», і ту Ганнусю, що «плаче, бо пора». – «А на вербі срібляться котики...» – рядок із поезії М. Рильського 1925 р. «Я пахомився од екзотики» зі збірки «Крізь бурю й сніг» (1925); «І Ганнуса плаче, бо пора...» – останній рядок поезії «Ластівки літають, бо літається...» зі збірки «Де сходяться дороги» (1929).

Де мертвий гнів, і нежива любов – останній рядок із сонету М. Рильського 1922 р. «Ніщце» зі збірки того-таки року «Синя далечінь».

Знай, що в світі найтяжче – це серце носити студене... – рядки з поезії М. Рильського 1944 р.

Це не наші Тувіми зі Слонімськими... – Юліан Тувім (1894–1953) і Антоній Слонімський (1895–1976) – польські поети, були співзасновниками поетичного гурту «Скамандер» і одного з найважливіших літературних часописів II Речі Посполитої «Відомості літературні» («Wiadomości Literackie»). Слонімський (також поет, драматург, прозаїк, сатирик і театральний критик) 1964 р. заініціював і підписав «Листа 34» на захист польської культури, а 1975 р. долучився до протесту проти змін до конституції, що перетворювали зв'язок із СРСР на конституційну норму.

До с. 339

...молодий Сідлецький... – імовірно, йдеться про Людвика (Гри-малу) Сідлецького (псевдонім – Сава Крилач), українського громадського діяча з кола В. Липинського, письменника, одного із засновників УСХД та його осередку в Польщі (1931), адміністратора й мовного редактора часопису «Хліборобська Україна», редактора варшавського часопису «Рідна мова».

Переклад Міцкевічевого «Пана Тадеуша» М. Рильський уперше видав 1927 р.

Юзевський, Генрик Ян – див. примітку до с. 65.

До с. 340

«Трилогія» – йдеться про романну трилогію Генрика Сенкевича з історії І Речі Посполитої «Вогнем і мечем» (1883–1884), «Потоп» (1884–1886) і «Пан Володийовський» (1887–1888).

До с. 341

Анхізів син, вклонившись богині... та Знов той же Сфінкс, і знову жде одгадок – однойменні поезії зі збірки М. Рильського 1925 р. «Крізь бурю й сніг».

До с. 343

...«Нічний рейс» нагадує корсарські вірші Еспронседа... – «Нічний рейс» – вірш М. Бажана 1928 р. зі збірки «Будівлі» (1929); Хосе де Еспронседа (1808–1842) – іспанський поет, один із найголовніших представників іспанського романтизму.

До с. 344

Віленська Свята Анна – пізньоготичний костел з кін. XVI ст. у Вільнюсі. Вавельський дітинець – подвір'я з ренесансовими аркадами королівського замку Вавель у Кракові. Каплиця Боїмів – пам'ятка львівської пізньоренесансової архітектури 1617 р. Поема М. Бажана «Імобе з Галаму» увійшла до збірки «17-й патруль» (1926).

До с. 345

«Залізняка ніч» міститься у збірці М. Бажана «Різьблена тінь» (1927).

До с. 346

Гоцинський, Северин (1801–1879) – польський поет-романтик. Його поема «Канівський замок» (1826–1827) розповідає про події Коліївщини.

«Срібний сон Саломеї» – драматична поема Юліуша Словацького (1843).

До с. 347

«Танцівниця» – вірш М. Бажана з циклу «Узбекистанські поезії» (1938) зі збірки «Вибрані поезії (1925–1940)» (1940).

До с. 349

Розвиток української поезії на еміграції, з головним осередком у чеській Празі... – див. примітку до с. 363

Маланюкова збірка «Влада» вийшла 1951 р., Орестова «Гість і господа» – 1952-го.

Збірку Є. Маланюка «Перстень Полікрата» видано 1939 р.

До с. 350

Крижанівський, Андрій (1907–?) – український поет, спів-редактор часопису «Ми», який виходив у Варшаві в 1938–1939 рр.

До с. 352

Збірка Михайла Ореста «Луни літ» з'явилася 1944 р.

Вітає серце ароматом лип... – однойменна поезія М. Ореста 1950 р. зі збірки «Гість і господа».

До с. 353

Ще повинь світла падає на віти... – однойменна поезія 1949 р. так само зі збірки М. Ореста «Гість і господа».

До с. 354

Минули соняшні високі дні... – Вірш М. Ореста «Autumnus dux meus» 1949 р. зі збірки «Гість і господа».

До с. 357

Манило, Іван (1918–1977?); псевдонім Іван Дніпряк – український еміграційний письменник і видавець.

До с. 358

Збірка Є. Маланюка «Земля й залізо» з'явилася 1930 року.

До с. 359

Кальдерон де ля Барка, Педро (1600–1681), іспанський драматург, зачинатель барокової драми. «Principe Constante» – «Стійкий принц» – написано в 1628–1929 рр.

Баквіс, Клод (нар. 1910) – бельгійський славіст, історик польської літератури, директор Інституту слов'янської філології L'Université Libre в Брюсселі.

До с. 360

Вайсбах, Вернер (1873–1953) – німецький і швейцарський історик мистецтва, професор Базельського університету, дослідник ренесансового і барокового мистецтва.

До с. 361

Санта Марія Маджоре – базиліка в Римі, на пагорбі Еквїлій, первісна споруда з IV ст., ґрунтовно перебудована 1432–1440 рр. за папи Сикста III, сучасного вигляду її фасад набув після барокової перебудови XVIII ст., за папи Климента X (арх. Фердинандо Фуга).

...пейзаж деяких закутків Волині і, скажімо, Іль-де-Франс не аж так різняться. Річ у тім, що бароковий універсальний подавав руку і візантинізму, й іншим орієнтальним стилям. В його підвалинах та сама ідея, яка – попри пізніші перекручення – doprowadила до Флорентійської і Берестейської уній.

Іль-де-Франс – історичний регіон навколо Парижа.

Флорентійська унія – угода про об'єднання католицької та православної церков на умовах визнання православною церквою католицької догматики та верховенства папи римського та збереження православної обрядності. Укладена в липні 1439 р. на Фераро-Флорентійському соборі (1438–1445) за участі папи Євгенія IV, візантійського імператора Іоана Палеолога, патріярха константинопольського, представників східних патріархів, грецького та латинського єпископату і кліру. Від імені Руської церкви акт про унію підписав митрополит київський Ісидор (1437–1441), однак руське духовенство і ціла громада назагал відмовилися її визнати відповідно до рішень Єрусалимського православного собору 1443 р., який засудив Фераро-Флорентійський собор як «нечестивий, незаконний, лиходійський, спертий на брехні», а московська церква, скориставшись нагодою, 1448 р. виокремилась із Київської митрополії, проголосила автокефалію (від 1589 р. – патріархат) і заходила активно поширювати її юрисдикцію на українські території. Саме це, а також падіння Константинополя 1453 р. під ударами османів і спричинилося до остаточної невдачі Флорентійської унії й необхідності укладати 1596 р., майже через 160 років, унію Берестейську, метою якою було нарешті й остаточно об'єднати Київську Православну Церкву з Римським Престолом. Булла папи Климента VIII «Великий Господь» підтвердила адміністративне й церковне рішення Київ-

ського митрополита Михайла Рогози про унію Римсько-Католицької Церкви та Київської православної митрополії у межах Польсько-Литовської держави. Берестейський собор викликав спротив багатьох православних церков, відтак патріарх Єрусалимський 1620 р. таємно висвятив сімох православних єпископів із митрополитом на чолі для всіх єпархій, котрі вже посіли уніатські єпископи. Переяславський договір гетьмана Хмельницького з Москвою завдавав унії на українських землях тяжкого удару, а входження частини Речі Посполитої до складу Російської імперії внаслідок поділів Польщі фактично призвів до її загибелі. Водночас на Підавстрійській Україні унія розквітнула, і вже у XVIII ст. папа римський заснував церковну провінцію Галич. Почасти завдяки цьому у наступному столітті на Галичині виникла національна греко-католицька інтелігенція, що відіграла неабияку роль в українському модерному націєтворенні, спричинилася до появи вельми специфічної галицької ідентичності і зрештою спромоглася висунути на загальноукраїнську арену таку визначну постать, як митрополит Андрей Шептицький (1865–1944). Утім, невдовзі по його смерті, у 1946 р., Львівський собор під тиском Москви ухвалив рішення скасувати Берестейську унію й «воз'єднатися» з Руською православною церквою (Московським патріархатом). Відтак греко-католицьку церкву в Україні було заборонено, а її вірних переслідувано аж до виходу відновленої УГКЦ із підпілля 1989 р. і повернення її глави кардинала Мирослава-Івана (Любачівського) з еміграції навесні 1991 р.

До с. 363

Під дбайливими крилами донцовського «Вістника»... – Дмитро Донцов став редактором «Літературно-наукового вістника», заснованого 1898 р. у Львові як орган Наукового Товариства ім. Шевченка, в 1922 р. У 1933 р. часопис змінив назву на «Вістник».

...когорта поетів пропагувала волюнтаризм... – ідеться про т.зв. «працьку школу» («вісниківців») – досить широке й нечітко окреслене коло молодих літераторів-емігрантів здебільшого націоналістичного спрямування, що у 1920-х – 1930-х рр. жили та працювали в різних країнах Центральної Європи, переважно у Празі, зосереджувалися на історіософсько-цивілізаційній і націєтворчій проблематиці й були ідеологічно взоровані головню, хоча й не винятково, на Донцова, який публікував їх у своєму

«Літературно-науковому віснику» (втім, вони часто друкувалися також і в інших празьких і не тільки празьких часописах, як-от «Нова Україна», «Студентський вісник», «Пробоем», «Новий шлях» тощо). Фундаторами школи, що до неї відносять більшою чи меншою мірою виправдано Андрія Гарасевича (1917–1947), Максима Гриву (1893–1931), Івана Ірлявського (1919–1942), Юрія Клена (1891–1947), Івана Колоса (нар. 1911), Юрія Липу (1900–1944), Оксану Лятуринську (1902–1970), Галю Мазуренко (нар. 1901), Олега Ольжича (1907–1944), Олексу Стефановича (1899–1970), Олену Телігу (1907–1942), Миколу Чирського (1903–1942) та інших, уважають Юрія Дарагану (1894–1926), Євгена Маланюка (1897–1968) та Леоніда Мосендза (1897–1948). У Варшаві до «празької школи» найближче стояла група «Танк», яку створили, власне, ті ж таки «пражани» Липа і Маланюк спільно з Авеніром Коломийцем (1906–1946), Юрієм Косачем (1909–1990), Наталею Ливицькою-Холодною (1902–1997), Петром Холодним мол. (1902–1990).

...доба жорстока, як вовчиця... – рядок із Ольжичевої поезії 1935 р. «Брати» (з циклу «Полінезійці»).

До с. 364

Уся у хлібі вона... – Вірш «1941–1944» зі збірки «Кінцесвітне» підписаний: «Прага, 1942». Наведено за виданням: Олекса Стефанович. *Зібрані твори*. – Торонто: Євшан-зілля, 1975, с. 157.

О, серце крихке, душе кам'яна й окаянна... – Уривок із другої поезії з циклу «Елегії», 24. II. 1943, зі збірки «Лірична павза». Наведено за виданням: Євген Маланюк. *Поезії*. – Нью-Йорк, вид. НТШ, 1954, с. 252–253.

...епоха, яку поет уже значно раніше бачив під знаком «сліпого Гомера і глухого Бетговена» – алюзія на два останні рядки Маланюкової поезії 1943 р. «Доба» («Родина – тільки вбогий човен») зі збірки «Проща» (1954).

До с. 366

Веретенченко, Олекса (1918–1993) – український поет. Після Другої світової війни на еміграції.

Ситник, Михайло (1920–1959) – український поет і прозаїк. Від 1943 р. на еміграції.

Качуровський, Ігор (нар. 1918) – український поет, літературознавець і перекладач. З 1944 р. на еміграції в Німеччині.

До с. 368

«“Українські балади” Полтави» – Леонід Полтава. *Українські балади: третя збірка поезії*. – Париж: Українець, 1952. Ю. Лободовський цитує з цієї збірки такі вірші:

...перстень із сибірського золота на пальці англійської леді – українець Остап, що замерзає в снігу... – йдеться про вірш «Золотий перстень» (1946);

Син твій світом блукає...; Похилилася лампа, мов колос... – з вірша «Уночі замовкає Париж...»;

У завулку Європи вітер віє поземно... – з вірша «Демон» (1947) з циклу «По Європах»;

Що в чужому краю – можна жити лише у півсні...; Наші зустрічі дивні: не наші цілунки й слова... – з вірша «Другий вірш про парк» (1951) з циклу «Людяність»;

До с. 369–371

Ув очах – усе менше і менше очей...; І не страшно згасати нам перед днем... – із вірша «Похвала свічці (Присвята Йосипові Лободовському)» (1951) з циклу «Людяність»;

Мир і радість тобі...; Дні за днями, мов хвилі... – з поезії «Ніч над чорним морем», що є Епілогом до збірки Л. Полтави «Українські балади».

До с. 372

Гуляв над Тібром Рафаель... – вірш П. Тичини «La bella Fornarina» (1921) зі збірки «Вітер з України» (1924).

До с. 373

Моляться соняшники... – вірш В. Барки «Рай» зі збірки «Білий світ» (1947).

До с. 374

Старі будинки ажурові... – фрагмент III частини поезії М. Рильського «Синя далечінь» (1920) з однойменного збірника 1922 р. Ти випив самогону з кварти... – остання її строфа.

До с. 375

Спиніться! Он бапти – проламують сходи... – рядки з вірша Л. Полтави «Площа Бастилії» (1949) з циклу «По Європах» збірки «Українські балади».

Не зрадь мене, моя утіхо... – з поезії М. Рильського «До музи» (1919) зі збірки «Синя далечінь».

Юрій Лавріненко

Література межової ситуації (с. 377–397)

Першопублікація: Jurij Ławrinenko. «Literatura sytuacji pogranicznych». *Kultura*, 1959, №3. Друкуємо за українською публікацією у книжці: Юрій Лавріненко. *Зруб і парості*. – Вид. «Сучасність», 1971. Правопис зуніфіковано.

До с. 378

Шпенглер, Освальд (1880–1936) – німецький філософ історії та культури, автор історіософського трактату «Присмерк Європи» (тт. 1–2, 1918–1922), який став одним із засадничих текстів європейського катастрофізму та спричинився до постання цивілізаційного методу (див. також примітку до с. 136).

До с. 380

...в польському часописі «Білий орел» спогади Ришарда Вraga... – Польський тижневик «*Orzeł Biały*» заснований 1941 р. в СРСР (Бузулук) при Відділі інформації та освіти Польського Війська на Сході (під командуванням ген. Владислава Андерса), початково виходив у місцях дислокації Польського Війська. По війні не припинив існування, з 1949 р. в Лондоні. 1964 р. перетворений на громадсько-політичний щомісячник.

Ришард Вraga (1902–1968), польський військовик і публіцист, керівник східного департаменту розвідки в II Речі Посполитій.

До с. 381

Клуб Петефі – названий на честь найвидатнішого поета угорського романтизму Шандора Петефі (1823–1849), цей клуб постав у Будапешті як дискусійний гурток під патронатом комуністичної Спілки робітничої молоді. Після XX з'їзду КПСС перетворився на місце вельми популярних антисталіністських зібрань і дискусій. Найвселюдніші збори, zorganizовані Клубом, відбулися 27 червня 1956 року, коли дискусію, трансльовану через вуличні гучномовці, почуло 10–12 тис. осіб. Уліті 1956 р. діяльність Клубу було припинено, а з 1957 р. його розгяджали як «контрреволюційне кодро».

Юзеф Лободовський

Молодий ліс на чужині (с. 399–410)

Першопублікація: Józef Łobodowski. «Młody las na obczyźnie». *Kultura*, 1960, №10.

Переклав Андрій Савенець.

До с. 399

«Континенти» – «Kontynenty», літературно-мистецький щомісячник, видаваний у Лондоні в 1959–1966 рр. як продовження «Меркуріуса Польського». Гуртував навколо себе молодих польських поетів, що народилися на чужині або дітьми виїхали з Польщі.

«Нові поезії» – щорічник Нью-Йоркської групи. Виходив з 1958 р.

До с. 401

Шлемкевич, Микола (1894–1966) – український публіцист, редактор, видавець і політичний діяч. Під час Першої світової війни у засланні в Сибіру, 1917 р. дістався до Києва. В 1918–1919 рр. працював у «Робітничій газеті». На початку 20-х рр. повернувся до Галичини, звідки виїхав на студії до Відня. В 1928–1929 рр. продовжував студії в Сорбоні. Після повернення до Львова співпрацював із «Літературно-науковим вістником». Спільно з журналістом Дмитром Палієм (1896–1944) заснував 1933 р. Фронт національної єдності. Був співредактором часопису «Перемога», газети «Українські вісті» й тижневика «Батьківщина». Під час Другої світової війни співредактор часопису «Наші дні» та редактор в «Українському видавництві» у Кракові. По війні на еміграції, спершу в Німеччині, а з 1949 р. в США. Там видавав часопис «Листи до приятелів», що мав репутацію опінієтворчого.

До с. 403

...моя поезія – це ваші рани, моя поезія – ваш біль – прикінцеві рядки поезії Б. Бойчука «Чорний триптих» зі збірки «Час болю» (1957).

До с. 404

Шукати лиш суть, – волає Рубчак в «Ars poetica», – лиш голе буття шукати – суть буття... – вірш «Ars poetica» міститься у збірці «Камінний сад» (1956).

Вже самі назви багатьох віршів окреслюють душевний стан авторів... – Вірші, назви яких наводить Лободовський, уміщені в таких збірках: «Квіти для померлих» (себто «Flores para los muertos»), «Думки про мою смерть», «Жалібна пісня» та «Blues» – Юрій Тарнавський, «Життя в місті» (1956); «Гроби унуків» – Богдан Рубчак, «Камінний сад» (1956); «Країні чорного життя» і «Чорний триптих» – Б. Бойчук, «Час болю» (1957).

Анджей Вінценз

Нова література в Україні (с. 411–434)

Першопублікація: Andrzej Vincenz. «Nowa literatura na Ukrainie». *Kultura*, 1965, №5.

Переклав Андрій Савенець.

До с. 412

«Кіно» – орган Всеукраїнського Фотокіноуправління, щомісячник, виходив у 1925–1933 рр.

До с. 414

Беньковський, Владислав (1906–1991) – польський політичний діяч, публіцист, соціолог. У 1939–1941 рр. співпрацівник львівського польськомовного часопису «Червоні Штандар» («Czerwony Sztandar»). У 1942–1948 рр. член Польської робітничої партії, пізніше в Польській об'єднаній робітничій партії. В 1947–1952 і 1957–1969 рр. депутат до Сейму. З 1949 до 1956 р. директор Національної бібліотеки. 1956–1959 рр. міністр освіти. З 1978 р. викладач підпільного Товариства наукових курсів.

Яструн, Мечислав (1903–1983) – польський поет, есеїст, прозаїк і перекладач. Пшибось, Юліан (1901–1970) – польський поет, есеїст і літературний критик.

До с. 415

«Радянське літературознавство» – науково-теоретичний щомісячник, орган Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР і Спільки письменників УРСР, виходить з 1957 р., з початку 1990-х рр. поміняв назву на «Слово і час».

Ворошильський, Віктор (1927–1996) – польський поет, прозаїк і перекладач російської літератури.

Теплиц, Кшиштоф Теодор (нар. 1933) – польський письменник, сценарист, публіцист, сатирик і кінокритик, співпрацівник низки суспільно-культурних часописів («Nowa Kultura», «Przegląd Kulturalny», «Kultura» [Warszawa], «Polityka», «Wiadomości Kulturalne»).

Комт, Ян (1914–2001) – польський історик літератури, літературний і театральний критик, есеїст, видатний знавець Шекспірової творчості.

Івашкевич, Ярослав (1894–1980) – польський поет, прозаїк, драматург, есеїст і перекладач. У II Речі Посполитій виступив спів-

засновником поетичного угруповання «Скамандер» («Skamander»), був співпрацівником одного з найважливіших літературних часописів «Відомості Літературні» («Wiadomości Literackie»). У 1955–1980 рр. засновник і редактор щомісячника «Творчість» («Twórczość»). З 1952 до 1980 р. депутат Сейму.

Шафф, Адам (1913) – польський філософ, семіотик і партійний діяч. У 1950–1957 рр. директор Інституту суспільних наук при ЦК ПОРП.

Жулєвський, Стефан (1911–1991) – польський історик і критик літератури, публіцист і партійний діяч. Співзасновник і редактор низки суспільно-культурних часописів («Książka», «Polityka», «Nowa Kultura», «Kultura i Społeczeństwo»). Співзасновник, а в 1948–1953 рр. директор Інституту літературних досліджень ПАН. 1956–1959 – міністр вищої освіти. В 1968 р. підтримував студентські страйки, через що його виключено з ЦК ПОРП.

У тому-таки часописі виокремимо напад академіка О. Білецького... – Йдеться про статтю Олександра Білецького «Завдання та перспективи розвитку українського літературознавства», розміщену в попередньому, січневому-лютевому номері «Радянського літературознавства» за 1957 р.

До с. 416

Василевська, Вада (1905–1964) – дружина Олександра Корнійчука, комуністична діячка, письменниця і публіцистка. Співзасновниця Польського комітету національного визволення, що зі згоди СРСР після Другої світової війни перебрав владу в Польщі.

До с. 418

Бродський, Іосіф – російський поет і есеїст, 1964 р. на процесі в Ленінграді був засуджений за статтею про дармоїдство до заслання. 1972 року емігрував у США.

До с. 419

...один із чільних офіційних критиків О. Барабаш. – Очевидно, йдеться про українського та російського радянського офіційного критика і літературознавця професора Юрія Барабаша (нар. 1931). Був головним редактором харківського часопису «Прапор» (1960–1961), відтак заступником головного редактора «Літературної газети» (1961–1965; Москва), директором Інституту світової літератури ім. Горького (1977–1983), першим за-

ступником міністра культури СССР (1977–1983) головним редактором газети «Советская культура» (1983–1986; Москва). Один із організаторів цькування чільних українських письменників у 1950-х – 1960-х роках.

До с. 427

...фрагменти з роману Г. Тютюнника ... «героєм» яких є голова колгоспу, що збиткується над селянами – Йдеться про роман Григорія Тютюнника (1920–1961) «Вир» (1960). Вінценз помилково називає персонажа роману, голову сільради, головою колгоспу.

До с. 428

«Попросту» («Po prostu») – студентський суспільно-літературний часопис, що виходив у 1947–1957 рр. у Варшаві. 1956 р. перетворився на трибуну прихильників жовтневих змін.

До с. 432.

...Симоненко дістанеться до західного читача слідами Терців, Іванових та інших російських советських письменників. – Йдеться про літераторів, що наважувалися всупереч цензурним заборонам друкуватися в західних видавництвах; під псевдонімом Абрам Терц публікував свої романи Андрей Сінявський; 1961 р. Літературний інститут опублікував у Парижі книжку «Чи є життя на Марсі?» – її автор Андрей Ремізов заховався за псевдонімом Іванов.

Довідки про авторів

Влодзімеж Бончковський (1905–2000) – польський советолог і публіцист, визначний знавець України та польсько-українських стосунків. Народився в Росії в родині польського заслання. Після вибуху Жовтневої революції родина вирушила до Манчжурії й 1921 р. осіла в Харбіні, куди з часом дістався й сам Бончковський. 1925 р. він приїхав до Польщі й розпочав студії у Варшавському університеті (право, англістика і сінологія). 1930 р. розпочав працювати у Східному інституті у Варшаві. Саме тут нав'язав контакти з еміграційними середовищами підсоветських народів, об'єднаних у «Прометейський лізі». Того ж року став редактором квартальника «Всхуд» («Wschód»), що його заснував Єжи Гедройць. У 1932–1938 рр. редагував часопис «Бюлетин польсько-українські» («Biuletyn Polsko-Ukraiński»), із яким серед інших співпрацювали Іван Кедрин-Рудницький, Володимир Дорошенко, Богдан Лепкий з українського боку та Маврици Гандельсман, Адольф М. Бохенський, Пьотр Дунін-Борковський – із польського. Після закриття «Бюлетеня» з січня 1939 р. Бончковський редагував щомісячник «Проблеми Європи Всхідній» («Problemy Europy Wschodniej»). У 1936–1939 рр. виступав у двотижневнику «Мисль польска» («Myśl Polska») – часописі, якого зараховують до молодопілсудчиківського нурту. У вересні 1939 р. виїхав із Польщі. До 1941 р. перебував у Румунії, де редагував (польською та французькою мовами) бюлетень «Справи совєцке» («Sprawy sowieckie»). 1941 р. переїхав до Стамбула, а звідти перебрався на Близький Схід. Там працював спочатку в штабі головнокомандувача Польського війська, а потім у Центрі інформації на Близькому Сході та в Континентальній акції. Займався складанням рапортів про становище в СССР. Після війни став одним зі співзасновників Інституту Близького і Середнього Сходу

«Редут» у Єрусалимі й редактором бюлетеня «Справи Близького і Сьродкового Вскоду» («Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu»). 1955 р. перебрався до Сполучених Штатів, де до 1971 р. працював у Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні. Його публіцистичні і політологічні тексти містяться в таких книжках: «Біля джерел занепаду і величі» («U źródeł upadku i wielkości», 1935), «Грюнвальд чи Пілявці» («Grunwald czy Pilawce», 1938), «Перед лицем подій» («W obliczu wydarzeń», 1938), «Коло витоків польської федераційної ідеї» («U źródeł polskiej idei federacyjnej», 1945), «Росія вчора і сьогодні» («Rosja wczoraj i dziś», 1946).

Анджей Вінценз (нар. 1922) – польський славіст і мовознавець, син письменника Станіслава Вінценза. З 1940 р. у Франції, солдат Польської армії на Заході. Співпрацівник газети «Дзєннік жолнежа» («Dziennik Żołnierza»). В 50-х рр. студіював і захистив докторат у Сорбоні. З 1960 р. професор слов'янських літератур у німецьких університетах (серед інших, Гайдельберг і Геттинген). Автор численних статей на сторінках «Культури».

Юліан Кардош – псевдонім Євгена Маланюка (1897–1968), українського поета, публіциста і політичного діяча. В 1917–1921 рр. Маланюк був учасником української революції, служив сотником у війську Петлюри. Після підписання 1921 р. польсько-більшовицького Ризького трактату інтернований на території Польщі (табори для інтернованих у Стшалкові й Щипіорні. В 1923–1929 рр. перебував у Чехословаччині, де став неформальним лідером т.зв. «Празької поетичної школи». 1929 р. приїхав до Польщі. Був співзасновником літературного гурту «Танк» і співпрацівником часописів «Літературно-науковий вістник» і «Вістник», що їх видавав Дмитро Донцов. «Народ у мандрах» – другий твір українського автора, опублікований на шпальтах паризької «Культури» (першим була стаття Леоніда Мосендза «Українські неокласики-парнаристи» («Ukraińscy neoklasycy – parnasiści»), опублікована у «Культурі» (7/1948) під псевдонімом Леонід Корзон (Leonid Korzon).

Юрій Лавріненко (1905–1987) – український літературознавець і літературний критик. У 1925–1931 рр. належав до літературного угруповання «Плуг». 1930 р. закінчив Харківський інститут народної освіти. В 1932–1933 рр. працював у газеті «Вісті». Виступав у часописах «Плуг» і «Критика». В 1935 р. його заарештували і вислали. На заслання перебував до 1942 р. 1944-го виїхав до Австрії, 1947-го до Німеччини, а 1950-го емігрував до

Сполучених Штатів. На замовлення Єжи Гедройця він приготував і уклав віхову антологію українського письменства 20-х і 30-х рр. «Розстріляне відродження» (1959). Інші його праці: «В. Блакитний-Еллан» (1929), «В. Чумак» (1930), «Творчість П. Тичини» (1930), «На іспиті великої революції» (1948), «Соціалізм і українська революція» (1949), «Американське малоросійство» (1951), «Зруб і парости» (1971), «Василь Каразін – архітектор відродження» (1975), «На шляхах синтезу клярнетизму» (1977), «Павло Тичина і його поема “Сковорода” на тлі епохи» (1980), «Чорна пурга та інші спомини» (1985).

Борис Левицький (1915–1984) – український советолог і публіцист. Студіював на філософському відділенні Університету Яна Казімежа у Львові. В середині 30-х рр. зблизився з ОУН. 1936 р. (за іншими даними – 1937) став головним редактором тижневика «Нове село». В 1940 р., коли відбувся розкол ОУН, став по боці Степана Бандери, втім, уже 1942 р. відкинув лінію співпраці з німцями, що її провадила група Бандери, і разом з Іваном Мітрингою створив Українську народно-демократичну партію. Після смерті Мітринги (1943) Левицький виїхав з Волині, спершу до Варшави, потім до Праги, щоби врешті після війни осісти в Мюнхені. У 1946 р., разом з Іваном Багряним, заснував Українську революційно-демократичну партію. В 1949–1956 рр. був редактором часопису цієї лівої партії – «Вперед». У середині 50-х рр. майже цілковито віддалився від життя української еміграції, заангажувавшись натомість у німецьке політичне і наукове життя (був, серед іншого, експертом Соціал-демократичної партії Німеччини у справах Советського Союзу, науковим працівником Дослідницької служби «Східна Європа» в Дюссельдорфі, співпрацював із фаховими місячниками «Osteuropa» і «Österreichische Hefte»). У 80-х рр. був професором УВУ в Мюнхені. Бібліографія його праць обіймає кількадесят книжкових позицій і сотні статей у пресі (під псевдонімом Пауль Сікора – Paul Sikora). Левицький був також автором великих інформаційних довідників, присвячених кадровим змінам в СССР і комуністичних країнах: «Who's who in the Soviet Union» (1984, 5 тис. газет), «Who's who in the socialist countries» (1978, 10 тис. газет). У Гедройцевому Літературному інституті вийшли дві його книжки: «Терор і революція» («Terror i rewolucja», 1965) і «Національна політика СССР доби Хрущова» («Polityka narodowościowa Z.S.R.R. w dobie Chruszczowa», 1966).

Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984) – український історик, син діячки жіночого руху Мілени Рудницької та правника й політика Павла Лисяка. Студював 1933–1939 рр. у Львівському (право), а в 1940–1943 рр. Берлінському (міжнародні відносини) університетах. Докторат захистив 1945 р. в Карловому університеті у Празі. В 1940-х рр. був членом українського студентського товариства «Мазепинець», Української студентської громади в Празі та Націоналістичної організації українських студентів Великої Німеччини (III Райху). Після війни перебував у Австрії, 1947 р. виїхав до Швейцарії, а 1951-го до США. В 1951–1952 рр. стажувався в Колумбійському університеті. В період 1956–1967 рр. викладав історію в Ля Саль Коледжі (La Sal College) у Філадельфії, а в 1967–1971 рр. в Американському університеті у Вашингтоні. 1971 р. переїхав до Канади, де викладав в Університеті Альберти в Едмонтоні. Був одним із засновників Канадського інституту українських студій при Університеті Альберти. Був членом НТШ ім. Т. Шевченка та Української Вільної Академії Наук. Співпрацював з українською еміграційною пресою («Українські вісті», «Сучасність»). Лисяк-Рудницький є автором близько 200 праць із новітньої історії України та історії української політичної думки. Найповніше їх зібрання, двотомник «Історичні есе», з'явилося 1995 р. в Києві.

Юзеф Лободовський (1909–1988) – польський поет, прозаїк, публіцист і перекладач. У 1914–1922 рр. перебував у Росії та Грузії. 1922 р. замешкав у Любліні. Був наближений до радикальної лівиці. В 1932–1935 рр. редактор часописів марксистської орієнтації «Барикади» («Barikady»), «Трибуна» («Trybuna»), «Дзвігари» («Dźwigary»). В 1935 р. розійшовся з лівицею і почав співпрацювати з українською та кавказькою еміграціями в II Речі Посполитій. 1938 р. перебрався до Варшави, де співпрацював із багатьма літературно-культурними часописами. Воював у вересневій кампанії 1939 р., інтернований в Угорщині, звідти дістався до Франції й там у 1940–1941 рр. редагував часопис «Вруціми» («Wróciemy»). З 1941 р. в Іспанії, заарештований та ув'язнений впродовж 1,5 року. 1943 р. осів у Мадриді, де прожив до кінця життя. У 1949–1957 рр. співпрацював із польською програмою Радіо Мадрид, а також із польською та українською еміграційною пресою. Його перші збірки «Сонце крізь шпари» («Słońce przez szpary», 1929), «Зоряний псалтир» («Gwiazdny psalterz», 1931) – були витримані у скрайньо лівацькому дусі. Наклад збірки «Про червону кров» («O czerwonej krwi», 1931)

було skonфісковано, вона спровокувала судовий процес і усунення Лободовського з Люблінського Католицького університету. Визнання та популярність йому принесли збірки поезій, написані в тональності «катастрофістів» – «Розмова з Батьківщиною» («Rozmowa z Ojczyzną», 1935) і «Демон ночі» («Demon nocy», 1936), за яку він дістав Премію молодих Польської академії літератури. Українські мотиви присутні в його томиках «З димом пожеж» («Z dymem pożarów», 1941), «Молитва на війну» («Modlitwa na wojnę», 1947), «Золота грамота» («Złota hramota», 1954), «Пісня про Україну» («Pieśń o Ukrainie», 1958), «На половині мандрівки» («W połowie wędrówki», 1972). Лободовський був одним із головних експертів в українських справах серед співпрацівників паризької «Культури».

Юзеф З. Маєвський (нар. 1928). Докладних біографічних даних нема. Відомо, що 1940 р. його вивезли на Сибір, 1942-го він перебував у Персії, а з 1943-го – в Південній Африці. На час публікації в «Культурі» листа, в якому закликав визнати повоєнні східні кордони Польщі, не був католицьким священиком, а випускником духовної семінарії в Преторії.

Юліуш Мєрошевський (1906–1976) – польський журналіст і політичний письменник, провідний політичний публіцист «Культури». Студював у Ягелонському університеті (право) і Вищій торговельній школі. З 1935 р. працював у популярній щоденній газеті «Ілюстровани кур'єр цодзенни» («Ilustrowany Kurier Codzienny»), у відділі міжнародної політики, спеціалізація – Німеччина. Після вибуху Другої світової війни втік до Румунії, звідти перебрався на Кіпр, а відтак і до Палестини, де вступив до Карпатської бригади. У Другому корпусі під командуванням генерала Владислава Андерса був редактором часописів «Парада» («Parada»), «Ку вольней Польске» («Ku wolnej Polsce») і «Ожел Бяли» («Orzeł Biały»). 1946 року оселився в Англії, де жив до смерті. За життя Мєрошевського з'явилося кілька томів його публіцистики: «Еволюціонізм» («Ewolucjonizm», 1964), «Політичні неврози» («Polityczne neurozy», 1967), «Моделі і практика» («Modele i praktyka», 1970), «Матеріяли для рефлексії і задуми» («Materiały do refleksji i zadumy», 1976).

Богдан Осадчук (нар. 1920 р.) – український історик і публіцист, живе в Німеччині; співпрацівник паризької «Культури» з 1950 р. і до кінця її існування (2000). Співробітник, а згодом і постійний берлінський кореспондент швейцарської щоденної газети «Neue

Zürcher Zeitung» (у повоєнні десятиліття один із найвпливовіших світових часописів). Професор Вільного Берлінського університету (за фахом Східна Європа і Балкани), а також Українського Вільного Університету в Мюнхені. Після війни – член Української революційно-демократичної партії, що її заснував Іван Багряний, і співпрацівник її друкованого органу «Українські вісті». В другій половині 80-х рр. співзасновник (разом із Ярославом Пеленським) ліберального часопису «Віднова». Мешкає в Берліні.

Юзеф Чапський (1896–1993) – польський маляр, рисувальник, есеїст і публіцист. Учасник польсько-білшовицької війни 1920 р., нагороджений орденом *Virtuti Militari*. З 1921 р. навчався у краківській Академії красних мистецтв у Юзефа Панкевича. Пов'язаний із «капістами» (членами мистецького угруповання, назва якого – *kapisty* – є скороченням від «Komitet Paryski» – «Паризький комітет»), із якими знався в 1924–1931 рр. у Парижі. В 1939–1941 рр. був військовополоненим в СРСР (зокрема в таборі для польських офіцерів у Старобельську). В 1941–1942 рр., будучи офіцером Польської Армії в СРСР, розшукував зниклих безвісти польських офіцерів (розстріляних за наказом Сталіна в Катині і Медному). В 1942–1945 рр. воїн II Польського корпусу. З 1945 р. жив у Парижі. Співзасновник паризької «Культури». Советську дійсність описав у багато разів перевиданих і перекладених багатьма мовами творох «Старобельські спомини» («Wspomnienia Starobielskie», 1944) і «На нелюдській землі» («Na nieludzkiej ziemi», 1949). Автор есеїв на мистецькі, релігійні, політичні й літературні теми: «Дивлячись» («Patrząc», 1983), «Читаючи» («Czytając», 1990), «Таємна свобода» («Swoboda tajemna», 1991), а також численних критичних і програмових статей на тему колористики. 1937 р. він опублікував працю «Про Сезана і малярську свідомість» («O Cezannie i świadomości malarskiej»), а 1938-го монографію Юзефа Панкевича. У власному малярстві схилився до постімпресіонізму.

Текст «У Берліні про об'єднану Європу» – це промова Юзефа Чапського на Конгресі свободи культури 1951 р. За рік перед тим, теж на засіданні Конгресу, Чапський домагався участі представників української еміграції в його діяльності.

Григорій Грабович

Післямова. Виміри естафети

Як кожна подія, яка має широке громадське звучання – а такий ефект, гадаю, неминучий – «українська антологія» «Культури» проявляє себе в кількох вимірах. Передусім вона задовольняє елементарну потребу встановлення історичної пам'яті, не лиш в архівному чи джерелознавчому аспектах, але і як докорінне осмислення сенсу минулого. Втім, це тонке плетиво людських і національних починів і поразок, надій, роздумів і взаємопов'язань, що зарисовується в цих текстах, не є тільки історією, відображенням інтелектуальних пошуків останнього півстоліття. Мабуть, усі зафіксовані в цих текстах моменти надалі актуальні й усі вони вказують на майбутні завдання. Своєю чергою, загальне осмислення цієї синхронності – де співіснують оті мертві, живі і ще ненароджені, як казав поет – річ необхідна для кожного суспільства, але зокрема для того, яке, як українське сьогодні, виборює своє право на повноцінне життя.

Пригадую, з якою іронією реагував дехто з учасників урочистої міжнародної конференції в College de France у грудні 1998 року (вона завершувала рік святкувань 200-ліття від дня народження Адама Міцкевича) на твердження одного білоруського доповідача, що, мовляв, Міцкевіч належить також до білоруської літератури. Ця іронія даремна (хач тезу ту й було проголошено тоді в дещо традиціоналістському ключі); сила *wieszczka*, якою був наділений Міцкевіч, проявляється і в розширенні дотеперішніх понятєвих границь, зокрема уявлень про роль і простір існування поета. От і паризька «Культура», як видно із цього вибраного огляду, також була наша, українська, – не тільки тому, що так ретельно і далекоглядно займалася українською темою взагалі й

польсько-українською зокрема, і не тільки тому, що так поспішно й розважливо представляла українську справу в найширшому діапазоні: від видання антології «Розстріляне відродження» до просування глобальної тези про необхідність незалежної України в системі оновленої Європи, – але й тому, що так органічно вписувалася в потреби власне українського духовного відродження після страхіть першої половини ХХ століття – не як прометеївський лідер і напутник, а як розумний друг, як побратим. Тоді, на еміграції (знаю це з власного досвіду), «Культура» була спільним речником; без неї українське інтелектуальне життя виглядало б якось неповно. А взагалі, впродовж майже цілого того століття – що починалося польсько-українською війною за Львів і закінчувалося польською підтримкою української незалежності і помаранчевої революції – жодна польська інституція не зробила для плекання добрих зв'язків і щирих сусідських стосунків більше, ніж «Культура». Тепер, переддруковуючи для вітчизняного читача ту україніку, яка з'являлася на шпальтах «Культури» (і то не всю, а лиш вибір), виповнюємо обов'язок вдячності. Втім, це не так обов'язок, як виклик – для продовження діалогу, для дальшого осмислення самих себе.

Тут окреслюється особлива естафета саме для «Критики». Адже наш часопис появився в серпні 1997 року. «Культура» відзначала тоді своє 50-ліття, і всього два місяці минуло, як у Києві відбулася присвячена ювілеєві міжнародна конференція (Український науковий інститут Гарвардського університету був серед її організаторів). Тож пишучи програмове вступне слово для «Критики», я надихався зокрема свіжими враження від переосмислення польсько-українських стосунків і від праці над оглядом «Культури», що її доробок мав перед очима за вірець – ця модель і надалі залишається живою та плідною.

Іменний покажчик

- Агасв, А. 273
Айхгорн, Герман фон 478
Алданов, Марк 449
Александр I, російський імператор 466
Александр II, російський імператор 74, 448
Алексей Михайлович, московський цар 458
Альбрехт I Ведміль 103, 453
Амальрік, Андрей 31, 213, 473
Андерс, Владислав 14–16, 455, 506
Анцієвська, Емма 323, 399, 400, 402–404, 406–409
Андрій Боголюбський, владими́ро-суздальський князь 139
Антоненко-Давидович, Борис 290, 413
Антонич, Богдан-Ігор 319, 358
Антоновичі, родина 99
Антонович, Володимир 339
Антошок, Зіновій 283
Ануй, Жан 303, 491
Арон, Раймон 438
Архипенко, Олександр 300
Багрянний (Лозов'ягін), Іван 20, 21, 30, 307, 320, 321, 326, 327, 357, 489, 491, 492, 496
Багінський, К. 157
Бажанський, Михайло 326, 497
Бажан, Микола 313, 320, 343, 344, 346, 347, 348, 358, 360, 361, 402, 412, 420, 421, 476, 477, 500, 501
Байда див. Вишневецький, Дмитро
Байрон, Джордж Гордон 323
Баквіс, Клод 359, 501
Бандера, Степан 21, 53, 55, 479
Басараб, Ольга 68
Барабаш, Юрій 419, 422, 509
Баран 149, 461
Барка (Очерет), Василь 315, 320, 325, 357, 358, 373, 396, 494, 505
Барнем, Джеймс 19, 438
Бегма, Василь 263
Бек, Юзеф 60, 197, 470
Беньковський, Владислав 414, 508
Беттовсен, Людвіг ван 321, 364, 504
Берберіуш, Ева 14
Бердник, Олесь 284
Берія, Лаврентій 226, 479, 480, 484, 486
Белєцький, Т. 157
Берут, Болеслав 463
Бжозовський 456
Бирський, Збігнєв 213, 473
Білецький, Олександр 415, 509
Бісмарк, Отто фон 39, 74, 448
Блавацький (Трач), Володимир 303
Блакитний (Еллаисський), Василь 254, 485
Блок, Александр 349, 385
Бобжинський, Міхал 94, 143, 451, 461
Бобковський, Анджей 16, 17, 24
Бодлер, Шарль 317
Бойчук, Богдан 399, 400, 403, 409, 507
Бончковський, Владімі́ж 13, 67, 72, 119, 120, 123, 446, 447, 455
Бохенський, Адольф Марія 12, 123, 135, 202, 447, 455, 471
Бохенський, Александер 12
Бохенський, Іноцентій 12
Боярський, Альфред 464
Борачок, Северин 302, 490
Борейша, Єжи 10
Боровець (Бульба), Тарас

- Боршак, Ілько 312, 495
 Бубер-Нойман, Маргарете 36, 439
 Будьонний, Семьон 129
 Буковський, Владімір 31, 213, 473
 Булгаков, Михайл 392
 Бунін, Іван 449
 Бутович, Микола 301, 490
 Бутурлін, Пьотр 498
 Бурбони, королівська династія 63
 Бургарт, Освальд (Юрій Клен, Роксо-
 ляна Черленівна) 17, 305, 310–312,
 319, 323, 325: 327, 342, 364, 493, 494,
 497, 504
 Буревій, Кость 396
 Бурск, Вінценти 217, 475
 Бурмистенко, Михайло 263
 Бурнетко, Кшиштоф 14
 Бялошевський, Мірон 426
 Білаті, Б. 452
 Брак, Жорж 416
 Браун, Єжи 456
 Брежнев, Леонід 186, 191, 196, 205, 263,
 264, 277, 288
 Бродський, Іосіф 418, 509
 Бруно, Джордано 430
 Вайсбах, Вернер 360, 502
 Валері, Поль 317
 Ван Гог, Вінсент 37
 Василевська, Ваңда 416, 509
 Василевський, Леон 67, 122, 126, 446, 447
 Васильківська, Жєня 400, 402, 403, 406,
 408, 409
 Васыневський, З. 493
 Васьютинський, Войцєх 108, 124, 453, 456,
 468
 Ват, Александер 9,
 Величко, Самійло 62
 Вергілій 331, 340
 Веретенченко, Олекса 366, 504
 Верещицький, Генрик 10
 Вернадський, Георгій 234, 482
 Ведіна, Валерія 415
 Вежинський, Казімеж 492
 Вибицький, Юзеф 454
 Виговський, Іван 245, 248, 458
 Винниченко, Володимир 485
 Виспянський, Станіслав 314, 405, 456,
 495
 Вишневецький, Дмитро (Байда) 86, 87
 Вишня, Остап (Павло Губенко) 396
 Вільгельм I, німецький імператор 448
 Вільгельм II, німецький імператор 167,
 224, 478
 Вільде, Ірина (Дарина Полотнюк) 433
 Вінграновський, Микола 256, 422, 423
 Вінценз, Анджеї 411, 414, 416, 417, 424,
 508, 510
 Вісньовський, Казімеж 15
 Вітмен, Волт 317
 Вітовт Великий, великий князь Литви
 127, 458, 459
 Владислав II Ягайло 91, 127, 458, 459
 Владислав IV Ваза, польський король 451
 Владімір Кірілович – див. Романов,
 Владімір
 Власюк 268
 Влизько, Олекса 396
 Вознесенський, Ніколай 261, 483
 Войцєховський, Станіслав 446
 Володимир, київський князь 98, 137, 139,
 140
 Вольтєр (Франсуа Марі Арує) 340
 Ворошильський, Віктор 415, 508
 Врага, Ришард див. Незбжицький, Єжи
 Врангель, Пьотр 52
 Врецьона, Євген 76, 88, 90, 102, 107–109,
 111, 449
 Вронський, Юзеф 456
 Гайовий, А. І. 263
 Гакслі, Джуліан 438
 Галан, Анатоль, 494
 Гандельсман, Маврици
 Гауке-Новак, Александер 88
 Гарасевич, Андрій 324, 464, 496, 504
 Гарих, Вольфганг 165
 Гемінґвей, Ернест 383
 Генрих Лев, саксонський герцог 103, 453
 Георгієнко («Сергієнко»), Василь 283,
 488
 Гессе, Герман 317
 Герлінг-Грудзінський, Густав 9, 15, 16, 25,
 213, 220, 474, 476
 Герц, Зигмунт 15, 16
 Герц, Зоф'я 15, 16
 Гільдебрандт, Райнер 439
 Гітлер, Адольф 21, 41, 42, 45, 170, 174,
 180, 192, 201, 202, 204, 224, 251, 378,
 440
 Гіряк, Йосип 302, 303, 491
 Глобенко-Оглоблин, Микола (M. Stobo-
 zanin) 18, 19, 255
 Глузман, Семен 283
 Гніздовський, Яків 302, 490
 Гоголь, Микола 51, 245, 307
 Голєндєр, Тадеуш 310, 325, 349, 492, 493,
 501
 Голувко, Тадеуш 67, 121, 125, 126, 132,
 133, 446, 455
 Гомер 321, 364, 504
 Гончар, Олесь 283, 289
 Гостовец, Павел див. Стємповський, Єжи
 Гофман 66
 Горацій (Квінт Горацій Флак) 331
 Гординський, Святослав 302, 316, 319,
 321, 323, 327, 362, 365, 359, 404, 491
 Гринь, Михайло 290
 Гришевський, Станіслав 62
 Гулик, Стефанія 280, 285
 Гумєнна, Докія 325
 Гуцало, Євген 256
 Грабик, Клавдіуш 65, 445
 Грєчуха, Михайло 267
 Грива (Загрівний), Максим 504
 Гринєвич, Владислав 476, 477
 Грішко, Г. І. 263
 Грінченко, Борис 266
 Грушевський, Михайло 50, 248
 Грушецький, Іван 263, 289, 485
 Галілей, Галілео 430
 Гарсія Льорка, Федерико 317, 401, 402,
 408
 Гєдройць, Єжи 9–25, 27–32, 122, 202, 213,
 219, 220, 437, 438, 441, 455, 471, 474
 Гєдройць, Ігнацій 10
 Георгє, Стефан 317
 Гєте, Йоган Вольфганг фон 50, 316, 495
 Герек, Едвард 191, 469
 Гєртих, Єнджеї 47, 51, 55–73, 75, 76, 80,
 81, 89, 107, 108, 124, 441, 444, 457,
 467
 Герцен, Александр 28
 Гжимултовський, Кшиштоф 206, 473
 Гольдони, Карло 303
 Гомбровіч, Вітольд 9, 429
 Гомулка, Владислав 271, 463, 486
 Гонта, Іван 53, 54
 Готье, Теофіл 331, 498
 Гоцинський, Северин 347, 500
 Горбанєвська, Наталія 31, 213, 474, 487,
 488
 Горький, Максим 415
 Гумілов, Ніколай 349
 Грабський, Станіслав 65, 445
 Гремьон, П'єр 9
 Грідєвський, Мєчислав 441
 Гроссман, Васілій 283
 Данте Аліґ'єрі 350, 371
 Дараган, Юрій 255, 349, 363, 501, 504
 Дєймєк, Казімеж 471
 Дей-Люїс, Сесил 423
 Демостєн 37
 Дєржавин, Володимир 320, 354, 357, 496,
 501
 Дєнікін, Антон 52, 124, 237
 Дєржинський, Фєлікс 220
 Дєюба, Іван 280, 282–284, 286, 425
 Дімаров, Анатолій 428
 Дмитренко, Михайло 301, 490
 Дмовський, Роман 180, 181, 185, 186, 467,
 468
 Добош, Ярослав 281, 282, 285, 286, 290,
 291
 Довженко, Олександр 413, 420, 422, 433,
 476, 477
 Довсон, Кристофер Генрі 136, 460
 Домбський, Александр 67, 447
 Домбровський, Ян Генрик 110, 454
 Домонтович, В. (Віктор Петров) 306,
 307, 325, 491, 492
 Донцов, Дмитро 12–14, 124, 255, 494, 503
 Дорошенко, Володимир 447
 Дорошенко, Дмитро 123
 Дорошенко, Петро 61, 245, 248
 Дубєк, Александр 184, 468
 Дудко, Федір 326, 497
 Дуїні-Борковський, Пьотр 12, 67, 446,
 447
 Драгоманов, Михайло 266
 Драй-Хмара, Михайло 342, 498
 Драч, Іван 256, 422–425, 433
 Дрєвінський, Лаврєнтій 130, 131
 Дружшїн, Володимир 263
 Еліот, Томас Стернз 382, 402, 415
 Елюар, Поль (Ежен Еміль Поль
 Грєндель) 401, 402
 Еспронсєда, Хосє де 343
 Ередія, Жозє Марія де 331, 337, 498
 Еренбург, Ілья 411, 413
 Євгеній IV, папа римський 502
 Євтушенко, Євгеній 411, 419
 Євшан (Фєдопка), Микола 357
 Єжов, Ніколай 484
 Єкатєріна II, російська імператриця 74,
 448
 Єлєнський, Константи 9, 24
 Ємєш, Теодор 301, 490
 Єнютїн, Г. В. 264
 Єпішев, Алексєй 263, 264
 Єфремов, Сергій 498
 Жанна д'Арк 248
 Жасмін, Жан 63
 Жданов, Андрей 260, 261, 265, 482

- Жеромський, Стефан 314, 405, 495
 Жимовський, Вінценти 125, 457
 Жироуд, Жан 37, 440
 Жід, Андре Поль Гійом 317
 Жоліо-Кюрі, подружжя 418
 Жулкевський, Станіслав 107
 Жулкевський, Стефан 415, 509
 Зайцев, Павло 123, 455
 Залевський, єпископ 157
 Залеський, Август 468
 Зальц, Герман фон 453
 Замойський, Ян 10, 62
 Заремба, Зигмунт 27
 Збішевський, Вацлав Альберт 47, 68–73, 441
 Здзеховський, Мар'ян 143
 Зеров, Микола 299, 313, 319, 331–337, 342, 343, 352, 361, 408, 498
 Зелінський, Ян 17
 Зігмунд III Ваза, польський король 90, 450, 451
 Зуєвський, Олег 320, 366, 495
 Іванисенко, В. 422
 Іванов І. (Андрей Ремізов) 432, 510
 Івашкевич, Ярослав 208, 415, 492, 508
 Ізарський, Олександра 326, 497
 Іловайський, Дмитрій 61, 444
 Іоан Палеолог, візантійський імператор 502
 Іоффе, Адольф 64, 445
 Ісидор, київський митрополит 502
 Ірлявський, Іван (Іван Рошко) 504
 Кавалковський, Олександр 124, 125, 457
 Каганович, Лазар 262, 263, 483, 484, 486
 Кадар, Янош 463
 Казбек, Г. 452
 Казімеж III Великий 98, 126, 127, 140, 452, 459
 Калинець, Ігор 280
 Кальдерон де ла Барка, Педро 359, 371, 501
 Кальченко, Никифор 232, 267, 268, 481
 Камінгс, Едвард Естлін 402
 Камю, Альбер 404
 Качуровський, Ігор 366, 494, 504
 Караванський, Святослав 280, 285, 291
 Карлош, Юліан див. Маланюк, Євген
 Карл Великий, імператор Франкської держави 35
 Карл X Густав 458
 Карл XII (Karл XII), шведський король 71
 Карпенко-Кривий, Петро 324, 366, 496
 Кедрин-Рудницький, Іван 11, 447
 Кенан, Джордж Фрост 83, 84, 154, 449, 462
 Кестлер Артур 438
 Керенський, Олександр 52, 70, 83, 84, 105, 447
 Керзон, Джордж Натаніел 44, 438, 439
 Килина, Патріція 400, 402, 406, 409
 Кириленко, Андрій 263, 264
 Кирило, св. 62
 Кириченко, Олексій 227, 267, 268, 480
 Киселевський, Стефан 12
 Клен, Юрій див. Бурггардт, Освальд
 Кліменко, Микола 256
 Климент VIII, папа римський 502
 Климент X, папа римський 502
 Кльоновський, єпископ 157
 Ковалевський, Микола 123, 455
 Коваленко (Івченко), Людмила 327, 497
 Коваленко, Федір 283
 Ковальчик, Андрій Станіслав 17, 24, 27
 Коваль, Омелян 285
 Ковпак, Сидір 263
 Кожон, Леонід див. Мосендз, Леонід
 Козак, Едвард 301, 490
 Колаковський, Лешек 191, 415, 468, 508
 Коломисць, Авенір 311, 319, 504
 Колос (Кошан), Іван 504
 Конашевич-Сагайдачний, Петро 61, 92, 245
 Конрад Мазовецький, князь 453
 Конечний, Фелікс 143, 461
 Конопчинський, Владислав 94, 451
 Константін Павлович, великий князь 466
 Кончинський, І. 284
 Копернік, Миколай 97
 Косак, Войцех 471
 Косак-Шуцька, Зоф'я 94, 451
 Косач, Юрій 18, 312, 319, 326, 327, 358, 492, 504
 Косаренко-Косаревиц, Василь 80, 449
 Косивка, Григорій 396
 Косковський, Болеслав 124, 456
 Костенко, Ліна 256, 419, 421, 423, 424, 428, 433
 Костецький, Ігор 325, 327, 415, 492, 494
 Костомаров, Микола 50, 306
 Косцюшко, Тадеуш 454, 469, 471
 Котович, Павло 52, 80, 442
 Котовський, Григорій 59
 Котт, Ян 415, 508
 Кохановський, Ян 143
 Коцурова, Анна 283, 285, 290
 Кошелівець, Іван 25, 32, 220, 411, 419, 423, 426–429, 495
 Корвалан, Луїс 473
 Корлуба, Мирон 11, 92, 451
 Коритовський, генерал 72
 Корнісць, Леонід 263, 264
 Корнійчук, Олександр 413, 416–418, 476, 477, 509
 Коротич, Віталій 256, 422, 423, 426, 433
 Коротченко, Дем'ян 263, 267
 Куліш, Антоніна 426, 427
 Куліш, Микола 265, 272, 302, 303, 312, 313, 332, 380, 383, 391–393, 395, 396, 416, 417, 420, 426
 Куліш, Пантелеймон 50–53, 306, 328
 Кутшеба, Тадеуш 129
 Кухажевський, Ян 123, 456
 Курбас, Лесь 265, 272, 302–304, 312, 380, 392, 491
 Курилок, Кароль 493
 Курпіта, Теодор (Теок) 324, 325, 494, 496
 Кравцев, І. 270, 272–274
 Кравців, Богдан 255, 257, 274, 316, 324, 335, 365, 421, 482
 Красінський, Зигмунт 51, 442
 Крижанівський, Андрій 350, 501
 Крижанівський, Степан 415, 416, 421, 425, 432, 433
 Крилат, Сава див. Сідлецький, Людвик (Примала)
 Криця, Ждан див. Юрій Чорний
 Кричевський, Василь 301, 490
 Крук, Григорій 301, 489
 Лавріненко, Юрій 23–25, 32, 220, 253, 254, 377, 437, 476, 495, 506
 Ланжевен, Поль 418
 Ласкі, Мелвін 438
 Левицький, Борис 21–23, 220, 259, 273, 277, 476, 482, 487
 Леда 327
 Леже, Фернан 490
 Леопольд I, цар 458
 Лепкий, Богдан 93, 266, 447
 Лесечко, Михайло 264
 Лесич, Вадим (Ярослав Дригиліч) 324, 496
 Леся Українка (Лариса Косач) 303, 322, 343, 386
 Лесконт де Ліль, Шарль 331, 498
 Ленін, Володимир (Володимир Ульянов) 126, 169, 183, 186, 236, 237, 240, 244, 251, 272, 278, 390, 486
 Лесьмян, Болеслав Станіслав 406
 Лехонь, Ян 492
 Лиман, Леонід 319, 366, 495
 Липа, Юрій 255, 313, 349, 363, 364, 501, 504
 Липинський, Вячеслав 233, 481, 500
 Лисяк-Рудницький, Іван 18, 22, 23, 25, 223, 476, 477, 480, 482
 Лівицька-Холодна, Наталя 322, 504
 Літвінов, Максим (Макс Валлах) 196, 197, 205, 207, 208, 469, 470
 Літвінов, Павел 208, 473
 Лободовський, Юзеф 25, 26, 29, 47, 50, 52, 55, 69, 77, 134, 144, 150, 151, 161, 162, 213, 220, 253, 309, 331, 399, 440, 448, 450, 460, 474, 482, 491, 495, 497, 498, 505–507
 Ловел, Роберт 317
 Лозинський, Зигмунт, єпископ 134
 Лозовський, Соломон 484
 Лось, Станіслав 67, 123, 446, 447, 455
 Лось, Ян М. 447
 Лукашевич 218
 Луцки, Степан 302, 490
 Луцький, Юрій 412
 Любавін, П. М. 263
 Любомірський, Станіслав 92
 Любченко, Аркадій 305, 326
 Люїс, П'єр 499
 Люцик, Стефан див. Луцки, Степан
 Лятуринська, Оксана 319, 322, 349, 365, 501, 504
 Ляшко, Олександр 289, 488
 Масевський, Юзеф 3, 26, 27, 159, 161, 462
 Мазепа, Іван 53, 71, 88, 107, 142, 245, 246, 248, 301, 361
 Мазуренко, Галія 504
 Мазуркевич, Олександр 253–255, 257, 482
 Майстренко, Іван 492
 Майський (Ляховецький), Іван 110, 454, 470
 Максимов, Володимир 31, 213, 474
 Маланчук, Валентин 218
 Маланюк, Євген (Юліан Карлош) 13, 17, 19, 255, 295, 313, 317, 319, 321, 328, 338, 340, 342, 349–351, 358, 359, 362–365, 401, 404, 489, 499, 501, 504
 Малачевський, Євгеніуш Корвін 94, 451
 Маленков, Георгій 261, 483, 484
 Малишко, Андрій 263, 313
 Мальченко, Олексій 497
 Мальро, Андре 317
 Мальярме, Стефан 317

- Мане, Едуар 37
 Манило (Дніпряк), Іван 357
 Мао Цзедун 274, 469
 Массі, Анрі 298, 489
 Масютин, Василь 142, 301, 461, 490
 Матейко, Ян (Jan Matejko) 462
 Матис, Анрі 416
 Махно, Нестор 52, 59
 Мацкевич, Володимир 228, 480
 Маяковський, Владімір 344, 423
 Маркс, Карл 169, 186
 Мархлевський, Юліан 452
 Меерхольд, Всеволод 303, 304
 Мельник 480
 Мешко, Оксана 290
 Мераї, Тибор 213, 474
 Мельгунов, Сергій 53, 444
 Мельников, Леонід 227, 480
 Мерошевський, Юліан 14, 29, 149, 161, 167, 179, 195, 220, 464, 466, 469, 461, 476
 Мирослав-Іван (Любачівський), кардинал 503
 Міколайчик, Станіслав 197, 470
 Мілош, Чеслав 9, 12, 25, 381, 412, 416, 428
 Містраль, Фредерик 62, 63, 69, 444
 Міtringa, Іван 21
 Міхал Корибут Вишневецький, польський король 61
 Міхнік, Адам 471
 Міхоелс, Соломон 479, 483
 Мішкєвіч, Адам 50–52, 63, 202, 208, 318, 336, 337, 339, 340, 405, 441, 442, 471, 500
 Мішле, Жюль 41, 440
 Мішо, Анрі 402
 Міріам (Зенон Пішесмицький) 331
 Молотов (Скрябін), Вячеслав 44, 74, 155, 448, 483, 484, 486
 Мольєр (Жан Батист Поклен) 50
 Монєро, Жюль 237, 482
 Мосендз, Леонід (Леонід Кожон) 17, 19, 305, 311, 319, 323, 324, 349, 363, 364, 501, 504
 Мотика, Люцьян 218
 Моравський, Домінік 213, 474
 Морас, Шарль 331, 497
 Моріак, Клод 438
 Мороз, Валентин 279, 280, 292, 487
 Мороз, Михайло 302, 490
 Мортон, Юзеф 217, 475
 Мстислав (Степан Скрипник), патріарх 86, 450
 Мусьол, Павел 456
 Мухин, Богдан 300, 489
 Набоков, Ніколас 30
 Надь, Імре 463
 Наєнко, Михайло 24
 Накашидзе, Г. 452
 Наливайко, Северин 61
 Наполеон I, французький імператор 58, 192, 204, 472
 Наумов, Михайло 263
 Неруда, Пабло 401, 402
 Нестор, літописець 98
 Незбжицький, Єжи (Ришард Врага) 12, 380, 381, 506
 Некрасов, Віктор 31, 213, 474
 Нижанківський, Богдан (Бабай) 324, 493, 496
 Ніколай I, російський імператор 51, 387
 Новаківський, Олекса 490
 Новак-Єзьоранський, Ян 218, 219, 475
 Новалис (Фридрих фон Гарденберг) 317
 Новачинський, Адольф 124
 Норвід, Кипріяні Каміль 456
 Овідій (Публій Овідій Назон) 332, 335
 Олзежинський, Роман 149, 461
 Олесь (Кандиба), Олександр 266
 Ольгерд, литовський князь 90
 Ольжич (Кандиба), Олег 305, 310, 313, 319, 349, 362–364, 404, 410, 492, 501, 504
 Осадчий, Михайло 280
 Осадчук, Богдан 20–22, 32, 215, 411, 429, 437, 475
 Остриця, Яків 61
 Осьмачка, Тодось 306, 307, 323, 325, 355, 356, 357, 382, 383, 393–396
 Орест (Зеров), Михайло 306, 318, 322, 334, 349, 352–355, 358, 362, 365, 494, 501
 Ортега-і-Гасет, Хосе 317, 392
 Ортинський, Любомир 23, 29
 Павличко, Дмитро 428
 Павлось, Антон 301
 Павид, Езра 402
 Падеревський, Ігнацій 467
 Палій, Дмитро 507
 Панч, Петро 476
 Папроцький, Станіслав 123, 218, 447, 475
 Пашкевіч, Густав 125
 Петефі, Шандор 381, 506
 Петлюра, Симон 11, 16, 28, 29, 52, 53, 64, 86, 88, 165, 248, 445, 450, 462, 479
 Первомайський, Леонід 421, 426, 427
 Перацький, Броніслав 126, 493, 457
 Пизік, С. 157
 Підгорний, Микола 267, 268, 486
 Підмогильний, Валеріан 299
 Підпалій, Володимир 256
 Пікасо, Пабло 37, 416
 Пілсудський, Ровмунд 11
 Пілсудський, Юзеф 65, 67, 86, 121, 128, 134, 145, 186, 220, 446, 447, 450, 457, 459, 468, 470, 493
 Пічковський, Тадеуш 108
 Плахотнюк, Микола 283
 Плужник, Євген 315, 402
 Плющ, Леонід 283
 Полтава, Леонід 319, 323, 325, 366–370, 372, 495, 505
 Полторацький, Олексій 414
 Поль, Вінценти 464
 Полянський, Дмитрій 264
 Попудренко, І. С. 263
 Потоцькі, рід 121
 Порфирій Горотак (кол. псевдонім Юрія Клєна, Леоніда Мосендза і Мирона Левицького) 497
 Пу I, китайський імператор 274
 Пушкін, Олександр 316, 317, 336, 337
 Пишибось, Юліан 414, 415, 425, 508
 Пьотр I, російський імператор 140
 Пясецький, Станіслав 456
 Пясти, польська королівська династія 464
 Прагер, Адам 15
 Приходько, Марина 324, 496
 Пруст, Марсель 384
 Прушинський, Ксаверій 12, 67, 446, 447
 Прушинський, Мечислав 12
 Рабле, Франсуа 374
 Радзивіл, Януш 458
 Раковський, Христіан 64, 445
 Ракоші, Матяш 463
 Расел, Бертран 438
 Рафальє 372
 Рачинський, Едвард 125, 457
 Рачинський, Рогер 11, 13
 Рейтан, Тадеуш 153, 462
 Рембо, Артур 317, 374
 Рибентрон, Йоахім 43, 44, 74, 155, 448
 Ридз-Смігли, Едвард 128, 459
 Рильке, Райнер Марія 317
 Рильський, Максим 262, 273, 274, 312, 313, 336–342, 344, 374, 375, 412, 414, 416, 421, 428, 471, 476, 499, 500, 505
 Рильський, Тадей 339
 Рильські, родина 339
 Робінсон, Джоан 171, 465
 Рогоза, Михайло 503
 Ройтер, Ернст 438
 Рокосовський, Константін 82, 449
 Роксолана Черленівна див. Бургтарт, Освальд
 Ролан, Ромен 418
 Романови, царська династія 92, 235, 466
 Романов, Владімір (Владімір Кірілович), великий князь 71
 Романок, Василь 284
 Рубчак, Богдан 400, 402, 404, 409, 410, 507
 Руденко, Роман 264
 Руднєв, Семен 263
 Сабуров, Олександр 263
 Садик, Метмед див. Чайковський, Анто-
 ній
 Самчук, Улас 325, 327, 492
 Сахаров, Андрій 281, 473
 Сартр, Жан-Поль 417, 439
 Сверстюк, Євген 280, 282, 290
 Свідзінський, Володимир 315
 Світлична, Надія 283
 Світличний, Іван 280, 282, 283, 285, 290
 Свянєвіч, Станіслав 12
 Селезенко, Леонід 283, 285, 290
 Сендберг, Карл 317
 Сергієнко, Василь 283
 Сергієнко, Олесь 283, 290
 Сердюк, С. Т. 263, 264
 Середняк, Любомир 283
 Седлєцький, Станіслав 123
 Сенкєвіч, Генрик 94, 143, 449, 464, 500
 Сикст III, папа римський 502
 Силоне, Іньяціо 438
 Симоненко, Василь 429–433
 Сингаївський, Микола 256
 Ситник, Михайло 366, 504
 Сичевський 218
 Сідлєцький, Людвик (Гримала; Сава Крилчак) 339, 500
 Сідлєцькі, родина 99
 Сікорський, Владислав Євгеніуш 110, 446, 454, 470
 Скачков, Семьон 264
 Сковорода, Григорій 384, 396
 Скоропадський, Павло 229, 478
 Скуза, Войцех 217, 475
 Сквиштек, Станіслав 49, 441
 Скрипник, Микола 265, 266, 272, 450, 485

- Скрипник, Степан див. Мстислав
 Скрябін, Александр 385
 Славек, Валерій 86, 135, 450
 Славой-Складковський, Феліціан 13, 85, 87, 90
 Славутич, Яр (Григорій Жученко) 319, 323, 366, 495
 Словацький, Юліуш 51, 63, 200, 322, 340, 350, 359, 360, 371, 405, 442, 501
 Слоні́мський, Антоній 338, 415, 492, 499, 508
 Смаль-Стоцький, Роман 452
 Смерчинський, С. 499
 Смоляр, Александр 213, 474
 Сноу, Едгар Паркс 196, 197, 208, 469, 470
 Сокольніков, Григорій 128, 129
 Солженіцин, Александр 209, 283, 428
 Солоухін, Владімір 270, 486
 Сонат, К. 452
 Соснковський, Казімеж 196, 470
 Сосюра, Володимир 225, 313, 478, 479
 Сорель, Жорж 41, 440
 Сорокін, Пітірім 136, 460
 Спендер, Стивен 317
 Стажицька, Францішка 10
 Сталін (Джугашвілі), Іосіф 15, 21, 40–43, 52, 70, 96, 126, 174, 180, 197, 202, 205, 223–226, 238–242, 244, 254, 259–265, 267, 274, 279, 347, 375, 380, 387, 388, 389, 412, 427, 472, 479, 483–486
 Станіслав Лещинський, польський король 107
 Станіслав II Август Понятовський, польський король 53, 59
 Стасів, Ірина 280
 Стахів, Євген 433, 495
 Стемповський, Ежи (Павел Гостовец) 11, 17–20, 24, 28, 220, 295, 416, 476, 489
 Стемповський, Станіслав 11
 Стефан Баторій, польський король 90, 450, 451
 Стефанович, Олекса 313, 319, 321, 322, 349, 364, 365, 496, 501, 504
 Стефанович-Ольшанська, Михайлина 302, 490
 Стика, Ян 471
 Студентовіч, Казімеж 12
 Студніський, Владислав Гінзберг 47, 49–55, 59, 68, 72, 74, 108, 124, 441, 444, 457
 Стус, Василь 280, 282, 290
 Строката, Ніна 280, 291
 Строкач, Тимофій 263
 Сухенко-Сухецький, Генрик 125, 457
 Стоперв'ель, Жюль 317
 Сюта, Тадеуш 60, 444
 Таїров, Александр 303, 392
 Талько, Лешек 438, 439
 Тарнавський, Зснон 493
 Тарнавський, Юрій 400, 402, 409, 507
 Твардовський, Болеслав, архієпископ 135, 460
 Теліга, Олена 305, 310, 313, 319, 322, 349, 362, 364, 410, 501, 504
 Теодоровіч, Юзеф Теофіл, архієпископ 135, 459
 Теок див. Курпіта, Теодор
 Тепліц, Кшиштоф Теодор 415, 508
 Тесляр, Тадеуш 128, 129
 Терц, Абрам (Андрей Сінявський) 432, 510
 Тичина, Павло 254, 313, 315, 320, 336, 342–344, 358, 372, 373, 383, 384, 385, 386, 387, 391, 395, 402, 412, 421, 428, 476, 477, 499, 505
 Тігрід (Шонфельд), Павел 213, 474
 Товянський, Анджей 442
 Тойнбі, Арнолд Джозеф 136, 138, 139, 172
 Токажевський, Мар'ян 65, 86, 121, 445, 446, 460, 465
 Токажевські, родина 99
 Токарський, Ян 47, 441
 Тувім, Юліан 338, 492, 499
 Тухачевський, Михайл 469
 Тюттонник, Григорій 427, 510
 Тракль, Георг 402
 Тронько, Петро 218
 Троцький (Бронштейн), Лев 59
 Трумен, Гаррі 71
 Ульбрихт, Вальтер 43, 440, 464
 Унамуно-і-Хуго, Мігуель де 49, 441
 Фальківський (Левчук), Дмитро 421
 Феденко, Панас 326, 497
 Федоров, Олексій 263
 Ферстер, Фрідріх Вільгельм 43, 440
 Филипович, Павло 342
 Фуга, Фердинандо 502
 Франко, Зіновія 280, 285, 289, 487
 Франко, Іван 280, 343, 405, 487
 Франк, Ганс 454
 Франц Йозеф, австрійський імператор 167, 448
 Фредро, Александр 50, 81, 449
 Фрідріх II Великий, пруський король 74, 448
 Фрідріх Вільгельм I, маркграф бранденбургський
 Фрич, Кароль Стефан 124, 456
 Хвильовий (Фітільов), Микола 248, 299, 312, 313, 315, 332, 358, 383, 388, 389, 390, 391, 392, 392, 393, 395, 396
 Хмельницький, Богдан 61, 87, 93, 107, 127, 137, 233–235, 477, 458, 482, 503
 Ходкевіч, Ян Кароль 92
 Холодний, Микола 283, 290
 Холодний, Петро 504
 Хомпін, Григорій 11
 Хрущов, Нікіта 22, 181, 182, 184, 186, 202, 249, 261, 262, 264, 267–270, 275, 433, 467, 471, 476, 477, 483–486, 488
 Цат-Мадкевіч, Станіслав 114, 220, 444, 475
 Цейнова, Флоріан Станіслав 57, 444
 Цейтлін, Марк 449
 Цицерон (Марк Тулій Цицерон) 37
 Чайковський, Антоній (Мегмед Садик) 51, 442
 Чаплєнко, Василь 325, 497
 Чапський, Юзеф 9, 14, 16, 19, 20, 35, 213, 219, 220, 437, 438, 474
 Чеховіч, Юзеф 310, 349, 423, 492, 501
 Черчил, Вінстон Л. Спенсер 158
 Чижевський, Дмитро 255, 415
 Чичерін, Георгій
 Чирський, Микола 504
 Чорний, Юрій (Ждан Криця) 324, 325, 496, 497
 Чорновіл, Вячеслав 25, 280, 282
 Чубай, Григорій 284
 Чумак, Василь 254
 Чхенкелі, Г. 452
 Шабатура, Стефанія 284
 Шаміль, С. 452
 Шандрук, Павло 447
 Шафф, Адам (Adam Schaff) 415, 509
 Шаян, Володимир 322, 326, 496
 Шварцбарт, Самуїл 165
 Шевельов (Шерех), Юрій 18, 19, 23, 220, 317, 318, 320, 354, 357, 366–368, 371, 491, 492, 504
 Шевченко, Тарас 53, 62, 63, 69, 123, 124, 136, 145, 249, 255, 315, 337, 384, 387, 405, 425, 444, 456, 498
 Шекспір, Вільям 50, 371, 508
 Шелест, Віталій 288
 Шелест, Петро 284, 286–289, 488
 Шептицький, Андрей, митрополит 113, 134, 135, 447, 503
 Шептицькі, родина 98
 Шетцель, Тадеуш 125, 135, 457
 Шеремет, Микола 424
 Шерех, Юрій див. Шевельов, Юрій
 Шилер, Йоган Кристоф Фрідріх фон 316, 495
 Шихановіч, Юрій 488
 Шлемкевич, Микола 401, 507
 Шмід, Карло 438
 Шнайдер 157
 Шнєтер 384
 Шопен, Фридерик 97
 Шпенглер, Освальд 136, 378, 379, 380, 382, 383, 460, 506
 Шульга, В. 494
 Шуман, Робер 150, 461
 Шумський, Олександр 485, 486
 Шумук («Мишук»), Данило 283, 284, 290, 488
 Шухевич, Юрій 280
 Щасний Гербурт, Ян (Jan Szczepny Herbut) 130, 131
 Щербинський, Володимир 286, 289, 488
 Юзевський, Генрик Ян 65, 86–88, 125, 339, 445, 450, 457, 500
 Юрій II Ракоці, семигородський князь 458
 Яворський, Казімеж Анджей 493
 Ягайло Ольгердович див. Владислав II Ягайло
 Ягелони, польська королівська династія 459, 464
 Ядвіга, польська королева 91, 459
 Ян II Казімеж 458
 Ян III Собеський, польський король 203, 472, 473
 Яновський, Юрій 476
 Янушайтіс-Жегота, Маріан 65, 445
 Ясеніца, Павел (Леон Лех Бейнар) 167, 464
 Ясперс, Карл 377, 438
 Ястшембец-Козловський, Чеслав 310, 349, 492, 501
 Яструн, Мечислав 414, 508
 Ярослав Мудрий, київський князь 62

ПРОСТІР СВОБОДИ

*Україна на шпальтах
паризької «Культури»*

НБ ПНУС

802006

Редактори *Вадим Лавріненко, Олесь Гарасим*
Художнє оформлення *Гліба Нечаєва,*
Тамари Масленнікової
Коректори *Ірина Гонсалес, Тетяна Янковенко*
Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*
Комп'ютерна верстка *Тамари Масленнікової*

В оформленні книжки використано
обкладинки часопису «Kultura».

На першому шмуцтитулі (сторінка 7)
відтворено малюнок Юзефа Чапського із зображенням
будинку Літературного інституту в Мезон Ляфіт
у передмісті Парижа

Підписано до друку 10.02.2005. Формат 84x108/32.
Гарнітура «Times CY». Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. -друк. арк. 29,7. Умовн. фарбовідб. 30,13.
Обл.- вид. арк. 27,9. Наклад 2000 прим. Зам. № 5-376

СП «Часопис «Критика»». 01001 Київ-1, а/с 255.
Свідцтво про реєстрацію KB 2690 від 21.04.97.

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».
03151Київ-151, вул. Волинська, 60.